from the library of

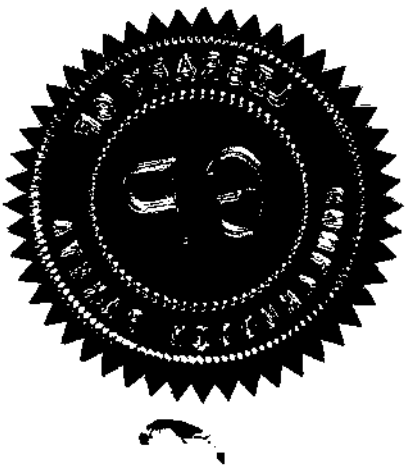
G. Pahta

تاریخی عمارتیں

مولا مۇسا سايرامى

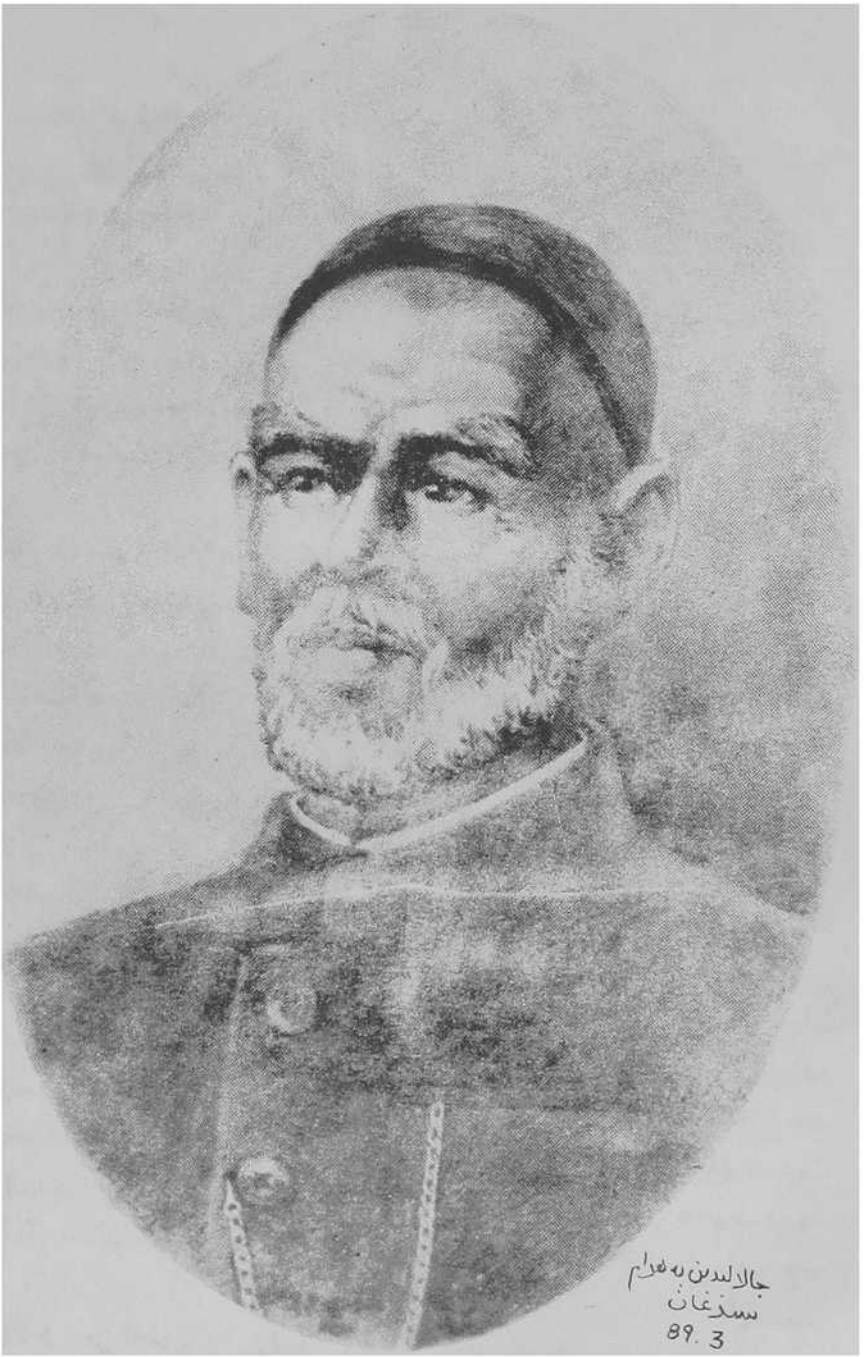
تارىخىي ئەمنىيە

لەشىركە تەييارلىغۇچى: مەھەممەت زۇنۇن

EASTERN TURKISTAN
NATIONAL RESEARCH CENTER
P.O. BOX 178 - EAST MEADOW
NEW YORK 11554

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

جلال الدین به عالم
سند غان
89. 3

موللا مۇسا سايرامى ۋە ئۇنىڭ «تارىخىي ئەمنىيە» سى

موللا مۇسا سايرامى (موللا مۇسا بىننى موللا ئەيسا خوجا سايرامي) 1836 - يىلى 8 - ئاينىڭ 23 - كۈنى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ ئاقسۇ ۋىلايىتىدىكى باي ناھىيىسىگە تەۋە سايرام رايونىنىڭ ئانىقىز يېزىسى توغايلا مەھەللىسىدە بىر دىنىي ئۆلىما ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن.

موللا مۇسا سايرامى 1847 - يىلى 9 - ئايدا، دادىسىنىڭ تەشەببۇسى بىلەن كۇچادىكى ساقساق مەدرىسىدە ئوقۇيدۇ. ئۇ يەردە ئۇيغۇر ئالىمى موللا ئوسمان ئاخۇنىنىڭ تەربىيىسىدە ئەدەبىيات، تارىخ، كالېندارچىلىق، ئاستىرونومىيە، گرامماتىكا، ماتېماتىكا ۋە ئىسلامىيەت پەنلىرىنى ئوقۇيدۇ. ئەرەب، پارس، ئوردو تىلىلىرىنى ئۆگىنىپ، ئاز ۋاقىت ئىچىدىلا زور ئۇتۇق قازىنىدۇ. 1854 - يىلى، موللا مۇسا سايرامى مەكتەپنى پۈتتۈرۈپ، بايغا قايتىپ كېلىدۇ ۋە سايرام مەدرىسىسىدە مۇدەررىسلىك قىلىدۇ.

موللا مۇسا سايرامى XIX ئەسىرنىڭ 80 - يىللىرىدىن باشلاپ بىر قاتار ئىلمىي ئىجادىي ئەمگەك بىلەن شۇغۇللىنىپ، بىر - مۇنچە ئەسەرلەرنى يېزىپ چىققدۇ. ئۇ يازغان ئەسەرلەر ئىچىدە «تەزكىرەتۇل ئەۋلىيا» (ئەۋلىيالار تەزكىرىسى)، «دەر بەيان ئەسھەبۇلكەف» (ئەسھەبۇلكەف ھەققىدە بايان)، «تارىخىي ئەمنىيە»، «تارىخىي ھەمىدىيە»، «قەسىدەئىي سىدىق»، «غەزەلىيات»، «سالامنامە» قاتارلىق تارىخ، ئەدەبىياتقا ئائىت ئەسەرلەر بار.

«تارىخىي ئەمنىيە» 1903 - يىلى يېزىلغان، 1904 -

يىلى، روسىيىنىڭ قازان شەھىرىدىكى «مەدرىسەتىي ئۇلۇم» مەتبەئىسىدە بېسىلغان. قولىڭىزدىكى بۇ كىتاب ئاشۇ نۇسخىغا ئاساسەن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىغا ئۆزگەرتىلىپ نەشر قىلىندى. بۇ كىتاب «سۆز بېشى»، «مۇقەددىمە»، «داستان» ۋە «خاتىمە» دېگەن قىسىملارغا بۆلۈنگەن. ئەسەرنىڭ «تارىخىي ئەمىنىيە» دەپ ئاتىلىشىدىكى سەۋەبنى ئاپتور: «بۇ كىتابنى يېزىشقا كىرىشكەن ۋاقتىمدا بۇ يۇرتلاردا دۇشمەنلىك، ئاداۋەت، پاراكەندىچىلىك تۈگەپ، تىنچلىق ۋە خاتىرجەملىك قارار تاپقانىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، بۇ كىتابنى «تارىخىي ئەمىنىيە» دەپ ئاتىدىم» دەپ ئىزاھلايدۇ.

«مۇقەددىمە» ئۇچ بابتىن تۈزۈلگەن. ئاپتور بۇ بابلاردا كىتابخانلارنى يەتتە شەھەر (جەنۇبىي شىنجاڭ) ھەققىدىكى مول تارىخىي ۋەقەلەردىن خەۋەردار قىلىدۇ. ئاپتور ئۆزى ئىگىلىگەن مول جۇغراپىيەشۇناسلىق بىلىملەر بىلەن چىڭگىز ئىستىلاسىدىن كېيىن، ئوتتۇرا ئاسىياغا ھۆكۈمرانلىق قىلغان چاغاتاي ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى ھۆكۈمرانلىقىدىكى شىنجاڭنىڭ تارىخى ھەققىدە، تۇغلۇق تېمۇرخان ۋە ئۇنىڭ ئۇيغۇرلاشقان ئەۋلادلىرىنىڭ ھەرقايسى جايلاردىكى ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈش تارىخى ھەققىدە؛ كېيىنكى چاغلاردا سىياسىي مەقسەتنى كۆلاھ، جەندە بىلەن يوشۇرۇپ، بۇ تەرەپلەرگە ئۆتكەن نەمەنگانلىق خوجىلارنىڭ سەئىددىيە خانلىقىنى ئاغدۇرۇش يولىدىكى سۈيىقەستلىك ھەرىكەتلىرى ھەم ئۇلارنىڭ ھاكىمىيەتنى چاڭگىلىغا كىرگۈزۈۋالغانلىقى توغرىسىدا، ھىدايىتۇللا ئىشان ئۆلگەندىن كېيىن ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى ئوتتۇرىسىدا يۈز بەرگەن يېغىلىقلار، ئىشان-سوپىلارنىڭ ئۇيغۇر خەلقىنى جاھالەتتە قالدۇرۇش يولىدا ئېلىپ بارغان ئىستىلاچىلىق ئۇرۇشلىرى، مانجۇ ئىستىبدادىغا قارشى قوزغالغان، رەھمىتۇللا بەگ، ئەسمىتۇللا بەگ باشچىلىقىدىكى ئۇچتۇرپان

«جىگدە يېغىلىقى» قاتارلىقلار توغرىسىدا مەلۇمات بېرىدۇ.

«داستان» قىسمى بىرىنچى داستان، ئىككىنچى داستان دەپ ئىككى چوڭ قىسىمغا بۆلۈنگەن. بىرىنچى داستاندا ئۇلۇغ تەيپىڭ - تىيەنگو دېھقانلار ئىنقىلابىنىڭ تەسىرىدە، 1884 - يىلى شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا مانجۇلار نىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى پارتلىغان خەلق قوزغىلاڭلىرى بىر - بىرلەپ بايان قىلىنغان؛ ئىككىنچى داستاندا، ئاپتور مەخسۇس ياقۇپبەگ ئۈستىدە توختىلىپ، ئۇنىڭ يەتتە شەھەردە قىلغان - ئەتكەنلىرى، ۋە ئۇ جەنۇبىي شىنجاڭدا كەلتۈرۈپ چىقارغان پاجىئەلىك ئاقىۋەتلەر تەپسىلىي بايان قىلىنغان.

«خاتىمە» قىسمىدا ئاپتور يەتتە شەھەرنىڭ جۇغراپىيىلىك ئەھۋالىدىن ئومۇمىيۈزلۈك مەلۇمات بېرىدۇ.

«تارىخىي ئەسىرىيە» دە، ئاپتور شىنجاڭنىڭ يېقىنقى زامان تارىخىدىكى زور ۋەقەلەرنى ئۆز رېتى بويىچە يېزىپ، ئۆزىنىڭ بۇ ۋەقەلەر ئۈستىدىكى مۇھاكىمىسى، مۇلاھىزىسى ۋە كۆز قاراشلىرىنى يىغىنچاقلاپ كىتابخانلارغا تونۇشتۇرۇشنى مەقسەت قىلغان. «تارىخىي ئەسىرىيە»دە بايان قىلىنغان ۋەقەلەرنىڭ تەپسىلاتلىرى، بولۇپمۇ 1864 - يىلدىن كېيىن، شىنجاڭنىڭ جەنۇبىدا يۈز بەرگەن زور ۋەقەلەرنىڭ تەپسىلاتلىرى ئاپتورنىڭ بىۋاسىتە كۆزەتكەن ياكى ئاڭلاپ تەھقىقلىگەن ماتېرىيالىرىغا ئاساسەن يېزىلغان بولغاچقا، بۇ ئەسەر شىنجاڭنىڭ يېقىنقى زامان تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا، بولۇپمۇ ياقۇپبەگ ھاكىمىيىتىنىڭ ئىچكى - تاشقى سىياسىتىنى تەتقىق قىلىشتا زور ئىلمىي قىممەتكە ئىگە.

ئاپتور «تارىخىي ئەسىرىيە» دېگەن كىتابىدا بىزنى مول، بىرىنچى قول ماتېرىيال بىلەن تەمىنلىگەن بولسىمۇ، ئەمما، ئاپتورنىڭ تارىخ قارىشىنىڭ چەكلىملىكلىكى، مەسىلىلەرنى كۆ-

زىتمشدىكى ئۇسۇلىنىڭ توغرا بولمىغانلىقى تۈپەيلىدىن بۇ ئەسەردە ، يەنە بىر مۇنچىلىغان نۇقسانلارمۇ ساقلانغان. مەسىلەن، ئاپتور چىڭ سۇلالىسىنىڭ دەھشەتلىك مىللىي زۇلۇم سىياسىتىنى پاش قىلىش بىلەن بىللە، ھۆكۈمرانلار سىنىپى بىلەن ئادەتتىكى خەلقنىڭ ئارىلاشتۇرۇۋەتكەن. ئاپتور شىنجاڭنىڭ قەدىمكى تارىخى ۋە دۆلىتىمىزدىكى باشقا مىللەتلەر ھەققىدە مەلۇمات بەرگەندە، بىر قىسىم رىۋايەتلەرنى ئاساس قىلغان. ئاپتور جايلاردا قوزغالغان خەلق قوزغىلاڭلىرىنى تەكشۈرگەندە بۇ قوزغىلاڭلارنىڭ تۈپكى سىنىپىي ماھىيىتىنى تولۇق ئېچىپ بېرەلمەي، ئۇنىڭغا قويۇق دىنىي تۈس بەرگەن. بۇ قوزغىلاڭلارنى قانداقتۇر، «مۇسۇلمانلار» نىڭ «كاپىرلار» ئۈستىدىن ئېلىپ بارغان «غازاتلىرى» دەۋالغان ۋە باشقىلار. ماۋزېدۇڭ: «قەدىمكى مەدەنىيەت مىراسلىرىنى رەتلەش جەريانىدا، ئۇنىڭ فېئودالىق شاكىلىنى چىقىرىۋېتىپ، دېموكراتىك جەۋھىرىنى قوبۇل قىلىش لازىم. بۇ مىللىي مەدەنىيەتنى راۋاجلاندۇرۇپ، مىللىي ئىشەنچىنى يۇقىرى كۆتۈرۈشنىڭ مۇھىم شەرتى. لېكىن زادىلا تەنقىدسىز يىغىۋېلىپ ساقلىماسلىق كېرەك» دەپ كۆرسەتكەنىدى. كىتابخانلار بۇ كىتابنى ئوقۇغاندا چوقۇم بۇ نۇقتىغا دىققەت قىلىشى كېرەك.

ۋەلى

مؤنده‌رىجه

سۆز بېشى 1

مؤقەددىمە 1

1. موغۇلستان (يەتتە شەھەر) نىڭ ئەھۋالى ۋە بۇ جايدا يۈز بەرگەن ۋەقەلەر؛ بۇ يۇرتقا كىملەرنىڭ ھۆكۈمرانلىق قىلغانلىقى ۋە «موغۇلىيە» دەپ ئاتىلىشىنىڭ سەۋەبلىرى؛ بۇ يەردە ئۆتكەن مۇسۇلمان خانلىرىنىڭ نەسەبلىرى؛ خاقانىي چىنىنىڭ موغۇلستان خەلقىنى بويسۇندۇرغانلىقى 2

2. جاھانگىر خوجىنىڭ يەتتە شەھەرنى قولغا كىرگۈزگەنلىكى؛ مۇھەممەد ئىلىخان كېلىپ قەشقەرنى ئالغانلىقى؛ نۇرغۇن خىتاي چېرىكلىرى كېلىپ يەتتە شەھەرنى يەنە تارتىۋېلىپ، جاھانگىر خوجا باشلىق بىر مۇنچە مۇسۇلمانلارنى ئەسىر قىلىپ بېيجىڭغا ئېلىپ كەتكەنلىكى؛ مۇھەممەد ئىلىخان ئەلچى ئەۋەتىپ ئەسىرلەرنى خاقانىي چىدىن تىلەپ قايتۇرۇپ كەلگەنلىكى 30

3. خاقانىي چىنىنىڭ قەدىم زاماندا مۇسۇلمان بولغانلىقى؛ تۆڭگانلارنىڭ خاقانىي چىن مەملىكىتىدە ئولتۇراقلىشىپ قالغانلىقى؛ خىتايلار بىلەن تۆڭگانلار ئوتتۇرىسىدا جېدەل - ماجىرا يۈز بېرىپ، خاقانىي چىن دۆلىتىگە زىيان - زەخمەت يەتكەنلىكى 38

بىرىنچى داستان..... 53
1. ئۇلۇغ تەڭرىنىڭ رەھىم ـ شەپقىتى بىلەن ئىسلام قۇياشى كۆچا شەھرىنىڭ ئۈستىدە نۇر چاچقانلىقى؛ راشىددىن خوجىنىڭ خانلىق تەختىدە ئولتۇرۇپ ۋە شەرق غەرب تەرەپلەرگە لەشكەر ماڭدۇرغانلىقى ۋە شۇ ئاردا بولغان ۋەقەلەر..... 54
2. سەيىد خېتىپ خوجام (بۇرھانىددىن خوجا) كۆز نۇرى مەھمۇددىن خوجا بىلەن ئاقسۇ شەھرىنى ئېلىش ئۈچۈن يۈرۈش قىلىپ، مەقسىتىگە يېتەلمەي ئارقىسىغا يانغانلىقى ۋە نۇرغۇن مۇسۇلمانلار قۇربان بولۇپ شېھىتلىك شارابىنى ئىچكەنلىكى..... 61
3. ئىككىنچى قېتىمدا جامالىددىن خوجىنىڭ ئاقسۇغا ئاتلانغانلىقى ۋە ئاقسۇنى پەتھ قىلىپ مەقسىتى ھاسىل بولغانلىقى..... 66
4. بۇرھانىددىن خوجا ۋە ئوغلى ھامىددىن خوجىلارنىڭ ئۈچتۇرپان شەھرىگە قاراپ يۈرۈش قىلغانلىقى ۋە غالىبىيەت شامىلى يار بولۇپ مەقسەت گۈلى ئېچىلغانلىقى..... 70
5. بۇرھانىددىن خوجامنىڭ ئوغلى ھامىددىن خوجا بىلەن قەشقەرنى پەتھ قىلىش ئۈچۈن ئاتلانغانلىقى؛ سادىر لىقتىن سىدىقبەگ قېچاقنىڭ قولىغا چۈشۈپ قالغانلىقى ۋە كېيىن قۇتۇلۇپ ئۆز ئورنىغا قايتىپ كەلگەنلىكى..... 77
6. بۇرھانىددىن خوجا، ئوغلى ھامىددىن خوجا ۋە سەيىد شەيخ نەزىرىددىن خوجىلارنىڭ يەكەنىنى پەتھ قىلىش غازىتىغا ئاتلانغانلىقى؛ غەلىبە گۈلى جامالىنى كۆرسەتكەن بولسىمۇ، زامان ھادىسىلىرىنىڭ توسقۇنـ

لۇقمدىن بىرگۈل ئۈزەلمەي ئۆز جايىغا قايتقانلىقى... 80
7. سەيىد جامالىددىن خوجامنىڭ يەكەن بىلەن قەشقەرنى قولغا كىرگۈزۈش ھەۋىسى، يەنى بىر ئوق بىلەن ئىككى كىيىكنى ئوۋلاش نىيىتى بىلەن يۈرۈش قىلغانلىقى؛ بىرىنى قولغا كىرگۈزۈپ يەنە بىرىگە قەدەم قويۇشى بىلەن ھەر ئىككىسىلا قولدىن چىقىپ كېتىپ، باشقا بىر چەۋەندىز ئوۋچىنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتكەنلىكى؛ نەتىجىدە مەيۈس بولۇپ ئۆز جايلىرىغا قايتىپ كەتكەنلىكى..... 85
8. بۇرھانىددىن خوجامنىڭ ۋۇجۇد بىغىنىڭ غۇنچە نەۋباھارى، كۆكۈل سەدىپىنىڭ دۇررى مارجانى يەنى مەھمۇددىن خوجام پادىشاھنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ئەھۋالى؛ مەن كەمىنەنىڭ سەرگۈزەشتلىرى؛ غەيرىي سۈلۈكتىكى گۇرۇھلار ۋە ئۇلارنىڭ ئېتىقادى..... 93
9. خوتەن بىلەن ئىلىغا ئەۋەتىلگەن ئەلچى، مەكتۇپلار ۋە ئۇ تەرەپتىن كەلگەن ئەلچىلەرنىڭ ۋەقەلىرى..... 107
10. ئۇلۇغ تەكرىنىڭ ئىلتىپاتى بىلەن ئىسھاق خوجامنىڭ شەرق تەرەپكە قاراپ يولغا چىقىپ، ئۇششاقتالدا نۇرغۇن خىتاي چېرىكلىرىنى يوقاتقانلىقى ۋە قاراشەھەرنىڭ پەتھ قىلىنغانلىقى 113
11. تەكرىنىڭ ئىنايىتى بىلەن سەيىت ئىسھاق خوجام تۇرپان غازىتىغا يۈرۈش قىلىپ، تۇرپانىنى قولغا كىرگۈزگەندىن كېيىمن يەنە بىرنەچچە شەھەرلەرنى پەتھ قىلغانلىقى ۋە نۇرغۇن قاراختاي ئەھلىنىڭ نابۇت بولغانلىقى..... 123
12. خوجا ئىسھاق خوجامنىڭ ئىككىنچى قېتىم مورىغا لەشكەر ماڭدۇرغانلىقى ۋە مەقسىتىگە يېتەلمەي

قايتىپ كەلگەنلىكى؛ قۇمۇلدىن ئېسىل ھەدىيىلەرنىڭ كەلگەنلىكى ھەم لۈكچۈننىڭ يەنە بىرقېتىم پەتە بولغانلىقى..... 133
13. سىيىت ئىسھاق خوجىنىڭ قۇمۇلغا يۈرۈش قىلىش قارارىغا كېلىپ، بېيجىڭغا قاراپ يولغا چىققانلىقى؛ چىڭۈاڭ خاننىڭ ئىسھاق خوجامنىڭ ئىستىقبالىغا چىققانلىقى؛ قۇمۇلنىڭ پەتە قىلىنغانلىقى ۋە ناتوغرا يارلىق كېلىپ قالغانلىقى..... 138
14. گۈزەل ئەخلاق، ياخشى پەزىلەتلىك ئىسھاق خوجامنىڭ يەكەن، قەشقەر غازىتىغا بېرىشنى قارار قىلغانلىقى ۋە ياقۇبېگ قوشبېگى بىلەن ئەپلىشىپ قالغانلىقى..... 145
15. كۈچالىق خوجىلارنىڭ ئارىسىدا قارىمۇ قارشىلىق يۈز بەرگەنلىكى؛ مۇشۇنداق ئامەتكە شۈكرى قىلمىغانلىقىدىن ئۇلارنىڭ يامان ئاقىۋەتلەرگە قالغانلىقى ۋە ئاتىلىق غازىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى..... 152
ئىككىنچى داستان..... 167
1. ياقۇبېگ ئاتىلىق غازىنىڭ موغۇلىستان مەملىكىتى ۋە يەتتە شەھەر ئەھلىنى ئىستىلا قىلغانلىقى ۋە بۇزرۇكخان تۆرەمنىڭ پادىشاھلىق تەختىدە ئولتۇرغانلىقى 168
2. جانابىي بۇزرۇكخان تۆرەمنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ۋەئۇلارنىڭ كۈچالىق خوجاملارنى بويسۇندۇرغانلىقى؛ پەرغانە ۋىلايىتىدىن چوڭلارنىڭ قېچىپ كەلگەنلىكى؛ ياقۇبېگ قوشبېگنىڭ ئەھۋالى ۋە قېچىقلارنىڭ ۋەقەلىرى..... 182
3. جانابىي ياقۇبېگ ئاتىلىق غازىنىڭ پادىشاھلىق تەختىگە چىققانلىقى؛ قارشىلاشقۇچىلارنى يوقاتقانلىقى؛

لەشكەر باشقۇرۇش ئۇسۇللىرى ۋە يەكەنلا مارالبېشىلارنى قولغا كىرگۈزگەنلىكى..... 194
4. جانابىي ياقۇپبەگ ئاتىلىق غازىنىڭ خوتەننى بېسىۋېلىش ئۇچۇن تەدبىر قوللانغانلىقى؛ ھەبىبۇللا ھاجى پادىشاھنىڭ مەغلۇپ بولغانلىقى ۋە غەلىبە قۇشى خوتەن زېمىنىدا يۇز كۆرسەتكەنلىكى..... 201
5. ھاجى پادىشاھنىڭ ئەھۋالى ۋە بىرنەچچە ۋەقەلەر..... 218
6. جانابىي بەدۆلەت ئاتىلىق غازى ئاقسۇ ۋە كۇچانى بويسۇندۇرۇش ئۇچۇن ئات چاپتۇرغانلىقى؛ بىر زەربە بىلەن نەچچە شەھەرنى پەتھ قىلغانلىقى؛ مۇراد باغچىلىرىدىن غۇنچىلارنى ئۇزۇپ، ئۇز قارارگاھلىرىغا قايتقانلىقى ۋە باشقا بىرمۇنچە ۋەقەلەر يۇز بەرگەنلىكى..... 228
7. ياقۇپبەگ ئاتىلىق غازىنىڭ يەتتە شەھەر ۋە موغۇلىستانىنى ئۆزىگە بويسۇندۇرۇغانلىقى؛ رۇم خەلىپىسىگە ئەلچى ئەۋەتىپ يارلىقاش ئېرىشكەنلىكى ۋە باشقا ئېچىنىشلىق ۋەقەلەرنىڭ يۇز بەرگەنلىكى..... 239
8. ئۇرۇمچى تۆگىلىرىنىڭ كورلا ۋە كۇچا خەلقىنى بىسەرەمجان قىلغانلىقى؛ ئاتىلىق غازى غالىب قوشۇنلىرى بىلەن تۆگىلارنى يوقىتىش ئەرىزدە شەرققە قاراپ يۇرۇش قىلغانلىقى ۋە مۇراد بېغىدىن مەقسەت گۇل-غۇنچىلىرىنى ئۇزۇپ، تەختى ئالىيلىرىغا قايتقانلىقى..... 252
9. بەدۆلەت ئاتىلىق غازى ئۇرۇمچى تەرەپكە ئاتلىنىپ، ئۇرۇمچىنى پەتھ قىلغانلىقى ۋە نەسەددىكى خىتاي شىكۇكىنىڭ ئۇنىڭغا ئىتائەت قىلغانلىقى؛

ئۇرۇش - جېدەللەرنىڭ يۈزبەرگەنلىكى ۋە ئاخىر غەلىبە
بىلەن ئۆز پايتەختىگە قايتىپ كەلگەنلىكى..... 265
10. جانابىي ياقۇپبەگ ئاتىلىق غازىنىڭ پەرمانى بىلەن
ھېكىمخان تۆرەم ئۇرۇمچى تۇڭگانلىرىنىڭ ئۇستىگە
لەشكەر تارتقانلىقى ۋە ياقۇپبەگ ئۆز پەرزەنتى بېگ-
قۇلىبەگنى ياردەم ئۇچۇن ئارقىسىدىن ئەۋەتكەنلىكى؛
ھېكىمخان تۆرەم مەقسەت گۇلىنى قولغا كەلتۇرۇپ
قايتىپ كېلىپ، بارگاھىنى تاۋاب قىلغانلىقى..... 276
11. بەدۆلەت ياقۇپبەگ ئاتىلىق غازىنىڭ ئىككىنچى
قېتىم تۇرپانغا يۈرۇش قىلغانلىقى ۋە دۆلىتى ئالىيلىر-
نىڭ زاۋاللىققا يۈز تۇتقانلىقى؛ بەلكى دۆلەت
قۇياشىنىڭ غەربكە قاراپ پەسلىگەنلىكى 287
12. يەتتە شەھەرنىڭ پادىشاھى، دىنىنىڭ ھىمايىچىسى
ياقۇپبەگ ئاتىلىق غازىنىڭ ياخشى ئەخلاقلىرى
دۆلەتنىڭ گۈللىنىشىگە، يامان سۈپەتلىرى دۆلەتنىڭ
بەختسىزلىكىگە سەۋەب بولغانلىقى..... 304
13. يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمىرلەر ۋە ئىشىنىڭ ئاقۇدىتىنى ھەل
قىلالايدىغان لەشكەر باشلىقلىرىنىڭ ئىتتىپاقلىشىشى
بىلەن سىيىت ھېكىمخان تۆرەمنى پادىشاھلىق تەختىدە
ئولتۇرغۇزغانلىقى؛ لېكىن پەلەك يار بەرمىگەنلىكتىن
ئۇلار «ۋەتەن سۆيۈش ئىمانىنىڭ جۈملىسىدىن»
دېگەن ھەدىسنىڭ تەقەززاسى بويىچە ئۆز ۋەتىنىگە
قايتىپ كەتكەنلىكى..... 326
14. جانابىي بېكقۇلىبەگ ئىبنى مۇھەممەد ياقۇپبەگ
ئاتىلىق غازىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى؛ ئاقسۇ بىلەن خوتەننى
بېسىۋالغانلىقى ۋە دۆلىتىنىڭ ئاخىرلاشقانلىقى..... 333
15. قارايۇز نىياز ھېكىمبەگنىڭ ۋەقەلىرى، قىلمىش -

ئەتمىشلىرى ۋە ئاقىۋەت پۈتۈنلەي تۈگەشكەنلىكى..... 344
16- ئالىي مەرتىۋىلىك جانابىي ئاتىلىق غازىنىڭ دەۋرىدىكى مۇشتەرى تەلئەت دىيانەتلىك ئۆلىمالار، مۇكەممەل تەربىيە كۆرگەن كاتىپ-مىرزىلار ۋە سۆلەتلىك لەشكەر باشلىقلىرىنىڭ ئەھۋالاتى..... 359
17- ئۇشبۇ كىتابنى يازغۇچىنىڭ ئىسىم-نەسەبلىرى ۋە سەرگۈزەشتلىرى..... 379
18- خاقانى چىن مەنسەپدارلىرىنىڭ بۇ يەتتە شەھەر زېمىنىنى ئىككىنچى قېتىم بويسۇندۇرغانلىقى؛ ئۆز مۇلكى-مىراسلىرىغا يەنە بىر قېتىم ئىگە بولغانلىقى..... 389
خاتىمە 404
1- بۇ يەتتە شەھەرنىڭ ئەھۋالى؛ ئادەملىرىنىڭ خۇي-پەيلى؛ مازار-ماشايىخلىرى ۋە موغۇلىستانىنىڭ چېگرىلىرى 408
2- قەشقەر..... 410
3- يەكەن 412
4- خوتەن..... 413
5- ئاقسۇ 418
6- ئۈچتۇرپان 424
7- كۇچا..... 427
8- كونا تۇرپان..... 428

سۆز بېشى

بىسمىللاھىرراھمانىرراھىم①

سان ـ ساناقسىز ماختاشلار ئۆز ـ ئۆزىدىن بار بولغان ئۇلۇغ تەڭرىمگە خاس، ئۇ كىشىلەر چۈشىنەلمەيدىغان بارلىق شەيئىلەرنى ئۆز ھېكمىتى بىلەن يوقلۇقتىن بارلىققا كەلتۈردى. پۈتۈن ئالەمنىڭ پادىشاھى بولغان تەڭرىمگە چەكسىز ئاقىشلار ياغدۇرىمەن. ئۇ ئۆز قۇدرىتى بىلەن پادىشاھلىقنىڭ تاجىنى خالىسا بىراۋغا بەردى، خالىسا بىراۋدىن ئالدى، پۈتۈن ئىنسانلارنى ئىدارە قىلىشنى ئىقتىدارلىق پادىشاھلارنىڭ تەدبىرى ۋە سىياسىتىگە باغلىدى.

رۇبائىي

زاتىكى سۈفاتى ئانىڭ قۇلھۇۋاللاھۇ ئەھەد،
ھەييىكى بىلاتەئامدۇر ئاللا ھۇسسەمەد.
فەردىكى ئاڭا يوق ۋالىد نە ۋەلەد،
ۋە تىرىكتۇر لەمىيەكۇن لەھۇ كۇفۇۋەن ئەھەد②.

تەڭرىنىڭ ئەلچىسى بولۇش شەرىپىگە ئىگە بولغان پەيغەمبىرىمىزگە پاك ۋە غەرەزسىز سالام ھەم ياخشى تىلەكلىرىمىز چېچىلسۇن. ئۇنىڭ روھى ئادەم ئەلەيھىسسالام يارىتىلىشتىن بۇرۇنمۇ مەۋجۇت ئىدى.

---

① ئايەتچى، كۆيۈنگۈچى تەڭرىنىڭ نامى بىلەن باشلايمەن.

② تەڭرىنىڭ سۈپىتى شۈكى، ئۇ بىر، تىرىك، ئەمما تاماق يېمەيدۇ، موھتاج بولمايدۇ، تۇغۇلمىغان ۋە تۇغمايدۇ، يەككە ـ يېگانە ھايات. بولۇپ، مەڭگۈ يوقالمايدۇ.

ھەممە پەيغەمبەرلەرنىڭ پەيغەمبىرى بولغان مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامغا تۇغىمەس رەھمەتلەر بولسۇن. تەكرىم قۇرئاندا «ۋەما ئەرسەلناكە ئىللا رەھمەتەل لىلئالەمىن» (سېنى پۈتۈن ئالەمگە شەپقەتچى قىلىپ ئەۋەتتىم) دېگەنىدى.

نەزم

شاھى ئەرەبى قىبلەئى ھاجات،
ئايىنە زات ئولدى مىرئاتى سۇفات.
كىم پەيرەۋ ئەتسە ئاڭا ئەللۇدەرەجات،
لا زال ئەلەيھى زەكىيات سالاۋات①.

پەيغەمبىرىمىزگە ھەممىدىن بۇرۇن دوست بولغان ھەزرىتى ئابابەكرىگە، ئادالەتنىڭ ئاپتىپى ھەزرىتى ئۇمەرگە؛ سېخىيلىق، مۇلايىملىق ھايا ۋە نومۇسنىڭ كانى، «قۇرئان» نى توپلاپ كىتاب قىلىپ چىققۇچى ھەزرىتى ئوسمانغا، پۈتۈن ۋۇجۇدىنى تەكرىنىڭ رازىلىقى ئۈچۈن بېغىشلىغان، ھەمىشە غەلىبە قىلىدىغان ھەزرىتى ئەلىگە، بارلىق مۆمىن مۇسۇلمانلارغا، پەيغەمبىرىمىزنىڭ تاغىلىرى ھەمزە ھەم ئابباس رەزىيەللاھۇ ئەنھۇغا②، ساھابىلەرگە③ پەيغەمبىرىمىزنىڭ ئايالىلىرىغا ۋە ئەۋلادلىرىغا مەڭگۈ، كۆپتىن-كۆپ سالام ۋە رەھمەتلەر ئېيتتىمەن.

---

① ئەرەبلەرنىڭ پادىشاھى ۋە ھاجەتمەنلەر تەلمۇرۇپ قارايدىغان كىشىسەن، سېخىنىڭ سۈپەتلىرىنىڭ ئىنسانىيەتكە ئەينەك بولدى. كىم سېخىنىڭ يولۇڭدا ماڭسا ئالىي مەرتىۋىگە ئېرىشىدۇ. ساڭا ئېيتقان سالام ۋە رەھمەتلەر ھەرگىز زايە كەتمەيدۇ.

② رەزىيەللاھۇئەنھۇ — تەكرى ئۇلاردىن رازى بولسۇن، دېگەن مەنىدە.

③ ساھابە — پەيغەمبىرىمىز ھايات ۋاقتىدا ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن، خىزمەتىدە بولغان كىشىلەر «ساھابە» دەپ ئاتىلىدۇ.

جاھاندىكى ئەقىل - ئىدراك ئىگىسى بولغان پەزىلەتلىك كىشىلەرنىڭ ساغلام نەزەرلىرىگە، دەۋرىمىزدىكى كامالەتكە يەتكەن ئالىملارنىڭ قۇياشتەك نۇر چېچىپ تۇرىدىغان ئادالەتلىك پاراسەتلىرىگە گۇناھ ۋە خاتالىقلىرى نۇرغۇن، ئاجىزلارنىڭ ئاجىزى، ئادەم ئەۋلادىنىڭ كەمتىرى، بەندىلەرنىڭ ئەڭ تۆۋىنى، كىشىلەرنىڭ نەزەر دائىرىسىدىن تاشقىرى، بۇلۇڭ - پۇچقاقلاردا نام ۋە نىشانسىز ياشاپ كېلىۋاتقان موللا مۇسا بىننى موللا ئەيسا سايرامى شۇنى بايان قىلىمەنكى، ئالىم ۋە پازىللارنى دوست تۇتقۇچى، كەمبەغەل ئاجىزلارغا باشپاناھ بولغۇچى، ئادالەت بىلەن ئىش قىلغۇچى، پۇقرالارنىڭ غېمىنى يېگۈچى مۇھەممەد ئىمىن باي ئاقساقال دادخاھ بىننى مۇھەممەد ئالىمباي مەرغۇلانى (دۆلەت ۋە ئىسىم - نەسەبلىرى مەكگۇ تۇچمىسۇن) مەندەك كەمىنە ئاجىزغا خىتاب قىلىپ مۇنداق دېدى: «سەن گەپ - سۆز ۋە تىل جەھەتتىن نادان، پەم - پاراسەتتە چەكلىك، خاتا ۋە نۇقسانلىرىڭ كۆپ. لېكىن بۇنىڭدىن بۇرۇن تۆتكەن پادىشاھ ۋە سۇلتانلارنىڭ ياخشى ئەخلاق، يامان سۈپەتلىرىدىن ئاز - تولا خەۋىرىڭ بار. موغۇلىستان ۋە يەتتە شەھەردە يۈز بەرگەن ۋەقەلەرنى بولۇپمۇ سەن بىلەن بىز ئەقلىمىزگە كەلگەندىن بېرى كۆچالىق خوجىلارنىڭ بۇ يۇرتلاردا ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈۋاتقان غەيرىي دىنىدىكىلەرگە ھۇجۇم قىلىپ غازات قىلغانلىقى، ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىپ قانچىلىك ۋاقىت ھۆكۈمرانلىق قىلغانلىقى ۋە قاچان دۆلەت ئاپتىپى ئۆچۈپ مەغلۇپ بولغانلىقى، موغۇلىستانغا — يەتتە شەھەرگە مۇھەممەد ياقۇبېگ ئاتىلىق غازىنىڭ* قاچان ھۆكۈمران

---

* بۇكىتابتا ياقۇبېگ بەزىدە «بەدۆلەت»، بەزىدە «ئاتىلىق غازى»، بەزى جايلاردا «قوشبېگى» دەپ ئېلىنغان.

بولغانلىقى، ئۇ چاغدا قانداق ئاجايىپ - غارايىپ ۋەقەلەرنىڭ يۈز بەرگەنلىكى، قاچان بىيىجىڭ چېرىكلىرى كېلىپ يەتتەشەھەر خەلقىنىڭ بېشىدىكى ئىسلام قۇياشى ئۆچۈپ ئۇنىڭ ئورنىغا زۇلمەت بۇلۇتلىرىنىڭ كۆتۈرۈلگەنلىكى ۋە باشقا ھادىسە - ۋەقەلەر ئۇستىدە بىرەر كىشىنىڭ تارىخ يېزىپ قالدۇرغانلىقى مەلۇم ئەمەس. شۇڭا، سەن كۈچالىق خوجىلارنىڭ غازاتى ۋە ئاتىلىق غازى ھۆكۈمرانلىقىنىڭ باشلىنىشىدىن تارتىپ ئاخىرى- غىچە يۈز بەرگەن ۋەقەلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدىغان تارىخ كىتاب يېزىپ چىققىن. خوجىلارنىڭ قىلغان جەڭلىرى ۋە ئۇلارنىڭ يۇرتنى ئىدارە قىلىش ئەھۋالى، ياقۇبېگنىڭ قىلغان غازاتلىرى ۋە ئەسكەرلەرگە قوماندانلىق قىلىش ئۇسۇللىرى، ياقۇبېگ ھۆكۈمرانلىقىنىڭ مەغلۇبىيىتى ھەققىدىكى ۋەقەلەر خالايىقلارنىڭ ئېسىدىن كۆتۈرۈلۈپ كەتمىسۇن، بىزنىڭ نام - نەسەبلىرىمىزمۇ ئۇنتۇلۇپ كەتمەي مەڭگۈ يادىكار قالسۇن. بۇنى ئوقۇغان ۋە ئاڭلىغانلار غازىلارنىڭ، شېھىتلەرنىڭ شۇنداقلا سېنىڭ ۋە بىزنىڭ ھەققىمىزگە دۇئا قىلسا، كۆپچىلىكنىڭ دۇئا- لىرى ئىجابەت بولۇپ رەھىم- شەپقەتلىك تەڭرىم گۇناھلىرىمىزنى مەغپىرەت قىلىۋەتسە ئەجەب ئەمەس. «باشقىلارنى ياخشى ئىش قىلىشقا دالالەت قىلغۇچى، شۇ ئىشنى قىلغۇچىغا ئوخشاش ئەجىرگە ئىگە بولىدۇ» دېگەن ھەدىسنىڭ* روھى بويىچە، مەنمۇ بۇ خاسىيەتلىك ئىشنىڭ شاراپىتىدىن بەھرىمەن بولسام.»

ئەمما مەن: «مەن كۈندىلىك تۇرمۇش غېمىگە گىرىپتار بولغان، خار - زارلىقتا ئېتىبارسىز ھايات كەچۈرۈۋاتقان ئاجىز بىر كىشى. ئۇلۇغ كىشىلەرنىڭ قىلغان جەڭلىرى، يۇرت سورىپ

---

* ھەدىس — مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ سۆزلىرى ھەدىس دېيىلىدۇ — مۇھەررىردىن.

پۇقرالارنى ئىداره قىلغان ئەھۋالى، بولۇپمۇ ئاتىلىق غازىدەك ئالەمگە داڭقى كەتكەن، پادىشاھلىق شانۇ - شەۋكىتى بىلەن پەخىرلەنگەن بىر كىشىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى توغرىسىدا كىتاب يېزىشقا، ئېغىز ئېچىشقا، قەلەم يۈرگۈزمەككە ھەددىم يوق ھەم مەندە ئۇنداق جۈرئەت ۋە يۈرەك، قابىلىيەت ۋە ئىقتىدارمۇ يوق. كۆچالىق خوجىلارنىڭ ئىسلام ئاچقان ۋاقتىدىن ھازىرغىچە 40 يىل ئۆتۈپتۇ. بولغان ۋەقەلەر، يۈز بەرگەن ھادىسىلەر كىشىلەرنىڭ خاتىرىلىرىدىن كۆتۈرۈلۈپ كەتتى. شۇ ۋەقەلەرگە قاتناشقان ياكى ئۇنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن كىشىلەرنىڭ كۆپچىلىكى ئۆلۈپ تۈگىدى. خەلق ئارىسىدا تارقىلىپ يۈرگەن پارچە - پۇرات ھېكايە، قىسسىلەرنى توپلاپ، بىر - بىرىگە سېلىشتۇرۇپ، توغرىراقىنى تېپىپ چىقماق مېنىڭ قولۇمدىن كېلىدىغان ئاسان ئىش ئەمەس» دېدىم ۋە «سېخىي كىشىلەر ئۆزرىنى قوبۇل قىلىدۇ» دېگەن ھەدىسنىڭ مەزمۇنى بويىچە ئۆزرە ئېيتتىم. بىرنەچچە جان دوستلىرىم، پېشقەدەم يار - بۇرادەرلىرىم يىغىلىپ: «ۋاقتىنى غەنىيمەت بىلىپ، مۇھەممەد ئىمىن دادخاھنىڭ بۇيرۇقىغا ئەمەل قىلىپ، تەكرىنىڭ رازىلىقى ئۈچۈن ئۆزىنىڭ جېنىنى پىدا قىلغان شېھىتلەرنىڭ ۋەقەلىرىنى توپلاپ كىتاب قىلساڭ، بۇ كىتابنى ئوقۇغان كىشىلەر شېھىتلەرنىڭ ئىسىملىرىنى ياد ئەيلەپ، ئۇلارنىڭ روھىغا دۇئا قىلسا، «ياخشى ئىش قىلغۇچىغا تەكرىم زور ئەجىر بېرىدۇ. كىشىلەرمۇ ياخشى سۆزىمىز بىلەن ئۇلارنى ماختايدۇ» دېگەن ھەدىسنىڭ روھىغا ئاساسەن، سەنمۇ قۇرۇق قالماس ئىدىڭ» دېدى. مەن يار-بۇرادەرلىرىمنىڭ بۇ تەلەپلىرىنى ھەقىقەت دەپ بىلىپ، ئۇلارنىڭ سۆز گۆھەرلىرىنى تاشقا ئۇرۇپ ئېتىبارسىز قالدۇرۇشنى مۇناسىپ كۆرمىدىم ۋە مۇشۇنداق زور كىتابنى يېزىپ چىقىشنى ئۆز-ئۆزىمگە ئېلىپ، ئۆزۈمنى باشقىلارنىڭ مالامەت ئوقىغا نىشانە قىلدىم.

«قىلىنغان ئىلتىماس سېخىي كىشىلەرنىڭ ھۆزۈرىدا قوبۇل بولىدۇ» دېگەن ھەدىسنىڭ مەزمۇنى بويىچە، بىلىپ ياكى بىلمەي ئۆتكۈزگەن كەمچىلىك، خاتالىقلارنىمنى ئوقۇغان ۋە ئىشىتكەنلەرنىڭ ئەپۇ ئېتىكى بىلەن يېپىپ، سېخىي قەلەملىرى بىلەن تۈزىتىشلىرىنى ئۈمىد قىلىمەن.

چۈنكى «ياخشى ئىشقا تەگرىم كاتتا ئەجىر ئاتا قىلىدۇ، خالايىقمۇ ئەھمەت ئېيتىدۇ» دېگەن ھەدىسنىڭ مەزمۇنى بويىچە، كەمىنە ئاز - تولا بەھرى يېتىپ قالسا ئەجەب ئەمەس، دېگەن ئارزۇ بىلەن ئىشەنچلىك تارىخ كىتابلىرىنىڭ مەزمۇنىدىن پايدىلىنىپ، ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن - بىلگەن، ئۆز قۇلىقى بىلەن ئاڭلىغان كىشىلەردىن سۈرۈشتۈرۈپ سوراپ، مۇجمەل، پازچە - پۈرات ھېكايە، قىسسە، رىۋايەتلەرنى سېلىشتۇرۇپ، راست ۋە ئېنىقلىرىنى تاللاپ، بۇ كىتابنى يېزىپ چىقتىم.

بۇ كىتابنىڭ يېزىلىشىغا بىرى، مۇھەممەد ئىمىن دادخاھ دېگەن كىشى سەۋەب بولغان. يەنە بىرى، بۇ كىتابنى يېزىشقا كىرىشكەن ۋاقتىمدا بۇ يۇرتلاردا دۇشمەنلىك، ئاداۋەت، پاراكەندىچىلىك تۈگەپ تىنچلىق ۋە خاتىرجەملىك قاراز تاپقانىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، بۇ كىتابنى «تارىخىي ئەمنىيسە» دەپ ئاتىدىم ۋە مۇقەددىمە، ئىككى باب ھەم خاتىمە بىلەن تاماملاشنى نىيەت قىلىدىم.

دىيانەتلىك ئاپتورلار ۋە يازغۇچىلار بۇ كىتابنى كۆرگەندە ياكى ئوقۇغاندا، كەمىنە خار - زار، ئېتىبارسىز كىشىنى ئىنجا - ئىبەتلىك دۇئا بىلەن ئەسلىرىگە ئېلىشلىرىنى، ئۇنتۇپ قالماسلىقىنى ئىلتىماس قىلىپ، قولۇمغا قەلەم ئېلىپ، يېزىشنى باشلىدىم.

ئى ئۇلۇغ تەڭرىم! سېخىيلىق سۈپىتىڭنىڭ ھۆرمىتى بىلەن مېنىڭ مۇشۇ ئىشلىمنى ئاسان قىلىشىڭنى تىلەيمەن. چۈنكى سەن ئەڭ سېخىي ۋە ئەڭ رەھىملىكسەن. تەڭرى ئىلتىجا قىلغۇچىلارنىڭ ئىلتىجاسىنى جەزمەن ئىجابەت قىلغۇچىدۇر.

ئىككىنچى ئادەم① — نۇھ پەيغەمبەردىن مۇشۇ كۈنگىچە موغۇلىستان② ۋە يەتتە شەھەردە③ يۈز بەرگەن ئەھۋاللار، بۇ يەرلەرگە ھۆكۈمرانلىق قىلغان گۇرۇھلار توغرىسىدىكى ئەھۋالـ لار، بۇ يەرنىڭ «موغۇلىيە» دەپ ئاتىلىشىدىكى سەۋەب، مۇسۇلـ مان خانلارنىڭ نەسەبى، يەتتە شەھەرنىڭ خاقانى چىنغا تەۋە بولۇشى قاتارلىقلارنىڭ ئومۇمىي بايانى — مۇقەددىمە، ئىككى باب ۋە خاتىمىدىن تەركىب تاپقان بىر كىتاب قىلىندى.

بۇ كىتاب ئىكولاي پانتسوپنىڭ ياردىمى بىلەن بېسىلىپ چىقتى.

قازان مىلادى 1904 - يىلى (ھىجرىيە 1322 - يىلى) «مەدرىسەئىي ئۇلۇم» باسمىخانىسىدا بېسىلدى.

---

① بۇ يەردىكى «ئادەم»، ئادەم ئەلەيھىسسالامنى كۆرسىتىدۇ.

② ئاپتور مۇشۇ ئەسىردە شىنجاڭنى «موغۇلىستان» دەپ ئاتايدۇ.

③ خوتەن، يەكەن، قەشقەر، ئۈچتۇرپان، ئاقسۇ، كۇچا، تۇرپاندىن ئىبارەت يەتتە شەھەرنى كۆرسىتىدۇ.

1

موغۇلستان (يەتتە شەھەر) نىڭ ئەھۋالى ۋە بۇ جايدا يۈز بەرگەن ۋەقەلەر؛ بۇ يۈرتقا كىملەرنىڭ ھۆكۈمرانلىق قىلغانلىقى ۋە «موغۇلىيە» دەپ ئاتىلىشىنىڭ سەۋەبلىرى؛ بۇ يەردە ئۆتكەن مۇسۇلمان خانلىرىنىڭ نەسەبلىرى؛ خاقانى چىنىنىڭ موغۇلستان خەلقىنى بويسۇندۇرغانلىقى

ھۆرمەتلىك دوست ۋە بۇرادەرلەرگە روشەن بولغايكى، بۇ يەتتە شەھەرنى قەدىمكى تارىخ كىتابلىرىدا كىشىلەر «موغۇلستان» دەپ ئاتاپتۇ. بۇ شەھەرلەردە شۇ چاغلاردا يېزىلغان كونا ۋەسقە-ھۆججەتلەر موغۇلستان ھېسابىدا دەپ پۈتۈلۈپتۇ. نېمە ئۈچۈن «موغۇلستان» دەپ ئاتالدى؟ قايسى زاماندىن باشلاپ ئىسلام دۆلىتىگە مۇشەررەپ بولدى؟ پادىشاھلىرى قايسى مىللەت، قايسى مەزھەپتە؟ خاقانىي چىنىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكىلى نەچچە يىل بولدى؟ بۇ مەسىلىلەر قەدىمكى تارىخ كىتابلىرىدىن پايدىلىنىپ بولسىمۇ قىسقىچە بايان قىلىنمىسا، بۇ كىتابنى يېزىشتىكى مەقسەت روشەن ۋە ئېنىق بولمايدىغانلىقىنى ھېس قىلدىم. چۈنكى ھەر قانداق سۆز قىلغۇچى سۆزنىڭ بېشىنى ئۇچۇق سۆزلىمەي، ئاخىرىغا قانچە كۆچىگەن بىلەن، ئوقۇغان ۋە ئاڭلىغانلار «ئايىغى بار، بېشى يوق» دەپ قاراپ، ئۇنداق سۆزگە ئېتىبار قىلمايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، مۇناسىۋەتلىك جايلارنى

«رەۋزە - تۇسسەفا»، «تارىخ رەشىدى»، «شەھرى خىيە»* گە ئوخشاش تارىخ كىتابلىرىدىن تاللاپ ئېلىپ كىرگۈزدۇم.

ۋەقەنى ھەزرىتى نۇھ پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ مۇبارەك نامى بىلەن باشلايمەن.

ئىككىنچى ئادەم دەپ ئاتالغان نۇھ ئەلەيھىسسالام توپان بالاسى ئىچىدە قالغان چاغلىردا، تەڭرىنىڭ ئەمرى بىلەن كېمە ياساپ، بۇ كېمىگە ئادەملەردىن باشقا، يەنە ھەر تۈرلۈك مەخلۇقاتلاردىنمۇ بىر جۈپتىن سالدى. ئاقىۋەت كېمىنى جۇد تېغىنىڭ ئۈستىدە توختاتتى. بۇ چاغدا كېمىدە ئادەم زاتىدىن سەكسەن كىشى ئامان قالغانىدى. ئامان قالغانلارنىڭ ئىچىدىنمۇ نۇھ ئەلەيھىسسالامنىڭ ئۈچ ئوغلى ۋە ئۇلارنىڭ خوتۇنلىرىدىن باشقىلار سۇنىڭ سېسىقچىلىقىدا ھالاك بولدى. شۇنىڭدىن كېيىن يەر يۈزىگە پەيدا بولغان ھەممە ئادەم نۇھ ئەلەيھىسسالامنىڭ شۇ ئوغۇللىرىنىڭ ئۇرۇقىدىن تۆرەلگەنىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن نۇھ ئەلەيھىسسالام «ئادىمى سانى» يەنى ئىككىنچى ئادەم دەپ ئاتالغان.

نۇھ ئەلەيھىسسالامنىڭ ئوغۇللىرىنىڭ ئىسمى سام، ھام ۋە يافەس ئىدى. بەزى رىۋايەتلەردە بۇلارنى «پەيغەمبەر» دەپمۇ ئېيتىدۇ.

پۈتۈن ئەرەبىستان خەلقى ۋە بارلىق پەيغەمبەرلەر سام ئەۋلادىدىن؛ پۈتۈن زەڭگىبار، ھەبەش، سۇدان زېمىنلىرىدىكى خەلقلەر ھام ئەۋلادىدىن؛ پۈتۈن شانۇ شەۋكەتلىك ئۇلۇغ پادىشاھلار ۋە تۈركلەر يافەس ئەۋلادىدىن دېيىلىدۇ. يافەستىن 11 ئوغۇل دۇنياغا كەلدى. چوڭ ئوغلىنىڭ ئىسمى تۈرك ئىدى.

---

* مەشھۇر تارىخىي كىتابلارنىڭ نامى.

پۈتۈن تۈرك، موڭغۇل، قىپچاق ۋە خىتايلار① تۈركىنىڭ نەسلى-دىن پەيدا بولغان.

ئەمما تۈركنى شۇ زاماندا يافەس ئوغلان دەپ ئاتايىتتى. بەزى تارىخ كىتابلىرىدا يافەس ئوغلانىنى كىمىرىيەلىكلەر بىلەن بىر ئەسىردە ئۆتكەن دەيدۇ.

يافەسنىڭ ئىككىنچى ئوغلى چىن، ئۇنىڭ ئوغلى ماچىن بولۇپ، پۈتۈن چىن ماچىن خەلقى شۇنىڭ نەسلىدىكە مەنسۇپ.

ئۈچىنچى ئوغلى رۇس بولۇپ، پۈتۈن رۇس، ناسارالار رۇسىنىڭ ئۇرۇقىدىن تارالغان. قالغان ئوغۇللىرىنى بىر - بىرلەپ بايان قىلساق گەپ ئۇزىراپ كېتىدۇ. گەپنىڭ خۇلاسىسى شۇكى، سام ئەلەيھىسسالام غەرب تەرەپكە، ھام جەنۇپ تەرەپكە، ھەزرىتى يافەس شەرق تەرەپكە يۈرۈش قىلدى.

يافەسنىڭ ئەۋلادى ناھايىتى تېز كۆپەيدى. ئەمما سۇ بار يەردە ئوت يوق، ئوت بار يەردە سۇ يوق بولۇپ، ئۇلار قىيىنچىلىقتا قالدى. يافەس بۇ ئەھۋالنى ئاتىسى نۇھ ئەلەيھىسسالامغا ئەرز قىلدى. نۇھ ئەلەيھىسسالام تەڭرىنىڭ دەرگاھىغا ئىلتىجا قىلدى. دۇئاسى ئىجابەت بولۇپ جەبرائىل ئەلەيھىسسالامدىن② ئىسمى ئەزەم (ئۇلۇغ ئىسىملار) نى ئەۋەتتى. نۇھ ئەلەيھىسسالام بۇ ئىسمى ئەزەمنى تاشقا ئويۇپ يافەسكە بەردى. شۇنىڭدىن باشلاپ يافەسنىڭ ئەۋلادلىرى قاچان خالىسا شۇ چاغدا يامغۇر ياغىدىغان بولدى. بۇ تاشنى ئەرەب تىلىدا «ھەج-

---

① ئورخۇن مەڭگۈ تاشلىرىدا «قىتان» دېگەن سۆز بار. بۇ سۆز كېيىن ئۆزگىرىپ «قىتاي». «خىتاي» بولۇپ ئۆزلەشكەن. — مۇھەررىردىن.

② تەڭرىنىڭ بۇيرۇقىنى يەتكۈزىدىغان پەرىشتە.

رۇلمەتەر» دەيدۇ. تۇرك تىلىدا بۇ تاش «يادا تېشى» نامى بىلەن مەشھۇر. بۇ تاش پەقەت يافەسكە تەۋە زېمىنىدىلا كارغا كېلەتتى، سامغا تەۋە بولغان ئەرەبىستان زېمىنىدا كارغا كەلمەيتتى.

يۇرتنى ئاۋات پاراۋان قىلماق ئۈچۈن، خۇداۋەندە كېرىم ئۆزىگە خاس قۇدرىتى بىلەن نۇھ ئەلەيھىسسالامنىڭ ئەۋلادىدىن ئۇزۇن ۋاقىت ئۆلۈم ئاپىتىنى كۆتۈرۈۋەتتى. شۇنىڭ بىلەن ئۇلارنىڭ ئەۋلادى كۆپەيىپ، تۇركۇم - تۇركۇم، گۇرۇھ - گۇرۇھ بولۇپ كەتتى. ھەربىر گۇرۇھ بىر خىل تىلدا سۆزلىشەتتى. بىر گۇرۇھ يەنە بىر گۇرۇھ بىلەن تەرجىمان ئارقىلىق سۆزلىشەتتى. يافەس ھايات چېغىدىلا ئۇنىڭ ئەۋلادى ئوتتۇز يەتتە خىل تىلدا سۆزلىشەتتى. ئۆزئارا تەرجىمان ئىشلىتەتتى، دېيىلىدۇ.

نۇھ ئەلەيھىسسالامنىڭ ئوغلى يافەس، ئۇنىڭ ئوغلى تۇرك، ئۇنىڭ ئوغلى ئىلغەخان، ئۇنىڭ ئوغلى زىب باتۇيخان، ئۇنىڭ ئوغلى كۆيۈكخان، ئۇنىڭ ئوغلى ئېلىنجەخان ئىدى. ئېلىنجەخان ناھايىتى دۆلەتمەن، تۇرمۇشى پاراۋان كىشى ئىدى. ئۇ بايلىقىنىڭ كۆپلۈكىدىن كۆرەڭلەپ، ئاتا ۋە ئەجدادلىرىنىڭ دىنىنى تاشلاپ قاراڭغۇ يولغا مېڭىپ تەڭرىگە شېرىك كەلتۈردى. دېمەك، بۇ يولغا ماڭغان خان - پادىشاھلارنىڭ تۇنجىسى ئېلىنجەخاندۇر.

ئېلىنجەخاندىن قوشكېزەك بىر جۈپ ئوغۇل ۋۇجۇدقا كەلدى. ئۇ ئوغۇللىرىنىڭ بىرىنىڭ ئىتىنى «موغۇل»، بىرىنىڭ ئىتىنى «تاتار» قويدى. ئۇ ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا يۇرتنى ئىككى ئوغلىغا تەقسىم قىلىپ، چېگرىلىرىنى توختام قىلىپ ئايرىپ بەردى. موغۇل خانغا تەقسىم قىلىپ بېرىلگەن زېمىنلەر «موغۇلىستان»، تاتار خانغا بۆلۈپ بېرىلگەن زېمىنلار «تاتارىستان» دەپ ئاتالدى. ھەرقايسىسى ئۆز يۇرتلىرىغا خان بولدى.

ئېلىنجەخانىنىڭ ئوغلى موغۇلخان، ئۇنىڭ ئوغلى قاراخان،

ئۇنىڭ ئوغلى ئوغۇزخان، ئۇنىڭ ئوغلى كۈنخان، ئۇنىڭ ئوغلى ئايـ
خان، ئۇنىڭ ئوغلى يۇلتۇزخان، ئۇنىڭ ئوغلى دېڭىزخان، ئۇنىڭ
ئوغلى مەڭلىخان، ئۇنىڭ ئوغلى ئىلخان ئىدى. پادىشاھ پەـ
رىدۇننىڭ ئوغلى تۇرخان بىلەن ئىلخان ئۆزئارا ئەلچىلەر ۋە خەتـ
ئالاقىلەر ئەۋەتىشىپ مۇناسىۋەت قىلىشقانىكەن. بۇنىڭدىن ئىلخان
بىلەن تۇرخاننىڭ زامانداش ئىكەنلىكىنى بىلگىلى بولىدۇ.

موغۇلخان ئەۋلادىدىن سەكىز خان ناھايىتى زور
پادىشاھ بولۇپ جاھاندىن ئۆتتى. ئەمما توققۇزىنچىسىغا يەنى
ئىلخانغا نۆۋەت كەلگەندە، موغۇلخان بىلەن تاتارخاننىڭ
ئارىسىغا ئىداۋەت چۈشۈپ، ئاخىر ئىداۋەت، جېدەل ۋە
دۈشمەنلىككە ئايلاندى. ئىككى ئوتتۇرىدا جەڭ - ماجىرالار يۈز
بەردى. نەتىجىدە تاتارلار غالىب كېلىپ، موغۇللارنى ئۆلتۈرۈپ،
يەر يۈزىدە ئۇلارنىڭ ئۇرۇق - ئەۋلادىنى قويمىدى.

بىر رىۋايەتتە ئىلخان ئۆزى، يەنە بىر رىۋايەتتە ئوغلى
قىناخان، ئىككى ئەر، ئىككى ئايال قۇتۇلۇپ قېلىپ، بىر ئات،
بىر موزايلىق سىيىر، ئۈچ قوي، بىر ئۆچكىنى ئىلىپ كۆزدىن
يىراق بىر تاغنىڭ جىلغىسىغا قېچىپ بېرىپ ئۆمرىنى ئۆتكۈزدى،
دېيىلىدۇ. ئۇلار تاغ جىلغىسىنىڭ ئاغزىنى چىڭ ئېتىۋىلىپ
نەچچە ئەۋلاد، بەلكى نەچچە ئون، نەچچە مىڭ يىللار ئۆتـ
كىچە جىلغا ئىچىدە ياشىدى. بارا - بارا ئۇلارنىڭ ئەۋلادلىرى
ۋە چارۋىلىرى كۆپىيىپ جىلغا ئىچىگە پاتماي قالدى. ئۇلار
ئاسمان ئاستىدىكى زېمىنىنىڭ ھەممىسى مۇشۇ دەپ خىيال
قىلىشاتتى. بۇ جاينىڭ ئىسمى «ئەرگىنە قۇن» دەپ ئاتىلاتتى.
ئۇلار ئىلاجسىزلىقتىن تاغ جىلغىسىنىڭ ئېتىۋېتىلگەن ئاغزىنى
ئېچىپ چىقتى. ئاشۇ خانلارنىڭ ياخشى ئۆتكەن زامانلىرىنى
ئەبرىكلەيدىغان خۇشاللىق كۈنلىرىدە پادىشاھ ۋە ئۇلۇغلار
ئارىسىدا تارتۇق - سوۋغات قىلىش لازىم كەلسە، ھەرقانداق

نەرسىنى توققۇز-توققۇزدىن قىلىپ سوۋغات قىلاتتى. ئەمەلىيەتتە سەككىزنى بىر توققۇز دەپ ئاتايتتى. شانۇ شەۋكەتلىك پادىشاھلارنىڭ ھۆزۈرىدىلا ئەمەس، بەلكى ئادەتتىكى ئاممىا، ئەر - ئايال پۇقرالار ئۆزئارا بىرىنچى - كىلىش قىلىشسا، ئاز دېگەندە سەككىز نان ئېلىپ بىرىنچى ئۇنى توققۇز نان، دەپ ئاتايتتى. ھەم سەككىز نانىنى توققۇز نانغا تەڭ، دەپ ھېسابلايتتى. تا ھازىرغىچە بۇ رەسىم - قائىدە داۋاملىشىپ كەلمەكتە.

شۇ زامانداا ئېلىخانىنىڭ ئەۋلادىدىن «ئەلئەنقۇا» ئاتلىق، ئەركە تەگمىگەن بىر ئايال خان ئىدى. بىر كېچىسى بۇ ئايال ياتقان ئاق ئۆينىڭ تۆڭلۈكىدىن قۇياش نۇرىغا ئوخشاش بىر يورۇقلۇق چۈشتى. بۇنىڭ بىلەن ئەلئەنقۇاغا خۇشلۇق لەززىتى ھاسىل بولدى ھەم تەڭرىنىڭ قۇدرىتى بىلەن ھامىلدار بولۇپ قالدى. ھەزرىتى بۇۋى مەريەممۇ* خۇددى شۇنداق بولۇپ ھەزرىتى ئەيسا پەيغەمبەر ۋۇجۇدقا كەلگەنىدى. بۇنداق ئىشلار تەڭرىنىڭ قۇدرىتى ئالدىدا ناھايىتى ئاسان.

چۈنكى «تەڭرى نېمىنى خالسا ۋە نېمىنى بۇيرۇسا بولماي قالمايدۇ»، دېگەن ئايەت تەڭرىنىڭ ئۆزىگە خاس سۈپەتلىدىن ئىبارەت.

خان ئوردىسى ئىچىدىكى ئەمەلدارلار ئاردىسىدا گەپ - سۆز، پىتنە - پاسات پەيدا بولغان بولسىمۇ، ئەمما، ئۇلار ۋەقەنىڭ ئەمەلىيىتىنى ئۆز كۆزلىرى بىلەن كۆرگەنلىكتىن، خانغا بولغان ئىشەنچ يېڭىباشتىن كۈچەيدى.

ئەلئەنقۇا ئوغۇل تۇغۇپ، ئۇنىڭغا «بۇزەنجىرخان» دەپ ئات قويدى. بۇزەنجىرخان چوڭ پادىشاھ بولۇپ، ئىمپېرىيا مۇسـ

---

* بۇۋى مەريەم ئەيسا پەيغەمبەرنىڭ ئانىسى، رەۋايەتلەردە تەڭرىنىڭ قۇدرىتى بىلەن ئەيسا پەيغەمبەرنى ئاتىسىز تۇغقان، دېيىلىدۇ.

لىم بىلەن دوست ئىدى. دېمەك، بۇنىڭدىن بۇرۇنقىمۇ خانىنىڭ ئاباموسىلىم بىلەن زامانداش ئىكەنلىكىنى بىلىۋالغىلى بولىدۇ.

بۇرۇنقىمۇ خانىنىڭ ئوغلى بوقاخان، ئۇنىڭ ئوغلى دۆمىنە-خان، ئۇنىڭ ئوغلى قايدۇخان، ئۇنىڭ ئوغلى بايسۇنقۇرخان، ئۇنىڭ ئوغلى دۆمنەخان، دۆمنەخاندىن قىبلىخان، قاجۇلە-خان دەپ قوشكېزەك بىر جۇپ ئوغۇل ۋۇجۇدقا كەلدى. كۈن-لەرنىڭ بىرىدە كىچىك ئوغلى قاجۇلىخان چۈش كۆردى. كۆرگەن چۈشىنى دادىسىغا بايان قىلىپ ئېيتتىكى: «بۈگۈن كېچە ئاكام قىبلىخانىنىڭ ئېتىكىدىن بىر قۇياش چىقىپ ئاسمانغا كۆتۈرۈلۈپ ھەممە ئالەمنى يورۇتتى، كېيىن ئولتۇرۇپ كەتتى. ئۇنىڭدىن كېيىن يەنە بىرنەچچە قۇياش پەيدا بولۇپ بىر-بىرلەپ كىرىپ كەتتى. بۇ ئىش بىرنەچچە قېتىم تەكرارلاندى. ئاخىر يۇلتۇزلۇق كېچىدەك يورۇق بولۇپ تۇرغان چاغدا، مېنىڭ ئېتىكىمدىن بىر قۇياش چىقىپ ھەممە جاھاننى يورۇتتى. ئاخىر ئۇمۇ ئولتۇرۇپ كەتتى. يەنە بىرنەچچە قۇياش پەيدا بولۇپ ھەممە يەرنى يورۇتتى. بۇ ئەھۋال ئۇزاق داۋام قىلدى. كېيىن ئويغانسام چۈشۈم ئىكەن» دېدى. دادىسىنىڭمۇ چۈشىدە مۇشۇنداق ۋەقەلەر يۈز بەرگەنىدى. ئۇ پۈتۈن ئوردا ئەمەل-دارلىرىنى يىغىپ ئۇلارغا ئوغلىنىڭ كۆرگەن چۈشىنى تەپسىلىي بايان قىلدى. ئوردا ئەمەلدارلىرى مۇلاھىزە قىلىشقاندىن كېيىن: «قىبلىخانىنىڭ ئەۋلادىدىن بىر شەۋكەتلىك پادىشاھ ۋۇجۇدقا كېلىدىكەن، پۈتۈن ئالەم ئۇنىڭغا بويسۇنۇپ خاتىرجەم ياشايدىكەن. كېيىن چىققان قۇياشلار بەرزەنتلىرى بولۇپ كەينى-كەينىدىن دۇنياغا كېلىپ، ھەر بىرى بىر تەرەپكە پادىشاھ بولۇپ دەۋران سۈرۈپ ئۆتىدىكەن. چۈش كۆرگەن قاجۇلىخانىنىڭ نەسلىدىن ناھايىتى شەۋكەتلىك ئۇلۇغ بىر پادىشاھ ۋۇجۇدقا كېلىدىكەن. ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىنىڭ ياخشى

خەلقتىدىن يەر يۈزى ئاۋات ۋە بايلىق بولىدىكەن»، دەپ تەبىر بېرىشتى. بۇنى ئاڭلاپ ھەممە كىشى دۆمنەخاننى مۇبارەكلەشتى ۋە ئاپىرىن ئوقۇشتى. دۆمنەخان:

— مەندىن كېيىن ئوغلۇم قىبلەخان ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادى پادىشاھ بولسۇن. قاجۇلىخاننىڭ ئەۋلادى ۋەزىرلىك ئورنىدا تۇرۇپ مەملىكەت ئىشلىرىدىن خەۋەر ئالسۇن. مۇشۇ مەزمۇندا خەت پۈتۈلسۇن، — دەپ ئەمىر قىلدى.

خەت يېزىلىپ تەييار بولغاندىن كېيىن، خان باشلىق پۈتۈن ۋەزىر - ۋۇزۇرا، ئەمىر - ئۇمرالار خەتكە مۆھۈرلىرىنى بېسىپ خەزىنىگە تاپشۇردى.

مۇشۇ ۋەسىقە (توختام خەت) خانلارنىڭ خەزىنىلىرىدە تا سۇلتان سەئىدخانغىچە زامانلىرىغىچە ساقلىنىپ، ئۇنىڭدىكى بەلگىلىمىلەر ئىجرا بولۇپ كەلگەنىكەن. بۇ خەت قالماق (موڭغۇل) تىلىدا «پارامىن» دەپ ئاتىلىدۇ.

قىبلەخاننىڭ ئوغلى بوزناخان، ئۇنىڭ ئوغلى يەسۇباھادىرخان. ئۇنىڭ ئوغلى پادىشاھ چىڭگىزخان ئىدى. چىڭگىزخان تارىخ (ھىجرىيە) نىڭ 598 - يىلى① پادىشاھلىق تەختىدە ئولتۇردى. پايتەختى قارا قۇرۇمدىكى «كۆرۈلۈن» دېگەن يەردە ئىدى، شۇ چاغدا خىتاي (جۇڭگو) نىڭ خېنى — ئالتانخان② بولۇپ، پايتەختى «خان بالىغ» ئىدى. خىتاي تىلىدا خان بالىغنى «جۇڭدۇ (يەنى دادۇ)» دەيدۇ.

ئالتانخانلىقىنىڭ ئۇستىگە چىڭگىزخان چېرىك تارتىپ

---

① ھىجرىيىنىڭ 598 - يىلى مىلادىنىڭ 1201 — 1202 - يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.

② بۇ چاغدا جىن سۇلالىسىنىڭ جاڭزۇڭ خانى تەختتە ئىدى — مۇھەررىردىن.

بەرىپ نۇرغۇن شەھەرلىرىنى ئالدى. ئاخىر ئالتانخان تەسـ
لىم بولۇپ، دوستلۇق ئىپادىسىنى بىلدۈرۈپ قىزىنى بەردى.
چىڭگىزخان شۇنىڭغا رازى بولۇپ، ئالتانخانىنىڭ قىزىنى
خوتۇنلۇققا ئېلىپ ياندى.

شەرقتە خانبالىغدىن تارتىپ شىمالدا قازان شەھىرىگىچە
بولغان زېمىنىنىڭ «تاتارىستان» دەپ ئاتىلىشىدىكى سەۋەبكە
كەلسەك، چىڭگىزخان قازان شەھىرىگە ھۆكۈمرانلىق قىلىپ تۇرـ
غان چاغلىرىدا ئېلىپ بارغان تاتار ئەسكەرلىرى غەلىبە قازـ
نىپ شۇ جايلاردا ئولتۇراقلىشىپ قالغانلىقى ئۈچۈن، غەلىبە
قىلغۇچىلارنىڭ نامى بىلەن «تاتارىستان» دەپ ئاتالغان بولۇـ
شى مۇمكىن، كېيىن بۇيۇك ئەمىر تېمۇر كوراگان ھۆكۈمرانلىق
قىلغان چاغلاردا تاتارلارنى كۆچۈرۈپ ئۆز يۇرتلىرىغا ئېلىپ
كەلدى، دېيىلىدۇ.

چىڭگىزخان غەرب تەرەپتە رۇم، مەۋسىل، باغداد، جەنۇب
تەرەپتە ئوزپايچان① دەريالىسى، سىندى، كابىل②، بەدەخشاـ
لارنى ھەم تاتارىستانىنى قولغا كىرگۈزۈپ 25 يىل پادىشاھ
بولدى، ئۇ 73 يىل ئۆمۈر كۆردى.

پارامىنىدىكى بەلگىلىمە بويىچە، قاراچانويان ۋەزىر بولـ
دى. قاراچانويان بۇيۇك ئەمىر تېمۇر كوراگانىنىڭ بەشىنچى ئەۋلاد
بوۋىسى ئىدى. چۈنكى ئەمىر تېمۇرنىڭ ئاتىسى ئەمىر تورغاي،
ئۇنىڭ ئاتىسى ئەمىر توكۇل، ئۇنىڭ ئاتىسى ئەمىر ئېلىنگىر،
ئۇنىڭ ئاتىسى ئەمىر ئىجىل باھادىر، ئۇنىڭ ئاتىسى ئەمىر
قاراچا نويان باھادىر، ئۇنىڭ ئاتىسى ئەمىر سۇغۇنچىن، ئۇـ
نىڭ ئاتىسى ئەمىر بەردوق باھادىر، ئۇنىڭ ئاتىسى ئەمىر

---

① ئوزپايچان ـــ ئەزەربەيجان.

② كابىل ـــ كابول.

ئىرمىچىن بارلاس، ئۇنىڭ ئاتىسى قاجۇلى باھادىر، ئۇنىڭ ئاتىسى دۆمنەخاندىن ئىبارەت بۇيۇك ئەمىر تېمۇرنىڭ سەكىكىزىنچى بوۋىسى بىلەن چىڭگىزخاننىڭ تۆتىنچى بوۋىسى بىرئىدى.

خانلىق قىبلىخان ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادىغا، ۋەزىرلىك قاجۇلىخان ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادىغا بەلگىلىنىپ پارامىن يېزىلغانلىقى ئۈچۈن، بۇيۇك ئەمىر تېمۇر كوراگان ھەرقانچە چوڭ پادىشاھ بولغان بىلەن يەنىلا خىزمەتچى، بۇيرۇقنى ئىجرا قىلغۇچى دەرىجىسىدە ئىدى. پارامىننىڭ بەلگىلىمىسىنى ئۆزگەرتەلمەي بىرنەچچە ئەۋلادقىچە شۇنداق ئۆتتى.

مىرزا ئۇلۇغبەگنىڭ① زامانلىرىدا ئۇۋەيس خاننىڭ ئوغلى يۇنۇسخان ئولجا تەرىقىسىدە قولغا چۈشۈۋىدى، ئۇنى شىرازغا② پالىدى. يۇنۇسخان ھۈنەر-كەسىپ قىلىپ «يۇنۇس ئۇستا» دەپ نام چىقىرىپ مەشھۇر بولدى. 30 نەچچە يىل ئۆتكەندىن كېيىن، سۇلتان سەئىد مىرزا ھۆكۈمرانلىق تەختىگە چىققاندا، شىرازغا ئادەم ئەۋەتىپ يۇنۇسخاننى ئالدۇرۇپ كېلىپ: «بۇنداق كېيىن مېنى دوست بىلگەيلا، خىزمەتچى قاتاردا كۆرمىگەيلا، مەنمۇ ئۆز ئالدىمغا پادىشاھ» دېگەندەك نۇرغۇن گەپ-سۆزلەرنى قىلىدى، يۇنۇسخان ماقۇل بولۇپ سۇلتان سەئىد مىرزىنى «خان» دەپ ئاتىدى. سۇلتان سەئىد مىرزا يۇنۇسخاننى بىر مۇنچە موڭغۇللارنى قوشۇپ موغۇلىستانغا «خان» قىلىپ ئەۋەتتى، ئاخىر خۇدايارخانغىچە ئەمىر تېمۇر ئەۋلادلىرىمۇ «خان» دەپ ئاتىلىپ كەلدى.

چىڭگىزخاننىڭ جۇجىخان، چاغاتايخان، ئوگىتايخان،

---

① سەمەرقەندنىڭ پادىشاھى ھەم مەشھۇر ئاستىرونوم. مىلادىنىڭ 1449 - يىلى ۋاپات بولغان.

② شىراز — ئىرانىدىكى بىر شەھەر.

تولۇيخان دەپ تۆت ئوغلى بار ئىدى. چىڭگىزخان پۈتۈن مەملىكىتىنى ئوغۇللىرىغا تەقسىم قىلىپ بەردى. چاغاتايخانغا ئامۇدەريانىڭ تارتىپ پەرغانە ۋىلايىتى ۋە موغۇلىستان يۇرتلىرى تەقسىم بولدى. شۇ سەۋەبتىن بۇ تەرەپتىكى خەلقلەرنى «چاغاتاي» دەپ ئاتايدىغان بولدى.

چىڭگىزخان ئوگتايخاننى ئۆزىنىڭ ئورنىغا ئولتۇرغۇزۇپ، قالغان بالىلىرىنى ئۇنىڭ بۇيرۇقىغا بويسۇنۇشقا يارلىق قىلدى. ھىلاكۇخان مەشھۇر تولۇيخانىنىڭ ئوغلى (يەنى چىڭگىزخانىڭ نەۋرىسى) بولۇپ، ۋەقەلىرىمۇ نۇرغۇن. ئەمما بۇ يەردە موغۇلىستان خانلىرىنىڭ ئەھۋالىنى يېزىش مەقسەت قىلىنغانلىقى ئۈچۈن ھىلاكۇخاننىڭ ۋەقەلىرى سۆزلەنمىدى.

چاغاتاي خانىنىڭ ئوغلى ماموكاي، ئۇنىڭ ئوغلى سوقرا باھادىر، ئۇنىڭ ئوغلى بۇراقخان ئىدى. بۇراقخان ئىسلام دىنىغا مۇشەررەپ بولۇپ، سۇلتان غىياسىددىن دېگەن لەقەم بىلەن ئاتالدى. ئۇ تاشكەنتنى پايتەخت قىلغانىدى، ياش ۋاپات بولۇپ كەتتى. ئۇ ئىسلام پادىشاھلىرى ئىچىدە راۋاج تاپالمىغانلارنىڭ بىرى بولدى. بۇراقخاننىڭ ئوغلى دۇۋاخان، ئۇنىڭ ئوغلى ئىسەن بۇغاخان، ئۇنىڭ ئوغلى تۇغلۇق تېمۇرخان ئىدى.

تۇغلۇق تېمۇرخان 24 يېشىدا مەۋلانا ئەرشىددىنىڭ① دەۋەت قىلىشى بىلەن مۇسۇلمان بولدى. ئۇ تارىخ (ھىجرىيە) نىڭ 766 - يىلى② 34 يېشىدا ۋاپات بولۇپ، ئۆز پايتەختى

---

①خوجا ھافىزىددىنىڭ ئوغلى مەۋلانا جالالىددىن، ئۇنىڭ ئوغلى مەۋلانا ئەرشىددىن. چىڭگىزخان خوجا ھافىزىددىنى بۇخارانى بېسىۋالغاندا ئۆلتۈرۈۋەتكەن.

② ھىجرىيىنىڭ 766 - يىلى مىلادىنىڭ 1364 - 1365 - يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.

ئىلىدا دەپنە قىلىندى.

مەغپۇرخان، خانلىق تەختىدە ئولتۇرغان چاغدا ھەرقايسى يۇرت ئۆز ئالدىغا باشقا-باشقا بولۇپ كەتكەنىدى. تۇغلۇق تېمۇرخان ماۋەرائۇننەھر شەھەرلىرىنى ئاتا مىراسىم دەپ قاراپ، ئۆزىنىڭ بۇيرۇقىغا بويسۇندۇرۇشنى مەقسەت قىلىپ سەمەرقەنتكە باردى. بۇ چاغدا ئەمىر تېمۇر كوراگان شەھىرى سەبزده ھاكىم ئىدى. ئۇ تۇغلۇق تېمۇرخاننىڭ ئالدىغا چىقىپ، ئۇنى ھۆرمەت بىلەن كۈتۈۋالدى، پارامىنىدىكى بەلگىلىمە بويىچە، تۇغلۇق تېمۇرخان ئوغلى ئىلياس خوجىنى سەمەرقەنتتە خانلىق تەختىدە ئولتۇرغۇزۇپ، ئەمىر تېمۇر كوراگانىنى ئۇنىڭغا ۋەزىر قىلىپ بەلگىلىدى ۋە قوندۇزغىچە بولغان زېمىنىنى قولغا كىرگۈزۈپ ئۆز پايتەختىگە قايتىپ كەلدى. شۇ كۈندىن تارتىپ خالايىق ئارىسىدا بولۇپمۇ ئىلى شەھىرىدە ئىسلام دىنى قائات يايدى.

ئەمما پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ بىشارىتى بىلەن ئەبۇنەسرساماني تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 332 - يىلى* قەشقەر ۋىلايىتىگە كەلدى، بۇ چاغدا قەشقەردە بۇغراخانلاردىن سۇلتان ساتۇق بۇغراخاننىڭ دادىسى ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈۋاتقان بولۇپ، سۇلتان ساتۇق بۇغراخان 13 ياشلاردا ئىدى. ئۇتەكىرنىڭ كۆكلىگە ئىنساپ بېرىشى، ئەبۇ نەسر سامانىنىڭ دەۋەت قىلىشى بىلەن مۇسۇلمان بولدى، ھاكىمىيەتنىمۇ قولغا كىرگۈزدى. ھەممە خالايىق سۇلتان ساتۇق بۇغراخاننىڭ دەۋەت قىلىشى ۋە تىرىشىشى بىلەن مۇسۇلمان بولۇپ، يەتتە شەھەردە ئىسلام جارى

---

* ھىجرىيىنىڭ 332 - يىلى مىلادىنىڭ 943 - 944 - يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.

بولـدى. ئەمما خوتەنـنىڭ خېنى (ئۇلۇغى) بويـسۇنماي 40 يىلدىن كېيىن مۇسۇلمان بولغانىكەن. «تۈركلەردىن ھەممىدىن بۇرۇن مۇسۇلمان بـولغۇچى ساتۇق بـولىدۇ» دېگەن ھەدىس سۇلتان ساتۇق بۇغراخان ئۈچۈن ئېيتىلغان. سۇلتان ساتۇق بۇغراخاننى ئاپراسياپنىڭ ئەۋلادى دېيىشىدۇ، بۇغراخاننىڭ قەبرىسى ئاتۇشتا بولۇپ، كىشىلەر ئۇلۇغ بىلىپ زىيارەت قىلىشىدۇ.

تۇغلۇق تېمۇرخاننىڭ ئوغلى خىزىر خوجاخان ئاتىسىنىڭ ئورنىدا پايتەختتە ئولتۇردى. بۇ چاغدا قۇمۇل، تۇرپان خەلقلىرى باشقا دىندا بولۇپ، خىزىر خوجاخاننىڭ قولىدا ئىسلام دىنىغا كىردى. خىزىر خوجاخان بېيجىڭ تەرەپكە غازات قىلىپ بېرىپ، نۇرغۇن شەھەرلەرنى بويسۇندۇرۇپ، ئاخىر شېھىت بولىدى، جەسىتى تۇرپاندا دەپنە قىلىندى. موغۇلىستاننىڭ پايتەختى يەكەن بىلەن تۇرپاندۇر.

خىزىر خوجاخاننىڭ ئوغلى مۇھەممەدخان، ئونىڭ ئوغلى شىرئەلىخان، ئونىڭ ئوغلى ئۇۋەيسخان، ئونىڭ ئوغلى يونۇسخاندۇر.

يونۇسخان دىيانەتلىك، ئالىم، مۇسۇلمان كىشى بولۇپ، پايتەختى تاشكەنتتە ئىدى، ئۇ خوجائوبەيدوللا ئەھرارنىڭ ئىخلاسمەن مۇرىتى ئىدى.

سۇلتان سەئىد مىرزىنىڭ ئوغۇللىرى مىرزا مەھمۇت ۋە مىرزا ئەھمەدلەر مەلۇم سەۋەبلەر تۆۋەيلى خوجا ئەھرار بىلەن تاشكەنتكە بېرىپ قالدى. يونۇسخان ئۇلارنىڭ ئالدىغا چىقىپ قارشى ئالدى. ئۇلار يولدا ئۇچرىشىپ ئاتتىن چۈشۈپ شۇ يەردە ئولتۇرۇشتى. شۇ چاغدا خوجا ئەھرار ھەم نەم، ھەم بىپاك يەردە ئولتۇرۇپ قالغان ئوخشايمەن، دەپ گۇمان قىل-

دى. يۇنۇسخان بۇ ئەھۋالنى سېزىپ دەرھال تېتىكىدە قۇرۇق توپا ئەكىلىپ تۆكۈپ بەردى. خوجا ئەھرار بۇئادەمنىڭ مۇنداق ئىخلاسمەنلىكىگە خۇشال بولۇپ دۇئا قىلدى.

شۇ چاغلاردا بەزى بۇلاڭچى، قاراقچىلار موغۇلستان ئادەملىرىنى ئېلىپ قېچىپ، باشقا يۇرتلاردا ساتىدىكەن. خوجا ئەھرار بۇ ئىشتىن ۋاقىپ بولۇپ، «دىيانەتسىزلىك مۇسۇلمان پادىشاھلىرىنىڭ پۇقرالىرىنى ساتماق دۇرۇس بولمايدۇ. بۇنىڭ دىن كېيىن ئادەم ئېلىپ-ساتىدىغان ئىشلار بولمىسۇن، يۇرت ھاكىملىرى بۇ ئىشنى قاتتىق مەنئى قىلسۇن» دەپ شەرىئەتنىڭ ئەمرىنى جارى قىلدى. شۇ كۈندىن باشلاپ موغۇلستان ئادەملىرىنى ئېلىپ-ساتىدىغان ئىش توختىدى. يۇنۇسخان ۋاپات بولغاندىن كېيىن تاشكەنتتە دەپنە قىلىندى.

يۇنۇسخاننىڭ ئوغلى ئەھمەدخان بولۇپ، ئۇ ئاقسۇدا دەپنە قىلىندى، بۇ يەر «ئالتۇنلۇق» دەپ ئاتالدى. چۈنكى موڭغۇللار خاننىڭ جەستى بار يەرنى ھۆرمەتلەش يۈزىسىدىن «ئالتۇن» دەپ ئاتايتتى. خان-بەگلەرنىڭ بۇيرۇق خەتلىرىنمۇ ئىززەت قىلىپ، ئالتۇن دەستەك*، ئالتۇن نىشان دەيتى، ئەھمەدخاننىڭ تاغىسى ئىسەن بۇغا خانمۇ ئاقسۇ ئالتۇنلۇقتا دەپنە قىلىنغان بولۇپ، ئىككى خاننىڭ جەستى بىر جايدا بولدى.

سۇلتان سەئىدخان ئەھمەدخاننىڭ ئوغلى بولۇپ، كابول شەھىرىدە ئەمىر تېمۇر كوراگاننىڭ ئەۋلادى بولغان بابۇر شاھنىڭ قېشىدا تۇراتتى. ئۇ بىرنەچچە كىشى بىلەن ئەنجان

---

* دەستەك — ھەممە كىشى بىرەك ئەمەل قىلىشقا تېگىشلىك بۇيرۇق.

ۋىلايەتنىڭ كېلىپ ئۇچ يىل ھاكىمىيەت سۈردى، ئاندىن كېيىن يەتتە شەھەرگە بېرىشنى مەسلىھەت قىلىشىپ، دوغلات، دوختۇي، بارلاس، جاراس قاتارلىق توققۇز قەبىلىدىن داڭلىق باتۇرلار- دىن 4700 كىشىنى تاللاپ، بىللە ئېلىپ قەشقەرگە كەلدى. بۇ چاغدا يەتتە شەھەرگە ئەمىر خۇدايداد ئەۋلادىدىن مىرزا ئابابەكرى پادىشاھ بولۇپ 48 يىل ھۆكۈم سۈرگەنىدى. سۇل- تان سەئىدخان قەشقەرگە كەلگەندىن كېيىن مىرزا ئابابەكرى بىلەن ئۇرۇشتى، ئاخىر مىرزا ئابابەكرى يېڭىلىپ قېچىپ كەتتى. سۇلتان سەئىدخان يەتتە شەھەرنىڭ پادىشاھلىق تەخ- تىنى ئولتۇردى.

مىرزا ئابابەكرىنىڭ دۇنيا - دەپنىسى، مال - مۈلۈك، چارۋا، باغ - ۋارانلىرى ناھايىتى كۆپ ئىدى. ئۇخەلىقە ناھايىتى زۇ- لۇم سالغانىدى. بىر كىشىدىن ئازراق گۇناھ ئۆتكەن بولسا، ئۇ كىشىنى ئۆلتۈرۈپ، ئۇرۇق - تۇغقانلىرىنىڭ پۈتۈن مال - مۈلكىنى قويماي سۈپۈرۈۋالاتتى.

ئۇ ئاقسۇ خەلقىنى «ئەھمەدخانغا ياردەملەشتى» دەپ قىرغىن قىلدى، تېرىك قالغانلىرىنى قەشقەر، يەكەن، خوتەن تەرەپلەرگە كۆچۈرۈۋەتكەنىدى. شۇنىڭ بىلەن ئاقسۇ دىيارى 16 يىل ۋەيرانە، ئادەمسىز، بوش بىكار بولۇپ قالغانىدى.

تارىختا ھېچقاچان مىرزا ئابابەكردەك زالىم پادىشاھ ئۆتمىگەن بولۇشى مۇمكىن. ھەر كىشى مىرزا ئابابەكرىنىڭ ئەھۋالىنى بىلىشنى ئارزۇ - ھەۋەس قىلسا، «تارىخ رەشىدى» نى ئوقۇپ كۆرسە كۆپايە قىلىدۇ.

سۇلتان سەئىدخان پادىشاھلىق تەختىدە ئولتۇرغاندىن كېيىن ھەرقايسى شەھەرلەرگە كۆچۈپ كەتكەن ئاقسۇلۇقلارنى ۋە ئاقسۇدا ئولتۇراقلىشىشنى خالىغان كىشىلەرنى كۆچۈرۈپ كېلىپ، بۇ دىيارنى يەنە ئاۋات قىلدى. ئاقسۇ خەلقى جاي -

جايلاردىن كۆچۈپ كەلگەن كىشىلەر بولغاچقا، ئۇلار ئۆزئارا ئىتتىپاق ئەمەس ئىدى، دېيىلىدۇ.

سۇلتان سەئىدخان مىرزا ئابابەكرىنىڭ خەزىنە، مال - مۈلۈك- لىرىنى ئەسكەرلىرىگە تەقسىم قىلىپ بەردى. ھەممىسى دۇنيادىن ھاجەتسىز بولدى. «تارىخ رەشىدى» نىڭ ئاپتورى مىرزا ھەيدەر تۇراگان شۇ كىتابتا: «شۇ چاغدا مەن 16 - 17 ياشتا ئىدىم. مال - دۇنياغا ئانچە قىزىقمايتتىم. شۇنداق تۇرۇقلۇق ماڭا 17 مىڭ قوي تەقسىم قىلىپ بەردى. پۇل - مالغا مەيلى بار كىشىلەر قانچىلىك ئالغاندۇر؟ غەنىيمەت ئىلىنغان مال - ئولجىنىڭ كۆپلۈكىنى شۇنىڭدىن قىياس قىلسا بولىدۇ» دەپ يازغان.

سېخىي سۇلتان سەئىدخان مۇسۇلمانلار ئاجىزلىشىپ، خاراب بولۇپ كەتكەنلىكىنى ۋە ئەسكەرلىرىنىڭ مال - دۇنيادىن ھاجەتسىز بولغانلىقىنى پەملەپ، بۇ يەتتە شەھەر خەلقى تۆلەيدىغان ئون يىللىق باجنى كۆتۈرۈۋەتتى. ئۇ «ئون يىلغىچە پۇقرا - لاردىن بىر نەرسە ئىلىنمىسۇن، ئالۋان - ياساق سېلىنمىسۇن، پۇقرالارمۇ بىر نەرسە بەرمىسۇن» دەپ يارلىق چۈشۈردى. بەش يىلغىچە ئەسكەرلەرنىڭ ئەھۋالى ئوبدان ئۆتتى. بەش يىلدىن كېيىن ئەھۋال خارابلىشىشقا باشلىدى. ئوردا ئەمەلدارلىرى مەسلىھەتلىشىپ قەرز ئالدى. بۇنىڭ بىلەن ئالتىنچى يىلنى ئۆتكۈزدى. پۇتۇن دۆلەت ئەربابلىرى ۋە ئوردا ئەمەلدارلىرى يىغىلىپ: «بۇنىڭلىق بىلەن ئەھۋال يەنە ئوڭشالمىدى، خان ئۆز ئەمرىدىن يانمىسا، يۇرت خەلقىگە بىر نېمە دېگىلى بولمىسا، قانداق قىلغۇلۇق»، دەپ مەسلىھەتلەشتى ۋە تۆت يىلنىڭ ئارتۇق ھېسابلاپ، «بۇ شەھەرگە كەلگىلى ئون يىل بولدى. مەسلەن، بۇ يىل كالا يىلى كىردى. يۇرت خەلقىدىن باج ئالساق» دەپ خانغا ئىلتىماس قىلىشتى. خان بۇ ئىلتىماسنى قوبۇل قىلىپ پۇقرالاردىن شەرىئەت ھۆكمىگە مۇۋاپىق باج - خىراج ئېلىشقا

یارلىق چۈشۈردى. خاننىڭ يارلىق، ئەمر - پەرمانلىرىغىمۇ تۆت يىلنى قوشۇپ ھېسابلىغان يىل يېزىلدى. پۈقرالارمۇ شۇ ھېسابنى قوبۇل قىلدى. بۇ شەھەرنىڭ يىل ھېسابى باشقا شەھەرلەردىن تۆت يىل ئىلگىرى بولغانلىقىنىڭ سەۋەبى شۇ - نىڭدىن ئىبارەت.

سۇلتان سەئىدخان 27 يىل پادىشاھلىق قىلىپ، ھىجرىيە - نىڭ 939 - يىلى① 47 يېشىدا ۋاپات بولۇپ، يەكەنگە دەپنە قىلىندى. ئۇنىڭدىن كېيىن ئوغلى ئابدۇرىشىتخان خان بولدى.

ئابدۇرىشىتخان ناھايىتى غەيرەتلىك، سېخىيلىقتا تەڭدىشى يوق، ئۆلىما، پەزىلەتلىك، شائىر كىشى ئىدى. پارس، تۈرك تىللىرىدا ياخشى شېئىرلارنى يازاتتى. مۇزىكا ئىلمىدا ئىككىنچى فىساغورس② ئىدى. ئۇ «ئىشرەت ئەنگىزى③» ناملىق بىر مۇقام ئىجاد قىلدى. شۇ چاغلاردا خوجا مۇھەممەد شېرىپ پىر دېگەن (ئىشان) كىشى كەلگەنىدى، ئابدۇرىشىتخان ئۇنىڭغا مۇرىت بولدى. مىرزا مۇھەممەد ھۈسەيىن كوراگاننىڭ ئوغلى مىرزا ھەيدەر ئابدۇرىشىتخاننىڭ نامىغا بىر تارىخ كىتابى يېزىپ، ئىسمىنى «تارىخىي رەشىدى» قويدى. ئابدۇرىشىتخان 27 يىل پادىشاھلىق قىلىپ، تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 967 - يىلى④ 49 يېشىدا

---

① ھىجرىيىنىڭ 939 - يىلى مىلادىنىڭ 1532 - 1533 - يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.

② فىساغورس (پىساكور)— (مىلادىدىن بۇرۇن 580—500) ئۆتكەن يۇنانلىق مەشھۇر پەيلاسوپ، مۇزىكىشۇناس.

③ ئىشرەت ئەنگىزى — ئاتاقلىق مۇزىكىشۇناس ئامانىنساخېنىم ئىجاد قىلغان بىر مۇقامنىڭ نامى.

④ ھىجرىيىنىڭ 967 - يىلى مىلادىنىڭ 1559 - 1560 - يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.

ۋاپات بولۇپ، يەكەندە دەپنە قىلىندى. ئورنىغا ئوغلى ئابدۇكېرىمخان خان بولدى. ئۇمۇ يۇرتنى ئادىللىق بىلەن سوردى، زورلۇق - زومبۇلۇقنى يوقاتتى. بۇ چاغدا ئىنىسى مۇھەممەدخان ئاقسۇغا، يەنە بىر ئىنىسى سوپى سۇلتان قەشقەرگە ھاكىم ئىدى. ئۇ 33 يىل پادىشاھ بولۇپ تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 1000 - يىلى① ۋاپات بولۇپ يەكەندە دەپنە قىلىندى.

ئابدۇكېرىمخان ۋاپات بولغاندىن كېيىن، كىشىلەر ئۇنىڭ ئىنىسى مۇھەممەدخانىنى يەكەندىن ئېلىپ كېلىپ خانلىق تەختىدە ئولتۇرغۇزدى. مۇھەممەدخان ھەم پادىشاھ، ھەم دەرۋىش كىشى ئىدى. ئۇ پادىشاھ بولۇپ سەككىز يىل ئۆتكەندە ۋىلايەت تەرەپتىن مەخدۇم ئەزەمنىڭ ئوغلى خوجا مۇھەممەد ئىسھاق يەكەنگە كەلدى؛ مۇھەممەدخان ئىشەنچ بىلدۈرۈپ مۇرىت بولدى، كۆپ ياخشى ئىشلار ۋۇجۇتقا كەلدى. ئۇنى بايان قىلساق سۆز ئۇزىراپ كېتىدۇ.

مۇھەممەدخان 70 يىل ئۆمۈر كۆرۈپ، 18 يىل ھۆكۈمرانلىق قىلدى. ئۇنىڭدىن كېيىن ئوغلى شۇ جائىددىن ئەھمەد خان بولدى. بۇ كىشىنى ئۆز ئاتەملىرى شېھىت قىلدى. ئۇنىڭ ئورنىغا ئوغلى ئابدۇلمتىپ سۇلتان خان بولدى.

ئۇ 12 يىل ھۆكۈمرانلىق قىلىپ تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 1037 - يىلى② 26 يېشىدا ۋاپات بولدى. شۇنىڭدىن كېيىن خانزادىلەر ئۆز ئالدىغا پادىشاھ بولۇپ بۆلۈنۈپ كەتتى. شۇ

---

① ھىجرىيىنىڭ 1000 - يىلى مىلادىنىڭ 1591 -، 1592 - يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.

② ھىجرىيىنىڭ 1037 - يىلى مىلادىنىڭ 1627 -، 1628 - يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.

چاغلاردا قۇمۇلدىن تارتىپ بۈگۈرگىچە ئابدۇرىشىتخانىنىڭ 12 - ئوغلى ئابدۇرېھىمخان پادىشاھ ئىدى.

سۇلتان سەئىدخاندىن تارتىپ ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى شەرقتە قۇمۇل، غەربتە بەدەخشان، شىمالدا ئىسسىق كۆل، جەنۇبتا چەرچەن - لوپچىچە بولغان زېمىنلارغا پادىشاھ بولۇپ ھۆكۈمرانلىق قىلغان.

تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 1048 - يىلى* سۇلتان ئابدۇرىشىتخانىنىڭ توققۇزىنچى ئوغلى ئابدۇللاخان بۆلۈنۈپ كەتكەن خانلىقلارنى بىرلەشتۈرۈپ، ئاتا - بوۋىسىغا ۋارىسلىق قىلىپ خانلىق تەختىدە ئولتۇرۇپ، 32 يىل ھۆكۈمرانلىق قىلدى. ئەمما ئۇ رەھىمسىز، زالىم، قانخور، گۇمانخور بىر ئادەم ئىدى. ئۇ ئىلگىرىكى خان - بەگلەرنىڭ ئەۋلادىدىن بولغان ئىشەنچلىك، ۋەتەنپەرۋەر ياخشى كىشىلەردىن گۇمان قىلىپ كۆپلىرىنى ئۆلتۈرۈپ، قالغانلىرىنى يۇرتتىن قوغلىۋەتتى. ئۆزىنىڭ ئىنىلىرىدىن بىرىنى ئۆلتۈرۈپ، قالغان ئىككى ئىنىسى — ئىبراھىم سۇلتان ۋە ئىسمائىل سۇلتانىنىمۇ قوغلىۋەتتى، ئۇ ھېچ كىشىگە ئىشەنمىدى. ھەتتا ئۆز پەرزەنتلىرىگىمۇ ئىشەنمىدى. بالىلىرىمۇ دادىسىدىن خاتىرجەم بولالمىدى. ئاقىۋەت ئۆز تەۋەلىكىدىكى يۇرتلارغا قىرغىزلارنى ھاكىم قىلدى. قەشقەرگە قويساري بەگنى، ئاقسۇغا ئولجاتاي بەگنى، ئۇچتۇرپانغا ئالتىشەھەر تەۋەسىگە ھاكىم قىلىپ، ھاكىمىيەتنىڭ تولىسىنى قىرغىزلارغا تۇتقۇزدى. شۇنداقتىمۇ يەنە قىرغىزلاردىن، يۇرت خەلقىدىن خاتىرجەم بولالماي گۇمانخورلۇق بىلەن تولا ئادەم ئۆلتۈرۈپ ناھەق قان تۆكتى. ئاخىر ئارام

---

* ھىجرىيىنىڭ 1048- يىلى مىلادىنىڭ 1638 - 1639 - يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.

ئالالماي همجريينىڭ 1080 -يىلى ① ئورنىغا ئوغلى يولۋاس-خاننى ئولتۇرغۇزۇپ قويۇپ، ئۆزى «مەككىگە بېرىپ ھەج قىلىپ كېلىمەن» دەپ خوشلىشىپ يولغا چىقتى.

يولۋاسخان بىرنەچچە يىل ھۆكۈمرانلىق قىلىپ ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭدىن كېيىن تاغىسى ئابدۇرېھىمخانىنىڭ ئوغلى ئىسمائىل-خان خانلىق تەختىدە ئولتۇرۇپ ھۆكۈمرانلىق قىلدى. ئۇ يۇرت ۋە پۇقرانى ئادالەتلىك بىلەن سورىغانلىقى ئۈچۈن ھەممە كىشى خۇشال - خۇرام، ئەركىن تۇرمۇش كەچۈردى.

مۇشۇ دەۋردە مەخدۇم ئەزەمنىڭ ئوغلى خوجا يۈسۈپ خوجام بىلەن ئوغلى، خوجا ھىدايىتۇللا خوجام (مەشھۇر بولغان ئىسمى «ھەزرىتى ئاپاق») ئاتا - بالا ئىككىسى پەيدا بولدى. بىرنەچچە ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن، خوجا يۈسۈپ خوجام ۋاپات بولۇپ قەشقەردە دەپنە قىلىندى.

ئىسمائىلخان 12 يىل ھۆكۈمرانلىق قىلىپ ئىلىغا سەپەر قىلدى. ھاكىمىيەت مۇھەممەد ئىمىن خانىنىڭ قولىغا ئۆتتى. بۇ چاغدا خوجا ئىسھاق خوجامنىڭ ئەۋلادلىرىدىن خوجا دانىيال خوجام سەججادە نەشىن② ئورنىنى ئىگىلەپ تۇرغان چاغ ئىدى. ئۇھۆكۈمەت ئىشلىرىغا ئارىلاشتى. خانلار قالماق (موڭغۇل) ھۆكۈم-رانلىرىنىڭ قوينىغا ئۆزىنى ئېتىپ ياردەم تەلەپ قىلدى. بۇنىڭ بىلەن سەئىدىيە خاندانلىقىنىڭ دۆلەت چىرىغى ئۆچۈشكە باشلىدى. موڭغۇللارنىڭ تاجاۋۇزچىلىق نەپسى يوغىناپ نۇرغۇن چېرىك-ئەسكەر ئەۋەتىپمۇ بەتتە شەھەر خەلقىنى بويسۇندۇرالمىدى. يەتتە شەھەر خەلقى موڭغۇللارنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا بويسۇنۇشنى

---

① ھەجرىيىنىڭ 1080 - يىلى مىلادىنىڭ 1669 - 1670 - يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.

② سوفىزىم كۆز قارىشى بويىچە، ئەڭ يۇقىرى دىنىي مەرتىۋە.

نومۇس دەپ بىلدى. موڭغۇللار يەتتە شەھەر خەلقىنىڭ خوجـ-
لارغا ئىخلاس قىلىدىغانلىقىدىن پايدىلىنىپ، خوجىلار بىلەن
بىرلىشىپ ھۆكۈمرانلىق قىلىشقا پۈتۈشتى. ھەربىر شەھەرگە
موڭغۇلدىن بىر نازارەتچى ۋە بىرنەچچە ئەمەلدار قويۇلدى. ھەر
يىلى يەتتە شەھەر خەلقى ئىلغا نۇرغۇن مىقدارىدا خام - ماتا
ئەۋەتىپ موڭغۇللارغا باج تۆلەشكە باشلىدى.

دانىيال خوجىدىن كېيىن ئۇبەيدۇللا خوجا باشلىق بولدى.
شۇنىڭ بىلەن ئەۋلادمۇ ئەۋلاد شۇ يوسۇندا داۋاملىشىپ
كېتىۋەردى. ئۇبەيدۇللا خوجىدىن كېيىن ئوغلى ياقۇپ خوجا،
يۈسۈپ خوجا، خامۇش خوجىلار بىرلىكتە يۈرت سوراپ، خەلقتىن
خەۋەر ئىلىپ تۇردى. ياقۇپ خوجا يەكەندە، يۈسۈپ خوجا
قەشقەردە، خامۇش خوجا ئاقسۇدا تۇراتتى.

مۇشۇ ۋاقىتلاردا ئىلىدا «قونتەيجى»① دېگەن موڭغۇل
پادىشاھ بولۇپ، قۇمۇل دىيارى، قازاق دىيارى، موڭغۇل دىيارى،
قىرغىز دىيارى، تۈركىستان، چىمكەنت، سايرام، موغۇلىستان
قاتارلىق يۇرتلارغا ھۆكۈمران ئىدى. خوجىلارمۇ قونتەيجىنىڭ
ئەمر - پەرمانىغا بويسۇنۇپ، ھەر يىلى بىر ياكى ئىككى قېتىم
نۇرغۇن سوۋغا - سالاملارنى ئېلىپ ئىلىغا بېرىپ قونتەيجىگە
كۆرۈنۈش قىلىپ ئۇنىڭ رۇخسىتى بىلەن قايتىپ كېلەتتى.
قونتەيجى ھەرقايسى خوجىنىڭ بىردىن ئوغلىنى ئىلىغا ئېلىپ
چىقىپ بارىمتاي قىلىپ② ئۆز يېنىدا ساقلايتتى. مۇشۇنداق
ئەھۋالدا بىرنەچچە يىل ئۆتتى.

---

① قونتەيجى ـــ جۇڭغار موڭغۇللىرىنىڭ باشلىقى غالدان بۆشۈكتۈنى
كۆرسىتىدۇ. ئۇ 1670- يىلى جۇڭغارلارغا خان بولۇپ، 1695 - يىلى
ئىلىدا ئۆلگەن.

② بارىمتاي ـــ گۆرۈگە تۇتۇپ تۇرماق.

يۇسۇپ خوجا ناھايىتى چارە - تەدبىرلىك كىشى بولۇپ، نۇرغۇن سوۋغا - سالام، تارتۇقلار بىلەن ئەلنىغا بېرىپ قونتەيجىنىڭ نەزە - رىددىن ئۆتۈپ بىرنەچچە يىل تۇردى. ئاندىن نۇرغۇن تەدبىر قوللىنىپ، ئەلدا تۇتۇپ تۇرۇلغان خوجىزادىلەرنى ئېلىپ كېتىشكە قونتەيجىدىن بۇيرۇق ئېلىپ، ئاقسۇغا قاراپ يولغا چىقىپ مۇز داۋانغا كەلدى. بۇ چاغدا قونتەيجى ھېلىقى بۇيرۇقىدىن يېنىۋېلىپ خوجىلارنىي يانىدۇرۇپ كېلىشكە ئادەم ئەۋەتتى. خوجىلار مۇز داۋانىدىن ئۆزلىرى ئۆتۈۋالغانىدىن كېيىن، توسۇپ تۇرۇپ باشقا - لارنى ئۆتكۈزمەي ئاقسۇغا يېتىپ كېلىدى ۋە دەرھال شەھەر - شەھەرگە ئەھۋالنى مەلۇم قىلىپ، «شەھەردە تۇرۇۋاتقان موڭ - غۇللارنى ئۆلتۈرۈپ، شەھەرنى غەيرىي دىندىكىلەردىن تازىلاڭلار» دېگەن مەزمۇندا خەت ئەۋەتتى. بۇ چاغدا كىشىلەر، خوجىلارنى ئاق خان، موڭغۇللارنى قارا خان دەپ ئاتايتتى. نەتىجىدە خوجىلار موڭغۇللارنى ئۆلتۈرۈپ يەر بىلەن يەكسان قىلدى. بەتتە شەھەر موڭغۇللارغا ئىتائەت قىلىشتىن قۇتۇلدى.

موڭغۇللار ئۆزلىرىنى رۇسلاپ بۇ تەرەپكە ئەسكەر ئەۋەتىپ ئىنتىقام ئېلىش پۇرسىتى تاپقۇچە قونتەيجى ئۆلدى. ئورنىغا ئوغلى داباچى ئولتۇردى.

قونتەيجىنىڭ كىچىك خوتۇنىدىن بىر ئوغلى بولۇپ، ئۇنىڭ ئۇرۇق - تۇغقان، قوۋۇم - قېرىنداشلىرى كۆپ ئىدى. بۇلار كىچىك ئوغلىنى خان قىلماقچى بولۇپ داباچىغا قارشى چىقتى. ئوتتۇرىدا ئۇرۇش - جېدەل بولدى. دۆلەت ئەربابلىرى- مۇ ئىككىگە بۆلۈندى. ئەمما كىچىك ئوغلى تەرەپ تەڭ كېلەل- مەي يېڭىلىپ قالدى. بۇلار ئامۇرسانا دېگەن بىر موڭغۇلنى بېيجىڭغا ئەۋەتىپ، ئۇ ئارقىلىق خانغا: «موغۇلىستانىنىڭ خان- لىقى ماڭا تېگىشلىك ئىدى. ئەمما باشقا كىشى تارتىپ كەتتى. ماڭا ياردەم قىلىپ ئەسكەر بەرسىڭىز، موغۇلىستاننى خاقانى چىڭ -

گه تەۋە قىلاتتىم» دەپ ئەرزقىلدى. شۇ چاغدا كاڭشى خان بولۇپ، موغۇلستاننى قولغا كىرگۈزۈشنى ئويلايتتى. شۇڭا، ئۇ ئامۇرسانانىڭ ئەرزىگە ناھايىتى خۇش بولۇپ، نۇرغۇن چېرىك ئەۋەتتى. داباچى كاڭشىنىڭ چېرىكلىرىگە تەڭ كېلەلمەي، خەزىنە - دەپنە، مال - مۈلۈكلىرىدىن قولىغا چىققانلىرىنى ئېلىپ، 300 دەك تەييارتاپ ئەمەلدارلىرى بىلەن بىللە ئىلىدىن قېچىپ چىقتى ۋە قەيەرگە بېرىشنى بىلمەي بېشى قاتتى. شۇ چاغدا ئۇيغۇرپانغا قونتەيجىنىڭ پەرمانى بىلەن بەلگىلەنگەن خوجاسى بەگ دېگەن كىشى ھاكىم ئىدى. داباچى شۇنىڭدىن ۋاپا تەمە قىلىپ ئۇيغۇرپانغا كەلدى. خوجاسى بەگ ناھايىتى مەككار كىشى ئىدى. داباچىنىڭ كەلگەنلىكىنى ئاڭلاپ ئىزىزەتلەپ ئالدىغا چىقتى ۋە داباچىنى ئوردىغا، ئۇنىڭ ئادەملىرىنى باشقا جايغا چۈشۈردى. كاتتا زىياپەت قىلىپ، زىياپەت ئۈستىدە داباچىنى ۋە ئۇنىڭ ئادەملىرىنى جاي - جايىدا تۇتۇپ باغلىدى. بۇ چاغدا «ئىلىغا خىتاي لەشكەرلىرى كېلىۋېتىپتۇ» دېگەن سۆز تارقالغانىدى. خوجاسى بەگ: «خىتاي چېرىكلىرىگە بۇنىڭدىن ياخشى سوۋغات بولمايدۇ» دەپ، داباچىنى ئادەملىرى بىلەن ئېلىپ يولغا چىقىپ تېكەسكە بارغاندا، كاڭشىنىڭ چېرىكلىرى بىلەن ئۇچراشتى، خوجاسى بەگ ۋەقەنى بىرىنچى بايان قىلدى. چېرىكلەرنىڭ باشلىقى: «ئەي خوجاسى، دەل ۋاقتىدا ناھايىتى ياخشى ئىش قىلىپسىز، داباچى ئۇلۇغ خانىنىڭ چوڭ دۈشمىنى ئىدى. ئۆزىڭىز ئېلىپ بېرىپ قىلغان خىزمىتىڭىزنى ئۇلۇغ خانغا مەلۇم قىلىپ يېنىپ كېلىڭ» دەپ مەخسۇس خەت بىلەن ئادەم قوشۇپ بېيجىڭغا يولغا سالدى. خوجاسى بەگ بېيجىڭغا بارغاندىن كېيىن كاڭشى خان ۋاڭلىق مەنسەپ بېرىپ پەرمان چۈشۈردى. شۇنىڭدىن تارتىپ نەۋرىسى قادىر بەگكە كەلگۈچە ئەۋلادى ۋاڭ بولۇپ ئۆتتى.

كاڭشىنىڭ چېرىكلىرى ئىلىنى ئالغاندىن كېيىن يەتتە شەھەرنى قولغا كىرگۈزۈشنىڭ تەييارلىقىغا كىرىشتى. بۇ چاغدا يەتتە شەھەرگە ئىسھاق خوجا ئەۋلادلىرىدىن يۈسۈپ خوجا ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتاتتى. ئىسھاق خوجىنىڭ ئەۋلادلىرى بىلەن ئاپاق خوجىنىڭ ئەۋلادلىرى كېلىشىلمەي ئوتتۇرىدا ئاداۋەت بولۇپ، ئاپاق خوجىنىڭ ئەۋلادلىرى ئىسمائىلخان بىلەن ئىلىغا چىقىپ كەتكەنىدى. يەتتە شەھەر خەلقىمۇ ئىككى كىگە بۆلۈنۈپ بەزىلىرى ئىسھاق خوجىنىڭ ئەۋلادلىرىغا، بەزىلىرى ئاپاق خوجا ئەۋلادلىرىغا ئەگىشىپ كەتكەنىدى.

ئىلىنىڭ بەزى ئاتاقلىق كىشىلىرى كاڭشى خانىنىڭ چېرىكلىرىگە: «قەشقەردىكى يۈسۈپ خوجا ناھايىتى تەدبىرلىك كىشى. ئىلىدا ئاپاق خوجىنىڭ ئەۋلادلىرى بار. شۇلاردىن بىرىنى (خوجا) ياساپ بىللە ئېلىپ بارمىساڭلار، يەتتە شەھەرنى قولغا كىرگۈزۈشۈڭلار تەس بولىدۇ. خان چېرىكلىرى كۆپ زىيانغا ئۇچرايدۇ» دەپ مەسلىھەت كۆرسەتتى. بۇ مەسلىھەت كاڭشىنىڭ چېرىكلىرىگە ناھايىتى ياقتى. ئۇلار ئىلىدىكى ئاپاق خوجا ئەۋلادلىرىدىن بۇرھانىددىن خوجىنى خوجا قىلىپ تىكلەپ بىللە ئېلىپ ئاقسۇغا باردى. ئۇيەردىن ئۇچتۇرپانغا ئۆتۈپ، ئۇچتۇرپاننىمۇ قولغا كىرگۈزدى. بۇ چاغدا قەشقەردىكى يۈسۈپ خوجا، ئوغلى سىدىق خوجىنى باش قىلىپ نۇرغۇن ئەسكەر بىلەن كاڭشىنىڭ چېرىكلىرىنى توسۇش ئۈچۈن ئۇلارنى ئۇچتۇرپانغا ئەۋەتتى. ئۇچتۇرپاندا نۇرغۇن ئۇرۇش - جەڭلەر بولدى. ئاخىر يۈسۈپ خوجىنىڭ ئەسكەرلىرى يېڭىلىپ قەشقەرگە ياندى. شۇ چاغدا يۈسۈپ خوجا كېسەل ئىدى، ئەسكەرلىرى قايتىپ بارغۇچە ۋاپات بولدى. كاڭشى خانىنىڭ چېرىكلىرى ئارقىسىدىن قوغلاپ بېرىپ قەشقەرنى ئالدى. ئۇنىڭدىن ئۆتۈپ يەكەن، خوتەننىمۇ قولغا كىر-

گۈزدى، ئىسھاق خوجىنىڭ ياقۇپ خوجا باشلىق ئەۋلادلىرىنى ئۆلتۈرۈپ شەھىت قىلدى. شۇنىڭ بىلەن يەتتە شەھەر خاقانى چىنگە تەۋە بولدى.

ھىجرىيىنىڭ 1281 - يىلى* كۈچادا راشىددىن خوجا باش كۆتۈرۈپ چىقىپ كاپىرلارنى مەغلۇب قىلىپ قۇمۇلغىچە ئىسلام ھاكىمىيىتىنى تىكلىدى.

گەپنىڭ قىسقىسى، يۇقىرىدا بايان قىلغىنىمىزدەك، ھىجرىيىنىڭ 1080 - يىلى ئابدۇللاخان پادىشاھلىقنى ئوغلى يولۋاسىغا تاپشۇرۇپ ھەرەمگە كەتكەنىدى. ئابدۇللاخاننىڭ قانچە يىل ھۆكۈمرانلىق قىلغانلىقى مەلۇم ئەمەس. ئۇنىڭدىن كېيىن ئىسمائىلخان تەختكە چىقىپ 12 يىل ھۆكۈمرانلىق قىلدى. ئۇنىڭدىن كېيىن مۇھەممەد ئىمىن خان ھۆكۈمرانلىق قىلدى. ئۇنىڭدىن كېيىن ھاكىمىيەت خوجىلارنىڭ قولىغا ئۆتەتى، بۇلارنىڭمۇ ھۆكۈم سۈرگەن ۋاقتى ئېنىق ئەمەس. كاشغىر خانلىقى چېرىكلىرى يەتتە شەھەرگە قاچان كەلدى؟ قانچە يىل ھۆكۈمرانلىق قىلدى؟ بۇلارنىڭ ۋاقتىمۇ ئېنىق ئەمەس. ئەمما ئابدۇللاخاندىن كېيىن راشىددىن خوجا باش كۆتۈرۈپ چىققانغا قەدەر 200 يىل ئۆتۈپتۇ. مۇشۇ 200 يىل ئىچىدە ئۆتكەن خان - پادىشاھلارنىڭ تارىخى تېپىلمىدى.

ئابدۇللا خاندىن كېيىن خان ئەۋلادلىرى ۋە خوجىلارنىڭ ھۆكۈم سۈرگەن ۋاقتى تەخمىنەن 40 يىل، كۆپ بولسا 50 يىل بولۇشى مۇمكىن. مۇشۇنداق ھېسابلىغاندا، يەتتە شەھەرنى خاقانى چىن 150 ياكى 160 يىل سوريغان بولۇشى مۇمكىن. بۇ ھادىسىلەرنىڭ جەريانىنى، بولۇپ ئۆتكەن چوڭ بالا - قازا

---

* ھىجرىيىنىڭ 1281 - يىلى مىلادىنىڭ 1864 - 1865 - يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.

ۆەقەلەرنى بىلىدىغان، جاھاندىن خەۋىرى بار، تارىخ كىتابلىرىنى ئوقۇپ مۇلاھىزە قىلغان زامانىنىڭ بىرەر داناسى، دەۋرىنىڭ بىرەر پازىل ئۆلىماسى تارىخ يازغان بولۇشى مۇمكىن. بۇ تارىخ ۋىلايەت ھاكىملىرىنىڭ خەزىنە ياكى كۈتۈبخانىلىرىدا ساقلىنىپ، بىرەر ئۇرۇش، جېدەل يۈز بەرگەن پاراكەندىچىلىك ۋاقىتلىرىدا زايە بولۇپ كەتكەن بولۇشى ياكى خەلققە ئاشكارا بولماي، يېزىلغان جايدا يوشۇرۇن ساقلىنىپ قالغان بولۇشى مۇمكىن.

يەتتە شەھەر ھاكىمىيىتىنى خوجىلار تارتىۋالغاندىن كېيىن، خوجاملارنىڭ پىكرى - خىيالى دەرۋىشلىك بىلەن بولۇپ، دۆلەت ۋە خەلقنىڭ ئىشلىرى بىلەن كارى بولمىدى. بىر قىسىم ھىيلىگەر، كۆز بويامچى، غەيۋەتچى ئادەملەر ئۆزلىرىنى ئىخلاسمەن، ئىشەنچلىك كۆرسىتىپ خوجىلارغا يېقىن بولۇۋالدى. ئەمما تاشقىرىدا ھەر بىرى بىر «بۆرە» بولۇپ، خۇددى بۆرە قويغا ئېتىلغاندەك، پۇقرالارنىڭ مال - مۈلكى ھەتتا ھاياتىغا ھۇجۇم قىلىپ، خەلقنى ھەدىدىدىن ئارتۇق زۇلۇم - جاپا قىلدى. خالايىق بۇلارغا «ئۇششاق»* دەپ ئات قويدى. ئاتا - بوۋىسىدىن تارتىپ خانىقادا ئىبادەت بىلەن شۇغۇللىنىپ، ئىشانلىق قىلىپ ھاياتىنى ئۆتكۈزگەن خوجىلار يۇرتنى ئىدارە قىلىش ئىشىنى، دۆلەت ۋە سىياسەت قائىدىلىرىنى بىلمەيتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن خەلقنىڭ ھالى خاراب بولۇپ چىدىغۇچىلىكى قالمىدى.

بۇرۇندىن يۇرت سوراپ كەلگەن، خوجىلار دەۋردە جار بولۇپ، پۇقرا بولۇپ قالغان بىرنەچچە كىشى يىغىلىپ: «ئەزەلدىن يۇرتنى ئىدارە قىلغان، ھۆكۈمەت ئىشىنى بىلىدىغانلار چەتكە قېقىلىپ بولۇق - پۇچقاقتا قالدى. ھۆكۈمەت ئىشىنى

---

* ئۇششاق — ئاشپەزلار.

بىلمەيدىغان، بۇلۇڭ - پۇچقاقتىكىلەر خان بولۇپ ھۆكۈمەت بېشىغا چىقتى. شۇڭا، يۇرت - خەلق خانىۋەيرانچىلىققا يۈزلەندى. بىز بىرنەچچە ئادەم خاقانى چىنىڭ ھۇزۇرىغا بېرىپ، ئەرز - ھال ئېيتىپ چىرىك تەلەپ قىلساق، ئەگەر چىرىك بەرسەڭ كېلىپ خوجىلاردىن ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىپ چىن خانلىقىغا تەۋە بولساق، شۇ چاغدا يۇرتىمىز ئاۋات، ئەۋلادلىرىمىز خاتىرجەم بولىدۇ» دەپ مەسلىھەتلەشتى. ئاندىن يەتتە كىشى كېپىشلىرىنى (كەشلىرىنى) تەتۇر كىيىشىپ يولغا چىقتى. خاقانى چىنىنىڭ چېگرا قاراۋۇللىرىدىن ئۆتۈپ، خان بىلەن كۆرۈشۈپ ئەرز - ھال ئېيتتى. خاقانى چىن بۇلارنىڭ ئەرزىنى قوبۇل كۆرۈپ ئۇلارغا نۇرغۇن چىرىك قوشۇپ بەردى. ئۇلار كېلىپ يەتتە شەھەرنى جەڭ قىلمايلا ئالدى. بۇ يەتتە كىشىنىڭ قىلغان خىزمىتىنىڭ بەدىلى ئۈچۈن ئۇلارغا ۋاڭ، گۈڭ، بىلى، بەيسى قاتارلىق چوڭ مەنسەپلەرنى بېرىپ، بىردىن شەھەرگە ھاكىم قىلدى. يەنە ھەر بىرىگە يەر، سۇ تەقسىم قىلىپ بېرىپ، بىرنەچچە ئۆيلۈكتىن دېھقانىنى يانچى قىلىپ تەيىنلەپ بەرگەنلىكى ئۈستىگە، ھەرىيلى ھۆكۈمەت خەزىنىسىدىن يەنە نۇرغۇن كۈمۈش مائاش بېرىشنى بەلگىلىدى. خاقانى چىن ئۇششاقتالدا كاتتا بۇتخانا ياسىتىپ بۇ بەگلەرنىڭ بۇتلىرىنى ئورنىتىپ «بۇلار بولسايەتتە شەھەرنىڭ ئىگىسى ۋە ئاسرىغۇچىسى، يەتتە شەھەر تەرەپكە ئۆتكەن ھەرقانداق مەنسەپدار، بەگلەر بۇ بۇتخانىنى يوقلاپ ئۆتسۇن» دەپ پەرمان چۈشۈردى. شۇنىڭدىن تارتىپ ھاكىمىيەت مۇسۇلمانلار قولىغا ئۆتكۈچە بۇ بۇتخانا بار بولۇپ، بۇ يەردىن ئۆتكەن ھەرقانداق مەنسەپدار ياكى پۇقرا، ئېلىپساتارلارمۇ بۇتخانىغا بېرىپ ھەتتا قونۇپ رەسمىيەت بويىچە قەغەز كۆيدۈرۈپ، باش ئۇرۇپ، مەدەت تىلەپ ئاندىن قايتىدىكەن، ئۇنداق قىلمىغانلار جازاغا تارتىلىدىكەن. بۇت قويۇلغان ئۆينى «ئۇلۇغ

ئۆي» دەپ ئاتايتتى. ئۇلارنىڭ ئەۋلادلىرى ئۆزلىرىنى بىز «ئۇلۇغ ئۆي» كىشىلىرىنىڭ ئەۋلادى دەپ ئاھايىتتى پەخىرلەنەتتى. قاچانكى ھاكىمىيەت مۇسۇلمانلارنىڭ قولىغا ئۆتتى، شۇ كۈندىن باشلاپ بۇ بەگلەرنىڭ ئەۋلادلىرىمۇ يەنە پۇقرالىق كوچىسىغا كىرىپ قالدى. ئاردىدىن 14 يىل ئۆتكەنىدىن كېيىن خىتايلار كېلىپ ھاكىمىيەتنى تارتىۋالدى. بۇ چاغدا يۇقىرىدا ئېيتىلغان يەتتە كىشىگە مەنسەپ، ھوقۇق ئىنئام قىلغان خانىنىڭ ئوغلى خانۇم ئىكەن. ئۇ: «يەتتە شەھەردە مېنىڭ ئاتامغا خىزمەت قىلغان بىر قىنتىم كىشىلەر بار ئىدى. ئۇلارنىڭ ئۆزى بارمۇ ياكى ئەۋلادلىرى بارمۇ؟ سۈرۈشتۈرۈپ ماڭا مەلۇم قىلىنسۇن» دەپ پەرمان چۈشۈردى. بۇلارمۇ ئاۋۋالقى خان بەرگەن يارلىقلىرىنى ساقلىغانىكەن. ئۆزلىرىنى مەلۇم قىلىپ ئاتا ـ بوۋىلىرىنىڭ مەنسەپلىرىنى يەنە تاپتى. بۇرۇن خان تەرىپىدىن توختىتىلغان ماڭاشلىرىنى ئېلىپ تۇردى. ئۇلار ھەر ئۈچ يىلدا بىر قېتىم بېيجىڭغا بېرىپ، خانغا تەزىم بەجا كەلتۈرۈپ ئاندىن ئىززەت ـ ھۆرمەت بىلەن خۇشال ـ خۇرام قايتىپ كەلدى. لېكىن نەچچە يىل، نەچچە ئەۋلاد شۇ تەرىقىدە ئۆتكەنلىكى مەلۇم ئەمەس.

خاقانى چىنىنىڭ چوڭلۇقى ۋە ئۇلۇغلۇقىنى شۇنىڭدىن بىلىش لازىمكى، بىر قېتىم خىزمەت قىلىپ قويغان كىشى نەچچە ئەۋلاد ماڭاش ئېلىپ ھەيران يېتىپتۇ.

تەكرىم! سەن پادىشاھلارنىڭ ھەقىقىي پادىشاھىسەن، بەندىلىرىڭنىڭ 50 — 60 يىل ئىچىدە بىرەر قېتىم قىلغان بەندىچىلىك ئىبادەتلىرىنى دەرگاھىڭدا قوبۇل قىلىپ، ئىلگىرى ـ ئاخىر قىلغان گۇناھلىرىنى ئەپۇ قىلىپ بېھىشكە كىرىشنى نېسىپ قىلساڭ، سەن ئۇچۇن ھېچقانچە ئىش ئەمەس. چۇنكى سەن بەندىلىرىڭنى ھەممىدىن بەك ئايىغۇچى ۋە ئاسرىغۇچى، كە-

رەھلىك سېخىيسەن، كىشىلەرنىڭ تىلەك ـ ئارزۇلىرىنى ئىجابەت قىلغۇچىسەن، ئامىن!

2

جاھانگىر خوجىنىڭ يەتتە شەھەرنى قولغا كىرگۈزگەنلىكى؛ مۇھەممەد ئېلىخان كېلىپ قەشقەرنى ئالغانلىقى؛ نۇرغۇن خىتاي چېرىكلىرى كېلىپ يەتتە شەھەرنى يەنە تارتىۋېلىپ، جاھانگىر خوجا باشلىق بىر مۇنچە مۇسۇلمانلارنى ئەسىر قىلىپ بېيجىڭغا ئېلىپ كەتكەنلىكى؛ مۇھەممەد ئېلىخان ئەلچى ئەۋەتىپ ئەسىرلەرنى خاقانى چىندىن تىلەپ قايتۇرۇپ كەلگەنلىكى

رىۋايەت قىلغۇچىلار ۋە خەۋەر بەرگۈچىلەرنىڭ ئەسەرلىرىدىن مەلۇم بولۇشىچە، ھىجرىيىنىڭ 1239 ـ يىلى① شىرئەلىخانىنىڭ ئوغلى ئۆمەرخان، ئۇنىڭ ئوغلى مۇھەممەد ئېلىخان (خۇدا رەھمەت قىلسۇن) قوقەن ۋە پەرغانە ۋىلايەتلىرىدە خانلىق تەختىگە چىقىپ ھۆكۈمرانلىق قىلىشقا باشلىدى. ھىجرىيىنىڭ 1248 ـ يىلىغا② كەلگەندە، جاھانگىر-خوجا قوقەنلىك ۋە قەشقەرلىك ئىخلاسمەنلىرىدىن بىرنەچچە مىڭ كىشىنى يىغىپ ئەگەشتۈرۈپ پەرغانىدىن قېچىپ چىقىپ، موغۇلىستان شەھەرلىرىدىن بىرى بولغان قەشقەرگە كەلدى. ئۇ قەشقەر ۋىلايىتىنى قولغا كىرگۈزۈپ خان بولۇش نىيىتىدە، شۇ چاغدا قەشقەرگە ھۆكۈمرانلىق قىلىپ تۇرغان خىتاي چېرىكلىرىنى مۇھاسىرىگە ئېلىپ قورشىۋالدى. مۇھەممەد ئېلىخان

---

① ھىجرىيىنىڭ 1239 ـ يىلى مىلادىنىڭ 1823 ـ، 1824 ـ يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.

② ھىجرىيىنىڭ 1248 ـ يىلى مىلادىنىڭ 1832 ـ، 1833 ـ يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.

بۇ ئەھۋالنى ئاڭلاپ غەزەپكە كېلىپ دۆلەت ئەربابلىرىنى يىغىپ مەسلىھەت قىلىشتى.

ئۇلار: «پۈتۈن ئالەمنىڭ ئىگىسى خۇدا بىزگە ئاتا قىلىپ بەرگەن پادىشاھلىقنى ياخشى يۈرگۈزمەي سۇسلۇق ۋە بىخۇدلۇق قىلىش پادىشاھلىققا لايىق ئىش ئەمەس. بىر بۆلگۈنچى بىرنەچچە ياشباشتاق ئادەملەرنى توپلاپ قەشقەرگە بېرىپ كاپىرلارنى قورشاپ ۋىلايەت ئىلىشنى دەۋا قىلىپ، خانلىق ناغرىسىنى چېلىپ، ئەسكەركەشلىك قىلماقچى بولۇپتۇ. بۇنىڭغا يول قويۇشقا بولمايدۇ. يەنە بىرى، جاھانگىر خوجا قەشقەرنى قولغا كىرگۈزسە، كاپىرلار نەچچە يىللاردىن بېرى يىغىپ توپلىغان خەزىنە، مال-مۈلۈكلەر باشباشتاق ئادەملەرنىڭ قولىغا چۈشۈپ زايە بولۇپ كېتىدۇ. خاقانى چىن بولسا چوڭ پادىشاھ. ئەگەر بېيجىڭدىن كاپىرلار يەنە كېلىپ قەشقەرنى بېسىۋالسا، ئۇلارغا خەزىنە، مال-مۈلۈك لازىم بولىدۇ ۋە ئىسلام ۋىلايىتىنىڭ خەزىنىلىرى تۈگەش ئىھتىمالى بار. ئەگەر خىتايلار كۆچلۈك كېلىپ، جاھانگىر خوجا يېڭىلىپ قالسا بىز تەرەپكە قېچىپ كېلىدۇ. ئۇ چاغدا خاقانى چىن بىزگە گەپ-سۆز قىلماي قالمايدۇ. شۇڭا مەسلىھەتنىڭ ياخشىسى شۇكى، بىزمۇ قەشقەرگە ئەسكەر ئېلىپ بارايلى، غەلىبە قىلىپ شەھەرنى ئالالىساق، ناھايىتى ياخشى، ئەگەر ئالالمىساق، غازات-جەڭ قىلغانىنىڭ ساۋابىغا ئىگە بولىمىز» دېيىشتى. شۇنىڭ بىلەن مۇ-ھەممەد ئېلىخان 3000 ئەسكەر بىلەن قەشقەرگە كەلدى. جاھانگىر خوجا نەچچە مىڭ ئادەم بىلەن ئۇنىڭ ئالدىغا چىقىپ كۆرۈشۈپ، پادىشاھلىق قائىدە-يوسۇنلىرى بويىچە تەزىم قىلىپ ئىززەت-ھۆرمىتى بىلەن بىر چوڭ باغقا چۈشۈردى. بۇ چاغدا قەشقەر-دىكى خىتاي چېرىكلىرى تۇرغان خىتاي شەھىرىمۇ يەرلىك ئاھالە تۇرىدىغان شەھەرنىڭ ئىچىدە ئىدى. ئەتىسى جاھانگىر خوجا شەھەرنى قورشاش ئىشىنى مۇھەممەد ئېلىخانغا ئۆتكۈزۈپ

بىرىپ، مۇھاسىرنىگە قاتناشقان قەشقەرلىكلەرنى ياندۇرۇپ كەتتى. مۇھەممەد ئىلىخانلىقنىڭ بۇيرۇقى بىلەن قوقەن ۋە ئەنجاندىن كەلگەن ئەسكەرلەر مۇھاسىرىنى كۈچەيتىپ خەتاي شەھىرىنىڭ سىپىلىنىڭ تۆۋىگە دورا كۆمۈپ ئوت ياقتى. بۇنىڭ بىلەن سىپىلنىڭ بىر تەرىپى ھاۋاغا كۆتۈرۈلۈپ كۈلنىڭ نۇرىنى توسۇپ، ئالەمنى ئىس-تۈتەك بېسىپ، قاراڭغۇچىلىق بولدى. بۇ چاغدا باتۇر ئەسكەرلەر، خۇددى پەرۋانە ئۆزىنى ئوتقا ئۇرغانىدەك، شەھەر سىپىلىغا ئۆزىنى ئاتتى. كاپىرلار «مۇسۇلمان ئەسكەرلىرى سىپىلنىڭ بۇزۇلغان يېرىدىن ھۇجۇم قىلىدىغان ئوخشايدۇ» دەپ ئويلاپ، يولنى تۈسۈپ قارشىلىقىنى كۈچەيتىپ، توپ-زەمبىرەكلەرنى ئاتتى. تاشقىرىدىن مۇھەممەد ئىلىخانلىقنىڭ ئەسكەرلىرىمۇ توپ-زەمبىرەك ئاتتى. كاپىر ۋە مۇسۇلمانلار ئارىلىشىپ، ابىر-بىرى بىلەن قۇچاقلىشىپ ناھايىتى قاتتىق جەڭ قىلىشتى. مۇسۇلمان ئەسكەرلەر سىپىلنىڭ ھەرتەرىپىگە شوتا قويۇپ، خۇددى بىر دارۋازەدەك سىپىلغا چىقتى. كاپىرلار مىلتىق، تاش، كېسەك ئېتىپ، ئوت تاشلاپ ئۇلارنى ئۆچ قېتىم سىپىلدىن قوغلاپ چۈشۈردى. جەڭ تۆتىنچى كۈنىگە قەدەم قويغاندا، مۇھەممەد ئىلىخان قارىسا، ئۆلۈك ۋە شېھىتلەرنىڭ جىققىسى، ياردار-زەخىمدارلارنىڭ كۆپلۈكىدىن سىپىلغا باردىغان يول قالماپتۇ. بۇنى كۆرۈپ مۇھەممەد ئىلىخانلىقنىڭ دىلى ئېزىپ يىغلاپ كەتتى. ياردارلارنى قوشۇن ئىچىگە ئېلىپ كەلدى. ئۆلۈكلەرنى ئاپاق خوجا مازىرىدا ئېلىپ چىقىپ دەپنە قىلدى. نائىلاجلىقتىن مۇھاسىرىدىن قولىنى تارتىپ، ئەسكەر-لىرىگە ئارقىسىغا يېنىشقا بۇيرۇق بېرىپ، بىر ھەپتە ئارام ئالغاندىن كېيىن، مۇھاسىرە ئىشىنى جاھانگىر خوجىغا تاپشۇرۇپ ئۆزىنىڭ پايتەختى قوقەنگە قايتىپ كەتتى.

بىر ئايدىن كېيىن، ھەممە قېيىن ئىشلارنى ئاسان قىلغۇچى

خۇدانىڭ رەھمىتى بىلەن جاھانگىر خوجا خىتاي چېرىكلىرى تۇرغان شەھەرنى تارتىۋالدى. بۇغالىبىيەت خەۋىرىنى مۇھەممەد ئىلىخانغا يەتكۈزۈش ئۈچۈن ئالاھىدە خەت يېزىپ، نۇرغۇن سوۋغا-سالاملارنى قوشۇپ ئىشەنچلىك خىزمەتچىلەرنى قوقەنگە ئەۋەتتى. شۇنداق قىلىپ جاھانگىر خوجا قەشقەر، يېڭىسار، يەكەن، ماراليېشىلارنى قولغا ئېلىپ، خوتەننى مۇھاسىرە قىلدى. ئاقسۇغا ئەۋەتكەن ئەسكەرلىرى ئاقسۇ دەريياسىنىڭ بويىغا يېتىپ بېرىپ بەزىلىرى دەريادىن ئۆتتى ۋە «ئەتە تاڭ ئاتقاندا ئاقسۇنى ئالىمىز» دەپ غەم تارتماي ئۇخلاشتى.

ئەمما، بۇ چاغدا ئىچكىرىدىن نۇرغۇن خىتاي چېرىكلىرى ياردەمگە چىقىپ ئاقسۇغا يېتىپ كەلگەنىدى. خىتاي چېرىكلىرى ئاقسۇ شەھىرىدىن چىقىپ بىرلا ھۇجۇم قىلىشى بىلەنلا جاھانگىر خوجىنىڭ ئەسكەرلىرى بەرداشلىق بېرەلمەي ئارقىسىغا قاراپ قاچتى. نۇرغۇن خىتاي چېرىكلىرى ئارقىسىدىن قوغلاپ بېرىپ قەشقەر، يېڭىسار، يەكەننى يەنە بىر قېتىم تارتىۋالدى.

خىتاي چېرىكلىرىنىڭ سانىنى بەزىلەر 100 مىڭ، بەزىلەر 200 مىڭ دەپ پەرەز قىلىشىدۇ. بۇ چاغدا خاقانى چىنىنىڭ پايتەختىدە «داۋگۇاڭ» دېگەن ئادەم خانلىق تەختىدە ئولتۇرغان بولۇپ، ئۇ ناھايىتى كۈچلۈك ۋە قۇدرەتلىك خان ئىكەن. چېرىكلەرگە لازىملىق ئوق-دورا، قورال-ياراق، لازىمەتلىكلەرنى يۈكلىگەن ھارۋىلاردىن باشقا، ھەر بىر يۈز بولۇپ ئوتتۇن تېپىلغانداڭ ئەسكەرلەرگە تاماق پىشۇرۇپ بېرىش ئۈچۈن 200 ھارۋىغا ياغدا قورۇلغان قوينىنىڭ مايىقىنى بېسىپ ماڭغۇزغانىكەن. بۇ مايالارنىڭ ئالدى قارا شەھەرگە، ئارقىسى تۇرپانغا كەلگەندە، يەتتە شەھەرنىڭ ھەممىسىنىڭ قولغا كىرگۈزۈلگەنلىكى توغرىسىدىكى خەۋەرنى ئۇقۇپ، مايالارنى قايتۇرۇپ ئېلىپ كەتكەنىكەن. چېرىكلەرنىڭ كۆپلۈكىنى ۋە خاقانى چىنىنىڭ كۈچلۈكلۈكىنى مۇشۇ

ئىشلاردىنمۇ قىياس قىلىشقا بولىدۇ.

دېمەك، خىتاي چېرىكلىرىنىڭ باشلىقى ئاي جاڭجۇن دېگەن كىشى بولۇپ، كۇچالىق ئوسمان بەيسى بەگنىڭ ئىككىنچى ئوغلى ئازاقبەگ ئۇلارغا يول باشلاپ قەشقەرگە ئېلىپ بارىدى. جاھانگىر خوجا قېچىپ «ئالاي» دېگەن يەرگە بارغاندا، ئازاقبەگ ئارقىسىدىن قوغلاپ يېتىپ كەلدى. جاھانگىر خوجا ئىلاجسىزلىقتىن «قولۇمنى باغلاپ خىتاي چېرىكلىرىنىڭ باشلىقىنىڭ ئالدىغا ئېلىپ بار» دېدى. ئازاقبەگ «ئۆزلىرىنى باغلاش مېنىڭ ھەددىم ئەمەس» دەپ يېغلاپ تۇرۇپ ئۆزرە ئېيتتى. بۇ چاغدا جاھانگىر خوجا قۇل ياغلىقى بىلەن ئۆزىنىڭ قولىنى ئۆزى باغلاپ «مۇشۇ ياغلىقنىڭ ئۇچىدىن تۇتۇپ ئېلىپ بارغىن» دېگەندە، ئازاقبەگ ماقول بولۇپ جاھانگىر خوجىنى ئاي جاڭجۇننىڭ ئالدىغا ئېلىپ كەلدى. جاڭجۇن «ئۇلۇغ خاقانى چىننىڭ دۈشمىنى جاھانگىر خوجىنى ئازاقبەگ تۇتۇپ كەلدى» دېگەن مەزمۇندا ئېلان چىقىرىپ جاكارلىدى. ھەم «جاھانگىر خوجىنى بېيجىڭغا ئۆزۈك ئېلىپ بېرىپ، ئۇلۇغ خانغا كۆرسەتكەن خىزمىتىڭنى مەلۇم قىلىپ قايت» دەپ ئادەم قوشۇپ ئازاقبەگنىيولغا سالدى.

بەزى رىۋايەتلەردە، جاھانگىر خوجىنى بېيجىڭغا ئېلىپ بېرىپ خانغا مەلۇم قىلغاندىن كېيىن، خان جاھانگىر خوجىنى ئۆلۈمگە بۇيرۇغان، دېيىلىدۇ. يەنە بىر رىۋايەتتە، بېيجىڭغا بارغاندىن كېيىن، خاننىڭ ھۇزۇرىغا بارغۇچىلىك ئۆز ئەجىلى بىلەن ۋاپات بولدى، دېيىلىدۇ*.

---

* ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا، جاھانگىر خوجابېيجىڭغايالاپ ئېلىپ بېرىلغاندىن كېيىن، مانجۇ داۋىرىلىرى ئۆزلىرىنىڭ شىنجاڭدىكى زوراۋانلىقلىرىنىڭ ئاشكارىلىنىپ قېلىشىدىن قورقۇپ، ئۇنىڭغا دورا ئىچۈرۈپ، سۆزلىيەلمەس قىلىۋەتكەن. سوراقتا جاھانگىر خوجا داۋگۇاڭ خاننىڭ سوئالىغا جاۋاب بېرەلمەي، خان تەرىپىدىن چېپىشقا بۇيرۇلغان—مۇھەررىردىن.

ئىشەنچلىك رىۋايەت شۇكى، ئازاقبەگ جاھانگىر خوجىنى تۇتۇپ بېيجىڭغا ئېلىپ بارغانلىقى ئۈچۈن، خاقانى چىن ئازاقبەگـ نىڭ ئۆزىگە «ۋاڭ» لىق، خوتۇنىغا «پۇجۇڭ» لۇق مەنسەپ بېرىپ، يىلىغا ئۆزىگە 24 يامبۇ، خوتۇنىغا 12 يامبۇ ماڭاش بەلگىلەپ پەرمان چۈشۈردى. ئازاقبەگدىن كېيىن ئوغلى ئەھمەد ۋاڭ بولدى، ئۇنىڭدىن كېيىن ئەھمەدنىڭ ئوغلى ھامىت ۋاڭ بولدى. شۇنىڭ بىلەن ئازاقبەگنىڭ ئەۋلادى ئەۋلادتىن ئەۋلادقا ئۆزۈلمەي ۋاڭ بولۇپ، بەلگىلەنگەن ماڭاشنى ئېلىپ تۇردى. شۇ چاغدا ئازاقبەگ قەشقەرگە، ئوغلى ئەھمەدبەگ ئاقسۇغا ھاكىم بولغانىكەن.

خىتاي چېرىكلىرى جاھانگىر خوجا ۋاقتىدا قەشقەردە مەنسەپ تۇتقان ياكى خىزمەت قىلغان كىشىلەرنى سۈرۈشتۈرۈپ تېپىپ، ئۇلارنىڭ ئۆزىنى، يەر ـ سۇ، مال ـ مۈلۈك، چارۋىلىرىنى ئولجا قىلىپ ئېلىپ كەتكەندىن تاشقىرى، 10 مىڭدىن ئارتۇق ئوغۇل ـ قىز، كىچىك بالىلارنى ئولجا ۋە ئەسىر قىلىپ، بۇ تەرىپى ئىلى، ئۇ تەرىپى لەنجۇغىچە ئېلىپ بېرىپ، خىتايلارنىڭ ئىشلىتىپ خىزمىتىگە سېلىشى ئۈچۈن تارقىتىپ بەردى. بۇ ئەھۋالنى پادىشاھ مۇھەممەد ئېلىخان (قەبرىسى نۇرغا تولسۇن) ئاڭلاپ «بۇنداق ۋەقەلەرنىڭ يۈز بېرىشىگە سەۋەب بولغان بىز» دەپ بىلىپ، خاقانى چىنگە قوقەن خانلىقى نامىدىن ئەرزنامە يېزىپ، ئالىم بايۇەچچە باشلىق بىر نەچچە كىشىنى ئەلچى قىلىپ، نۇرغۇن سوۋغا ـ سالام، تارتۇق ـ پېشكەشلەر بىلەن ئەۋەتتى. ئەرزنامىگە: «ئۇلۇغ خاقانى چىنـ گە تەڭ تارتىپ قارشىلىق كۆرسەتكەنلەرنىڭ ھەممىسى يوقـ تىلدى. كىچىك بالىلار ۋە ئاجىز خوتۇن كىشىلەردىن ھېچقانداق

پاماڭلىق ئۆتمىگەن، شۇڭا بۇلارنىڭ گۇناھىنى تىلەيمىز. يەنە بىرى، يەتتە شەھەردىكى ئەنجانلىق (ئۆزبېك) لارغە مەن «ئاقساقال» بەلگىلىسەم، بۇ ئاقساقال ھەممىسە تەكشۈرۈپ خەۋەردار بولۇپ ئۆرسا، ئەگەر يەنە ياماڭ ئادەملەر پەيدا بولۇپ قالسا، دەرھال ئۆتۈپ ماڭا ئەۋەتسۇن بەرسە جازاسىنى بەرسەم. بۇنىڭدىن كېيىن ئۇلۇغ خانىنى ئاۋارە قىلىدىغان ئىش بولمىسا» دېگەن مەزمۇنلار يېزىلدى. ئەلچىلەر بېيجىڭغا يېتىپ بېرىپ، ئەرزنامىنى ئىززەت ـ ئىكرام بىلەن خانغا سۇندى. خان قوبۇل قىلىپ، ئەسىر قىلىپ خىتايلارغا ئۇلاشتۇرۇپ بەرگەن قېرى ـ ياش قىز ـ جۇۋان، رەسىدە ـ نارەسىدە ھەممە كىشىنى ئۆز يۇرتىغا قايتۇرۇشنى تەستىقلاپ يارلىق چۈشۈردى. ھەممە جايدىكى ئەسىرلەرنى مەنزىلدىن ـ مەنزىلگە، ئۆتەكدىن ـ ئۆتەكگە ئات ـ ئۇلاغ، ئاش ـ تاماق بېرىپ ئۆز ۋەتىنىگە يولغا سالدى. مۇشۇ ئاردا تۆت يىلدەك ۋاقىت ئۆتۈپ، بىرمۇنچە ئاياللارنى خىتايلار ئەمرىگە ئېلىپ بالا ـ تاپقانكەن. ئانىلىرى مۇشۇ بالىلارنىمۇ ئېلىپ بىللە قايتىپ كېلىشتى.

ئەسىر قىلىنغان كىشىلەر غېرىپ ـ مۇساپىرلىقتىن قۇتۇلۇپ، ئۆز ۋەتەنلىرىگە قايتىپ كەلگەنلىرىگە خۇش بولۇپ، چوڭ ـ كىچىك ھەممىسى «نازۇگۇم» دېگەن ناخشىنى ئىجاد قىلىپ، يول بويى بۇ ناخشىنى ناھايىتى مۇڭلۇق ئاۋاز بىلەن ئېيتىپ مېڭىپتۇ. يىراقتىكى خالايىقلار ناخشىنى ئاڭلاپ بۇلارنى كۆرگىلى كېلىشىپتۇ، چېدىر تۇرالمايلا يىغا ـ زار قىلىشىپتۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ «نازۇگۇم» ناخشىسى ئەل ئارىسىغا تارقىلىپتۇ.

يەتتە شەھەردىكى ئەنجانلىق (ئۆزبېك) لار ئۇستىگە ئاقساقال بەلگىلەش شۇ چاغدىن تارتىپ ھازىرغىچە ئىجرا بولۇپ كېلىۋاتىدۇ.

ئاخىر مۇھەممەد ئېلىخان بۇ دۇنيا بىلەن خوشلىشىپ ئاخىرەتكە سەپەر قىلدى. ئورنىغا خۇدايارخان تەختكە چىقتى.

بىرمۇنچە ۋاقىت تۇتقىنلىقتىن كېيىن، بىر قىسىم پۇقرالار ۋە توپىلاڭچىلار خۇدايارخاندىن يۈز ئۆرۈپ ئاكىسى ئابدۇللاخانغا تەختكە چىقاردى. خۇدايارخان بۇخاراغا قېچىپ كەتتى.

تۆت يىلدىن كېيىن مولا ئالىمقۇل دېگەن قېرىغىزنىڭ پادىشاھ بولغۇسى كېلىپ، ئەتراپىغا بىرمۇنچە قىرغىز، قىپچاق لارنى توپلاپ ئىغۋا تېرىپ ئىتتىپاقسىزلىق پەيدا قىلدى. بۇنىڭ بىلەن مەللەخان ئۆلتۈرۈلدى، پەرغانە دۆلىتى كۈندىن-كۈنگە زاۋاللىققا يۈزلەندى.

ھىجرىيىنىڭ 1270 - يىلى* تاشكەنت ھاكىمى قاناەئەت شاھ دېگەن تاجىكنىڭ مەسلىھىتى بىلەن خۇدايارخاننى بۇخارادىن ئېلىپ كېلىپ ئىككىنچى قېتىم تەختكە ئولتۇرغۇزدى.

جاھانگىر خوجا دەۋرىدىن تا ھازىرغىچە قەشقەر، بەلكى يەتتە شەھەر خاقانى جىنىنىڭ قولىدا بولۇپ كەلدى. ئەمما شۇ ئارىدا ۋەلىخان تۆرەم كېلىپ قەشقەر شەھرىنى قورشاپ مۇھاسىرىگە ئالدى. يېزا - سەھرالارنى ئۆزبېگە قارىتىپ، يامان ئىش قىلغان، خەلقنى ئەزگەن زالىملارنى ئۆلتۈرۈپ، كاپىر ۋە زالىم مۇسۇلمانلارنىڭ باشلىرىنى قوشۇپ ئارىلاش قىلىپ، ئالتە جايغا ئادەم كاللىسىدىن مۇنار قوپۇرىدى. ۋىلايەت قىلغۇچىلار بۇ مۇنارنىڭ ئېگىزلىكى ئون گەز كېلەتتى، دېيىشىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن يەنە ئۇرغۇن خەتاي، قالماق چېرىكلىرى كېلىپ قەشقەرنى تارتىۋېلىپ ناھايىتى ئۇرغۇن ئادەم ئېلىۋېنى قىرىپ ئۆلتۈردى. ئۇنىڭدىن كېيىن كاتتاخان تۆرەم، كىچىكخان تۆرەملەر كېلىپ قەشقەرنى ئۈچ ئاي قورشاپ ئالالمايى، ئاخىر

---

* ھىجرىيىنىڭ 1270 - يىلى مىلادىنىڭ 1854 - 1853 - يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.

ئۆز جايلىرىغا قايتىپ كەتتى. بۇلارنىڭ قىسسە-ھېكايىلىرىنى تەپسىلىي بايان قىلسام سۆزۈم ئۇزۇراپ كېتىپ، ئەسلى مەقسەتـ تىن يىراقلىشىپ كېتەرمەنمىكىن دەپ، خاھىشىمنىڭ تىزگىنىنى مەقسەت يولىغا تارتتىم ۋە ئۇلارنىڭ قىسسىسىدىن قايتتىم.

3

خاقانى چىننىڭ قەدىم زاماندا مۇسۇلمان بولغانلىقى؛ تۆگىگانلارنىڭ خاقانى چىن مەملىكىتىدە ئولتۇراقلىشىپ قالغانلىقى؛ خىتايلار بىلەن تۆگىگانلار ئوتتۇرىسىدا جېدەل-ماجىرا يۈز بېرىپ خاقانى چىن دۆلىتىگە زىيان-زەخمەت يەتكەنلىكى

ھىجرىيىنىڭ 1281-يىلى* (يىلان يىلى)، مۇھەررەم ئېيىنىڭ بىرى، شەنبە كۈنى كېچىسى، كۈچادا ئولتۇراقلىشىپ قالغان يەرلىك تۆگىگانلاردىن ماشۇر ئاخۇن، مالۇك، شەمسىدىن خەلىپىلەر باشلىق بىرمۇنچە تۆگىگانلار كۆجە-شاك كۆيدۈرۈپ، ئىسرىق يېقىپ ئىسيان كۆتۈردى. ئۇلار كۈچادا ھۆكۈمرانلىق قىلىپ تۇرغان خىتاي ئەمەلدارلار ۋە چېرىكلەرنى ئۆلتۈرۈپ خاقانى چىنگە بويسۇنۇشتىن باش تارتتى. ئالدى بىلەن تۆگىگانلارنىڭ چىنگە بويسۇنۇشتىن باش تارتقانلىقىغا باھانە بولغان بىرەر سەۋەب، بىرەر ئىشنى نەقىل قىلغۇچى ۋە رىۋايەت قىلغۇچىـ لارنىڭ سۆزى بويىچە بۇ قەغەزگە يېزىشنى زۆرۈر تاپتىم. چۈنكى ھەر بىر ئادەم ھەر خىل ھېكايە ۋە رىۋايەت قىلىدۇ. بۇ رىۋايەتلەرنىڭ ئىچىدە مەزمۇنى بىر-بىرىگە قارىمۇقارشى

---

* ھىجرىيىنىڭ 1281-يىلى مىلادىنىڭ 1864- 1865-يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.

كېلىدىغانلىرىمۇ بار. شۇنىڭ ئىچىدىن ئىشەنچلىك، ئەقىلگە مۇۋاپىق، توغرىراقلىرىنى تاللاپ ئېلىپ تۆۋەندە بايان قىلدىم.

بۇرۇنقى زامانىدا خاقانى چىنىدە ئادالەتلىك، پۇقرانىپەرۋەر «تاڭ ۋاڭ خان» دېگەن خان بولۇپ، بىر كېچىسى چۈشىدە، خانىنىڭ ئوردىسىدا بىر ئەجدىها پەيدا بولۇپ، ئوردىنىڭ تۆۋەرۈكىگە يۆگىشىۋاپتۇ ۋە خانىنى دەم تارتقىلى تۇرۇپتۇ. شۇ چاغدا ئۇستىگە يېشىل چاپان كىيگەن، بېشىغا ئاق سەللە يۆگىگەن ھەيۋەتلىك بىر كىشى پەيدا بولۇپ، قولىدىكى ھاسا بىلەن ئەجدىهانى بىرنى ئۇرغانىكەن، ئەجدىها ئىككى پارچە بولۇپ ئۆلۈپتۇ. خان چۆچۈپ ئويغىنىپ كېتىپتۇ. ئەتىسى ۋەزىر ۋە ئوردا ئەمەلدارلىرىنى چاقىرىپ، كېچىسى كۆرگەن چۈشىنى بىر-بىرلەپ بايان قىلىپ تەبىرىنى سوراپتۇ. ۋەزىرلەردىن داناراق بىرى: «مۇشۇ كۆنلەردە قىبلە تەرەپتە خۇددى سىلى چۈشلىرىدە كۆرگەندەك بىر كىشى پەيدا بولۇپ، پەيغەمبەرلىك دەۋاسى قىلىۋاتقانمىش، چۈشلىرىدە كۆرگەنلىرى شۇ كىشى بولغايمىكىن، تەكلىپ قىلىپ ئېلىپ كېلىشكە كىشى ئەۋەتسەك» دەپتۇ. خان قوشۇلۇپ نۇرغۇن تاۋار-دۇردۇن، چاي، سوۋغا-سالاملارنى تەييارلاپ، ئەمەلدارلار ئىچىدىن قابىلىيەتلىك، ئىشەنچلىك بىر ئادەمنى باشلىق قىلىپ، نۇرغۇن ئالتۇن-كۈمۈش، يول راسخودى بېرىپ، تەكلىپ قىلىپ ئېلىپ كېلىشكە ئەۋەتىپتۇ. بۇلار يۇرتمۇ يۇرت، شەھەرمۇ شەھەر ئۇزۇن يوللارنى بېسىپ، ئاخىر خان چۈشىدە كۆرگەن سۈپەتتىكى كىشىگە يەنى ئاخىر زامانىنىڭ پەيغەمبىرىگە (مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامغا) ئۇچرىشىپ ۋەقەنى بىر-بىرلەپ بايان قىلىپ، بۇ يەرگە كېلىشتىكى سەۋەب، مەقسەتلىرىنى ئېيتىپتۇ. بىرنەچچە كۈن ئۆتكەندىن كېيىن ئاخىر زامان پەيغەمبىرى بىر پارچە خەت يېزىپ خاقانىي چىنىدىن كەلگەن كىشىگە بېرىپ: «سىزگە رۇخسەت، ئەمدى قايتىپ كېتىڭ»

دەپتۇ. بۇ كىشى: «مەن ئۆزلىرىنى تەكلىپ قىلىپ ئېلىپ كېتىشكە كەلگەنىدىم» دەپتۇ. ئاخىر زامان پەيغەمبىرى جاۋاب بېرىپ: «سىز مۇشۇ خەتنى ئېلىپە كېتىۋېرىڭ، يولدا ئاچماڭ، پادىشا - ھىكمىز ئۆز قولى بىلەن ئاچسۇن. شۇ چاغدا مەن ھازىر بولىمەن» دەپتۇ. شۇنىڭ بىلەن خاقانى چىندىن: كەلگەن كىشىلەر قايتىپ بىر مۇنچە ۋاقىت يول يۈرۈپ بىر يەرگە كەلگەندە، شەيتان ئازدۇرۇپ خەتنى ئېچىپ كۆرۈشكە قىزىقتۇرۇپتۇ. ئاقىۋەت شەيتانىنىڭ كەينىگە كىرىپ خەتنى شۇنداق ئېچىشىغلا خەتنىڭ ئىچىدىن ئاخىر زامان پەيغەمبىرى چىقىپ غايىب بولۇپ كەتكەنلىكى شۇنداق روشەن كۆرۈنۈپتۇ. ئۇلار بۇ ئەھۋالنى كۆرۈپ ناھايىتى پۇشايمان قىلىپتۇ، ئەمما ئۇرنىغا كەلمەپتۇ. خەتنى ئەسلىدىكىدەك يەملەپ، خانىنىڭ ئالدىغا ئېلىپ كېلىپ كۆرگەن-بىلگەن ۋەقەلىرىنى بىر-بىرلەپ بايان قىلىپتۇ. خان خەتنى ئېچىپ كۆزىنى بۇ خەت چىنچە (خەنزۇچە) يېزىلغانىكەن. خان ھەيران قېلىپ: «بۇ خەتنى كىم يازدى؟» دەپ سوراپتۇ.

خەتنى ئېلىپ كەلگەن كىشى: «بىلمەيمەن» دەپ جاۋاب بېرىپتۇ. دەرۋەقە بۇلار خەتنى كىمنىڭ يازغانلىقىنى كۆرمىگەنىدى. خان: «خەتنى كىم ئاچتى؟» راستىنى دېسەڭ، گۇناھىڭدىن ئۆتىمەن، يالغان ئېيتساڭ، ھەرگىز تىرىك قويمايمەن» دەپتۇ. خەتنى ئېلىپ كەلگەن كىشى ئىلاجسىزلىقتىن راستىنى ئېيتىشقا مەجبۇر بولۇپتۇ. ئادالەتلىك پادىشاھ: «گۇناھىڭدىن ئۆتتۇم، ئەمما قىلغان گۇناھىڭ ئۇچۇن يەنە بېرىپ، يا ئۆزىنى تەكلىپ قىلىپ ئېلىپ كەل، يا باشقىدىن خەت ئېلىپ كەل» دەپ ئەمر قىلىپ قايتا يولغا سېلىپتۇ. بۇلار يەنە بىرمۇنچە ۋاقىت يول مېڭىپ، مىڭبىر مۇشەققەتلەرنى تارتىپ يېتىپ بېرىپتۇ ۋە ئاخىرزامان پەيغەمبىرى بىلەن كۆرۈشۈپتۇ. پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام ئۇلارنى كۆرۈپلا: «شەيتانىڭ كەينىگە كىرىپ خەتنى

نەچچە، ئۆزۈڭگىنىڭ قىلدىڭ، پادىشاھىڭغىنىڭ قىلدىڭ» دەپتۇ. ھەم «قاس»، «ۋەققاس»، «ئاس» نامليق ئۇچ نەپەر ئۇلۇغ كىشىنى بەلگىلەپ، يەنە يەتتە كىشىنى ئۇلارغا ھەمراھ قىلىپ جەمئىي ئون كىشىنى خاقانىي چىننىڭ ئەلچىلىرىگە قوشۇپ يولغا سالىتۇ. بۇلار يۇرتىمۇ يۇرت، شەھەرمۇ شەھەر يول يۈرۈپ، دەشت باياۋانلارنى كېزىپ، «جايۇگۇەن» گە يېتىپ كەلگەندە ئۇچ كىشىدىن بىرى ۋاپات بولۇپ، شۇ يەرگە دەپنە قىلىنىپتۇ، مازىرى ھېلىمۇ بار. جايۇگۇەندىن ئۆتكەندىن كېيىن يەنە بىر كىشى ۋاپات بولۇپ، شۇ يەرگە دەپنە قىلىنىپتۇ. مازىرى ھېلىمۇ مەشھۇر.

خاقانى چىننىڭ ئەلچىلىرى «ۋەققاس» دېگەن كىشى بىلەن قوشۇلۇپ قالغان سەككىز كىشىنى ئېلىپ خاننىڭ پايتەختىگە يېقىن بارغاندا، خان ئۇلارنىڭ ئالدىغا ئادەم ئەۋەتىپ ئىززەت-ھۆرمەت بىلەن شەھەرگە ئېلىپ كىرۈشۈپتۇ، ئەمما «مەن تەكلىپ قىلغان كىشىنىڭ ئۆزى كەلمەپتۇ» دەپ خاننىڭ كۆڭلى يېرىم بولۇپتۇ. ئىمان ئېيتتىپ مۇسۇلمان بولۇش-بولماسلىق ئۈستىدە ۋەزىرلىرى بىلەن مەسلىھەتلىشىپتۇ. خاننىڭ ئون ئىككى ۋەزىرى بولۇپ، بۇلارنىڭ بەزىلىرى مۇسۇلمان بولۇشقا قوشۇلۇپتۇ، بەزىلىرى قوشۇلماپتۇ، ئەمما خاننىڭ ئۆزى ۋەزىرلىرىدىن يوشۇرۇن ئىمان ئېيتىپ مۇسۇلمانلىق شەرىپىگە ئىگە بولۇپتۇ.

كەلگەن سەككىز كىشىنىڭ تىلىنى چىن خەلقى بىلمەي، چىن خەلقىنىڭ تىلىنى بۇ سەككىز كىشى بىلمەي ناھايىتى تەڭلىكتە قاپتۇ. بۇ بىرنەچچە ئادەم بۇ يەردە غېرىبسىنىپ قاپتۇ. خان: «قەيەردىن بولمىسۇن، بۇلارنىڭ تىلىنى بىلىپ ئۇلپەت بولىدىغان ئادەم تېپىپ كېلىڭلار» دەپ پەرمان چۈشۈرۈپتۇ، خاننىڭ ئىشەنچلىك بىر ئادىمى خىتاي خەلقىدىن

80 ئۆيلۈك كىشىنى ئېلىپ سەمەرقەنت دۆلىتىگە يېرىپتۇ. ئۇ يەردىن بۇ 80 ئۆيلۈك ئادەمگە 40 نەپەر مۇسۇلماننى تېگىشىپ ئېلىپ قايتىپ كەپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ھېلىقى سەككىز كىشى قوشۇلۇپ 48 نەپەر كىشى بولۇپتۇ.

سەمەرقەنت پادىشاھى ھېلىقى 80 ئۆيلۈك ئادەمگە كەڭرى بىر ياپىلاقنى كۆرسىتىپ بېرىپتۇ. بۇلار شۇ يەرلەردە ئولتۇراقلا - شىپ كۆندىن - كۈنگە ئەۋلادى كۆپىيىپتۇ. خىتاي قىپچاقلىرى (تۈركگانلار) شۇلارنىڭ ئەۋلادى، دەپ رىۋايەت قىلىشىدۇ.

يەنە بىر رىۋايەتتە، ئاخىر زامان پەيغەمبىرى مۇھەممەد مۇستەفا سەللەللاھۇ ئەلەيھى ۋەسەللەم ۋاقتىدا سەمەرقەنت دۆلىتى ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلمىغان، ئەمما شۇ چاغدا ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىپ ئاخىرزامان پەيغەمبىرىنىڭ شەرىئەتلىرىنى تەلتۆكۈس ئىجرا قىلىۋاتقان بىر ئۇلۇغ كىشى بار ئىكەن. تۈركگانلار شۇ كىشىنىڭ يولىدا مېڭىپ، ئاخىر زامان پەيغەمبىرىنىڭ ۋاقىتىدىن تارتىپ بارلىققا كەلگەن، دېيىلىدۇ.

يەنە بىر رىۋايەتتە، پۈتۈن تۈركگانلار يۇقىرىدا بايان قىلىپ ئۆتۈلگەن 48 نەپەر كىشىنىڭ ئەۋلادىدىن تارالغان، يۇرت - يۇرت، شەھەر - شەھەرلەردىكى خىتاي خەلقى يوشۇرۇن ھالدا ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىپ، مۇسۇلمان بولغان. تۈركگانلار ئىسلام دىنىنى تاشلاپ بالدۇرقى خىتاي دىنىغا قايتمىغان. شۇڭا تۈركگانلارنىڭ سانى ناھايىتى كۆپ، دېيىلىدۇ. ھەقىقىي ئەھۋال - نى بىلگۈچى خۇدانىڭ ئۆزىدۇر.

بەخت - دۆلەتلىك خاقانى چىن مۇسۇلمانلىق شەرىپىگە ئىگە بولغاندىن كېيىن «ھەر كىشى ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىپ مۇسۇلمان بولسىمۇ ئىختىيارى، ئاتا - بوۋىلىرىمىزنىڭ دىن - يوسۇنلىرىدىن چىقمايمىز دەپ مۇسۇلمان بولمىسىمۇ

ئىختىيارى» دەپ، يۇرت ـ يۇرتقا، شەھەر ـ شەھەرگە يارلىق چۈشۈرۈپتۇ.

خاقانىي چىنىنىڭ بۇرۇندىن تارتىپ ئىجرا قىلىپ كېلىۋاتقان قائىدە ـ قانۇنى شۇنداق ئىدىكى، ئۆزىگە تەۋە پۇقرالىرى قايسى دىندا بولسا، ئۇنىڭ بىلەن كارى يوق بولۇپ، ئۇلارنى ئۇ ياكى بۇ دىنغا تەكلىپ ۋە دەۋەت قىلمايتتى. ھەر كىم ئۆز دىن ۋە ئۆز مىللىتىدە مەھكەم تۇرۇپ يۇرىۋەرسە بولاتتى.

خاقانىي چىن ئۆز دۆلىتىگە كەلگەن مۇسۇلمان مۇساپىر ـ لارنى رام قىلىش ئۈچۈن، بېيجىڭدا تۇرۇپ قېلىشقا كۆپ تىرىشچانلىقلارنى كۆرسەتمىتۇ، تۇرغۇن يەرلىك ئەر ـ ئايال، ياش ـ قېرىلارنى يىغىپ ئۆز رەسىم ـ قائىدىسى بويىچە چوڭ ئويۇن ـ تاماشا ئۆتكۈزۈشكە يارلىق چۈشۈرۈپتۇ. مۇسۇلمانلارغا بولسا: «مۇشۇ ئويۇن ـ تاماشىغا كەلگەن چوڭ ـ كىچىك خوتۇن ـ قىزلاردىن قايسىسى سىلەرنىڭ كۆڭلۈڭلارغا يارىسا، شۇنى سىلەرگە بۇيرۇپ بېرىمىز. سىلەرگە يارىغانىنىڭ ئېرى ياكى بالىسى بولسىمۇ مەيلى» دەپتۇ.

مۇسۇلمانلار خانىنىڭ ئەمرى بويىچە كۆڭلىگە يارىغانىنى ۋە ئۆزى خالىغانىنى تۇتۇپتۇ، ئىسلام شەرىئىتى بويىچە ئەمرىگە ئېلىپ ئۆي تۇتۇپ ئولتۇراقلىشىپ قاپتۇ. شۇنىڭ بىلەن بۇلار «تۇڭگان» دەپ ئاتىلىپتۇ. لېكىن ئېرى بار ئايال، يېشى كىچىك قىزلارنى ئۆز ئەمرىگە ئالغانلىقىغا خىتاي پۇقرالار نارازى بولۇپ: «بۇلار «سۇ خۇي خۇي» ئىكەن» دەپتۇ. بۇ سۆزنىڭ مەنىسى «يۇزى يوق» (يۈزسىز) دېگەن بولۇپ، شۇنىڭدىن تارتىپ خىتايلار بىلەن تۇڭگانلار جېدەل ـ ماجىرا قىلىشىپ قالسا «سۇخۇي خۇي» دەپ دەشنام ـ ھاقارەت قىلىدىغان بولۇپتۇ. 50 خىتاي پۇقرانى بىر تۇڭگان بىلەن تەڭ كۆرۈپتۇ، بىر تۇڭگان 50 تۈرلۈك گۈناھ ئۆتكۈزمىگۈچە جاۋابكارلىققا تارتماپتۇ. تۇڭ ـ

گانلارنىڭ چوڭچىلىق قىلىپ، خىتايلارنى كۆزىگە ئىلمىغانلىقىنىڭ سەۋەبى تۆڭگانلارغا ئاشۇنداق يۇز-خاتىر قىلمىغانلىقتىن بولغانىكەن.

خان بىرنەچچە يىلدىن كېيىن ئۇ دۇنياغا سەپەر قىلىپتۇ. ئوغلى ئۇنىڭ ئورنىدا خانلىق تەختىدە ئولتۇرۇپتۇ. بىرنەچچە ئەۋلادقىچە ئىسلام دىنىنىڭ راۋاجى بىلەن ئۆتۈپتۇ. ئەمما ئاخىرىغا كېلىپ خان توغرا يولدىن ئېزىپ ئەسلىدىكى دىنىغا يېنىپ كېتىپتۇ. ۋەقەسىمۇ ئالەمدىن ئۆتۈپتۇ (مازىرى مەشھۇر). شۇنىڭ بىلەن بىرنەچچە يۈز يىل ئۆتكۈچە تۆڭگانلار ئەركىن ئۆتۈپتۇ. كېيىنكى چاغلاردا «شىنغۇ» دېگەن ۋىلايەتنىڭ كىچىكرەك شەھىرىدىكى تۆڭگانلار مەدرىسكە ئوخشاش خانىقا بىنا قىلىپتۇ. بىرمۇنچە ئىنام-زىمىننى خاندىن سوراپ ئېلىپ، سۇ چىقىرىپ، تېرىدىغۇ يەرلەرگە ئايلاندۇرۇپ خانىقاغا ۋەقىپە قىلىپتۇ. ھوسۇلىنى شۇ مەدرىسىدە ئوقۇغان تالىپلارغا بېرىپتۇ. بۇ ۋەقىپە يەرگە تېرىغان زىرائەتلەرگە خىتايلارنىڭ توڭگۇز-لىرى كىرىپ چەيلەپ بۇزۇپتۇ. بىرنەچچە قېتىم ھەيدەپ چىقىرىپتۇ. جېدەل-ماجىرالارمۇ بولۇپتۇ. ئاخىر بۇغدايىنى خامان قىلىپ تېپىپ-چەشىپ قىلغاندا، يەنە توڭگۇزلار كىرىپ چەشنى يەيتۇ. توڭگۇزلارنىڭ ئىگىلىرى-بىلەن تۆڭگانلار ماجىرا قىلىشىپ بىرى-بىرىنى ئۇرۇپ يىقىتىپ قويۇپتۇ. توڭگۇز ئىگە-لىرىگە يەنە بىرمۇنچە خىتايلار يار-يۆلەك بولۇپتۇ. تۆڭگانلارغا مەدرىسىدە ئوقۇۋاتقان تالىپ تۆڭگانلار يار-يۆلەك بولۇپ جېدەل چوڭىيىپتۇ. ۋەقەنى شەھەر باشلىقى ئاڭلاپ، جېدەلنى پەسەيتىپ قويۇپ، ئۆزىنىڭ كاتتىسىغا: «بۇ ۋەقىپە يەرنى نەچچە يىلدىن بېرى تېرىپ ھوسۇلىنى ئالدى. ئەمدى يەرنى خېنى-باجىغا ھېسابلاپ ئېلىپ، سېتىپ پۇلىنى جەزىنىگە ئالساق» دەپ خەت يېزىپتۇ. ئادەم چىقىپ ئۆلچەپ-نەرخ توختىتىۋاتقاندا

مەدرىسىدىكى موللىلار ۋە تۈركگانلار قوزغىلىپ چىقىپ، يەر ساتقىلى چىققان مەنسەپدار ۋە خىزمەتچىلەرنى قوغلاپ چىقىرىپتۇ. شەھەرگە يېتمەي كەلگەن ھامان شەھەرنىڭ دەرۋازىسىنى ئېتىۋېلىپ، ئىككى ئوتتۇرىدا ئۇرۇش - جەڭ بولۇپتۇ. تۈركگانلار گۇرۇھى ناھايىتى كۆپ بولۇپ، ئىچىدە «ما فۇلۇك» دېگەن ئاتاقلىق بىر ئۆلىماسى بار ئىكەن. ئۇنى «خان»لىققا تەيىن قىلىشىپتۇ. تۈركگانلار «چىڭ جۇفۇ» (كىنجاپ) دېگەن كاتتا بىر شەھەرنى بىنا قىلىپ، خانىنى شۇ شەھەردە پادىشاھلىق تەختىدە ئولتۇرغۇزۇپ، ھەر تەرەپكە ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزۈپتۇ.

بۇ چاغ خاقانى چىنىنىڭ مەملىكىتىگە ئىنگلىز ئاسارالار تاجاۋۇز قىلىپ كېلىپ، بەرما ۋىلايىتى ۋە 72 شەھەرنى بېسىۋېلىپ ۋەيران قىلغان، بىر تەرەپتە «ۋۇ سۈگۈي چىن موزا» خانلىق تالىشىۋاتقان، بىر تەرەپتە تۈركگانلار جېدەل چىقىرىۋاتقان ۋاقىت ئىكەن.

ئاقمۇھەت تۈركگانلار چىڭ جۇفۇدا تۇرالماي چەت ياقا يۇرتلارغا كېتىشنى مەسلىھەت قىلىشىپ، غەرب تەرەپكە يۈزلەنىپتۇ. بۇ ئىش خانغا مەلۇم بولغاندىن كېيىن خان غەرب تەرەپتىكى ۋىلايەتلەرنىڭ باشلىقلىرىغا: «نۇرغۇن تۈركگانلار نەسەپەت قىلساقمۇ ئۇنىماي، ئىتائەتمەندىن چىقىپ، ئۆزىنىڭ ئەيىبى ۋە بىئەدەبلىكىدىن قورقۇپ تۇرالماي غەرب تەرەپكە ماڭدى. ئۇ تەرەپكە بارسا، شۇ ۋىلايەتلەردىكى تۈركگانلارمۇ ئۇلارغا قوشۇلۇپ، پۇقرالارغا زىيان كەلتۈرۈش ئېھتىمالى بار. مۇشۇ يارلىقنى كۆرگەندىن كېيىن شەھەر - شەھەرلەردىكى تۈركگانلارنى ئۆلتۈرۈپ ماڭا ئۇچۇرىنى بېرىڭلار»، دەپ يارلىق چۈشۈرۈپتۇ. ئىلىنىڭ جاڭجۈنى (گېنېرالى) بۇ يارلىقنى تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن ھەيران بولۇپ: «تۈركگانلار نۇرغۇن خەلق، ئۇلارنىڭ خوي - پەيلىمۇ باشقىچە بولۇپ قالدى. خانىنىڭ يار-

لبقىنىڭ ئازراقلا پۇرىقىنى ئالسا، بىز ئاخشامدا يوقىتىمىز دېگۈچە، ئۇلار ئەتىگىنى قوزغىلىشى مۇمكىن. ئىچكىرىدىن كېلىدىغان تۈڭگانلارنىڭ مەنزىلى ئۇزۇن، ئۇنىڭغىچە تۈڭگانلارنى قىچقىرىپ كېلىپ، مۇلايىم سۆزلەر بىلەن پەند - نەسىھەت قىلىپ توختام تۈزۈشسەك، ئۇلارنىڭمۇ كۆڭلى خاتىرجەم بولۇپ پۇقرادار - چىلىقىنى قىلىدۇ» دەپتۇ. شۇنىڭ بىلەن تۈڭگانلارنىڭ چوڭ - لىرىدىن بىرنەچچە كىشىنى قىچقىرىپ كېلىپ زىياپەت بېرىپ پەند - نەسىھەت قىلىپتۇ ھەم ئەھدۇ پەيمان، ۋەدە - توختاملار تۈزۈشۈپتۇ. لېكىن تۈڭگانلار خاتىرجەم بولالماي كېچىلىرى ئۇخلىماپتۇ. مازارلاردا تۈنەپ، نەزىر قىلىشىپتۇ، بىر ئايدا بىر قېتىم غۇسۇل - تەرەت قىلمايدىغانلىرىمۇ ھەركۈنى نەچچە قېتىم غۇسۇل تەرەت قىلىپ كۈندىن - كۈنگە غەم - ئەندىشىسى كۆپەيىپ كېتىپتۇ.

جاڭجۈن تۈڭگانلارنىڭ خۇي - پەيلىگە قاراپ خانىنىڭ يارلىقىنى ئىجرا قىلماقچى بولۇپ، شەھەر - شەھەرنىڭ ئامبالىرىغا: «پالانى كۈنى پالانى سائەتتە تۈڭگان تائىپىسىنى قەتلىئام قىلىپ ئۆلتۈرۈڭلار» دەپ بۇيرۇق چۈشۈرۈپتۇ.

ئۇرۇمچىدە سۇ دالويە دېگەن تۈڭگان خىتايلار ئىچىدە مەنسەپدار بولۇپ، ئۇنىڭ ئوغلى ئۆتەكدە كاتىپ ئىكەن. بۇ كاتىپ قەتلىئام قىلىش بۇيرۇقىنىڭ مەزمۇنىدىن ۋاقىپ بولۇپ دادىسىغا خەۋەر بېرىپتۇ. دادىسى شەھەر - شەھەرلەردىكى تۈڭگانلارنىڭ چوڭلىرىغا جاڭجۈننىڭ بۇيرۇقىنىڭ مەزمۇنىنى مەلۇم قىلىپ خەت ئەۋەتىپ، جاڭجۈننىڭ بۇيرۇقىنى بېسىپ قويۇپتۇ. سۇ - دالويىنىڭ خېتىنى تاپشۇرۇۋېلىش. بىلەن تەڭ كۈچادىكى تۈڭگانلار بۇزۇلۇپ، خىتايلار ئۇلتۇراقلاشقان جايغا ئوت قويۇپ خىتايلارنى ئۆلتۈرۈپتۇ.

خاقانى چىنىنىڭ دۆلىتىگە زىيان - زەخمەت يەتكەنلىكىنىڭ

یەنە بىر سەۋەبلىرى ھەققىدە مۇنداق رىۋايەت قىلىنىدۇ:

داۋگۇاك خانىنىڭ خانلىق زامانىدا خاقانى چىن مەملىكىتى ناھايىتى تىنچ، ئاۋات، مەمۇرچىلىق بولغانىكەن. ئۇنىڭدىن كېيىن شەنفېڭ خان تەختكە چىققاندىن كېيىن زاۋاللىققا يۈز تۇتۇپتۇ. پەرەڭلەر* نۇرغۇن شەھەرلەرنى ئېلىپ، تاراج - پاراچ قىلىپ خوجايىن بولۇۋاپتۇ. يەنە بىر تەرەپتىن، قارا خىتايلار خانلىق تالىشىپ خاقاندىن يۈز ئۆرۈپ، جەڭ - جېدەل توختىماپتۇ. تۆڭگانلار ئۆز ئىچىدىن خان تەيىنلەپ خاقانىي چىنغا بويسۇنماپتۇ. ئەتراپتىكى قوشنا پادىشاھلارمۇ ھەربىرى بىر تۈرلۈك سۆز پەيدا قىلىپ خاقانى چىننى ئارامسىدا قويماپتۇ. شۇنىڭ بىلەن خاقانىي چىن مەملىكىتى ۋە ئۇنىڭ پۇقرا - خەلقلىرى ئۈچۈن بېشى تىنچ ۋە خاتىرجەم بولماپتۇ.

خاقانى چىن بۇ تەرەپتىكى شەھەرلەرنى كۆۋەي (قاپقىنىڭ سىرتى) دەپ ئاتايدىكەن. يۇقىرىقىدەك پاراكەندىچىلىك بىلەن كۆۋەيدىن خەۋەر ئالالماپتۇ، بەلكى كۆۋەيگە تەۋە يۇرتلاردىكى مەنسەپدار - چېرىكلەرگە: «بۇنداق كېيىن (كۆلياك) يەنى تەمىنات ئەۋەتەلمەيمەن. نەچچە يىللاردىن بېرى خەزىنىدىن تەمىنات ئەۋەتىپ بېرىپ، نۇرغۇن خەزىنىلەرنى سەرپ ئېتىپ كۆۋەيدىكى مەنسەپدار - چېرىكلەرنى باقتىم. ئەمما خەزىنىگە ھېچقانداق مەنپەئەت - پايدا يەتمىدى. كۆۋەينى تاشلاپ قايتىپ كېلىڭلار» دەپ يارلىق چۈشۈرۈپتۇ. ئەمما بۇ تەرەپتىكى خىتاي - لارنىڭ چوڭى جاڭجۇن، مۇسۇلمانلارنىڭ چوڭى قۇمۇل ۋاڭى ئەھمەت ۋاڭ بەگ قاتارلىق كاتتا مەنسەپدارلار مەسلىھەت قىلىشىپ خانغا: «بۇ تەرەپتىكى شەھەرلەرگە ئۇلۇغ خانىنىڭ خەزىنىسىدىن تەمىنات كەلمىسىمۇ، كان تېپىپ ئۆز كۈچىمىز

---

* بۇ يەردە، ياۋروپالىقلار كۆزدە تۇتۇلغان — مۇھەررىردىن.

بىلەن "ئالتۇن" كۆمۈش، مىس كولاپ چېرىكلەرنى باقمىز. بىز ئاتا-بوۋا ئەجدادلىرىمىزدىن تارتىپ ئۇلۇغ خانىنىڭ خىزمىتىنى قىلىپ، دۆلىتىنى كۆرگەن. يارلىققا ئەمەل قىلىپ كۈۋەينى تاشلاپ كەتسەك، ئۇلۇغ خاقانىي چىنىنىڭ شەنىگە ئوبدان بولماسمىكىن» دەپ خەت يېزىپتۇ. خەتكە يەنە خانىنى ماقۇل دېگۈزىدىغان بىرمۇنچە سۆزلەرمۇ كىرگۈزۈلۈپتۇ. ئەرزنى خاقانىي چىن كۆرۈپ: «جۇنلى (تەستىقلىدىم). ئوندىق بولسا، ئۆزۈڭلار كان تېپىپ چېرىكلەرنى بېقىڭلار. ئۇششاق پۇقرالارغا جەبىر-زۇلۇم بولمىدىغان ئىشنى زادى قىلماڭلار»، دەپ يارلىق چۈشۈرۈپتۇ. شۇنىڭ بىلەن شەھەر-شەھەرلەردىكى مەنسەپدارلار پۇقرالارنى ھاشارگەشلىككە ئېلىپ بېرىپ تاغمۇ تاغ، دەشتمۇ دەشت كان ئىزدەپ، تاغ باغرىلىرىنى چاشقان تەشكەندەك ئۆتمىتۈشۈك قىلىۋەتتى. ئەمما كان تاپالمىدى. تاپسىمۇ پۇقرالارغا ناھايىتى جەبىر-جاپا بولۇپ كەتتى، ئىشلىگەنلەرگە ھەق بېرىلمىدى. ئېچىلغان كانلارمۇ كېيىن تاشلىنىپ كەتتى. نەچچە تۈرلۈك باج پەيدا بولدى، پۇقرالاردىن «تۇز پۇلى» دەپ پۇل ئېلىندى، ھەر ئايدا يەنە ئادەم بېشىغا «چوقا پۇلى» دەپ پۇل ئېلىندى.

گەپنىڭ قىسقىسى، ئالۋان-ياساق كۆپىيىپ تىنچلىق ۋە ئارامليق يوقالدى. پۇلى بار كىشىلەر خىتايلارغا ۋە كاتتا بەگلەرگە پارا بېرىپ ئۇلارنىڭ ھىمايىسىگە كىردى. پۇتۇن ئالۋان-ياساق پۇلى يوق، غېرىب-بىچارىلەرنىڭ ئۈستىگە چۈشتى. ئۇلار كۆتۈرەلمەي يەر-سۇ، ئۆي-سەرەمجان، ئات-ئۇلاغلىرىنى خىتايلارغا گۆرۈ قويۇپ، كۆزلىرىدىن ياش تۆكۈپ تەگرىنىڭ دەرگاھىغا سېغىنىپ يىغا-زارە قىلىشتى.

كۈنلەرنىڭ بىرىدە شەھەردىكى چېرىكلەر داقا-دۇمباقلىرىنى چېلىشىپ مەنسەپدارلارنىڭ ئىشىكىگە كېلىپ: «بىزلەرنىڭ

ماڭاش تەمىناتلىرىمىزنى بەرسۇن! بولمىسا يۇرتىمىزغا قايتىپ كېتىمىز ياكى مەنسەپدارلارنىڭ ئۆيلىرىنى بۇلاپ-تالايمىز» دەپ غەلۋە قىلدى. مەنسەپدارلار غەمگە چۆشۈپ ئۆزىدىن قورقۇپ «مەرقانداق پۇلى بار ئادەم كۆمۈش پۇل سوۋغات قىلسا مەنسەپ بېرىمىز» دەپ بازار-گۈزەرلەرگە ئېلان چاپلىدى. بۇنى كۆرۈپ بەزى بېخىل، تۇراقسىز ئادەملەر مەنسەپ تەمە قىلىپ پۇل بېرىپ ئەمەل تاپتى. پۇقرالار زۇلۇم-جاپا تارتتى. مەرقانداق نامى-نىشانى يوق، ئوغرى-قىمارۋاز، سەرگەردانلار بولسىمۇ پۇل بەرسە ئۇنىڭغا مەنسەپ بېرىلدى. پۇقراغا ۋابال بولىدىغانلىقى مەنسەپدارلارنىڭ خىيالىغىمۇ كەلمىدى. جەبىر-زۇلۇم كۈندىن-كۈنگە زىيادە بولدى. خىتاي مەنسەپدارلارغا ئەرز بېرىلسە: «چەنىتۇ (يەرلىك خەلق — ئۇيغۇر) نىڭ ئىشىنى ھاكىمبەگ بىلىدۇ» دەپ سورىمىدى ۋە ئۆز مەقسەتلىرى بويىچە ئۆزى خالىغانىنى قىلدى. شۇنىڭ بىلەن ھېچكىم قورقۇپ ئەرز بەرمەدى. تۆكچى-تىلماچلار دەللالغا ئوخشاش، مەنسەپنى سودىلىشىپ باھا قويۇپ، كۆمۈش پۇلغا ئاشكارا ساتىدىغان بولدى. بۇرۇندىن تارتىپ خاقانلىقنىڭ خىزمىتىنى قىلىپ ئاتا-بوۋا ئەجدادلىرىدىن تارتىپ يۇرت سوراپ ئابروي تاپقان بەگ ۋە بەگزادىلەر خار بولۇپ ئېتىبارسىز قالدى.

يەنە مۇنداق رىۋايەت قىلىنىدۇ: يەكەنگە ئەپرىدۇن ۋالى بەگ ھاكىم، بىلى مۇھەممەد ئىمىن ۋاڭ بەگ ئىشىكئاغا ئىدى. بىر گۈناھ قويۇپ ئەپرىدۇن ۋاڭنى يەكەنلىك ھاكىملىقىدىن ئېلىۋېتىپ، خوتەنلىك رۇستەمبەگدىن 2000 يامبۇ ئېلىپ يەكەنگە ھاكىم قىلدى. رۇستەمبەگ دېگەن مۇھەممەد ئىمىن ۋاڭنىڭ ئالدىدا قول قوشتۇرۇپ، يۈگۈرۈپ يۈرۈپ خىزمەت قىلىدىغان خىزمەتچى ئورنىدىكى ئادەم ئىدى. ئۇنى پۇل بەردى دەپ ۋاڭنىڭ ئۇستىگە ھاكىم قىلىپ، ۋاڭنى ئىشىكئاغا-

لىق مەنسەپكە چۈشۈرۈپ قويغانلىقىغا مۇھەممەد ئىمىن ۋاڭ نۇمۇس قىلىپ: «مۇنداق تىرىكلىكتىن ئۆلگىنىم مىڭ ياخشى» دەپ ئۆزىنى ھالاك قىلدى.

كۇچالىق ئازاقبەگ ۋە ئۇنىڭ بۇاڭ بەگلەرنىڭ ئالدىدا خىزمەتكار بولۇپ كەلگەن كۇچالىق قۇتلۇقبەگ قەشقەرگە ھاكىم بولدى. ئىنىسى سايىتبەگ 1500 يامبۇ بېرىپ ئاقسۇغا ھاكىم بولدى. بۇرۇنقى بەگلەر بىكار بولدى، بىكار پۇقرالار بەگ بولۇپ يۇرت سوردى، ياخشى پەزىلەتلىك كىشىلەرنى كۆزگە ئىلمىدى، پۇقرالارنىڭ كۆز يېشىدىن ئىبارەت قىلمايلى، «ئۇۋال بولار» دېگەننى يادىغا كەلتۈرمىدى، مەنسەپ ئارزۇ-ھەۋىسى ۋە بەرگەن پۇل - كۈمۈشلىرىنى ئۇندۇرۇۋېلىشنىڭ غېمىدىن باشقىسىنى خىيالىغا كەلتۈرمىدى. كۆرۈنۈشتە ئۇلۇغ خانغا خىزمەت قىلىپ، چېرىكلىرىنى بېقىپ يۇرتقا ئىگىدارچىلىق قىلغاندەك بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە دۆلەتنىڭ بىخ - يىلتىزىنى كېسىپ قۇرۇتۇشقا سەۋەب بولدى. پەزىلەتلىك ياخشى كىشىلەر، بەگزادە، ئېسىل ئادەملەر چەتكە چىقىپ بۇلۇڭ - پۇچقاقتا قالدى. ئاجىز پۇقرالارنى ئاتمىنى بالىغا، بالىنى ئاتىغا قوشماي ئالۋان-ياساق، ھاشارغا ھەيدىدى. ئاجىز پۇقرالارنىڭ چىدىغۇچىلىكى قالماي، پۇلنىڭ ۋە جاننىڭ ئاچچىقىدىن تەڭرىنىڭ دەرگاھىغا سېغىنىپ كۆزلىرىدىن قەترە-قەترە، بەلكى دەريا-دەريا ياش ئاققۇزدى. بۇنداق ئاچچىق ياش دۆلەت دەرىخىنىڭ يىلتىزىغا تەسىر قىلىپ، بۇ دەرەخنىڭ قۇرۇشىغا سەۋەب بولدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇزۇنغا بارماي خىتاي مەنسەپدارلىرى ۋە يۇرتنىڭ ھاكىملىرى زاۋال تېپىپ يەر بىلەن يەكسان بولدى. مەۋلانا جالالىددىن رۇمىنىڭ ئېيتقانلىرى يۇقىرىقى ئىشلارنىڭ راستلىقىغا گۇۋاھ بولالايدۇ.

مەسنەۋى

تا دىلى مەردى خۇدا نايەد بەدەرد،
ھېچ مەردىرا خۇدا رەسۋانمەكەزد*.

دېگەندەك، دىلى ئاگاھ، غەپلەتتە ئەمەس بىرەر كىشىنىڭ سەھەر قوپۇپ قىلغان نالە - پەريادى، ئاھۇ زارى ھەممىگە كۆچى يەتكۈچى، رەھىم - شەپقەتلىك ئۇلۇغ تەڭرىنىڭ دەرگاھىدا ئىجابەت بولغان بولۇشى مۇمكىن. پۈتۈن ئالەمنىڭ تەڭرىسى ئۆزكۈچ - قۇدرىتى بىلەن «پادىشاھلىقنىڭ تاجىنى خالىسا بىراۋغا بېرىدۇ، خالىسا بىراۋدىن ئالىدۇ» دېگەن ئايەتنىڭ مەزمۇنى بويىچە، ئۆزىگە خاس سۆيۈمتىنى ئاشكارا قىلغانلىقتىن، بۇ موغۇلىستان شەھەرلىرى نام - نىشانسىز مۇسۇلمان ۋە تۈركگانلارنىڭ قولىغا ئۆتكەن بولۇشى مۇمكىن.

توختالغۇسى يوق، ۋاپاسىز پەلەك ئۆزىنىڭ رەڭۋازلىقىنى ئىشقا سېلىپ، ھەمىشە بىر گۈرۈھ كىشىلەرنى پەس ۋە خار قىلسا، يەنە بىر گۈرۈھ كىشىلەرنى ئۈستۈن ۋە ئەزىز قىلىدۇ. ئاقىل ۋە دانا كىشىلەر بۇنداق ئاجايىپ ئىشلاردىن تەجرىبە ھاسىل قىلىپ، چوڭقۇر نەزەرلىرى بىلەن قاراپ، ئىبرەت ئېلىپ، ئېزىلگۈچىلەرنىڭ كۆز يېشىدىن ئېھتىيات قىلىپ، ئاجىز بىچارىلەرنىڭ ھال - ئەھۋالىغا يېتىپ، ئادالەت بىلەن ئىش قىلسا، ئۇلۇغ تەڭرى ئۇنداق كىشىلەرگە كاتتا ئەجىر بېرىدۇ، كىشىلەرمۇ ئۇلارنى چىرايلىق نام، ياخشى سۆيەت بىلەن ماخ -

* كىشىنىڭ دىلى بۇزۇق بولمىسلا، تەڭرى ئۇنى رەسۋا قىلمايدۇ.

تايدۇ. «ئادىللىق بىلەن قىلىنغان بىر سائەتلىك ئىش پۈتۈن ئىنسان ۋە جىنلارنىڭ قىلغان ئىبادىتىدىن ئۇستۈن تۇرىدۇ» دېگەن ئايەتنىڭ مەزمۇنىغا مۇۋاپىق، ئىبادەتنىڭ مۇشۇنداق ئۇلۇغ، كاتتا ساۋابىغا پەقەت پادىشاھ، ھاكىم، يۇرت چوڭلىرىلا مۇيەسسەر بولالايدۇ؛ باشقىلارنىڭ مۇيەسسەر بولۇشى مۇمكىن ئەمەس. ئۇلۇغ تەڭرىم! ئۆز قۇدرىتىڭ بىلەن پادىشاھ، ھاكىم، يۇرت چوڭلىرىغا ئىنساپ ئاتا قىلىپ، ئۇلارنىڭ يۇزىگە ئادالەتنىڭ ئىشىكىنى ئېچىپ، زۇلۇمنىڭ دەرۋازىسىنى ياپقىن. ئىككى ئالەم پەيغەمبىرىنىڭ ھەققى-ھۆرمىتى ئۈچۈن، ئامىن!

بیرنجی داستان

1

ئۇلۇغ تەڭرىنىڭ رەھمى - شەپقىتى بىلەن ئىسلام قۇياشى كۆچا شەھرىنىڭ ئۈستىدە نۇر چاچقانلىقى؛ راشىددىن خوجىنىڭ خانلىق تەختىدە ئولتۇرۇپ غەرب ۋە شەرق تەرەپلەرگە لەشكەر ماڭدۇرغانلىقى ۋە شۇ ئاردا بولغان ۋەقەلەر.

پۈتۈن ئالەمنى يارىتقان ھېكمەتلىك ۋە مەغپىرەتلىك ئۇلۇغ تەڭرىنىڭ قۇدرىتى، پاك - خاسىيەتلىك ئەرۋاھلارنىڭ مەدەت ۋە ياردىمى بىلەن قەدىمدىن بۇ ئالتە شەھەرگە مۇسۇلمان خانلىرى ھۆكۈمرانلىق قىلىپ كەلگەنىدى.

ئۇنىڭدىن كېيىن 140 يىلكى 150 يىلچە بېيجىڭ خانلىرىغا تەۋە بولدى. بۇ چاغلاردا پۇقرالار يۇرتنىڭ ئالۋان - ياساقلىرى دەستىدىن خار - زار، زالىم خىتاي مەنسەپدارلىرى ۋە بەگلەرنىڭ جەبىر - زۇلمىدىن خانىۋەيران بولۇپ، چىدىغۇچىلىكى قالمىدى. پۇقرالار زار - زار يىغلاپ تەڭرىگە سېغىنىپ مۇسۇلمانلارنىڭ نىجاتلىقى، كاپىرلارنىڭ زاۋاللىقىنى تىلەپ دۇئا ۋە ئىلتىجا بىلەن تۇرغان بىر ۋاقىتتا، كۇچادىكى تۇڭگانلار خۇددى ئاسماندىن چۈشكەندەك ئۇشتۇمتۇت قوزغىلىپ، شەھەرگە ئوت قويۇپ، خىتايلارنى تۇتۇپ ئۆلتۈرۈشكە كىرىشتى. ئىلىيار بەگ باشلىق بىرمۇنچە دەردمەن مۇسۇلمانلارمۇ تۇڭگانلارغا قوشۇلۇپ يار - يۆلەكتە بولدى.

مۇسۇلمانلار ۋە تۇڭگانلار بىردىل - بىرنىيەتتە ئىتتىپاقلىشىپ، ئامبال ۋە چېرىكلەرنىڭ يامۇلىغا باستۇرۇپ كىرىپ، ئوت قويۇپ،

تاك ئاتقۇچە نۇرغۇن كاپىرلارنى يوقاتتى. كۈن چىقىشى بىلەن تەڭ خىتاي مەنسەپدارلىرى بىرمۇنچە چېرىكلەرنى توپلاپ تاقابىل تۇرۇپ سوقۇشقان بولسىمۇ، تەڭ كېلەلمەي مەغلۇب بولدى ۋە ئاخىر قېچىشقا مەجبۇر بولدى.

مۇسۇلمانلار ۋە تۇڭگانلار ئۇستۇنلۇككە ئېرىشىپ غەلىبە قازاندى. بۇ دەل ھىجرىيىنىڭ 1281 - يىلى*، يىلان يىلى، مۇھەررەم ئېيىنىڭ بىرى، شەنبە كېچىسى بولۇپ، يەكەنلىك بۇرۇنقى ھاكىمى ئەھمەت ۋاڭ بىرەر جىنايەت ئۈتكۈزگەنلىكى ئۈچۈن خانلىق پەرمانى بىلەن ھاكىملىقتىن ئايرىلىپ ئەسلى يۇرتى بولغان كۇچا شەھرىگە كېلىپ تۇرۇۋاتقان ۋاقىت ئىدى.

مۇسۇلمان ۋە تۇڭگانلار يىغىلىپ ئەھمەت ۋاڭغا ئىلتىماس قىلىپ: «سىلى ئاتا - بوۋىلىرىدىن تارتىپ يۇرت سوراپ كەلگەن. ھۆكۈمدارلىقنىڭ قائىدىسى، سىياسەت يۇرگۈزۈشنىڭ ئۇسۇلى ئۆزلىرىگە مەلۇم. بىزگە باش بولۇپ ئاتىدارچىلىق قىلىپ، ھاكىمىيەت ئورنىدا ئولتۇرۇپ بەرسىلە، بىزلەر جان - تېنىمىز بىلەن خىزمەتلىرىنى قىلىپ، بۇيرۇقلىرىغا بويسۇنۇپ، ئۆزلىرىنى خان ئورنىدا كۆرىمىز» دېيىشتى. ئەھمەت ۋاڭ بولسا: «سىلەر ئاز، خىتايلار ناھايىتى كۆپ، ئۇلارغا تەڭ كەلگىلى بولمايدۇ. مېنىڭ ئاتا - بوۋام ئۇلۇغ خانلىقنىڭ خىزمىتىنى قىلىپ چوڭ مەنسەپكە ئېرىشكەن، خان نۇرغۇن يەر - سۇلارنى ئىلتىپات قىلىپ بېرىپ، ئەۋلادىمىدىن - ئەۋلادىمغىچە بەھرىمەن بولۇشۇمغا پەرمان بەرگەن. ئۇنىڭ ئۈستىگە، خاننى ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆرگەن. ئاتا - بوۋا، ئەجداد‌ىمىدىن تارتىپ خانلىقنىڭ دۆلىتىنى كۆرگەنلىكىم ئۈچۈن، ئەمدى يۇز ئۆرۈپ تۇزكورلۇق قىلمايمەن، خان دېنىسىز

---

* ھىجرىيىنىڭ 1281 - يىلى مىلادىنىڭ 1864 - 1865 - يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.

كاپىر بولسىمۇ، ئۇنىڭ تۆز ھەققىگە ھۆرمەت قىلىش پەرز، دەپ قارايمەن. مەن قېرىدىم، يېشىم 70 كە يەتتى. كۆرىدىغان دۆلەتنى كۆرۈپ بولدۇم. كىممنى باش قىلساڭلار، قىلىڭلار، مەن باش بولمايمەن» دېدى.

بۇنى ئاڭلىغان خالايىقنىڭ ھەممىسى غۇلغۇلا قىلىشىپ، ئەھمەت ۋاڭنى ئۆيىدىن سۆرەپ ئېلىپ چىقىپ، كۆچانىڭ ھاكىمى مۇھەممەد قۇربانبەگ باشلىق سەككىز بەگنى قوشۇپ ئۆلتۈرۈپ، مال-مۈلكىنى تالان-تاراج قىلدى.

كۆچادىكى مەۋلانا ئەرشىددىن ۋەلىينىڭ مازىرىدا ئىسىانىي ھەۋەسلەردىن كېچىپ، دەرۋىشلىك يولىغا كىرىپ، دۇنيا-تەلەپنى بىلەن ياتقان مۇسۇلمان ۋە تۆرەگانلارنىڭ ئىشەنچ ۋە ئىخلاسىغا ئىگە بولغان راشىددىن خوجا دېگەن بىر كىشى بار ئىدى. بۇلار بۇ كىشىنى ئىبادەتخانىسىدىن ئېلىپ چىقىپ: «بۇرۇندىن تارتىپ بىزگە پېشىۋا بولغان، ھېلىمۇ باشلامچى بولۇپ خانلىق مەقامىدا ئولتۇرۇپ ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈپ بەرسىلە» دەپ، پادىشاھلىق قائىدىسى بويىچە ئاق كىگىزگە ئولتۇرغۇزۇپ كۆتۈرۈپ خانلىق تەختىدە ئولتۇرغۇزدى ۋە توختى ئىشىكتاغا بەگنى ۋەزىر قىلدى. ھەممە كىشى پەرمانغا بويسۇندى.

بۇ ۋەقە بولۇپ ئىككىنچى كۈنى، راشىددىن خوجا بۇرھانىددىن خوجام (مەشھۇر بولغان ئىسمى خېتىپ خوجام) نى ئەسكەرلەرگە باش (قوماندان) قىلىپ، بايلىق مولا ئوسمان ئاخۇنۇمنى ئەسكەرلەرگە قازى قىلىپ، بۇرھانىددىن خوجىنىڭ كىچىك ئوغلى مەھمۇدىن خوجىنى قوشۇپ، 150 ئەسكەر، 40 نەپەر تۆگىگان ئەسكەر بىلەن سەككىز دانە زەمبىرەكنى بېرىپ غەرب تەرەپكە يۈرۈش قىلىشنى بۇيرۇدى. ئۇ مۇنداق دېدى: «بىرقانچە ئون يىللاردىن بېرى مۇسۇلمانلار دىنسىز كاپىرلار ۋە ئەزگۈچى زالىم بەگلەرنىڭ قولىدا خار-زار بولۇپ،

ئەرلەر خەتۇنلىرىدىن، بالىلار ئاتا-ئانىسىدىن ئايرىلىپ، قۇل ئورنىدا جاپا چەكتى. ئۇلار خاھى يېمەك - ئىچمەكنىك لەززىتىنى، خاھى كىيىم - كېچەكنىك راھىتىنى كۆرمەي، ئالۋاز-كەشىلىك بىلەن ئۆمرىنى ئۆتكۈزدى.

رەھىم - شەپقەتلىك تەڭرى بىز مۇسۇلمانلارغا يار - يۆلەك بولۇپ، ئورنىمىزدىن دەس تۇرۇشقا كۈچ - قۇدرەت بەردى. كاپىرلارنىك بېشىدا قىلىچ ئويناتىپ نۇرغۇنلىرىنى دوزاخقا ئۇزاتتۇق، ‹كاپىرغا يارەدىم بەرگەن كىشىمۇ كاپىر بولىدۇ› دېگەن ھەدىسىنىك مەزمۇنىغا مۇۋاپىق، زالىم بەگلەرنىمۇ يوقاتتۇق. بۇنىك شۈكرانىسى ئۈچۈن جېنىمىز چىقىپ كەتكۈچە، قالغان ئۆمرىمىزنى غازات يولىغا سەرپ قىلىشىمىز لازىم ۋە زۆرۈر. ئەھمىيەتلىك غازاتلارنى قىلىش پەرزدۇر، شۇنداقلا پەيغەمبىرىمىزنىك سۈننىتى ۋە كەسپىدۇر.

خۇداۋەندەكبېرىم ئۆزىگە خاس ھېكمىتى بىلەن بىر مەزگىل مۇسۇلمانلارنى كاپىرلارنىك قول ئاستىدا مەھكۇم قىلغان بولسا، ھازىر يەنە ئۆز قۇدرىتى بىلەن مۇسۇلمانلارنى ئەزىز قىلىپ، دۇنىنىڭ كاپىرلارنى يەر بىلەن يەكسان قىلدى. ئۇلۇغ تەڭرىم ‹پادىشاھلىقنىك تاجىنى خالىسا بىراۋغا بېرىدۇ، خالىسا بىراۋدىن ئالىدۇ› دېگەن ھېكمەتلىك سۆزىنىنى ئەمەلىيەتتە كۆرسەتكەن بولۇشى مۇمكىن. گەپنىك قىسقىسى، سايرام ۋە باينى ئېلىپ، بىرمۇنچە ئەسكەر توپلاپ ئاقسۇغا بېرىڭلار، ئۇ تەرەپتە مۇسۇلمان تولا، كاپىر ئاز. سىلەر بارغۇچە (يەرلىك) مۇسۇلمانلار بىلەن تۇڭگانلار بىرلىشىپ، كاپىرلارنى يوقىتىپ ئالدىڭلارغا چىقىشى مۇمكىن. مۇبادا كاپىرلار قارشىلىق كۆرسىتىپ، ئىككى ئوتتۇرىدا جەڭ - ئۇرۇش بولۇپ قالسا، ‹دۇنىيانىڭ قەيەردە بولسا، شۇ يەردە ئۆلتۈرۈڭلار› دېگەن ئايەتنىك مەزمۇنىغا لايىق، ئىككىلەنمەي تېغ تارتىپ يوقىتىڭلار.

چۈنكى «جەننەت قىلىچنىڭ سايىسى ئاستىدا». بۇ ھەدىسنىڭ مەزمۇنى جارى بولسۇن. ئاقسۇ، قەشقەر، يەكەن، خوتەنلەرنى قولغا كىرگۈزۈش ئىشىنى تۈگەتكەندىن كېيىن، قوقەن ۋە بۇخارانىڭ پادىشاھلىرى دوستلۇق رەسىم - يوسۇنىنى بەجا كەلتۈرۈپ، بىزگە تەۋە بولىدىغانلىق ئىشەنچىنى بىلدۈرسە ناھا - يىتى ياخشى. ئۇنداق قىلمىسا، دەرھال يارىدەم ئەۋەتىمىز. بارلىق كۈچۈڭلار بىلەن غەرب تەرەپتىكى يۇرتلارنى بويسۇندۇ - رۇڭلار! مەملىكەت ۋە ھۆكۈمەتدارلىق ئىشىنىڭ پۈتۈن ئىختىيارىنى سىلەرگە بەردىم» دەپ ئەمر قىلدى. راشىددىن خوجا يەنە ئىسھاق خوجىنى باش (قوماندان) قىلىپ سندىق دادخاھ، مەمۇر باتۇر، توختى مۇھەممەت يۈز بېشىلارنى قوشۇپ 180 يەرلىك مۇسۇلمان ئەسكەر، 50 نەپەر تۈڭگان ئەسكەر بىلەن 12 دانە زەمبىرەكنى بېرىپ يۇقىرىدا بايان قىلىنغان بۇرھانىددىن خوجامغا بەرگەن بۇيرۇقىنى قايتا - قايتا چۈشەندۈرۈپ، شۇ بويىچە ئىش قىلىشنى تاپىلاپ، دۇئا - تەگىسىر بىلەن شەرق تەرەپكە يولغا سالدى.

راشىددىن خوجىنىڭ نەسەبى

راشىددىن خوجا نىزامىددىن خوجىنىڭ ئوچىنچى ئوغلى. نىزا - مىددىن خوجا بولسا مەۋلانا ئەرشىددىننىڭ نەۋرىسى. مەۋلانا ئەرـ شىددىن بولسا مەۋلانا جالالىددىن كەتىكىنىڭ ئوغلى. مەۋلانا جالالىد - دىن كەتىكى خوجا ئەبۇ ھاپىز كەبىر بۇخارىنىڭ ئەۋلادى ئىدى. چىڭگىزخان ھۇجۇم قىلىپ كېلىپ بۇخارانى ئالغان چاغدا، خوجا ھاپىز كەبىر بۇخارىنى شېھىت قىلىپ، بالا - چاقا، ئۇرۇق - ئەۋلادلىرىنى كەتمەك شەھىرىگە پالىغانىدى. شۇنىڭدىن كېيىن يەتتە ياكى سەككىز ئەۋلاد ئۆتۈپ، مەۋلانا جالالىددىننىڭ ۋاقتىغا كەلگەنـ

ده، كەتىك شەھىرى تەڭرىنىڭ غەزىپىگە دۇچار بولۇپ، ئاسماندىن ياغقان قوم پالاسىنىڭ ئاستىدا قالدى. مەۋلانا جالالىددىن تەڭرىنىڭ ئىلھامى بىلەن كىچىچە ئۇخلىماي، بىرنەچچە مۇرىت ۋە مۇخلىسلىرى بىلەن يول يۇرۇپ ئاقسۇ ۋىلايىتىنىڭ ئايكۆل دېگەن يېرىگە كەلدى. بۇ چاغدا ئاقسۇغا تۇغلۇق تېمۇر خان بولۇپ، ئۇ 16 - 17 ياشتا ئىدى. مەۋلانا جالالىددىن تۇغلۇق تېمۇر بىلەن كۆرۈشۈپ بىرمۇنچە ۋەز - نەسىھەت قىلدى. تۇغلۇق تېمۇر تەسىرلىنىپ: «سىزنىڭ سۆزلىرىڭىز قۇلىقىمغا تولىمۇ ئوبدان ئاڭلاندى. ئىلگا قايتىپ بېرىپ پادىشاھلىق تەختىدە ئولتۇرغىنىمدىن كېيىن قېشىمغا بېرىڭ، شۇ چاغدا سىزنىڭ دىدىڭىزغا كىرىمەن. ھازىر قېشىمدا كاتتا سەركەردىلىرىم يوق. ئەلنىڭ تولىسى ئۇ تەرەپتە قالدى. بۇ يەردە دىدىغا كىرگىنىم بىلەن ياخشى بولمايدۇ» دەپ ھەدىيە - ئىنئام بېرىپ ياندۇردى.

تۇغلۇق تېمۇر چىڭگىزخانىنىڭ يەتتىنچى ئەۋلاد نەۋرىسى ئىدى. مەۋلانا جالالىددىن ۋاقىت چىقىرىپ ئىلىغا بارغۇچە ئەجەل پۇرسىتى بەرمەي ئاقسۇدا ۋاپات بولدى ۋە ئايكۆل يېزىسىغا دەپنە قىلىندى. مەۋلانا جالالىددىن ۋاپات بولۇش ئالدىدا ئوغلى مەۋلانا ئەرشىددىنگە: «مەن بىر چىراغقا پىلىك سېلىپ، ياغ قۇيۇپ تەييار قىلغانىدىم. ئەمما ئوت يېقىپ ياندۇرۇش پۇرستىگە مۇيەسسەر بولالمىدىم. مېنىڭدىن كېيىن سەن يانىدۇرساڭ، بۇ چىراغ پۈتۈن شەرقنى يورۇتسا ئەجەب ئەمەس» دەپ ۋەسىيەت قىلغانىدى. بىرنەچچە يىلدىن كېيىن ئاتىسىنىڭ ۋەسىيىتىگە ئەمەل قىلىپ ئىلىغا بېرىپ تۇغلۇق تېمۇر بىلەن كۆرۈشتى. «ئاتىڭىز قېنى؟» دەپ سورىغاندا ئۇ: «ئاتام ۋاپات بولدى. مەن ئاتامنىڭ ۋەسىيىتىگە ئەمەل قىلىپ ھۇزۇرىڭىزغا كەلدىم» دېدى. تۇغلۇق تېمۇر قوبۇل تۇتۇپ مۇسۇلمان بولدى. يېنىدىكى ئىل بەگە باشلىق سەركەردە - قوماندانلىرىنى بىر - بىرلەپ

چاقىرىپ كىرىپ، نەسىھەت قىلىپ مۇسۇلمان قىلدى. شۇ چاغدا 70 مىڭدىن ئوشۇق موڭغۇل مۇسۇلمان بولغان دەپ رىۋايەت قىلىنىدۇ.

بۇ چاغدا ھىجرىيىنىڭ 756 - يىلى* بولۇپ، شۇنىڭدىن ئېتىبارەن موڭغۇللار ئارىسىغا ئىسلام دىنى تارقىلىشقا باشلىدى. تۇغلۇق تېمۇر مەۋلانا ئەرشىددىنگە: «قايسى شەھەرنى خالىسىڭىز شۇ يەردە تۇرۇڭ» دەپ يارلىق قىلدى. مەۋلانا ئەرشىددىن كۈچاغا بېرىپ تۇرۇشنى ئىختىيار قىلدى. تۇغلۇق تېمۇر رۇخسەت قىلىپ، ئۇچ ئېرىق سۇنى ھەدىيە قىلىپ بەردى. شۇنىڭ بىلەن مەۋلانا ئەرشىددىن كۈچاغا بېرىپ ئۆيلۈك - ئوچاقلىق بولۇپ تۇرۇپ قالدى. ئاخىر ئەجەل شارابىنى ئىچكەندىن كېيىن كۈچاغا دەپنە قىلىندى. مازىرى مەشھۇردۇر.

نىزامىددىن خوجىنىڭ بىرىنچى ئوغلى نەزىرىددىن خوجا، ئىككىنچى ئوغلى جامالىددىن خوجا، ئۈچىنچى ئوغلى راشىددىن خوجا، تۆتىنچى ئوغلى جالالىددىن خوجا، بەشىنچى ئوغلى پەخرىددىن خوجا ئىدى. جامالىددىن خوجا ئاقسۇغا ھاكىم بولۇپ شۇ يەردە ۋاپات بولدى. راشىددىن خوجا ۋە قالغان ئاكا-ئۇكا بولۇپ تۆت خوجا ئاتىلىق غازى(ياقۇبىبەگ) نىڭ قولىدا يوق قىلىندى. بۇرھانىددىن خوجا، ئىسھاق خوجىلارمۇ نىزامىددىن خوجىنىڭ بىر تۇغقىنى ۋە تاغىلىرىنىڭ پەرزەنتى ئىدى.

---

* ھىجرىيىنىڭ 756 - يىلى مىلادىنىڭ 1355 - 1356 - يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.

4

سەيىدخېتىپ خوجام (بۇرھانىددىن خوجا) كۆز نۇرى مەھمۇدىن خوجا بىلەن ئاقسۇ شەھىرىنى ئېلىش ئۈچۈن يۈرۈش قىلىپ، مەقسىتىگە يېتەلمەي ئارقىسىغا يانغانلىقى ۋە نۇرغۇن مۇسۇلمانلار قۇربان بولۇپ شېھىتلىك شارابىنى ئىچكەنلىكى

مۇھەببەتلىك بۇرادەرلىرىمىزگە مەلۇم بولسۇنكى، راشىددىن خوجام بۇرھانىددىن خوجىنى غەرب تەرەپكە يۈرۈش قىلىشقا ئەمر قىلغانىدىن كېيىن، بۇرھانىددىن خوجا خوشلىشىپ كۇچادىن چىقىپ، قىزىل يېزىسىغا كېلىپ چۈشتى. ئۇ يەردىن سايرامغا كېلىپ، تۆت كىشىنى دارغا ئاستى، بايغا كېلىپ ئىككى كۈن تۇرۇپ ئالتە ئادەمنى دارغا ئاستى، بۇلار پىتنە - پاسات بىلەن يامان يوللاردا يۈرگەن ئادەملەر ئىدى، شۇڭا جازاسىنى تارتتى. راشىددىن خوجام ئەكرەم شاھ ئەلەمنى سايرامغا، موللا ئاپاق ئەلەمنى بايغا ھاكىم قىلدى، ئۇ يەردىن چىقىپ ياقا ئېرىقىغا كەلدى، روزى تۆرە دېگەن كىشىنى 50 ئەسكەرگە باش قىلىپ: «مۇز داۋاننىڭ يولىنى بۇزۇپ، ئۆتەڭ - قورۇللاردىكى خىتايلارنى ئۆلتۈرۈپ، چارشەنبە كۈنى جامغا يېتىپ كېلىڭلار. بىز بۇ تەرەپتىن، سىلەر ئۇ تەرەپتىن ھۇجۇم قىلىپ، جامدا يىگىڭاك (گازارما) ساقلاپ ياتقان خىتايلارنى يوقىتىمىز» دەپ يولغا سالدى.

سايرام ۋە باي ئەتراپىدىكى ئادەملەر ھەممىسى دېگۈدەك قارا كالتەك بولۇپ يۇقىرى ئاۋازدا «ئاللاھ - ئاللاھ» دەپ تەكبىر ئېيتىشىپ: «بىزمۇ ئاقسۇغا بېرىپ، جەبىر - زۇلۇم قىلغان كاپىرلاردىن ئىنتىقاممىزنى ئېلىپ، ھايات قالساق غازىلىق دەرىجىسىنى تاپىمىز، ئەجىلىمىز يەتسە شېھىتلىك شەربىتىنى

ئىچىپ جەننەتكە سازاۋەر بولمىز» دەپ ئاتا بالىغا، بالا ئاتىغا قارىماي، بەزىلىرى پىيادە، بەزىلىرى ئاتلىق، ئوزۇق - تالقانلىرىنى ئېلىپ بۇرھانىددىن خوجىنىڭ تۇغ - ئەلەملىرىگە ئەگىشىپ يولغا چىقتى. بۇرھانىددىن خوجا بىرقانچە قېتىم: «سىلەر ئۇچۇن غازاتنى بىز قىلايلى، قايتىپ كېتىڭلار» دەپ نەسىھەت قىلسا، ئۇلار: «جەبىر - زۇلۇمغا چىدىغۇچىلىكىمىز قالمىدى. مۇنداق ياشىغۇچە، يا جان بېرىمىز، يا جان ئالىمىز» دەپ يېغلىشىپ ئۇنمىدى. بۇلارنى 7000 كىشى دەپ تەخمىن قىلىشقا بولاتتى.

بىرەر پادىشاھ، بىرەر ھاكىمنىڭ پۇقرالىرىغا قىلغان جەبىر - زۇلۇملىرى ھەددىدىن ئېشىپ كەتسە، پۇقرالار شېرىن جانلىرىدىن كېچىپ، تەڭرىنىڭ دەرگاھىغا كۆز ياشلىرىنى تۆھپە قىلىپ، چىن دىلى بىلەن يېغلىسا، ئىنتىقام ئېلىپ بەرگۈچى تەڭرىنىڭ رەھمى كېلىپ، بىچارە - ئاجىز، قورال - ياراقسىز بەندىلىرىنى كۈچلۈك پادىشاھلار ئۈستىدىن غالىب كېلىپ، ئۇلارغا پادىشاھلىق تەختىنى ئاتا قىلىپ، ئۇلۇغ، سەلتەنەتلىك پادىشاھلىقنىڭ دەرىجە مەرتىۋىلىرىنى بەرسە، ئۆزىنى ھەممىدىن ئۈستۈن چاغلاپ، تەكەببۇرلۇق قىلغان زالىم پادىشاھلارنى قەھرى - غەزەپ بىلەن مەغلۇپ قىلىپ توزۇتۇۋەتسە تەڭرىنىڭ دەرگاھىدا ئەجەبلىنەرلىك ئىش ئەمەس. چۇنكى ئالەمنىڭ ئىگىسى ھەممە ئىشقا كۈچى يەتكۈچى، ھەممە ئىشقا قادىردۇر. «تەڭرى خالىغان ئىش بولىدۇ، ئەمر قىلغان ئىش بولماي قالمايدۇ، بۇ ھەممىگە كۈچى يەتكۈچىدۇر» دېگەن ئايەت بۇنىڭغا دەلىل بولالايدۇ.

نەزم

گادايىنى شاھ ئېتەردىن يوق ھەر ئاسان،
ئاڭا شاھنى گادايى قىلماق ھەم ئاسان.

بۇرھانىددىن خوجا ئەسكەرلىرى بىلەن ياقا ئېرىقتىن ئاتلىنىپ نامازشامدات ۋاقتىدا قارا يۇلغۇنغا كېلىپ برنەچچە خىتاي قورۇلچىسىنى تۇتۇپ سولىدى. ئەتىسى جامغا بېرىشقا بەلگىلەنگەن كۈن ئىدى. تاڭ ئاتقاندا يولغا چىقمىز دەپ تۇرۇشىغا، ھاۋا بۇزۇلۇپ يامغۇر ياغدى ۋە شۇنىڭغان چىقتى. بۇرھانىددىن خوجا باشلىق ئەمەلدارلار ئۆيگە كىرىپ ئولىدى. ئەسكەرلەرمۇ دەرەخ ياكى تامنىڭ دالدىسىنى پاناھ قىلىپ ئېگەر-جابدۇقلىرىنى بېشىغا قويۇپ غەم-ئەندىشىسىز ئۇيقۇغا كەتتى. شۇ ھالەتتە ئاقسۇنىڭ ھاكىمى سايىتبەگ باشلىق جامدىكى نۇرغۇن خىتاي چېرىكلىرى بېسىپ كېلىپ زەمبىرەك ئاتقاندىن كېيىنلا ئويغىنىشتى، قارىسا دۇشمەن چېرىكلىرى قورشاپ بولۇپتۇ. شۇنىڭ بىلەن مۇسۇلمان ئەسكەرلىرىگە قورقۇش-ئالاقزادىلىك چۈشۈپ، ئۇلگۈرگەنلىرى ئاتلىرىنى ئېگەرلەپ مىندى، ئۇلگۈرمىگەنلىرى ياۋداق مىندى، ھەتتا بەزىلىرى پىيادە ئارقىلىرىغا يېنىپ قاچتى. خىتاي چېرىكلىرى چاپ-چاپ قىلىپ نۇرغۇن مۇسۇلمانلارنى شېھىت قىلدى. بۇلارنىڭ «ئېچەل شارابىنى ئىچسەكمۇ مەيلى» دېگەن ئارزۇ-ھەۋەسلىرى تەڭرىنىڭ دەرگاھىدا قوبۇل بولغان بولۇشى مۇمكىن. ۋاپات بولغانلارنى 2900 دىن كۆپرەك دەپ مۆلچەرلەشتى، شۇنىڭ بىلەن مۇسۇلمان ئەسكەرلەر پاراكەندە بولۇپ چېچىلىپ كەتتى. ئەسكەرلەرنىڭ قازىسى موللا ئوسمان ئاخۇنۇم ئەسىر چۈشتى. بۇرھانىددىن خوجا قاتارلىقلار كۇچاغا قاراپ قاچتى.

ئاقسۇنىڭ ھاكىمى سايىتبەگ ئۇلارنى تۇتۇۋالمىز دەپ ئارقىسىدىن قوغلاپ ئالتە پوتەي يەرگە بارغاندا، خىتاي چېرىكلىرىنىڭ باشلىقى: «قاچقان دۇشمەننى قوغلاش قائىدە ئەمەس. ئارقىسىغا يانسۇن» دەپ خەۋەر ئەۋەتتى. شۇ ئاردا «روزى تۆرە جامنى بېسىۋاپتۇ» دېگەن خەۋەر كەلدى. خىتاي

ئەسكەرلىرى بۇ يامان خەۋەرنى ئاڭلاپ جامىغا كەلسە، روزى تۆرە ۋەدە قىلىشقان ۋاقىتتا كېلىپ جامدا گازارما ساقلايدىغان، ئات باقىدىغان، جەڭگە بارمىغان خىتايلارنى ئۆلتۈرۈپ، جامنى قولغا كىرگۈزۈپ بولغان. بۇ چاغدا «خىتاي چېرىكلىرى قارا يۇلغۇنىدا بۇرھانىددىن خوجىنى مەغلۇپ قىلىپ قاچىرۇپ، مۇسۇلمان ئەسكەرلىرىنىڭ بەزىلىرىنى ئۆلتۈرۈپ، بەزىلىرىنى ئەسىر قىلىپ يېنىپ كېلىۋاتىدۇ» دېگەن شۇم خەۋەر تارقالدى. روزى تۆرە بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغانىدىن كېيىن ئەندىشىگە چۈشۈپ، جامنى تاشلاپ قاچتى. ئۆستەڭ بويىغا كەلگەندە ئۇنى ئۇتۇۋېلىپ خىتايلارغا تاپشۇردى، خىتايلار ئۇنى شېھىت قىلدى.

بۇ يەردە شۇنى ئېيتىپ ئۆتمەكچىمەن، خاقانى چىنىڭ چوڭلۇقى پۈتۈن يەر يۈزىگە قۇياشتەك ئايدىڭ. كۈچا دېگەن كىچىك بىر شەھەردىن مۇسۇلمانلار باش كۆتۈرۈپ چىقىپ، سايرام، بايىغا ئوخشاش كىچىك بازار ـ ئۆتەڭنى قولغا كىرگۈزۈپلا خۇددى خاقانى چىنىدەك كاتتا ئىقلىم ئۈستىدىن غەلىبە قىلغاندەك بولۇپ كەتتى. ئۇلار غەم ـ ئەندىشىسىز، بۇرھانىددىن خوجا بىر مەپىگە، ئوسمان ئاخۇنۇم بىر مەپىگە چۈشۈپ، قونالغۇغا كەلگەندە خۇشال ـ خۇرام كىيىم ـ كېچەكلىرىنى سېلىپ يېتىپ ئۇخلاپ، ئەسكەرلەرنىڭ ھالىدىن خەۋەر ئالماي، دۈشمەننىڭ خەۋپ ـ خەتىرىدىن ئەندىشە قىلمىغانلىقتىن نۇرغۇن مۇسۇلمانلارنىڭ جېنىغا زامىن بولدى.

نەزم

قادالسا بىر تىكەن، يا چۈشسە بىر قىل،
ئىرادىسىز ئەمەس ھېچ ئىش يېقىن بىل.

ھەرقانداق ئىش ۋە ھەرقانداق ھادىسە، مەيلى چوڭ،

مەيلى كىچىك بولسۇن، تەقدىر ئىرادىدىن تاشقىرى بولمايدۇ.
گەپنىڭ قىسقىسى شۇكى، ئاقسۇنىڭ ھاكىمى سايىتبەگ مۇنداق بۇرۇن قازى ئەسكەر موللا ئوسمان ئاخۇنۇمغا شاگىرت بولغانىكەن. شۇ سەۋەبتىن سايىتبەگ خىتاي مەنسەپدارلىرىغا: «موللا ئوسمان ئاخۇنۇمنى ئۆلتۈرمەي نەزەربەند قىلساق، كېيىنچە ئىمىە ئۇچۇن مۇشۇنداق قوزغىلاڭ قىلدىگىلاز، دەپ سوراق قىلغىلى لازىم بولىدۇ» دەپ ئەقىل كۆرسەتتى. مەنسەپدارلار قوبۇل كۆرۈپ تۇرمىگە تاشلاپ، بىر نەچچە چېرىكنى ساقلىغىلى قويدى.

بۇرھانىددىن خوجا ساددا كۆڭۈل، رەھىمدىل، تەجرىبىسى كەم ئادەم ئىدى. كۇچاغا قىپچىپ بارغاندىن كېيىن، خىجالەتچىلىكتىن زادى بېشىنى كۆتۈرەلمەي، ئاردىدىن بىر ئاي ئۆتكەندىن كېيىن، قايتىدىن ئەسكەر توپلاپ ھۇجۇم قىلىپ كېلىپ ئاقسۇ شەھىرىنى ئالدى.

«موللا ئوسمان ئاخۇنۇم سايىتبەگ تەرەپكە ئۆتۈپ كېتىپتۇ» دېگەن گەپ - سۆزلەر تارقالغاندى. ئەمما ئاقسۇ پەتھە قىلىنغاندىن كېيىن، ئەسكەرلەر خىتايلارنى قوغلاپ بىر ئۆيگە كىرسە موللا ئوسمان ئاخۇنۇمنىڭ پۈتىدا كىشەن، بوينىدا تاقاق، زەنجىر بىلەن سولاقلىق تۇرۇپتۇ. موللا ئوسمان ئاخۇنۇمنى بۇرھانىددىن خوجا ئالدىغا ئېلىپ چىقىپ، كىشەن - زەنجىرنى چېقىپ تازاد قىلدى. موللا ئوسمان ئاخۇنۇم پىتىنە - مالامەتتىنمۇ قۇتۇلدى.

موللا ئوسمان ئاخۇنۇمنى ساقلىغان خىتايلار شەھەر قولدىن كەتكەنلىكىنى بىلگەندىن كېيىن بەزىلىرى ئېسىلىپ ئۆلۈۋالدى. باشقىلىرىمۇ ھەر تۇرلۇك ئۇسۇللاردا ئۆلۈپتۇ. موللا ئوسمان ئاخۇنۇمغا ھەرگىز دەخلى يەتكۈزمەپتۇ. چۇنكى ئۇلار چوڭلىرىنىڭ سۆزلىرىنى قۇلاقلىرىدا ئاھايىتى مەھكەم تۇتىدىكەن. نېمىلا بولمىسۇن، ئۇلار بىر مۇسۇلمان دۇشمەنىنى ئۆلتۈرۈپ،

ئاندىن مەن ئۆلەي، دېمەپتۇ.

3

ئىككىنچى قېتىمدا جامالىددىن خوجىنىڭ ئاقسۇغا ئاتلانغانلىقى ۋە ئاقسۇنى پەتە قىلىپ مەقسىتى ھاسىل بولغانلىقى

شۇ چاغدا كۇچادا تەرتىپ-ئىنتىزام ئورنىتىلىپ، راشىددىن خوجا پادىشاھلىق تەختىدە ئولتۇرۇپ، قامىتىگە ھۆكۈمرانلىق لىباسلىرىنى كىيىپ، بېشىغا پادىشاھلىق تاجىنى كىيىپ، ھەر-قايسى يۇرت، يېزا-كەنتلەرگە، چوڭ-كىچىك پۇقرالارغا «روسۇ-لىللانىڭ ئىۋلادى، غالىب، يېڭىلمەس راشىددەن خان غازى خوجا» دېگەن نام-ئۇنۋان بىلەن يارلىق يۇرگۈزگەندى. شۇ ھالەتتە بۇرھانىددىن خوجىنىڭ قارا يۇلغۇندا زەربە يەپ قېچىپ كەلگەنلىك يامان خەۋىرىنى ئاڭلاپ غەزىپى ئۆرلىدى. بىرنەچچە بىگۇناھ كىشىلەرنى سىياسەت يۈزىسىدىن دارغا ئېسىشقا بۇيرۇپ ئاچچىقىنى پەسەيتتى. ھەممە چوڭ-كىچىك پۇقرالار قورقۇنچتىن ئىتائەت قىلىپ بويسۇنغانلىقىنى بىلدۈرۈشكە مەجبۇر بولدى.

راشىددىن خوجا ئاكىسى جامالىددىن خوجىنى لەشكەر-كەشلىكتە، سىياسەت يۇرگۈزۈشتە، پۇقرالارنى ئىدارە قىلىشتا قابىلىيىتى بار دەپ بىلىپ، «بىرمۇنچە توپ-زەمبىرەك بىلەن 800 ئەسكەرنى باشلاپ ئاقسۇ تەرەپكە يۇرۇش قىلسۇن» دەپ يارلىق چۈشۈردى.

دەرۋەقە جامالىددىن خوجا چارە-تەدبىرلىك، ئېغىر-

بېشىق، تەمكىن، غەيرەت ـ شىجائەتلىك، تىنابەتچىلىك ئىلمىدا لاياقەتلىك كىشى ئىدى.

جامالىددىن خوجا كۆچادىن چىقىپ باي ۋە سايرامنى ئالـ دى. بۇ يەردىن ئىشقا يارايدىغان، ساغلام، كۆچلۈك، جۈرئەتـ لىك، پالۋان ئادەملەرنى تاللاپ، 2000 دىن كۆپرەك ئەسكەر قوبۇل قىلدى. يول ـ يولدا قاراۋۇل ـ خەۋەرچىلەرنى قويۇپ بارلىق ئېھتىيات قىلىش، سەگەك بولۇشنىڭ چارە ـ تەدبىرلىرىنى بەجا كەلتۈرۈپ، قارا يۇلغۇنغا ئىلىنىڭ يولى بىلەن كېلىپ ھۇـ جۇم قىلىشنى كۆزلەپ، چوڭ يولنى تاشلاپ ئاراشو دېگەن مەنـ زىلگە كېلىپ چۈشتى. بۇ يەردە 20 كـۈن تۇرۇپ، ئەسكەرـ لەرنى تەرتىپكە سېلىپ، قورال ـ ياراقلارنى تۈزەشتۈرۈپ، ئاتـ لىرىدىن ياخشى خەۋەر ئالدى؛ دۇشمەن ئەھۋالىنى تېڭ ـ تېگىلاپ، مۆلچەرلەپ، يەر شارائىتىنى تەكشۈرۈپ ئوبدان مۇلاھىزە قىلدى.

مۇشۇ كۈنلەردە ئاقسۇ، قەشقەر، يەكەن، خوتەن قاتارلىق جايلاردىن ئىلىغا ئەۋەتىلىدىغان سوۋغات ۋە باجلار يۈرتلاردا پاراكەندىچىلىك يۈز بەرگەنلىكتىن، مۇز داۋانغا بېرىپ توختاپ قالغانىكەن.

بىز بۇ يەردە ئىلىغا ئەۋەتىلىدىغان سوۋغات ۋە باج ھەققىدە توختىلىپ ئۆتەيلى: بۇنىڭدىن بۇرۇن مۇسۇلمان خانلىرىدىن ئىسـ مائىلخان ئۆزبېگە قارشى چىققۇچىلار بىلەن ئۇرۇشۇپ تەڭ كېلەلـ مەي ئىلىغا چىقىپ، قالماقلارنىڭ كاتتىسى جايساڭ دېگەنگە: «مەن ئالتە شەھەرنىڭ پادىشاھى ئىدىم، دۇشمەنلىرىم پادىشاھـ لىق مىراسىمنى تارتىۋېلىپ قوغلىۋەتتى، پادىشاھلىقىمنى تارـ تىۋېلىشىمغا ياردەم بەرسىڭىز» دەپ ھال ئېيتىپ ئىلىتىجا قىلـ دى. قالماقلارنىڭ كاتتىسى جايساڭ ماقۇل بولۇپ، بىرمۇنچە

قالماق چېرىكلىرىنى ئۇنىڭغا قوشۇپ بەردى، ئىسمائىلخان بۇلارنىڭ ياردىمى بىلەن ئالتە شەھەرنىڭ پادىشاھلىقىنى قايتۇرۇۋالدى. شۇنىڭ بىلەن ياردەمگە كەلگەن قالماق چېرىكلىرى ئىلغا قايتماقچى بولدى. «بۇلار بىزگە نۇرغۇن خىزمەت قىلدى. قۇرۇق قايتىپ كەتسە ياخشى بولمايدۇ» دەپ، ئىسمائىلخان ئالتە شەھەردىن نۇرغۇن ماتا يىغىپ قالماقلارغا سوۋغات قىلىپ قايتۇردى. ھەر يىلى شۇ پەسلىگە كەلگەندە يەنە تەلەپ قىلدى، بەرمەي ئىلاجى بولمىدى. شۇنىڭدىن تارتىپ تا راشىدىن خوجا زامانلىرىغىچە ھەر يىلى ئىلغا ماتا چىقىرىپ تۇردى. ئۇ چاغلاردا بۇ يۇرتلاردا ماتادىن بۆلەك نەرسە يوق ئىكەن، پۇلمۇ يوق بولۇپ، ئىلىش-سېتىش ئىشلىرىدا پۇل ئورنىدا ماتانى لازىم قىلىدىكەن، «قالماققا بۆز (ماتا)، خىتايغا سۆز» دېگەن تەمسىل شۇ چاغدىن قالغانىكەن.

ئەمدى ئەسلى ۋەقەگە كەلسەك، مۇز داۋاندا توختاپ قالغان سوۋغات، ماتالارنى جامالىددىن خوجا ئۆز ئەسكەرلىرىگە ئۈلەشتۈرۈپ بەردى. جامالىددىن خوجا باشلىق پۇتۇن ئەسكەرلەر كېيىنگە يۆگەنگەندەك ۋە ئېھرام باغلىغاندەك ئاق ماتاغا يۆگىنىپ، بېشىغا ماتانى سەللىدەك ئوراپ تەگرىنىڭ دەرگاھىغا سېغىنىپ، يىغا-زار قىلىشىپ، ھەممەت ۋە جۈرئەت كەمىرىنى بېلىگە باغلىشىپ، ئاپئاق قوي پادىسىدەك بولۇپ تەييار بولدى. بىر كېچىدە ئاراشودىن چىقىپ، مۇز داۋان يولى بىلەن تاكۇ ئاتقۇچە جامغا كېلىپ، قورغان ساقلاپ خەۋەرسىز، غەپلەتتە ياتقان چېرىكلەر ئۇستىگە ئاسماندىن چۈشكەن بالا-قازادەك ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇم قىلدى. مەيلى خىتاي چېرىكى بولسۇن، مەيلى ياردەمگە كەلگەن مۇسۇلمان چېرىكى بولسۇن، ھەممىسىنى قىرىپ-چېپىپ، يەر بىلەن يەكسان قىلدى، ناھايىتى ئاز سانىدىكىلىرى جېنىنى ئېلىپ قۇتۇلدى، سايىتبەگ قەش-

قەرگە، تۆمۇر خەزىنىچىبەگ خوتەنگە قېچىپ كەتتى. ئامان قالـ
غان خىتايلار ئاقسۇغا قېچىپ كەلدى. جامالىددىن خوجا ئارـ
قىسىدىن قوغلاپ كېلىپ سەپەر ئېيىنىڭ 12 ـ كۈنى ئاقسۇنى
پەتھ قىلدى. ئاقسۇدىكى خان مۇپەتتىشى، داردىن باشلىق ھەممە
مەنسەپدارلار بۇ ئەھۋالنى كۆرۈپ بالا ـ چاقىلىرى بىلەن ئوردىغا
يىغىلىپ، ئەتراپىغا (پارتلىغۇچ) دورا قويۇپ، بىيجىڭ تەرەپـ
كە قاراپ ئۆز زۇۋانلىرىدا بىرە نەرسىلەر دېيىشىپ يىغلاپ،
چېكىۋاتقان غاڭزىسىدىكى تاماكىنىڭ ئوتىنى دورىغا تاشلىدى.
شۇ ھامان دورا پارتلاپ ھەممىسى يەر بىلەن يەكسان بولدى.
مۇسۇلمانلارنىڭ تەنتەنە ئاۋازلىرى پەلەككە يەتتى، بۇنىڭ بىلەن
مۇسۇلمانلارغا خۇشال ـ خۇراملىق، دۇشمەنلەرگە غەم ـ قايغۇ يۈزـ
لەندى. جامالىددىن خوجا غالىب سۈپەتتە پادىشاھلىق تەختىدە
ئولتۇرۇپ، خىتايلاردىن ئالغان ئولجىلارنى ئەسكەرلەرگە سۈۋغات
قىلىپ ئۇلەشتۇرۇپ بەردى. ھەر كىشى ئۆز قۇدرىتى ۋە ئۆز
دەرىجىسىگە لايىق مال ـ مۈلۈككە ئىگە بولۇپ دۇنيالىقتىن
ھاجەتسىز بولدى.

كۇچالىق ئابدۇراخمان دىۋان بېگىنى دادخاھ، ئاقسۇلۇق
قاسىم قازىبەگنى ئەمىر لەشكەر (باش قوماندان) قىلدى. بۇرۇنقى
ئەلەم، مۇپتى، قازى قاتارلىقلارغا ئاۋۋالقى مەنسەپلىرىنى بەردى.
جامالىددىن خوجا جامىدىن ئاقسۇغا قاراپ ماڭغان چاغدا،
بۇرھانىددىن خوجىنىڭ ئوغلى ھامىددىن خوجىنى 150 ئەسكەر
بىلەن مۇز داۋاننى توسۇشقا ئەۋەتكەنىدى. دەرۋەقە، ئىلى جاڭجۈـ
نى ئاقسۇنىڭ ئامبىلىغا ياردەم بېرىش ئۈچۈن 7000 خىتاي،
3000 قالماق ۋە سولۇن بولۇپ جەمئىي 10 مىڭ چېرىكنى
يېتەرلىك ئوق ـ دورا بىلەن ئەۋەتكەنىدى. بۇلار مۇز داۋانغا
كېلىپ، ھامىددىن خوجا توسۇپ ياتقانلىقى ئۈچۈن ئۆتەلمەي،
50 كۈن يېتىپ نائىلاج ئىلىغا قايتىپ كەتتى. شۇنىڭدىن كېيىن

هامىددىن خوجا ئۆز ئورنىدا باشقا كىشىنى قويۇپ ئاقسۇغا قايتىپ كېلىپ دادىسى بىلەن كۆرۈشتى.

جامالىددىن خوجا ئاقسۇنىڭ ئىشلىرىنى بىر تەرەپ قىلىپ خاتىرجەم بولغان بولسىمۇ، ئۇچتۇرپان ۋە قەشقەر تەرەپتىن خاتىرجەم ئەمەس ئىدى. چۈنكى ئۇچتۇرپان شەھىرىنىڭ سىپىلى مۇستەھكەم، چېرىكلىرى كۆپ ئىدى. شۇڭا جامالىددىن خوجا ئالدى بىلەن بۇرھانىددىن خوجا ۋە ئۇنىڭ ئوغلى ھامىددىن خوجىلارنى ئۇچتۇرپانغا ئەۋەتىشنى قارار قىلدى.

4

بۇرھانىددىن خوجا ۋە ئوغلى ھامىددىن خوجىلارنىڭ ئۇچتۇرپان شەھىرىگە قاراپ يۈرۈش قىلغانلىقى ۋە غالىبىيەت شامىلى يار بولۇپ مەقسەت گۈلى ئېچىلغانلىقى

بۇرھانىددىن خوجا ۋە چوڭ ئوغلى ھامىددىن خوجىلار باش بولۇپ، كۆچالىق تالى خەلىپە، توختى خەلىپە، ئاقسۇلۇق تاھىر دىۋان بېگى، موللا قاسىم مىراپ قاتارلىق ئىش بىلىدىغان، زامانىدىن خەۋىرى بار، قابىلىيەتلىك بەگلەرنى ھەمراھ قىلىپ، ئاقسۇنىڭ قازىسى موللا ئابدۇللا قازىنى قازى ئەسكەر قىلىپ 600 نەپەر ئەسكەر، 16 زەمبىرەك بىلەن ئۇچتۇرپاننى پەتە قىلىش ئۈچۈن سەپەر ئېيىنىڭ 14 - كۈنى يولغا چىقتى.

ئۇلار ئاقسۇنىڭ ئارال، ئاقيار دېگەن يېزىلىرىدىن پەھلىۋان، قارىغا ئېتىشقا ئۇستا ئادەملەرنى تاللاپ ئەسكەرلىككە ئېلىپ، تۆتىنچى كۈنى ئۇچتۇرپانغا تەۋە ئاچا تاغ دېگەن يەرگە كېلىپ چۈشتى.

ئۇچتۇرپاندىكى خىتاي مەنسەپدارلىرى ئۇچتۇرپان ھا-

كىمى توختىمەكنى نۇرغۇن ئادەم بىلەن ئاچا تاغدا قورۇلچى قىلىپ توختاتقاندى. بۇرھانىددىن خوجا يېتىپ كېلىشى بىلەن توختىمەك پۈتۈن ئادەملىرى بىلەن كېلىپ بۇرھانىددىن خوجىغا ئىتائەت قىلىپ خىزمەتكارلىق قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. ئۇچتۇرپان خەلقىمۇ تۇركۈم-تۇركۈملەپ كېلىپ، خوجىلارنى زىيارەت قىلدى، شۇنىڭ بىلەن ئۇچتۇرپاننىڭ خىتاي شەھىرىنى قولغا كىرگۈزۈشنىڭ مەسلىھەت ۋە تەرەددۇتىغا كىرىشىپ كەتتى. بۇرھانىددىن خوجا باشلىق ھەممە ئەسكەرلەر خىتاي شەھىرىنى قورشىۋالدى. خىتايلار سېپىلدىن مىلتىق، زەمبىرەك ئېتىپ نۇرغۇن ئادەملەرنى زايە قىلدى. مۇسۇلمان ئەسكەرلەر مۆلجەر تېغىنىڭ كەينىدىن لەخمە (ئاكۇپ) كولاشنىڭ تەرەددۇتىنى قىلىۋاتقان چاغدا خىتايلارنىڭ ئوق-دورا ئامبىرىغا ئۇشتۇمتۇت ئوت كېتىپ، مەيلى ئادەم، مەيلى ئوق-دورا، قورال-ياراق، ئۆي-ئىمارەت، بۇتخانا، ھەتتا مۆلجەر تاغ قوشۇلۇپ توپا-توزانغا ئايلىنىپ ھاۋاغا كۆتۈرۈلۈپ، جاھاننى قارا تۈتەك قاپلاپ، كىشىنى كىشى تونۇمىغۇدەك ھالەتتە قاراڭغۇ بولۇپ كەتتى. پارتلىغان دورىنىڭ كۈچى بىلەن خىتايلارنىڭ قول-پۇتلىرى بىر تاش*، ھەتتا ئىككى تاش يىراقلىققا بېرىپ چۈشتى، بەزىلىرىنىڭ باش ياكى تەنلىرى دەرەخنىڭ شاخلىرىغا ئىلىنىپ قالدى.

گەپنىڭ قىسقىسى، شۇ يوسۇندا ئۇچتۇرپان شەھىرى پەتھ بولدى. بۇرھانىددىن خوجا غالىب دەرىجىسىگە ئىگە بولۇپ، كىشىلەرنىڭ بۇنىڭدىن بۇرۇن قىلغان گۇناھلىرىنى ئەپۇ قىلىپ، ئۆزىنىڭ پادىشاھلارچە ئىنئام ۋە شەپقەتلىرىنى كۆرسەتتى. بۇرۇنقى موللا ئاتائۇللا ئەلەمنى يەنە ئەلەم، باي مۇھەممەد

* تاش — ئۇزۇنلۇق ئۆلچىمى.

قازىبەگنى قازى، توختىبەگنى يەنە ھاكىم قىلىپ، باشقىلارنىڭمۇ ئەمەل-دەرىجىلىرىنى بېرىپ، ھەممىنى خۇشال-خاتىرجەم قىلدى. دوستلار شاد، دۇشمەنلەر غەمكىن بولدى. خۇشاللىق تەنتەنە سادالىرى پەلەككە يەتتى. بەزى پاھىشە خوتۇنلارغا ۋە كاپىرلارنىڭ خۇي-پەيلىنى ئادەت قىلىۋالغان يامان ئادەملەرگە ئۆز جازاسىنى بەردى.

بىلىملىك دانىشمەن كىشىلەرنىڭ رىۋايەتلىرىدىن تارقىلىپ كەلگەن خەۋەرلەرگە قارىغاندا، ئىلگىرىكى زامانىدا خاقانىي چىن بۇ ئالتە شەھەرنى قولغا كىرگۈزگەن چاغدا، ئۇچتۇرپاندىن ئاپتاپ مەسەللىك ساھىبجامال بىر ئايال ئەسىرگە چۈشكەنىكەن، خىتاي مەنسەپدارلىرىنىڭ كۆزى بۇ ئايالغا چۈشۈپ، خاقانىي چىنغا بۇنىڭدىن لايىقراق ۋە بۇنىڭدىن ياخشىراق سوۋغات تېپىلمايدۇ دەپ ئويلاپتۇ. باشقا تارتۇق، پىشكەش، سوۋغا-سالاملار بىلەن بىرلىكتە بۇ ئايالنىمۇ خاقانى چىنىنىڭ ھۇزۇرىغا ئېلىپ بېرىپتۇ. خاقان چىن ناھايىتى خۇشاللىق بىلەن قوبۇل قىلىپتۇ. ئۇنى باشقا خانىش، مەلىكىلىرىدىن ياخشىراق كۆرۈپتۇ. كۈنلەرنىڭ بىرىدە خاقان كىرىپ كەلسە، بۇ ئايال يىغلاپ ئولتۇرۇپتۇ. يەر يۈزىدە مېنىڭدىن چوڭ پادىشاھ بولمىسا، نېمە ئۈچۈن يىغلايدىغاندۇ، دەپ ئويلاپ، سەۋەبىنى سوراپتۇ. ئايال «مېنىڭ يۇرتۇمدا يوپۇرمىقى كۆمۈشتىن، مېۋىسى ئالتۇندىن، يىلىمى ئەتىردىن بىر خىل دەرەخ بارئىدى. شۇنى سېغىنىپ يىغلايمەن» دەپتۇ. خان بۇنى ئاڭلاپ دەرھال: «ئۇچتۇرپاندىن شۇ خىل دەرەخ ئېلىپ كېلىنسۇن. مۇنداق دەرەخ مېنىڭ بېغىمغا لايىق ئىكەن» دەپ يارلىق چۈشۈرۈپتۇ. ئۇچتۇرپاندىكى خىتاي مەنسەپدارلىرى يارلىقنى تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن، ئۇچتۇرپان

هاكىمى رەھمىتۇللا① بەگكە: «جىگدە كۆچىتىنى يەلتىزى بىلەن قومۇرۇپ پۇقرالارغاكۆتۈرتۈپ، ئۆزۈڭ باش بولۇپ بېيجىڭغا يەتكۈزۈپ خانىنىڭ ئىلتىپاتىنى كۆرۈپ قايتقايسەن» دەپ ئەمر قىلىپتۇ. رەھمىتۇللا بەگ نائىلاج بۇيرۇقنى ئىجرا قىلىپ، نۇرغۇن پۇقرالارغا جىگدە كۆچىتىنى كۆتۈرتۈپ، خىتاي چېرىكلىرىنىڭ قوغداپ نازارەت قىلىشى بىلەن بېيجىڭغا قاراپ يولغا چىقىپ، تۆت پوتەي يەرگە بارغۇچە ناھايىتى كۆپ جەبىر-جاپا چېكىپتۇ. بۇ ئەھۋالنى كۆرۈپ جىگدە كۆچىتى كۆتۈرگەن ھاشارچى پۇقرالار بىرلىشىپ: «جىگدە كۆچىتىنى بېيجىڭغا ئېلىپ بارغۇچە نۇرغۇنلىرىمىز نابۇت بولۇپ ئۆلۈپ كېتىدىكەنمىز. قارشىلىق كۆرسىتىپ جىگدە كۆچىتىنى ئېلىپ بېرىشتىن قۇتۇلمىساق بولمايدىكەن» دەپ مەسلىھەت قىلىپ، رەھمىتۇللا بەگنى خەۋەردار قىلىپتۇ. رەھمىتۇللا بەگمۇ قوبۇل تۇتۇپ، جىگدە كۆچىتىدىن كالتەك ياساپ، ئالدى بىلەن نازارەت قىلىپ بىللە ماڭغان خىتايلارنى ئۇرۇپ ئۆلتۈرۈپتۇ، ئاندىن ئارقىسىغا يېنىپ ھۇجۇم قىلىپ، ئامبال② باشلىق مەنسەپدارلارنى ئۆلتۈرۈپ، شەھەرنى قولغا ئاپتۇ. رەھمىتۇللا بەگ مۇستەقىل ھاكىم بولۇپ توققۇز ئاي ئۇچتۇرپاننى سوراپتۇ③.

---

① رەھمىتۇللا بەگ 1765 - يىلى 3 - ئاينىڭ 15 - كۈنى ئۇچتۇرپاندا پارتلىغان مەشھۇر «جىگدە يېغىلمىقى» نىڭ رەھبەرلىرىدىن بىرى. شۇچاغدا، ئۇچتۇرپانغا قۇمۇل ۋاڭىنىڭ ئەۋلادلىرىدىن ئابدۇللا بەگ ھاكىم ئىدى. رەھمىتۇللا بەگ ئۇنىڭ سىپاھلىرىدىن بىرى ئىدى ــ مۇھەررىردىن.

② شۇ چاغدا ئۇچتۇرپانغا سۈچىڭ ئامبال ئىدى ــ مۇھەررىردىن.

③ 1765 - يىلى 3 - ئاينىڭ 15 - كۈنى ئۇچتۇرپاندا پارتلىغان مەشھۇر «جىگدە يېغىلمىقى» قوزغىلىڭى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. بۇ قوزغىلاڭنىڭ جەريانى مۇنداق: 1765 - يىلى 2 - ئايدا، سۈچىڭ ئامبالنىڭ ئوغلى

بۇ ۋەقە خاقانىي چىن بۇ شەھەرلەرنى بېسىۋېلىپ 17 يىلدىن كېيىن يۇز بېرىپتۇ. بېيجىڭغا خەۋەر بارغاندىن كېيىن خانىنىڭ ئەمرى بىلەن لەنجۇنىڭ بۇ تەرىپىدىن ھەددى - ھېسابسىز چېرىكلەر كېلىپ ئۇچتۇرپاننى ئىككىنچى قېتىم قولغا ئېلىپ، مۇسۇلمانلارنىي قەتلىئام قىلىپتۇ. ئۇلۇمدىن قۇتۇلۇپ قالغان ئادەملەرنى ئۇ تەرىپى قۇمۇل، ئىلىغچە، بۇ تەرىپى يەكەنگىچە بولغان يول ئۈستىدىكى ئۆتەڭلەردە تۇرۇشلۇق، ئۆتەڭ ساقلايدىغان، خەت توشۇيدىغان خىتايلارنىڭ خىزمىتىنى قىلىشقا تۆت ئۆيلۈك - تۆت ئۆيلۈكتىن تۇتۇپ بېرىپتۇ. ھازىرغىچە شۇ كىشىلەرنىڭ ئەۋلادى ئۆتەڭلەردە بار بولۇپ، ئۇچتۇرپانلىق دەپ ئاتىلار ئىمىش.

مەن موللا موسا سايرامى شۇ زامانلاردىن قالغان بىرنەچچە كونا كىتاب، قورال - ياراق، ئېگەر - توقۇم، بوقۇسا، لېگىرچاق قاتارلىق نەرسىلەرنى ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆردۈم ۋە بۇ نەرسىلەرنىڭ ۋەقەسىنى سورىسام، كىشىلەر: «رەھمىتۇللا بەگنىڭ قوزغىلىڭىنى بېسىقتۇرغاندا، خىتايلار بۇ نەرسىلەرنىڭ ئىگىلىرىنى ئۆلتۈرۈپ، نەرسە - كېرەكلىرىنى جىنايەتچى قىلىپ يىغىۋالغانىدى. ئەسلىدە

بىر دېھقانىنىڭ قىزىغا زورلۇق قىلىپ، يامۇلغا ئەپكىرىۋېلىپ، بىر ئايغىچىلىك چىقىرىپ بەرگىلى ئۇنىمايدۇ. 3 - ئاينىڭ 15 - كۈنى، خانىنىڭ يارلىقى بويىچە، 300 تۇڭغا ئورنىتىلغان جىگدە دەرىخىنى ئېلىپ ماڭغان ھاشارچىلار ئۇچتۇرپانىنىڭ يامانسۇ دېگەن يېرىگە كەلگەندە بىر دېھقان ماڭالماي قالىدۇ. ھاشارچىلارنى ئېلىپ ماڭغان چىرىك ئۇنى قاتتىق ئۇرۇپ ئۆلتۈرۈۋېتىدۇ. غەزەپلەنگەن ھاشارچىلار ئاكا - ئۇكا رەھمىتۇللا بەگ، ئەسمىتۇللا بەگلەرنىڭ رەھبەرلىكىدە قوزغىلىپ، مانجۇ چېرىكلىرىنى ئۆلتۈرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن دۇنياغا مەشھۇر «جىگدە بېغىلىقى» پارتلايدۇ — مۇھەررىردىن.

ناھايىتى كۆپ بولۇپ، ئوق-دورا ئامبىرىغا ئوت كېتىپ پارتـ
لىغاندا يوقالغان. بۇلاڭ ھازىرغىچە ساقلىنىپ قالغان شۇ نەرسـ
لەرنىڭ بىر نەمۇنىسى» دەپ جاۋاب بېرىشتى.

خاقانى چىن ئىلگىرى يەتتە شەھەرنى ئۆزىگە قاراتقان چاغدا، ئۇچتۇرپاننى پايتەخت قىلىپ، ئامبالىنى شۇ يەردە تۇرغۇزغان بولۇپ، ئالتە شەھەر ئۇچتۇرپانغا قازاشلىق ئىكەن. رەھمىتۇللا بەگنىڭ قورغىلىكى بولغاندا، خاقانى چىننىڭ غەزىپى كېلىپ، ئۇچتۇرپان ئادەملىرىنى ئۆلتۈرۈپ، ھەممىدىن كېچىك شـەھەر قىلغانىكەن ۋە خان ئامبال يەكەندە تۇرسۇن دەپ يارلىق قىلـ
غانىكەن. ئۇچتۇرپاندا ئادەم قالماي، تۇرپاندىن ئادەم كۆچۈرۈپ كېلىپ ئاۋاق قىلغانلىقى ئۈچۈن، ئاۋۋالقى ئىسمى «ئۇچ» قا «تۇرپان» نى قوشۇپ «تۇرپانلىق كۆچمەنلەر ئولتۇراقلاشقان جاي» دېگەن مەنىدە «ئۇچتۇرپان» دەپ ئاتىلىدىغان بولۇپتۇ. شۇنىڭدىن ھازىرغىچە 200 يىل مىقـدارى ۋاقىـت ئـۆتتى*. ئالەمنىڭ ھەقىقىي پادىشاھى بولغان ئۇلۇغ تەڭرىمىز بۇ يەتتە شەھەرگە ئۆزىگە خاس قۇدرىتى بىلەن ھىمايە قىلىپ ئاسراپ مۇھاپىزەت قىلىپ، ئۇچتۇرپان مۇسۇلمانلىرىنىڭ بېشىغا كەلگەنـ
دەك ھادىسىلەردىن ساقلىدى.

پۈتۈن دۇنيانىڭ تەزبىيەتچىسى ۋە مۇھاپىزەتچىسى بولغان ئۇلۇغ تەڭرىم! ھەر يۇرت، ھەر شەھەر خەلقىنى زالىم پادىشاھـ
لارنىڭ غەزىپىدىن، ئاچ‌بۆرە - زۇلۇم قىلغۇچىلارنىڭ جەبىر - زۇلۇمىدىن ئۆز پاناھىڭدا ساقلىغايسەن.

بۇرھانىددىن خوجا ئۇچتۇرپاننى قولغا ئالغاندىن كېيىـن زۇلۇمنىڭ ئىشكىنى ئېتىپ، ئادالەتنىڭ دەرۋازىسىنى كەڭ ئېچىپ،

* ئۇچتۇرپان «جىگدە يېغىلىقى» يۈز بېرىپ، مۇئەللىپ مۇشۇ ئەسەرنى يازغانغا قەدەر ئاردىلىقتا 100 نەچچە يىل ئۆتكەن— مۇھەررىردىن.

پەيغەمبەرىمىزنىڭ شەرىئىتىنىڭ راۋاج تېپىشى، پۈقرالارنىڭ تىنچ - ئامانلىقى ئۈچۈن نۇرغۇن تىرىشچانلىقلار كۆرسەتتى. ھەممە خوجايىنلارغا نىسبەتەن ھۆكۈمرانلىق سىياسىتىنى يۈرگۈزۈشتە ئادالەتنى ئۇستۇن قويدى. شۇڭا ھەممىدىن چوڭ ئىززەت - ئابرويغا ئىگە بولدى. ئەمما پەلەكنىڭ چاقى تەتۈر چۆگىلەپ ئۇشتۇمتۇت نەسلىك يۈز بەردى.

ئۇلۇغ تەڭرىم پەيغەمبەر ۋە ئەۋلىيالارغا، ھەشىمەتلىك ئۇلۇغ پادىشاھلارغا ئۆزىگە يېقىنلىق دەرىجىسىنى بېرىپ، شانۇ شەۋكەت ئاتا قىلماقچى بولسا، ئۆزىگە خاس ھېكمەت قۇدرىتى بىلەن ئىلگىرى ياكى كېيىن جۇدالىق، دەرد - ئەلەملەرگە دۇچار قىلىدۇ، جاھانىنىڭ ئىسسىق - سوغۇقلىرىنى كۆرسىتىپ، جاپا - مۇشەققەتنىڭ ئاچچىق - چۈچۈكلىرىنى تېتىتىدۇ، ئاھۇ نادامەتنىڭ لايلىرىغا يۇمىلىتىپ، پۈشايمانىنىڭ ئوچاقلىرىدا پىشۇرىدۇ. خارلىق ۋە ئېتىبارسىزلىقنىڭ كوچىلىرىنى ئايلاندۇرۇپ، ئاندىن دەرىجىمۇ دەرىجە، بالداقمۇ بالداق ئىززەت ۋە ھۆرمەتنىڭ يۇقىرى پەللىسىگە ئېلىپ چىقىدۇ. ئۆزىگە يېقىنلىق دەرىجىسىنى بېرىپ، بەزىلىرىنى ئۆزىنىڭ دوستى قىلىدۇ (پەيغەمبەر قىلىدۇ)، بەزىلىرىنى پادىشاھلىق تەختىدە ئولتۇرغۇزىدۇ. ئىززەت ۋە مەرتىۋىسىنى پەلەكتىن ئۇستۇن قىلىپ، ئۇلۇغلۇق سۈپىتىنىڭ سايىسىدە ئەڭ ئالىي دەرىجە ئاتا قىلىدۇ، زۇلۇم ۋە مۇشەققەتنىڭ زىندانىغا گىرىپتار بولغانلارنى دۆلەت سىياسىتىنىڭ نۇرى بىلەن قۇتۇلدۇرۇپ پەرۋىش ھەم تەربىيەت قىلىدۇ. شۇ سەۋەبتىن، پۈتۈن پادىشاھلار قوي باقىدىغان پادىچىغا ئوخشاش دېيىلىدۇ. بىر پادىچى ئۆزىگە تاپشۇرۇلغان قوينى ئوبدان بېقىپ، ياخشى خەۋەر ئالسا، قويلار كۆپىيىدۇ، پادىچىنىڭ قوي ئىگىسى ئالدىدا مەرتىۋىسى يۇقىرى بولىدۇ؛ ئەگەر ياخشى باقماي بىپەرۋالىق قىلسا، قوي ئىگىسى قويلىرىنى باشقا پادىچىغا بېرىپ ئىلگىرىكى پادىچىنى ھەيدە-

ۋېتىدۇ. ھەرقانداق پادىشاھ پۇقرالارنىڭ ھالىدىن ياخشى خەۋەر ئالسا، دۆلىتى زىيادە، مەرتىۋىسى ئۈستۈن بولىدۇ، يۇرت ۋە مەملىكىتى ئاۋات، كەڭرى، بايلىقلار بولىدۇ؛ مۇبادا ياخشى خەۋەر ئالماي بىپەرۋالىق قىلىپ، پۇقرالارنى زالىم ـ قانخور ئەمەلدارلارغا تاشلاپ قويسا، پادىشاھلارنىڭ پادىشاھى بولغان ئۇلۇغ تەڭرىم يۇرت ۋە مەملىكەتنى يەنە بىر پۇقراپەرۋەر پادىشاھقا تاپشۇرىدۇ. چۈنكى بىر زالىم مىڭ بۆرىدىن يامان ۋە بەتتەردۇر. يۇرت ۋە مەملىكەت ئادالەت بىلەن ئاۋات ۋە خاتىرجەم بولىدۇ، زۇلۇم بىلەن خاراب ۋە ۋەيران بولىدۇ.

گەپنىڭ خۇلاسىسى شۇكى، بۇرھانىددىن خوجا ئۈچتۇرپاندا ئۈچ ئاي تۇرغاندىن كېيىن، «قەشقەردە سىدىقبەگ قىپچاق باش كۆتۈرۈپ قەشقەرنى قولغا كىرگۈزدى» دېگەن خەۋەرنى ئاڭلاپ، قەشقەرگە بېرىشنى قارار قىلدى.

5

بۇرھانىددىن خوجامنىڭ ئوغلى ھامىددىن خوجا بىلەن قەشقەرنى پەتھ قىلىش ئۈچۈن ئاتالانغانلىقى؛ سادىرلىقتىن سىدىقبەگ قىپچاقنىڭ قولىغا چۈشۈپ قالغانلىقى ۋە كېيىن قۇتۇلۇپ ئۆز ئورنىغا قايتىپ كەلگەنلىكى

بۇرھانىددىن خوجا قەشقەرنى قولغا كىرگۈزۈش مەقسىتىدە جامادىيەلئەۋۋەلنىڭ ئون ئىككىنچى كۈنى* شەھەردىن چىقىپ، چىدىر ـ بارگاھلىرىنى ئوت بېشى دېگەن يەرگە تىكىپ تەييار

* «تارىخىي ھەمىدىيە» دە جامادىيەلئاخىر، دەپ ئېلىنغان ـ مۇھەررىردىن.

بولدی. ئوغلی هامموددن خوجمنی غەیرەتلىك، تاللانغان 2000 ئەسكەر بىلەن ئالدىن يولغا سالدى. ئۆزى ئىككى كۈندىن كېيىن 1500 ئەسكەر، مەھرەم - خىزمەتچىسى، ياساۋۇل - مۇھاپىزەتچىلىرى بىلەن يولغا چىقتى. مەنزىلمۇ مەنزىل يۈرۈپ قارىبۇلاق دېگەن يەردىن ئۆتۈپ كېتىۋاتقاندا، نادان قىرغىزلار نېيىتىنى بۇزۇپ ئالدىنى توسۇشقا ئۇرۇندى، ئەمما جازاسىنى تارتتى.

جامەدىكى جەڭدە جېنىنى قۇتۇلدۇرۇپ قېچىپ كەتكەن سايىتبەگ قەشقەرنىڭ ھاكىمى بولغان ئاكىسى قۇتلۇقبەگنىڭ قېشىغا بارغانىدى. ئۇ ئاكىسى قۇتلۇقبەگنىڭ مەسلىھىتى، خىتايلارنىڭ يولىيورۇقى بىلەن، خوجىلارغا قارشى ئىلىدا تۇرۇشلۇق جاڭجۈندىن ياردەم ئېلىپ كېلىش ئۈچۈن قاخشال يولى بىلەن كېتىۋاتقاندا، سايىتبەگنى بىرنەچچە قىرغىز تۇتۇۋېلىپ هامموددن خوجىنىڭ ئالدىغا ئېلىپ كەلدى. ئۇنى ئۆلتۈرمەكچى بولۇپ تۇرغاندا، هامموددن خوجىنىڭ قول ئاستىدىكى ئەمەلدار، ئەربابلار ئۇنىڭ خۇنىنى تىلەپ تۇرۇۋالدى. هامموددن خوجا ئەپۇ قىلىپ سايىتبەگنىڭ گۇناھىدىن ئۆتۈپ، ئۆز قوشۇنىدا تۇتۇپ قالدى، ئەمما ئىسمائىل كاتىۋال دېگەن تەرجىمانىنى تۇغقا قان قىلىپ ئۆلتۈردى. ئۇنىڭدىن كېيىن ئەسلى مەقسىتى بويىچە ئالدىغا قاراپ نۇرغۇن يول مېڭىپ، ئۇستۇن ئاتۇشقا كېلىپ قوندى، ئەتىسى يولغا چىقىپ «بۇگۈن قەشقەرگە كىرىمىز، قۇتلۇقبەگ بولسا ئۆز كۈچالىقىمىز، يۈرتداشلىقىنىڭ يۈز خاتىرى بار. قۇتلۇقبەگ ئۇ تەرەپتىن، بىز بۇ تەرەپتىن ھۇجۇم قىلىپ سىدىقبەگنى يوقىتىمىز» دېگەن خام خىيال بىلەن كېتىۋاتقاندا، قەشقەر تەرەپتىن كاتتا بىر تۇغ كۆرۈندى. سەپسېلىپ قارىسا نۇرغۇن قوشۇننىڭ كېلىۋاتقانلىقى ئاشكارا بولدى. ئائىلاج ئىككى ئوتتۇرىدا ئۇرۇش - جەڭ بولدى. ھەر

ئىككى تەرەپتىن بىرمۇنچە ئادەم ھالاك بولدى. شۇنداق ھا ـ لەتتە سىدىقبەگ «خوجاملار بىلەن ئۇرۇشماي، ياخشىلىق بىلەن شەھەرگە باشلاپ كىرىلگىلار، نېمە بولسا بولسۇن، ئىسلام ئاچقان غازىلار يۇرتىمىزغا كەلگەن مېھمان» دەپ تەكلىپ قىلغان بولۇپ ئالدىغا كىشى چىقىرىپ، ئىززەت ـ ھۆرمەت بىلەن باشلاپ كىرىپ، ئۇلارنى خۇش ھاۋالىق كەڭرى بىر باغقا چۈشۈردى. كەڭ زىيا ـ پەت بېرىپ مۇلايىملىق بىلەن خىزمەتكارلىق رەسمىيىتىنى بەجا كەلتۈردى. ئەمما خوجاملارنىڭ چېدىر ـ بارگاھ، ئەسكەرلەرنىڭ ئات ـ ئۇلاغ، قورال ـ ياراق، خۇرجۇن ـ قاچىلىرىنى بىرىنى قوي ـ ماي يىغىۋالدى، نېمە دېسە شۇنى دەرھال تەييارلاپ ياخشى كۈتۈۋالدى. ئەمما ئۇلارنى ئاتلىنىپ تالا ـ تۈزگە چىققىلى قويمىدى، كىشىلەر بىلەنمۇ كۆرۈشتۈرمىدى. سىدىقبەگ بىر قېتىم كىرىپ كۆرۈشكىنىچە يەنە كەلمىدى. مۇشۇنداق ھالەتتە توققۇز كۈن ئۆتتى. ئاخىر قەشقەرنىڭ ياخشىلىرىدىن بىر نەچچە كىشى ئوتتۇرىغا چۈشۈپ سۈلھ قىلدى. خوجاملار قەش ـ قەرگە دەخلى قىلمايدىغان، سىدىقبەگ ئاقسۇ تەرەپكە قول ئۇزاتمايدىغان بولۇپ ۋەدىنامە تۈزۈشۈپ ئىتتىپاقلاشتى. خو ـ جاملار بىلەن سىدىقبەگ باشقىدىن كۆرۈشۈپ، ئۇرغۇن گەپ ـ سۆزلەرنى ئوتتۇرىغا سېلىشىپ، ماقۇل بولۇشۇپ دوستلۇق قائىـ دىلىرىنى بەجا كەلتۈردى. خوجاملارنىڭ چېدىر ـ بارگاھلىرىنى بېرىپ، لايىقىدا تون، كىيىم ـ كېچەك سوۋغات قىلىپ ئۆزرە ئېيتتى. ئەسكەرلەرنىڭ ئات ـ ئۇلاغ، قورال ـ ياراق، خۇرجۇن ـ قاچىلىرىنى بەرگەننىڭ سىرتىدا يول خىراجىتىمۇ بېرىپ، چوڭ يول بىلەن ئاقسۇ تەرەپكە يولغا سېلىپ ئۇزىتىپ قويدى. خوجاملار ئامان ـ ئېسەن قۇتۇلغىنىغا كۆپ شۈكرى قىلىپ، رەجەپ ئېيىنىڭ يىگىرمە سەككىزىدە ئەسلى چىققان جايى ئۇچتۇرپانغا يېتىپ باردى ۋە قىشنى ئۇچتۇرپاندا چىقاردى. بۇرھانىددىن خوجا يۇرتدارچە ـ

لىق ئىشىنى ئوغلى مەھمۇدىن خوجىغا تاپشۇرۇپ بېرىپ، ئاخىرقى ئۆمرىنى ئىبادەت بىلەن ئۆتكۈزدى.

6

بۇرھانىددىن خوجا، ئوغلى ھامىددىن خوجا ۋە سەيىد شەيخ نەزرىددىن خوجىلارنىڭ يەكەننى پەتھ قىلىش غازىتىغا ئاتلانغانلىقى؛ غەلبە گۈلى جامالىنى كۆرسەتكەن بولسىمۇ، زامان ھادىسىلىرىنىڭ توسقۇنلۇقىدىن بىر گۈل ئۈزەلمەي ئۆز جايىغا قايتقانلىقى

ئەزىز بۇرادەرلىرىمىزگە ئاشكارا بولغايكىم، راشىددىن خوجا كۇچادىن شەيخ نەزرىددىن خوجىنى باش قىلىپ، ھاجى خەزىنىچى بەگ، ياقۇپ دۇۋان بېگى، سىدىق مىراپ باشلىق بىر نەچچە بەگلەرنى ھەمراھ قىلىپ، 4000 ئەسكەر بىلەن يەكەننى پەتھ قىلىش غازىتىغا بېرىشقا يارلىق چۈشۈردى.

ئۇچتۇرپاندىن بۇرھانىددىن خوجا، ئوغلى ھامىددىن خوجىلار 2500 ئاتلىق ئاقسۇ ۋە ئۇچتۇرپان ئەسكىرى بىلەن قوشۇلۇپ نۇرغۇن يوللارنى بېسىپ، مارالبېشىغا باردى. مارالبېشىدا 2000 چېرىك بار ئىكەن. بۇلار بارلىق قورال-لىرىنى تاپشۇرۇپ، ئىتائەت قىلىپ بويسۇنىدىغانلىقىنى ۋە ئىمان ئېيتىپ مۇسۇلمان بولىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈشتى. خوجاملار چېرىكلەرگە شاھادەت كەلىمىسىنى ئۆگىتىپ، مۇسۇلمان قىلىپ قورال-ياراقلىرىنى تاپشۇرۇۋالدى. ئامباردىكى ئاشلىقلارنى ئەسكەرلەرگە تەقسىم قىلىپ بەردى. يېڭى مۇسۇلمانلارغا مالدا ئويە ناملىق كىشىنى باشلىق قىلىپ تەيىنلىدى. شۇنىڭ بىلەن مارالبېشىدىن خاتىرجەم بولدى.

خوجاملار ئەمەلدارلىرى بىلەن ئەسكەرلىرىنى باشلاپ، مارال-
بېشىدىن ئاتلىنىپ يەكەنگە باردى. يەكەنىنىڭ بىر تەرىپىدە
ئابدۇراخمان ھەزرىتىم ھۆكۈمرانلىق قىلۋاتقان بولسا، يەنە بىر
تەرىپىدە تۇڭگانلارنىڭ ئىمامى ھۆكۈم يۈرگۈزۈۋاتاتتى. بىر-
نەچچە كۈندىن كېيىن خوجاملار بىلەن ئابدۇراخمان ھەزرىتىم-
نىڭ ئوتتۇرىسىدا جەڭ - جېدەل بولدى. ئەسلىدىمۇ تۇڭگانلار بىلەن
بەزىدە ئىتتىپاق بولۇپ، بەزىدە ئىتتىپاق بولالماي تۇرۇۋاتقا-
نىدى. شۇ ئەسنادا يەكەن بەگلىرىدىن نىيازبەگ دېگەن كىشى
بىرنەچچە كاتتا بەگلەرنىڭ نامىدىن، قەشقەردىكى ياقۇپ*
قۇشبېگىنى تەكلىپ قىلىپ نامە يېزىپ ئەۋەتتى. ياقۇپ قوشبېگى
خەتنى تاپشۇرۇۋېلىپ نۇرغۇن قوشۇننى باشلاپ، چوڭ ئۇمىد
بىلەن يەكەنگە كەلدى. بۇ چاغدا خوجاملار تۇڭگانلار بىلەن
ئىتتىپاقلىشىپ ئابدۇراخمان ھەزرەتكە قارشى جەڭ قىلىپ بىر-
نەچچە قېتىم غەلىبە قىلىپ، بىرنەچچە قېتىم مەغلۇب بولغا-
نىدى. ياقۇپ قوشبېگى ئۇشتۇمتۇت كېلىپلا يەكەن شەھىرىنى
ئالدى. بۇنى كۆرۈپ ھامىددىن خوجىنىڭ غەيرەت - شىجائەتلىرى
ئۇرلەپ شەھەرگە ھۇجۇم قىلىپ نۇرغۇن ئادەملەرنى نابۇت
قىلدى. ياقۇپ قوشبېگىنىڭ ئەمەلدار، ئەسكەر باشلىقلىرى چىداش-
لىق بېرەلمەي سىپىل ئۈستىدىن ئات سەكرىتىپ قاچتى.
نۇرغۇنلىرىنىڭ پۇتى ۋە بوينى سۇنۇپ ھالاك بولدى. بىرمۇنە-
چىلىرى زەخمە يەپ مېيىپ، ئەيىبناق بولدى. شەھەرنىڭ بىر
دەرۋازىسى بوشراق بولۇپ، شۇ يەردىن ياقۇپ قوشبېگى قېچىپ
چىقىپ قۇتۇلدى. قوشبېگى ئۆزى مىنىدىغان قارا ئارغىماق
ئېتىنى ئېگەر - جابدۇقلىرى بىلەن ھامىددىن خوجا ئولجا ئالدى.
ھامىددىن خوجىنىڭ بۇ جەڭدە نامايان قىلغان غەيرەت - جۇر-

---

* ① ياقۇپ قوشبېگى — ياقۇپبەگنىڭ ئەسلىدىكى نام - ئەسلى.

ئەتلىرىگە خالايىق: «ئاندىن ئوغۇل تۇغۇلسا، ھامىددىن خو - جىدەك بولسا» دەپ ئاپىرىدى ۋە تەھسىنلەر قىلىشتى.

خوجاملار تۇڭگانلار بىلەن بىرلىشىپ يەكەنىنىڭ خىتاي شەھىرىنى ئېلىشقا تىرىشتى. ئەمما شەھەر ئىچىدىكى خىتايلار ھېچكىشىنى باش چىقارغىلى قويماي، كۆرۈنگەننى ئېتىپ نابۇت قىلدى. خىتايلار ئاتقان ئوق ھەرگىز زايە كەتمىدى. مۇسۇلمانلار ئاتقان ئوقنى سېپىلنىڭ خوختىلىرى توسۇۋېلىپ تەگمىدى. مۇشۇنداق ئەھۋالدا ئەتراپتىكى باغ - ۋارانى، ئېتىز - ئېرىقلاردىكى خاھى مېۋىلىك، خاھى مېۋىسىز دەرەخلەرنى مەجبۇرىي كېسىپ كېلىپ سېپىل بىلەن تەڭ قىلىپ، بىرنەچچە يەرگە پەشتاق باغلاپ ئۇستىگە چىقىپ ئوق ئاتاتتى. بىرتەرەپتىن لەخمە (ئاكۇپ) كولاپ يەر ئاستى بىلەن بېرىپ سېپىلنىڭ ئاستىغا دورا كۆمۈپ پارتلاتتى. بۇنىڭ بىلەن سېپىلنىڭ ئون - يىگىرمە غۇلاچ يېرى پارتلاپ ھاۋاغا كۆتۈرۈلۈپ كەتسە، چېرىكلەر توپا - قۇم توشقۇ - زۇپ تەييارلاپ قويغان تاغارلارنى تىزىپ يەنە بۇرۇنقىدەك ئېگىزلىكتە ئېتىۋالدى. نۇرغۇن مۇسۇلمانلار نابۇت ۋە زايە بولۇپ تەڭلىكتەقالدى. لېكىن شەھەر ئىچىدىكى خىتايلارنىڭ ئوق - دورا، ئاشلىق - تۇلۇكلىرى تولا بولۇپ تەڭلىك تارتمىدى، بەلكى كۈندىن - كۈنگە تېخىمۇ قاتتىق قارشىلىق كۆرسەتتى. مۇشۇنداق ئەھۋالدا سەككىز ئاي ئۆتتى.

بەزى ئىش كۆرگەن، ئۆتمۈشتىن خەۋىرى بار پاراسەتلىك كىشىلەر، بۇ يەتتە شەھەر خاقانى چىنغا تەۋە چاغلىرىدا شەھەر - شەھەردىكى ئادەملەرنى تىزىملاپ سانىنى ئالغانىكەن. شۇ ھېسابتا يەكەن 32 مىڭ نوپۇس، ئاقسۇ 6000، كۇچا 3000، قەشقەر 16 مىڭ، خوتەن 22 مىڭ نوپۇس ئىكەن. يەكەندىكى خىتايلارمۇ 32 مىڭ بەلكى ئۇنىڭدىن كۆپرەك مۇسۇلمانلارنى نابۇت قىلىپ ئاندىن ئۆزلىرى ھالاك بولدى، دەپ رىۋايەت قىلىنىدۇ. بۇ رىۋا-

يەت ھەقىقەتەن راست بولۇپ، ئىشەنمەك لازىم.

گەپنىڭ قىسقىسى شۇكى، خىتايلار ئىلاجسىزلىقتىن تەسلىم بولۇپ، شەھەر پەتە بولدى. ئامباردىكى ئاشلىق ۋە ئوق - دورىلار مۇسۇلمانلارنىڭ قولىغا چۈشتى. تەبرىك ۋە تەنتەنە ئاۋازلىرىدىن قۇلاقلار پۈتۈپ كەتتى. ناغرا - دۇمباق، سۇناي - كانايلارنىڭ شادىيانە سادالىرى پەلەكىكە يەتتى. ئەمما يەنىلا تۈگىمەنلەر بىلەن پۈتۈشەلمىدى. يەنە بىر تەرەپتىن ئابدۇراخمان ھەزرەت، يەكەندىكى باشقا ھەزرەت ئىشانلار، قاغىلىقتىكى جامالىددىن خوجا قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى يەكەن ھاكىمىيىتىنى ئۆز قولىغا ئېلىشنى تەمە قىلغانلىقتىن ئۆزئارا مۇرەسسەگە كېلەلمەي ئىتتىپاقلىشالمىدى. خوجاملار يەكەتتى ئىداره قىلىپ ئۆز قولىدا تۇتالمىدى.

يەكەندىكى مىرغىياسىددىن ئىشاننىڭ نەۋرىلىرىدىن بولغان مىرزاجان ھەزرەتنى يۇرھانىددىن خوجا، ئابدۇراخمان ھەزرەتتىن قاچۇرۇپ مەخپىي ئۈچتۇرپانغا ئەۋەتتى. ئۇنداق قىلمىسا ناھەق خۇن تۆكۈلۈشنىڭ ئېھتىمالى بار ئىدى.

شۇ چاغدا ئۇزۇندىن بېرى كۇھىستان تەرەپتە ياشاپ كەلگەن مۇھەممەد ئىلىخاننىڭ ئوغلى مۇزەپپەرخان، بۇ تەرەپتىكى ئىتتىپاقسىزلىق ۋە پاراكەندىچىلىكىنى ئاڭلاپ ۋاقىتنى غەنىيمەت بىلىپ، ھاكىمىيەت تەمەسى بىلەن كەشمىردىن چىقىپ، تىبەت داۋىنى ئارقىلىق يەكەنگە كەلدى. ئۇزۇنىڭ نام - نەسەبىلىرىنى ئاشكارا قىلغاندىن كېيىن ھەممە ئادا ئىززەت - ھۆرمەتنى بەجا كەلتۈرۈپ، لايىقىدا جاي، ئورۇن - دەرىجە، ماناش - تەمىنات بەلگىلىدى. ئەمما مۇزەپپەرخانىڭ ھەربىكىتى باشقىچە بولۇۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ، بۇرھانىددىن خوجا «بىزنىڭ ئۇلۇغىمىز كۆچادا، كۆچاغا بېرىپ كۆرۈشۈپ، شۇ كىشىنىڭ يارلىقى بويىچە ئىش قىلسىلا» دەپ ئادەم قوشۇپ كۆچاغا يولغا سالدى. كۆچاغا بارغاندىن كېيىن راشىددىن خان خوجا، مۇزەپپەرخانىڭ ئىز -

زەت ـ ھۆرمىتىنى قىلىپ تۇبۈل قىلدى. ئورۇن ـ ۋەزىپە تەيىنـ لەپ، مۇناسىپ جايدىن خوتۇن ئېلىپ بېرىپ، ئۇنى خۇشال-خۇرام قىلدى. ئۇ كۆڭلى خالىغان يەرلەردە ئويۇن ـ تاماشا قىلىپ بىرنەچچە كۈن تۇردى. ئاندىن «كورلىغا بارسام» دەپ رۇخسەت ئېلىپ كورلىغا كەتتى. ياقۇپ قوشبېگى كۆچانى ئالـ غاندا، كورلىدىن تۇرپانغا كەتتى. مۇزەپپەرخانىنىڭ باشقا ۋەقەلىرىنى كېيىنكى بابلاردا سۆزلەيمىز.

ئاقۇدەت خوجاملار تۆگىگانلار بىلەن ئىتتىپاق بولالمأي، يەكەننى قولدا تۇتۇپ تۇرالماي ئۆز جايلىرىغا قايتىپ كەتتى. بۇنىڭ سەۋەبلىرى مۇنداق ئىدى: يەكەندە تۆگىگانلاردىن 25 مىڭ كىشى بار ئىدى. شۇڭا خوجاملار: «ئاز ئادەم بىلەن كەپتۇق، ياخشىسى پۈختا تەييارلىق قىلىپ كۆپ ئادەم بىلەن كېلىشىمىز لازىم ئىكەن» دەپ ئويلىدى. يەنە بىرى نەزىرىدىن شەيخ خوجىنىڭ مەجەزى تۇرالغۇسىز، تۇتالغۇسى يوق، يېنىك تەبىئەتلىك بىر كىشى ئىدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە ئۆزىنى «ئەمىر تېمۇر كوراگان ئىككىنچى» چاغلاپ يەكەندىكى ھەزرەت، ئىشان ۋە تۆگىگانلارنىڭ باشلىقلىرىنى، يۇرتنىڭ ئېسىل ـ ئابرويـ لۇق كىشىلىرىنى كۆزدىگە ئىلمايلا ئادەم ئورنىدا كۆرمىدى. بۇرھانىددىن خوجا بولسا كۆڭلى يۇمشاق، خۇش-خۇي، خۇش خۇلق كىشى ئىدى.

نەزم

ئەگەر پادىشاھ بولسا مۇلايىم سۆزلۈك،
كى مۇشكۈلىنى ئاسان ئەيلىگەي ھاپىز ھەي*.

---

* پادىشاھ مۇلايىم، يۇمشاق سۆزلۈك بولسا، تەگرى ئۇنىڭ قىيىن ئىشلىرىنى ئاسان قىلىدۇ.

٣

سەيىد جامالىددىن خوجامنىڭ يەكەن بىلەن قەشقەرنى قولغا كىرگۈزۈش مەۋسى، يەنى بىر ئوق بىلەن ئىككى كىيىكنى ئوۋلاش نىيىتى بىلەن يۈرۈش قىلغانلىقى؛ بىرىنى قولغا كىرگۈزۈپ يەنە بىرىگە قەھەم قويۇشى بىلەن مەرئىككىسىلا قولدىن چىقىپ كېتىپ، باشقا بىر چەۋەندەز ئوۋچىنىڭ قولغا چۈشۈپ كەتكەنلىكى؛ نەتىجىدە مەيۈس بولۇپ ئۆز جايلىرىغا قايتىپ كەتكەنلىكى

دوستلارنىڭ پاك قەلبى ۋە روشەن مۇلاھىزىلىرىدىن مەخپىي قالمىغايكىن، خوجاملار يەكەننى ساقلاپ قالالماي يېنىپ كەلگەندىن كېيىن، ئاقسۇنىڭ ھاكىمى سەيىد جامالىددىن خوجىنىڭ ھىممەت ۋە قەھرىمانلىقى قايناپ، غەيرىتى جۇش ئۇرۇپ:

— ئۆزۈم ئاتلىنىپ بېرىپ يەكەن ۋە قەشقەرنى پەتھ قىلىپ، ياقۇپ قوشبېگى دېگەننى تىرىك تۇتۇپ باغلاپ، بېشىغا ئىنسان كۆرمىگەن خارلىقلارنى سېلىپ، ئەتىۋارىنى قويماي، ئېتىمىنىڭ تۇمشۇقىدا ھەمىشە پىيادە ئېلىپ يۈرمىسەم نىزامىددىن خوجىنىڭ ئوغلى بولماي قالاي، — دەپ ئاچچىق، يامان سۆزلەر بىلەن قەسەم ئىچتى. ئۇنىڭ ھەممە دۆلەت ئەركانلىرى ۋە خۇشامەتچىلەر «ۋاي شۇنداق بولماي، يۇرتىدىن قېچىپ كەلگەن يالىڭاچ بۇلاڭچىنىڭ نېمە ئەتىۋارى بولسۇن» دەپ، ھەددىدىن زىيادە خۇشامەت قىلىپ ئاشۇرۇۋەتتى. قىشىچە ئەسكەر، قورال-ياراق تەرەددۇتى، ئوزۇق-تۈلۈك، ئات-ئۇلاغ غېمى بىلەن باھارغا ئۇلاشتى.

يەردىن كۆك چىقىپ باھار باشلانغان مەۋسۇمدە جامالىددىن خوجا ئۆز ئورنىدا ئىنىسى جالالىددىن خوجىنى ۋاقتىلىق

ئولتۇرغۇزۇپ قويۇپ، يەكەن تەرەپكە ئاتلىنىشنى قارار قىلدى. بۇچاغدا كۇچانىڭ ئۇلۇغ پېشۋاسى 50 يىل ئەلەملىك مەنسەپنى قولىدا تۇتۇپ، ئىسلام شەرىئىتىنىڭ راۋاجلىنىشىغا تىرىشچانلىق كۆرسەتكەن سىدىق خوجا ئەلەم ئاخۇنۇمىنىڭ باشچىلىقىدا كۇچا، شايار ئەسكەرلىرى يېتىپ كەلدى. بۇرھانىددىن خوجا ۋە ھامىددىن خوجىلار ئەسكەرلىرىنى باشلاپ ئۇچتۇرپاندىن كەلدى.

ئاقسۇدىن موللا باقى مۇپتى ئاخۇنۇم، قاسىم قازىبەگ، باقەش مىراپ، مۇھەممەد شېرىپ ئۆتەك بېگى، سابىر مىراپ؛ كۇچا بەگلىرىدىن ھاجى خەزىنچى بەگ، ياقۇپ دىۋان بېگى، موللاش مىراپ؛ ئۇچتۇرپان بەگلىرىدىن ئاقبەگ، مۇسابەگ، قۇزبان مىراپ قاتارلىق كارغا يارايدىغان، ئىشىنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالايدىغان، ۋۇجۇدىدا ھىممەت ۋە غەيرىتى بار بەگ ۋە بەگزادىلەرنى ھەمراھ قىلىپ يەكەن تەرەپكە قاراپ يۈرۈش قىلدى. قوشچى، پىلتىرچى، بازارچىلاردىن باشقا نوقۇل ئەسكەرنى 26 مىڭ، دەپ رويخەتكە ئالدى.

خوجاملار يولغا چىقىپ نۇرغۇن يوللارنى بېسىپ، يەكەن شەھىرىگە ئۇچ مەنزىل قالغاندا، يەكەننىڭ ۋالىي ئالىيلىرى، ھەزرەت ۋە تۆرەگانلارنىڭ ئىمامىلىرى، ئۆلىما ۋە پازىللىرى، چوڭ - كىچىك پۇقرالىرى سوۋغا - سالاملار بىلەن ئالدىلىرىغا چىقتى. يۇزلىرىنى خوجاملارنىڭ غالىب ئۇزەرگىلىرىگە سۈرتۈپ، قوللىرىنى دۇئاغا كۆتۈرۈپ، تەكبىرنىڭ دەرگاھىغا ئاجىز ۋە بىچارىلىكىنى شەپى كەلتۈرۈپ، خوجام پادىشاھلارنىڭ ئۆمرىنىڭ ئۇزۇن، دۆلىتىنىڭ زىيادە بولۇشىغا ئايەتلەر ئوقۇپ، باشلىرىنى تۆۋەن سېلىپ خىجالەتچىلىك تەرلىرىنى ئاققۇزۇپ، ئۆزلىرىنىڭ ئىلگىرىكى قىلغان ئىشلىرىنىڭ پۇشايمىنىغا غەرق بولۇپ تۇرغان چاغدا، خوجاملار پادىشاھلارچە ئىنئام، سېخىيلارچە مەرھەمەت

لىرىنى كۆرسىتىپ، ھەممىنىڭ كۈناھلىرىنى ئەپۇ قىلىپ، دىلـ كەشلىك بىلەن خـۇشال ـ خـۇرام قىلدى. ئاندىن كاتتا داغ ـ دۇغا، ھەشەمەت بىلەن يەكەن شەھىرىگە كىرىپ پادىشاھلىق تەختىدە ئولتۇردى. خاھى تۆكگانلار، خاھى ھەزرەت ئىشانلار، خـاھى باشقا ھەرقانـداق كىشىنىـڭ بىرەر نەرسە دېيىشكە ھەددى بولمىدى. پۈتـۈن ئەمەلدار، مەنسەپدارلار ئىتائەت كەمىرىنى بېلىگە مەھكەم باغلىدى. ناغرا ـ دۇمباق، كاناي ـ سۇنايلارنىڭ ساداسى، گۈرۈھ ـ گۈرۈھ، توپ ـ توپ بولۇپ تەبرىك لەشكە كەلـگەن خـالايىقلارنىڭ ۋاراڭ ـ چـۇرۇڭ غوۋغاسى پەلەكتىن ئاشتى. خوجام پادىشاھ ئىنئام ـ ئىھسان ۋە سېـ خىيلىقنىڭ ئىشىكىنى يوغان ئاچتى. ئادالەتنىڭ قانىتىنى كەڭ يايدى. نەتىجىدە قوي بىلەن بۆرە بىر كۆلچەكتە سۇ ئىچتى. لاچىن بىلەن كەپتەر بىر جايغا ئۇۋا تۇتتى. ئىنسان گۈرۈھى ھەتتا پۇتۇن مەخلۇقات ئارىسىدىمۇ ئىتتىپاقسىزلىق، دۇشمەنلىك ۋە ئاداۋەت تۇگىتىلىپ، دوستلۇق ۋە مۇھەببەت، ئىشەنچ ۋە ساداقەتنىڭ قائىدىلىرى قۇياشقا ئوخشاش نۇر چاچتى. مۇشۇ يول بىلەن ھـەممىنى خـۇشال ـ خۇرام، خاتىرجەم ـ بايا‌شاد، پاراۋان، بىغەم قىلىپ ھۆكۈمرانلىق قىلدى.

ئۇلارنىڭ بۇنىڭدىن كېيىنكى نىشانى ۋە مەقسىتى قەشـ قەرنى پەتھ قىلىش بولغانلىقتىن، يول راسخوتى تەييارلاش كويىغا چۈشتى. يەكەن ۋىلايىتىدىن نۇرغۇن ئەسكەر توپلاپ ياخشى كۇنلەرنىڭ بىرىدە قەشقەرگە يۈرۈش قىلىشنى قارار قىلدى.

يەكەننىڭ ھۆكۈمىتىنى كۈچالىق سىدىق خوجا ئەلەم ئاخۇنۇمغا تاپشۇرۇپ، مەملىكەت ئىشىنىڭ پۈتۈن ئىختىيارىنى بەردى. قەشقەرگـە بېرىشقا تـەييىنلەنگەن خاھى مۇسۇلمان، خاھى تۆكگان ئەسكەرلەرنىڭ ھەممىسىنى تىزىملاپ رويخەتكە

ئالدى. قوشچى، پىلتىرچى، بازارچىلاردىن باشقا 72 مىلك لەشكەر، چەۋەندازنى ساناق ۋە ھېسابقا ئالدى. ياخشى پەسىل ۋە ئويدان كۈنلەرنىڭ بىرىدە، پىل قۇيرۇقى بولۇپ ئاتلىنىپ، يەكەن شەھىرىدىن چىقىپ، چېدىر - بارگاھلىرىنى، قەشقەر يولىغا تىكتى.

ئەسكەرلەرنىڭ كۆپلۈكىدىن پوش - پوش ئاۋازى، كوچا - بازارلاردا تاماشا قىلغۇچىلارنىڭ غۇۋغاسى، ئەسكەرلىككە ماڭغانلارنىڭ ئۇزىشىپ خوشلاشقان* ۋاراق - چۇرۇقى، كاناي - سۇناي، ناغرا - دۇمباقلارنىڭ ساداسى، نەغمىچىلەرنىڭ ساز - مۇقام، ناخشا - غەزەللىرىنىڭ ئاھاڭلىرى، ئەسكەرلەرنىڭ ئاتلىرىنىڭ ئايىغىدىن چىققان توپا - تۇپراقنىڭ چاڭ - توزانلىرى پەلەككە ئۆرلىدى. كۆرگۈچىلەرنىڭ كۆزلىرى كۆرمەس، ئىشتىكۈچىلەرنىڭ قۇلىقى ئاڭلىماس بولدى. ئەقىل - ئىدراكتىن تاشقىرى ھەشەمەتلىك داۋدۇغا ھاسىل بولۇپ، گۈيا قىيامەت قايىم بولغاندەك بىر مەنزىرە پەيدا بولدى. خوجاملار دەۋرىدە مۇنداق كۆپ ئەسكەر جەم بولۇپ ئاتلانغان ئەمەس ئىدى. ئۇنىڭدىن كېيىنمۇ بولمىدى.

ھەممىنى ياراتقۇچى ئۇلۇغ تەڭرىنىڭ قۇدرەت ئىنايىتى بىلەن جامالىددىن خوجا ئىسپان شەھرىنى ئېسىپ، رەڭگا-رەڭ تون - سەرۇپايلارنى كىيىپ، پادىشاھلىق تاجىنى بېشىغا قويۇپ، ياخشى ئارغىماق ئاتقا مىنىپ، تولۇق جابدۇنۇپ، نۇر-غۇن تەبرىك، مەدھىيە - ماختاش سادالىرى ئاستىدا مەخسۇس تەييارلانغان شاھانە - بارگاھلىرىغا كىرىپ چۈشتى.* بۇ يەردە ئىككى كۈن تۇرۇپ، چوڭ - كىچىك ئەسكەرلىرىگە قەدىر -

---

* ھىجرىيىنىڭ 1283 - يىلى جامادىيەلئەۋۋەلنىڭ 2 - كۈنى يەنى مىلادى 1865 - 1866 - يىللىرى 9 - ئاينىڭ 12 - كۈنى.

ئەھۋال خىراجەت، ئۆز لايىقىدا كىيىم - كېچەك بېرىپ، ئۇچىنـ
چى كۈنى كۆزلىگەن نىشانغا قاراپ ئاتلاندى. ئاستا - ئاستا
مېڭىپ خانىۋىرىق يېزىسىغا كېلىپ چېدىر - بارگاھلىرىنى تىكىپ
چۈشتى. ئەسكەرلەرنىڭ ئالدى - ئارقىسىنى تەڭشەپ ۋە دەڭسەپ
كۆرۈپ مۇلاھىزە قىلدى: «ياقۇپ قوشىنىڭ مۇنداق نۇرغۇن
قوشۇن كەلگەنلىكىنى بىلسە ھەرقاچان قەشقەر ئىقلىمىدا بىر -
دەممۇ تۇرماي قېچىپ، ئۆزىنى تاغنىڭ ئۇ تەرىپىدە كۆرىدۇ.
لېكىن قەشقەر خەلقى ئاتىنىڭ ئايىغىدا قالىدۇ» دەپ ئەس -
كەرلىرىنىڭ كۆپلۈكىگە تەمەننا قىلدى. «قەشقەرنى ھايال بولـ
مايلا ئالىمىز» دېگەن خىيال بىلەن ئەنجانلىقلار بىلەن قىر -
غىزلارنى بەنت قىلىپ باغلىغىلى تـۆت ھارۋا كىشەن، زەنجىر
ئېلىپ كەلدى. ئەمما ئالەمنىڭ ئىگىسى بولغان ئۇلۇغ تەڭرىـ
نىـڭ قۇدرىتىگە ئـىشىنىـش ۋە يـۆلىنىشنى ئۇنتۇدى. بۇ
توختالغۇسى يوق پەلەك ئۇنى ئويلاشقا يول قويمىدى. مۇنداق
ئۇچىغا چىققان ھەشىمەت ۋە داغـدۇغـىنىڭ زاۋاللىققا يۈز
تۇتىدىغانلىقىنى بىلمىدى.

شۇ ئەسنادا يېڭىسار تەرەپتىن ئۇشتۇمتۇت چوڭ تۇغ
نامايان بولدى. تۇغنىڭ ئارقىسىدا ئەلەم - بايراق كۆرۈندى.
قارىسا، ياقۇپ قوشىنىڭ قوشۇنى كېلىۋاتقانلىقى مەلۇم بولـ
دى. ئەتراپقا قويغان قاراۋۇل خەۋەرچىلەرمۇ ئارقا - ئارقىدىن
كېلىپ، كۆرگەن - بىلگەنلىرىنى مەلۇم قىلىپ، يۇقىرىقى مۇلچەر -
نىڭ توغرىلىقىنى تەستىقلىدى. جامالىددىن خوجا ئۆز ئەسكەر -
لىرىنى كۆپ، ياقۇپ قوشىنىڭ قوشۇنىنى ئاز دەپ قاراپ،
ئۆز ئەسكەرلىرىنىڭ بىرمۇنچىسىنى سول تەرەپكە بۇيرۇپ:

ــ ئەجدىھاغا ئوخشاش ئىككى تـەرەپتىن تەڭ باش
تارتىپ يۇمىلاق چەمبەر بولۇپ، ياقۇپ قوشىنىڭ قوشۇنلىرى -
نى ئوتتۇرىغا ئېلىپ تاش سېپىلدەك قاتتىق قورشاڭلار، ھەر -

قانداق ئادەم قولغا ئۆشسە نەرسىگە تۇتۇپ ئالدىمغا ئېلىپ كېلىدىغاندۇ، — دەپ بۇيرۇق بېرىپ، ئۆز كۆڭلىدە غەم - ئەندىشىسىز خاتىرجەم بولۇپ، چېدىر - بارگاھلىرىدىن چىقىپدى. دەر- ۋەقە خوجىلارنىڭ ئەسكەرلىرىگە قارىغاندا، ياقۇپ قوشىنىڭ قوشۇنى تولىمۇ ئاز ئىدى. ياقۇپ قوشىنىڭ قوشۇنىنى ئاسماندىكى ئۇكەرگە مىسال قىلسا، خوجىلارنىڭ ئەسكىرىنى يەتتە قەۋەت ئاسماندىكى پۈتۈن يۇلتۇزچە بار، دەپ پەرەز قىلسا بولاتتى. مۇشۇ چاغدا، كولاپنىڭ ئۇلۇغى ھەمراخان دېگەن كىشى 250 زەمبەرەكس پالۋان ئەسكەرنى قورال - ياراق- لىرى بىلەن ئېلىپ يارەمگە كەلسە، خوجاملار، بىزگە غەيرىي يۇرتنىڭ ئادەملىرى كېرەك ئەمەس، دەپ قوبۇل قىلمىدى. ھەمراخان نائۇمىد بولۇپ قايتىپ بېرىپ ياقۇپ قوشىنىگە قوشۇلدى.

ياقۇپ قوشىنى خوجاملارنىڭ ئەسكەرلىرىنىڭ كۆپلۈكى، ئۆزلىرىنىڭ ئازلۇقىنى كۆزدە تۇتۇپ تەڭرىگە تەۋەككۈل قىلدى. قەيەردە غېرىب - مۇساپىر بولسا، دۇئاسىنى ئېلىپ تەڭرىگە سېغىنىدى. خوجاملارنىڭ ئەسكەرلىرى ئوق ۋە سولغا بېرىپ سەپلىرىنى راسلاپ بولغۇچە، ياقۇپ قوشىنىڭ قوشۇ- نىدىن ئابدۇللا پانسات ناملىق بىر باتۇر ئۆز يىگىتلىرى بىلەن ئۇشتۇمتۇت ئاسماندىن چۈشكەن بالادەك، خوجاملارنىڭ چۈۋالـ چاق، تەرتىپسىز ئەسكەرلىرىگە ھۇجۇم قىلدى. يەنە بىر تەرەپـ تىن غازىيلىك پانسات، ئىزنىزبەگ ۋە چاپارمەنلەر سول تەرەپكە ھۇجۇم قىلدى. ئىككى ئوتتۇرىدا ئۇرۇش - ھەڭلەر ئەۋجىگە چىقتى. ئارقىدا يوشۇرۇنۇپ تۇرۇپ ئاتقان توپ - زەمبىرەكلـ ىرىمۇ ياقۇپ قوشىنىڭ قوشۇنىنى توسۇۋالالمىدى. ئاقىۋەت خوجاملارنىڭ ئەسكەرلىرى بەرداشلىق بېرەلمەي «جەڭدە تەڭ كىلەلمىسە ئارقىغا چېكىنىش، پەيغەمبەرلەرنىڭ سۈننىتى»

دېگەن مەشھۇر سۈرىنىڭ مەزمۇنىغا مۇۋاپىق توپ - زەمبىرەك، قوراڵ - ياراق، ئوزۇق - تۈلۈك، چېدىر - بارگاھلىرىنى تاشـلاپ، بىر ئات، بىر قامچا بولۇپ، ئاقسۇ يولىغا قاراپ قاچتى. «خۇدانىڭ ئەمرى بىلەن ئازچىلىقمۇ كۆپچىلىك ئۈستىدىن غەلىبە قازىنالايدۇ» دېگەن ئايەتنىڭ مەزمۇنى مۇشۇ ۋەقەدە ئەينەن ئاشكارا بولدى.

پارچە

پاراكەندە لەشكەر قولىدىن ئىش كەلمىگەي،
ئىككى يۈز جەڭچى مەردانە ياخشىراق يۈز مىڭدىن.

دېمەك، ئاقسۇ، ئۈچتۇرپان، كۇچا، شايار، يەكەنلىك ئىككى يىللىق خىراجىتى ۋە مۇسۇلمانلارنىڭ قان - تەرى بىلەن تەييار بولغان نۇرغۇن قوراڵ - ياراق، ئوق - دورىلار بىلەن شۇنچىلا ئەسكەر ئىككى سائەتلىك جەڭگە بەرداشلىق بېرەلمەي توزغاق-تەك توزۇپ كەتتى.

رۇبائى

خۇدايىمكىم ئىـرۇرلەر مالىكۇلمۇلك،
كى ھەر كىمگە بەرسە توتىيەلمۇلك.
نە ھەد بولغاي كىشىگە مۇلك ئالماق،
شەھەنشاھى كى ئولدۇر تەنزىئۇلمۇلك*

---

* تەڭرى پۈتۈن ئالەمنىڭ پادىشاھى. ئۇ پادىشاھلىقنى خالىسا بىراۋغا بەردى، خالىسا بىراۋدىن ئالدى. بەندىنىڭ مەملىكەتنى ئېلىپ پادىشاھ بولىمقى مۇمكىن ئەمەس.

خوجاملار ياقۇپ قوشىپگىنى ئاجىز كۆرۈپ نېمىلەرنى دېگەن بولسا، ئۆز باشلىرىغا يېنىپ بالا بولدى. «ئورنىنى كىم كولىسا، ئۆزى چۈشىدۇ» دېگەن ھەدىس بۇ ئىشلارغا دەل مۇۋاپىق كەلدى. بىرمۇنچە ئادەملەر ئۆلۈپ نابۇت بولدى. نەچچىسى ئەسىر چۈشتى. نۇرغۇنلىرى ئات - ئۇلاغ، ئىككى ئاياغلىرىدىن ئايرىلىپ، يالىڭاچ، سۇسىز، تاماقسىز، چۆل - جەزىرىلەردە ئاچ - زار بولۇپ ھالاك بولدى؛ بەزىلىرى ئاران - ئاران جېنىنى قۇتۇلدۇرۇپ، ئۆز يۇرتلىرىغا ئۇلىشىۋالدى. بۇ كۈنى خوجاملارغا گويا قىيامەت ئاشكارا بولغانـدەك بولدى. ئۇلار جانلىرىدىن بىزار بولۇپ، چۈشى ياكى ئوڭى ئىكەنلىكىنى پەرق ئېتەلمەي، بەك چېكىپ بېشى ئايلانغان بەڭگەدەك، كۆكنار سۈيى ئىچىپ خىيالغا كەتكەن كۆكنار - چىلاردەك كۆڭۈللىرى پەرىشان، تىللىرى كېكەچ، ئۆزلىرى مالال بولۇپ، جانلىرى تۇمشۇققا كېلىپ، ئۆز قارارگاھلىرىغا يېتىپ باردى. پەلەكنىڭ سېھىرگەرلىكى، زامانىنىڭ تەتۇرلۇكى، رەڭۋاز - لىق ھۇنىرىنى ئاشكارا قىلدى.

سەيىد ئەلەم ئاخۇنۇم پايتەخت يەكەندە ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتاتتى. خانىشېرىقتىن قېچىپ بارغانلاردىن بولغان ئەھۋاللارنى ئاڭلاپ خاتىرجەم بولالماي «قەشقەرگە بارىمەن» دېگەن باھانە بىلەن يەكەندىن قۇتۇلۇپ چىقىپ، ئاقسۇ تەرەپكە قاراپ راۋان بولدى. بىر قېتىمدا ئىككى چوڭ شەھەرنى بىكارغا بەردى. قەشقەرنى ئالىمەن، دەپ يەكەندىن قۇرۇق قالدى.

نەزم

خۇدا بەرگەنگە سەن ھەرگىز ئۆچەشمە،
ئاتا ئەيلەپ ئۆزى بەردى خۇداۋەندە.*

---

* تەگرى بەرگەنگە غەدىڭ - پىدىڭ قىلما، چۈنكى تەگرى ئۆزى بىلىپ بېرىدۇ.

تۆگىلار ئۇكەرگە ئوخشاش توپ بولۇۋېلىپ، تا نامازشام-غىچە مىلتىق، توپ-زەمبىرەكلەردىن ئوت ئېچىپ قارشىلىق كۆرسەتتى. تولا ئادەملەر نابۇت بولدى. ياقۇپ قوشىنىڭ يوتىسىغا ئوق تېگىپ ھۇجۇم قىلىشتىن توختاپ قالدى. ئاقىۋەت تۆگىلار بىلەن سۇلھ-توختامنامە تۈزۈپ قەشقەرگە ئېلىپ بېرىپ، توپ-زەمبىرەكلىرىنى ئايرىپ قېلىپ، ھەر بىرىگە ئۆز لايىقىدا تون-سەرۇپاي، سوۋغا-ئەمەللەر بېرىپ، ئۆزىگە تەۋە ۋە رام قىلىپ قايتۇردى. ياقۇپ قوشىنىڭ چېدىر-بارگاھ، ياراق-ئەسلىھە، خەزىنە-دەپنە، شاھانە كىيىم-كېچەك قاتارلىق نۇرغۇن مال-مۈلۈكلەرگە ئىگە بولۇپ، خۇشال ۋە پاراۋان بولدى.

نەزم

ھەرچە خالىق خالىغانىن ئول بولۇر،
ئانچە مەخلۇق خالىغان قايدا بولۇر.①

8

يۇرھانىددىن خوجامنىڭ ۋۇجۇد بېغىنىڭ غۇنچە نەۋباھارى، كۆڭۈل سەدىپىنىڭ دۇررى مارجانى يەنى مەھمۇددىن خوجام پادىشاھنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ئەھۋالى؛ مەن كەمىنە② نىڭ سەرگۈزەشتلىرى؛ غەيرىي سۇلۇكتىكى③ گۈرۈھلار ۋە ئۇلارنىڭ ئېتىقادى

ھۇرمەتلىك دوست ۋە بۇرادەرلەرنىڭ روشەن كۆڭۈللىرىدىن

---

① تەكرى نېمىنى خالىسا شۇ بولىدۇ، بەندىنىڭ خالىغىنى بويىچە بولمايدۇ.

② مەن كەمىنە ــ ئاپتور ئۆزىنى دېمەكچى.

③ سۇلۇك ــ يول، سوفىزمنىڭ تارماق مەزھىبى.

مەخپىي قالمىغايكى، بۇرھانىددىن خوجام كىچىك ئوغلى ·مەھمۇدىن خوجامنى ئۆز ئورنىدا ئۇچتۇرپاننىڭ ھۆكۈمرانى قىلىپ، ئۇچتۇر- پاننىڭ ئىلگىرىكى ھاكىمى توختىبەگ ۋە كۇچالىق تەلەپ دادخاھنى ئۇنىڭ خىزمىتىدە قويدى.

مەھمۇدىن خوجام ئۇچتۇرپان ھۆكۈمىتىنىڭ پادىشاھلىق تەختىدە ئولتۇرغاندىن كېيىن «ئىسلام ئۆتكەن ئىشلارنى تەكرارلىمايدۇ» دېگەن ھەدىسنىڭ مەزمۇنىغا مۇۋاپىق ئىلگىرىكى مەنسەپدار، زالىم ئەمەلدارلارنىڭ قائىدىلىرىنى يوق قىلدى، خاھى پادىشاھلىق قائىدىسى، خاھى يۇرتدارچىلىق ئىشلىرىدا شەرىئەت ھۆكمى بويىچە ئىش ئېلىپ باردى. ئۇچ يىل بىر ئاي ئۆتكۈچە ھېچكىم دەخلى قىلالمىدى. مەھمۇدىن خوجام ھەممە خوجاملاردىن ياشىتا كىچىك بولسىمۇ، پەم- پاراسەتتە، ئىلىم- دىيانەتتە ۋە پەزلى- كامالەتتە ھەممىدىن ئۈستۈن ئىدى. ئۇچتۇرپاندا ئۇزۇندىن بېرى كاپىرلارنىڭ قائىدە- قانۇنى، زالىم بەگلەرنىڭ رەسىم- يوسۇنلىرى جارى بولۇپ، «سۆھبەتدىشىڭ قانداق بولسا سەنمۇ شۇنداق بولسەن» دېگەن- دەك، ئەل ئارىسىدا يامان ئىشلار ئەۋج ئېلىپ، ياخشى بىلەن يامان پەرقلەندۈرۈلمىگەنىدى. مەھمۇدىن خوجام خالايىقنىڭ قەلبىگە ئورنىشىپ كەتكەن يامان ئىشلارنى تازىلاپ چىقىرىپ، ئۇنىڭ ئورنىغا پەيغەمبىرىمىزنىڭ سۈننەتلىرىنى تىكىپ ئولتۇرغۇ- زۇپ، سىياسەت شەمشىرىنىڭ سۇ ۋە تۈپرىقى بىلەن پەرۋىش قىلىپ كۆكەرتىپ، گۈل- گۈلىستان قىلدى. دېمەك، «جەننەت — قىلىچنىڭ سايىسىنىڭ ئاستىدا» دېگەن ھەدىسنىڭ توغرىسلىقى ئىسپاتلاندى. شەھەر- سەھرالاردىكى مەسچىتلەرگە ئىمام، مەزىن تەيىنلەپ، بەش ۋاق نامازنى جامائەت بىلەن ئادا قىلدۇردى. ئىسلام شەرىئەتلىرىنى كىتاب ۋە پەيغەمبىرىمىزنىڭ سۈننەتلىرى، ساھابىلەرنىڭ رىۋايەتلىرىگە مۇۋاپىق جارى قىلىپ، ھېچقانداق

كىشىگەيۈز ـ خاتىر قىلمىدى. ھەتتا قىمارۋاز، كەپتەرۋاز، تۈخۈمباز قاتارلىق ھەممە يامان ئىش قىلغۇچىلارنى مەنئى قىلىپ يوقاتتى. ئەمما ئۆزى شەترەنجى (شاھمات) باز ئىدى. ھەر بىر ئىشنى شەرىئەت ھۆكمى ۋە پۇقرالارنىڭ خاھىشى، رايى بويىچە ئادا قىلغانلىقى ئۈچۈن چوڭ ـ كىچىك ھەممە ئۇنىڭدىن رازى ۋە خۇشال ئىدى.

مەن كەمىنە مۇئەللىپ① مەھمۇدىن پادىشاھنىڭ ھۇزۇرىدا ئولتۇرۇپ ـ قوپۇشتا دائىم بىللە بولىدىغان سىردىشى ۋە ئۇلپەتـ دىشى ئىدىم. خاھى ئۆلسما، خاھى پازىل، خاھى ھاكىم، خاھى دادخاھ ② بولسۇن، مېنىڭ مەسلىھەتسىز بىر ئىش قىلالمايتتى. چۈنكى مەن كۇچادا مەھمۇدىن خوجام بىلەن بىر مەدرىس، بىر ھۇجرىدا يەتتە ـ سەككىز يىل بىللە يېتىپ قوپقان ھەم قۇرداش③، ھەم ساۋاقداش ئىدىم.

شۇ كۈنلەرنىڭ بىرىدە ئۈچتۇرپانلىق باي مۇھەممەد قازىـ بەگ مېنى ئىمپتارغا تەكلىپ قىلدى ھەم:

ــ ئىمپتار قىلىپ بولۇپمۇ قونۇپ ئەتىسى قايتىپ كەتسىلە، پادىشاھتىنمۇ شۇنداق رۇخسەت ئالسىلا، ــ دەپ تەكىتلىدى.

باي مۇھەممەد قازىبەگنىڭ ھويلىسى شەھەرنىڭ سىرتىدا ئىدى. چۈنكى مەن پادىشاھتىن رۇخسەتسىز بىرەر كېچە باشقا يەردە قونۇپ قالالمايتتىم. بۇنىڭ سەۋەبى پادىشاھلىق ئوردىدا بەش ۋاق نامازغا ئىمام، جۈمە نامىزىغا خېتىپ ئىدىم. پادىشاھنىڭ ھەممە مەخپىي گەپـسۆز، خەت ـ ئالاقىلىرىگە سىرـ داش ئىدىم. ئوردىغا كىرىدىغان توققۇز قاراۋۇل (پوس) غا

---

① مۇئەللىپ ــ مۇشۇ كىتابنى يازغان ئاپتور.

② دادخاھ ــ سوتچى، سوراقچى، كىشىلەرنىڭ دادىغا يەتكۈچى.

③ قۇرداش ــ تەڭ ياشلىق، بىر دېمەتلىك.

مەن مەسئۇل ئىدىم. مېنىڭ رۇخسەتسىز ھېچقانداق كىشى قاراۋۇلدىن ئۆتەلمەيتتى.

مەھمۇدىن خوجا پادىشاھلىق تەختىدە ئولتۇرغاندا مۆھۈر ئويدۇرۇش لازىم بولۇپ، مۆھۈرگە ئويىدىغان سۆزنى ھەركىم ھەر نەرسە دەپ «سەجئى»① قىلدى. شۇ قاتاردا مەنمۇ:

يافەت ئىززەت زى ھەزرىتى مەئبۇد،
ئىبنى بۇرھانىددىن خوجا مەھمۇد②.

دەپ «سەجئى» قىلدىم. ئاخىر يازغىنىم ياراپ قېلىپ قوبۇل قىلدى. شۇنىڭ بىلەن مېنى مۆھۈر ئويدۇرۇشقا مەسئۇل قىلدى. مەن مۆھۈرئويغۇچىنىڭ قېشىدا تۇرۇپ ئويدۇرۇپ تەييار قىلدىم. مېنىڭ بۇ خىزمىتىم ناھايىتى ئەرزىگەنلىكتىن مەھمۇدىن خوجا تولىمۇ خۇرسەن ۋە خۇشال بولدى. مېنى مۆھۈردار يەنى مۆھۈر تۇتقۇچى قىلىپ بەلگىلەپ مۆھۈرنى ماڭا تاپشۇردى. ھەرقانداق يارلىق، ئەمر-پەرمان، قانۇن-دەستەكلەرنى ماڭا تاپشۇراتتى. مەن مۆھۈر باسقاندىن كېيىن كۆچكە ئىگە بولاتتىم.

خىتايلاردىن ئولجىغا قالغان بۇغداي ئامبىرى، ئۇن ئامبىرى، ئارپا ئامبىرى قاتارلىق ئۆچ خىل ئاشلىق ئامبىرىنى مېنىڭ باشقۇرۇشۇمغا تاپشۇرغاندى. بۇ ئاشلىقلارنى ئوردىنىڭ مەخسۇس ئالىي ئاشخانىسى، ئاتخانىسى ۋە خاس خىزمەتچى مەھرەملەرنىڭ ئاتلىرىغا ئىشلىتەتتى. مەن ئۆز ئورنۇمدا ئاشلىق ئامبارلىرىنى باشقۇرۇش ئۈچۈن ئىنىم مۇھەممەد خەلىپىنى قويدۇم. ئەمما ھەممە نەرسىنى بەلگىلىمە، ئۆلچەم، بۇيرۇق بىلەن سەرپ قىلاتتى. مەخسۇس ئالىي ئاشخانىغا لازىم بولىدىغان گۆش-

---

① سەجئى ــ قاپىيىلەشتۇرۇش، شېئىر تۇزۇش.

② مەنسىي ــ تەكرىنىڭ ئىززەت ـ ھۆرمىتىگە ئىگە بولغان بۇرھانىددىن خوجىنىڭ ئوغلى مەھمۇد.

ياغ، گۈرۈچ، سەۋزە - پىياز، چاي - تۇز، ئوتۇن قاتارلىقلارغا ئامباردىكى ئاشلىقنى سېتىپ خىراجەت قىلاتتى. ئامباردىكى ئاشلىقلار شۇ قەدەر تولا ئىدىكى، ئىككى يىلدىن كېيىن كىرىپ قاراپ باقسام، تۆت ھەسسىسىنىڭ بىر ھەسسىسىمۇ تۈگىمەپتۇ. ئۆزۈمگە بەلگىلەنگەن ئۆلچەمدىن تاشقىرى بىر سەر ئاشلىقنىمۇ ئارتۇق ئالمىدىم. ئىنىم مۇھەممەد خەلىپە بىلەن بىر ھويلىدا بولغانلىقىم ئۈچۈن، بەزى چاغلاردا چىراغ يېغى ياكى شام لازىم بولۇپ قالسا بازار نەرخى ھېسابلاپ پۇل بېرىپ ئالاتتىم. ئاشخانا ۋە ئاتخانىلارغىمۇ ئۆلچەمدىن تاشقىرى كەڭرى ئىشلەتمىدۇق ياكى سېتىپ پۇلىنى يانچۇقىمىزغا سالمىدۇق. بۇ مېنىڭ پەرھىزكار ۋە تەقۋادارلىقىمدىن بولغان ئىش بولۇپلا قالماي، بەلكى ئىنسان، ئېھتىيات ۋە دىيانىتىمدىن بولدى. يەنە توققۇز ئامبارنى لىقمۇ لىق ئاشلىق بار ئىدى. بۇلار كېيىن ئاتلىق① غازىنىڭ قولىغا چۈشتى.

دېمەك، مەن مەھمۇدىن خوجىدىن مۇھەممەد قازىبەگنىڭ دېگىنىدەك رۇخسەت ئېلىپ ئېتىتارغا باردىم. كەڭرى نازۇ نېمەتلەر بىلەن ئېتىتار قىلىپ ئاندىن ناماز تاراۋىسىنى ئادا قىلدۇق. تاراۋىدىن يېنىپ مەخسۇس ھازىرلانغان مېھمانخانىغا كىردۇق. كۆڭۈلنى مەپتۇن قىلىدىغان نەغمە - ساز، ناخشا - ناۋا بىلەن مەشرەپ بولدى. مەشرەپ ۋە مېھماندارچىلىق قائىدىسىنى ھەددىدىن ئاشۇرۇپ بەجا كەلتۈردى. ۋاقىت يېرىم كېچە بولغاندا يالغۇز مېنى چاقىرىپ يەنە بىر خاس مېھمانخانىغا ئېلىپ كىردى. بۇ ئۆيدە ئۆچتۇرپانلىقنىڭ كونا بەگلىرىدىن قۇربان خەزىنىچى بەگ، مولىلا ئىمىن شەيخ ۋە مولىلا تۆرە②، مېھمانبەگ

---

① ئاتلىق غازى ـــ ياقۇپبەگ يەنى بەدۆلەتنى كۆرسىتىدۇ.

② «تارىخىي ھەمىدىيە» دە: «مولا نۇر» دەپ ئېلىنغان ـــ مۇھەررىردىن.

باشلىق 15 كە يېقىن كىشىلەر ئولتۇرغانىكەن. مەن كىر - گەندىن كېيىن يەنە زىيارەت قائىدىلىرى تەلتۆكۈس ئادا قىلىنغان- دىن كېيىن يۈرت ئۇلۇغلىرى مۇنداق دېدى: «بۇرھانىددىن خوجامنىڭ كۆڭلى يۇمشاق ياخشى كىشى. ھامىددىن خوجام بولسا ناھايىتى غەيرەتلىك، غەزەپچى زىيادە، ئاچچىقى يامان كىشى ئىكەن. مەھمۇدىن خوجام ھازىر ناھايىتى ياخشى سوراۋاتىدۇ. ئۇنىڭدىن چوڭ - كىچىك، ھەممە خەلق رازى. شۇنىڭ ئۈچۈن، بۇرھانىددىن خوجام، ھامىددىن خوجاملار يۈرتدارچىلىق ئىشىغا ئارىلاشماي تىنچ يېتىپ ئىبادەت بىلەن شۇغۇللانسا، مەھمۇدىن خوجام ھۆكۈمرانلىق ئىشى بىلەن مەشغۇل بولسا ياخشى بولىدۇ. مۇبادا خوجاملارنىڭ ھەممىسى يۈرتدارچىلىق ئىشىغا ئارىلىشىپ دەخلى قىلسا ئوبدان بولمايدۇ. بىزنىڭ شۇ ئىلتىماسىمىزنى ئۆزلىرى يەتكۈزۈپ ماقۇل قىلىپ، توختام قىلىپ بەرسىلە، بىز ناھايىتى خۇرسەن بولىمىز. ئەگەر بۇ ئىلتىماسىمىز ماقۇل كۆرۈلمىسە ئىش يامان بولىدۇ، ۋەسسالام» دەپ گەپنى تۈگەتتى.

ئەتىسى، مەن قايتىپ كېلىپ ئۇلارنىڭ غەرەز - مۇددىئا - سىنى مەھمۇدىن خوجامغا بىر - بىرلەپ ئىزھار قىلىپ يەتكۈزدۇم. مەھمۇدىن خوجام «بۇ گەپنى مەيلى دادام، مەيلى ئاكامغا مەلۇم قىلمىسىلا، ئۆزۈم يولى بىلەن ئېيتىپ ماقۇل قىلىمەن» دېدى. ئۇنىڭغىچە ئۈچ كۈن ئۆتۈپ كەتتى. تۆتىنچى كۈنى كېچىسى بولغاندا ئۈچتۇرپان خەلقى قوزغىلىپ قارا كالتەك بولۇپ مەھ- مۇدىن خوجامغا ئىتائەت قىلىشتىن باش تارتىپ مازار تېرەك دېگەن جايغا توپلاندى. بۇ خەۋەر يېتىپ كەلگەندىن كېيىن بۇرھانىد - دىن خوجام موللا توختى مۆھتەسىپ دېگەن كىشىنى، مەھمۇدىن خوجام مېنى (ئاپتورنىڭ ئۆزىنى) ئەلچىلىككە تايىن قىلدى. ئەتىسى ئىككىمىز ئەلچىلىك سۈپىتىدە شەھەردىن چىقىپ كۈن چىققان چاغدا مازار تېرەكىكە يېتىپ بارىدۇق. يىراق -

يېقىندىكى خالايىق بىرلىشىپ ھەممۇدىن خوجىدىن يۈز ئۆرۈپ مىرزاجان ھەزرەت دېگەن كىشىنى ئۆزلىرىگە ئۇلۇغ قىلىپ سايلاپتۇ.

ھاۋا سوغۇق بولغاچقا ئۇلار بىزنى ئۆيگە باشلاپ كىردى. ئەلچىلىك سۈپىتىدە تۇرۇپ ئېيتتۇقكى:

— خوجاملار، كىچىك-چوڭ يۇرت ئەھلى بۇ خىل سۆز-ھەرىكىتىدىن يانسۇن، يۇرتدارچىلىققا قايسى ئىش توغرا بولمىغان بولسا ئۇنى ئۆزگەرتىشنىڭ ئىلاجىنى قىلايلى. ئەگەر كۆڭلى ئاغرىغان بولسا، تون كىيدۈرۈپ، چاي قۇيۇپ كۆڭلىنى ئالايلى، دەپ بىزنى چىقاردى، — دېدۇق. بىزنىڭ بۇ گېپىمىزنى ئاڭلاپ مىرزاجان ھەزرەت باشلىق كاتتىلار باشلىرىنى تۆۋەن سېلىپ نېمە دەپ جاۋاب بېرىشنى بىلەلمەي تۇرغانلىرىدا، ئىمىن شەيخ قوپۇپ:

— قىرغىز، قازاقلار مۇ ئۆزىنىڭ يۇرتىنى ئۆزى سوراۋاتىدۇ. بىزمۇ قىرغىز، قازاقلاردىن قالغۇچىلىكىمىز يوق. ئۆزىمىزنىڭ يۇرتىنى ئۆزىمىز سورىساق نېمە بوپتۇ. خوجاملار ھەرقانچە جاپا-مۇشەققەت تارتقان بولسا، ئۇنىڭ ئەجرى قولىغا تەگدى. ياراق-جابدۇقتىن باشقا ھەرقانداق نەرسىلىرى بولسا ئۆزلىرى ئېلىپ كەتسە، ئات-ئۇلاغ تەييارلاپ يولغا سالساق، ئەگەر مۇنداق بولمايدىكەن كىيگەن تونىمىز كېپەن، ئىچىدىغان چېيىمىز ئەجەل شەربىتى بولىدۇ، سۆز تامام، — دېدى. شۇنىڭ بىلەن موللا توختى مۆھتەسىپكە بىر ئادەم قوشۇپ شەھەرگە كىرگۈزدى. مېنى كىرگۈزگەن ئادەمنىڭ ئورنىغا باردىمتاي قىلىپ تۇتۇپ قالدى. شۇ كۈنى جۈمە كۈنى بولۇپ، توپلانغان قوزغىلاڭچىلار مازار تېرەكتىكى مەسچىتتە جۈمە نامىزىنى ئادا قىلغاندىن كېيىن مىرزاجان ھەزرەتنى ئاق كىگىز ئۈستىگە ئولتۇرغۇزۇپ ئۆزلىرىگە پادىشاھ تىكلەپ يىغا-زار بىلەن شەھەر

ئەرەپكە قاراپ راۋان بولدى. ئەمما ئاق كىگىز ئۆستىدىن مىرزاجان ھەزرەت يىقىلىپ چۈشتى، نەسلىك باشلاندى. شۇ ماڭغىنىچە بېرىپ بىر دەرۋازىنى ئېچىپ كىرىپ يەنە بىر دەرۋازىغا بارغۇچە ھامىددىن خوجا توپ - زەمبىرەك ئېتىپ، قوزغىلاڭچىلار- نىڭ بىرمۇنچىسىنى ئۆلتۈرۈپ، قالغانلىرىنى قوغلاپ چىقىرىپ دەرۋازىنى ئېتىۋالدى ۋە سېپىلىنىڭ ئۈستىگە چىقىپ ئوق ئېتىپ ھېچ كىشىنى يېقىن كەلتۈرمىدى. قوزغىلاڭچىلار مېنى بىر ئۆيگە قاماپ قويۇپ بىرنەچچە كىشىنى ساقلاشقا قويدى. قوزغىلاڭچىلار بەش كېچە - كۈندۈز پۈتۈن كۈچى بىلەن جەڭ قىلغان بولسىمۇ شەھەرنى ئالالمىدى. نۇرغۇن ئادەم زايە بولدى. يەتتىنچى كېچىسى بولغانىدا مىرزاجان ھەزرەت مېنى قاماپ قويغان ئۆيدىن ئېلىپ چىقىپ، ئۈچتۇرپاننىڭ ۋە قىرغىزلارنىڭ چوڭ - كىچىك بەگلىرى، تۆرەگانلارنىڭ چوڭلىرىنىڭ ئالدىدا:

— ئۆزلىرى بىز تەرەپكە خوجامنىڭ ئەلچىسى بولۇپ چىق- قان، ئەمدى بىز تەرەپتىن خوجامغا ئەلچى بولۇپ بېرىپ ئىككى تەرەپنى ئەپلەشتۈرۈپ قويسىلا. يۇرت ئەھلىگە مەن پەند - نەسىھەت قىلدىم. ئىلگىرىكىدەك خوجاملار پادىشاھ، بىز يۇرت ئەھلى پۇقرا بولىدىغان بولدۇق، — دېدى.

مېنىڭ مېنىپ چىققان ئېتىمنى سابىت يۈز بېگى ئولجا قىلىۋالغانكەن. تېپىپ چىقىپ قايتۇرۇپ بەردى. مېنىڭ كەينىمدىن خوجاملار سەمەرقەندلىك موللا قەلەندەر ئاخۇن دېگەن مۆتىۋەر كىشىنى ئەلچى قىلىپ چىقارغانكەن. ئۇ كىشىمۇ مېنىڭ بىلەن بىر ئۆيدە قاماپ قويۇلغانىدى. ئۇنىمۇ سوراپ ئېلىپ ئۆزۈمگە ھەمراھ قىلىپ شەھەرگە قايتتىم. بىرگە قوزغىلاڭچىلارنىڭ دەخلى قىلماسلىقى ئۈچۈن تۆت بەگنى قوشقانىدى. ئەسلىدە تۇمشۇق تاغىدىن ئۆتكۈزۈپ قويۇپ قايتىپ كەتمەكچىدى. تۇمشۇق تاغقا كەلگەندىن كېيىن قوشۇلۇپ كەلگەن بەگلەردىن نورۇز-

بەگ مىڭ بېگى قۇلىقىمغا ئاستا-مۇڭداق دېدى: «مېنى پالاكەت بېسىپ بۇلارغا قوشۇلۇپ قاپتىمەن. ئۆزلىرى بىلەن شەھەرگە كىرىپ كەتسەم زادىلا قىلىۋېتەرمۇ؟» دەپ سورىدى. مەن دەرھال ئەھۋالنى مۇلچەرلەپ تاشكارىلاپ:

— مېنىڭ بىلەن شەھەرگە بىللە كىرسىلە ھەرقانداق شارائىتتا قۇتۇلدۇرۇپ قالىمەن، بۇ توغرىدا مەن كېپىتىل، — دېدىم. باشقا بەگلەرمۇ ئاڭلاپ:

— بىزمۇ بىللە كىرسەك، — دېيىشتى. ئۇلارغىمۇ كېپىل بولۇپ شەھەرگە ئېلىپ كىردىم.

ئۇچ دەرۋازىغا ئۇچ خوجام مۇئەككەل ئىكەن. مەن ھامىددىن خوجام بار دەرۋازا بىلەن كىردىم. ئۇلار بىلەن كۆرۈشكەندىن كېيىن ۋەقەنى بىر - بىرلەپ بايان قىلدىم. ھامىددىن خوجام ناھايىتى خۇشال ۋە مىننەتدار بولۇپ سەللە - كۈلاھ*، تون - سەرۇپاي ئىنئام قىلدى. مۇللا قەلەندەر ئاخۇن باشلىق بەگلەرنى ئېلىپ كىرىشكە ئادەم بۆيرۇدى. شۇ ئەسنادا بىر كىشى كېلىپ مېنى بۇرھانىددىن خوجامنىڭ ھۇزۇرىغا ئېلىپ باردى. ئەھۋالنى بىر - بىرلەپ بايان قىلغىنىمدىن كېيىن ھەددىدىن زىيادە خۇشال بولۇپ، كۆزلىرىدىن يامغۇردەك ياش تۆكۈپ يىغلاپ ئۇرۇپ دۇئا قىلدى. چۈنكى شۇ كۈنلەردە خوجاملار قورشاۋدا قېلىپ، تاقەتلىرى تاق بولۇپ، شەھەردىن قېچىپ كېتىدىغانلىنىڭ ئىلاجىنى تاپالماي ھەم قوزغىلاڭچىلارنىڭ ئەھۋالىنى بىلەلمەي كېلىدىغان بالا - قازاغا رازى بولۇپ تۇرۇشقانىكەن.

شۇ كۈنى ئىپتارغا يېقىن ھامىددىن خوجام توپ - زەمبىرەك بىلەن يىگىت - سەركەردىلىرىنى باشلاپ مازار ئېرەككە بېرىپ،

---

*كۈلاھ — سەللە يۆگەش ئۈچۈن يىپ ياكى يىپەك رەختتىن تىكىلگەن بۆك.

مىرزاجان ھەزرەتنىڭ ھويلىسىنى قورشۇپلىپ ئىككى تەرەپتىن زەمبىرەككە تۇتتى. قوزغىلاڭچىلار ئىپتىتار بىلەن بوۋلۇپ خەۋەرسىز قالغاچقا ئۇلارنى ئۆلتۈرۈپ، مىرزاجان ھەزرەتنى تىرىك تۇتۇپ باغلاپ شەھەرگە ئېلىپ كىردى. شۇ كېچىسى مەيلى ياخشى، مەيلى ياماننى ئۇچرىغان يەردە ئۆلتۈردى. ئۇچتۇرپاننىڭ بۇرۇنقى ھاكىمى توختىبەگ، ئىنىسى ئاقبەگ، باي مۇھەممەد قازى، قۇربان خەزىنىچى باشلىق نۇرغۇن مۆتىۋەر كىشىلەر تىرىك قولغا چۈشتى. قىرغىز بەگلىرى باشلىق بىرمۇنچە كىشىلەر قەشقەرگە كەتتى. بۇلارنىڭ بەزىلىرىنى يولدا قىرغىزلار تالان-تاراج قىلىپ يوق قىلدى. بەزىلىرى سوغۇقتا توڭلاپ نابۇت بولدى. ئىمىن شەيخ باشلىق بىرمۇنچە ئادەملەر ئىلى تەرەپكە قېچىپ بېرىپ چۆل - جەزىرىلەردە ھالاك بولدى. ئاتا - بالىدىن، بالا ئاتىدىن خەۋەرسىز گويا قىيامەت بولغاندەك ھەممە ئۆز ھالى بىلەن ۋەيران ۋە سەرگەردان بولدى. ئۆلگەنلەرنىڭ سانىنى 2000 دىن زىيادە دەپ ھېسابقا ئېلىشتى. بۇنىڭدىن باشقا تەرەپ - تەرەپكە تارقىلىپ چۆل - باياۋاندا ئۆلگەنلەرنىڭ ھېسابى يوق.

خوجاملار ئۇچتۇرپان شەھىرىنى قولغا كىرگۈزگەندە ھاراق-خانىنىڭ ھاراق قاينىتىدىغان چوڭ قازىنى ئولجا چۈشكەنىدى. بۇ قازاننى خوجاملار قۇتلۇق مازارغا ۋەخپە قىلىپ بەرگەنىدى. قوزغىلاڭچىلار بۇ قازاننى مىرزاجان ھەزرەتنىڭ ھويلىسىغا ئېلىپ بېرىپ غىزا قىلىپ يېيىشكەنىكەن. ھامىددىن خوجام كېلىپ زەمبىرەككە ئوت ياققان چاغدا، بۇ قازاندىن ئۇماچ ئۈسۈپ بېرىۋاتقان ئىككى كىشى قازانغا چۈشۈپ كېتىپ ئۇماچقا مىلىنىپ ھالاك بولۇپتۇ.

ھامىددىن خوجام، قوزغىلاڭچىلاردىن تىرىك قولغا چۈشكەنلەرنى بىر - بىرلەپ سوراق قىلىپ، ھەر كېچىسى ئۆلتۈرۈپ

قۇدۇققا تاشلاتقۇزدى. مۇشۇنداق ئەھۋالدا يەتتە قۇدۇق ئادەم ئۆلۈكى بىلەن لىقمۇلىق تولدى. ئاغزىنى كۆمدۈرۈۋەتتى.

دېمەك، قوزغىلاڭچىلارنىڭ بېشىغا بۇ ئالەمدە بولمىدىغان بالا ـ قازا، ئازاب ـ ئوقۇبەتلەرنىڭ ھەممىسى كەلدى. بۇنى بىر ـ بىرلەپ بايان قىلسام، ئاڭلىغۇچىلارنىڭ تەبىئىتىگە ئېغىر كېلىشى مۇمكىن.

بۇ قوزغىلاڭچىلارنىڭ مۇنداق ھالاكەتلەرگە دۇچار بولۇشىدا سەۋەب بار ئىدى. سەۋەبسىز بۇنداق ئىشلارنىڭ يۈز بېرىشى مۇمكىن ئەمەس. بۇ سەۋەب شۇكى: ئۇچتۇرپان ئەھلى ناھايىتى ئېتىقادلىق مۇسۇلمان، شەرىئەت ھۆكمىگە قاتتىق رىئايە قىلىدىغان بولسىمۇ، يەنە غەلىتە ئېتىقادتىكى كىشىلەرمۇ بار ئىدى. بۇلارنىڭ بەزىلىرى ئۆزىنى كەبىرۇيە سۇلۇكىدا دېسە، يەنە بەزىلىرى ئىسـ ھاقىيە، نەمىتىيە، رەبۇدىيە، دۇۋانىيە* سـۇلۇكىدا بىز دەپ خىلمۇ خىل سۇلۇكلەرنىڭ ئېتىقادچىلىرى ئىكەنلىكىنى بىلدۈرۈشەتتى. ھەتتا بەزىلىرى خوجاملارغا بولغان ئىخلاسلىرىنى ھەددىدىن زىيادە ئاشۇرۇپ «ئاللا خوجام» دەپ تەكرى بىلەن خوجاملارنىڭ ئارىسىغا ھېچقانداق كىشىنى سىغدۇرمايتتى. خوجاملار يېڭى بارغان چاغدا «بىز تەلەپ قىلغان كۆڭلىمىزدىكى خوجىمىز مۇشۇ» دەپ ئەقىدىلىرىنىڭ كۈچلۈكلۈكىدىن ئاتلىرىنى يىلقىسى بىلەن، قويلىرىنى قوتىنى بىلەن، كالىلىرىنى ئېغىلى بىلەن ھەدىيە قىلىپ بېرىپ دۇئاسىنى ئالغانىدى. ئەمما خوجاملار ھەممە خالايىق ئوخشاش پۇقرا دەپ قاراپ، ئۇلارغا باشقىچە كۆز قاراشتا بولمىدى. بۇ گۇرۇھ مۇشۇ توغرىدىن ئاغرىنىپ:

— بىز دېگەن خوجا بۇ ئەمەسكەن، — دەپ ئاخىر يـۈز

---

* كەبىرۇيە، ئىسھاقىيە، نەمىتىيە، رەبۇدىيە، دۇۋانىيە دېگەنلەرنىڭ ھەممىسى سوفىزمدىكى خىلمۇ خىل سۇلۇك ـ يوللارنىڭ نامى.

ئۆرۈدى. باشقىلار ئۇلاردىن:

— «ئاللا خوجام» دەپ ئاتايدىكەنسىزلەر، زادى ئىسمى نېمە؟ — دەپ سورىغاندا، ئۇلارنىڭ خەلىپە ۋە ماشايىخلىرى:

— بىز خوجامنىڭ مۇبارەك ئىسىملىرىنى ئاغزىمىزغا ئالالمايمىز. ئاتا ـ بوۋىلىرىمىزمۇ ئاللا خوجام، دەپ كەلگەنكەن، بىزمۇ ئاللا خوجام دېسەك خوجاملار ئۆزلىرى تېپىۋالىدۇ. بىز تېخى ئىسمىنى ئاڭلاپ باقمىغان، — دېگەنىدى.

سوپى ئالىلايار ئۆزىنىڭ «سۇباتىل ئاجىزىن» دېگەن كىتابىدا مۇنداق يازغان:

بولۇپتۇر ھەم تەقى بىر پىرقە پەيدا،
ئاتى مۇئمىن ۋەلى نەپسىگە شەيدا.
يىغارلەر پارەئى بويىنى يوغاننى،
سالۇرلەر ئوتراغە قىزۇ ـ جۇۋاننى.
ئالىپ بارسا كىشى ئەھلى ئايالىن،
كۆتەرۇر بەھەممەتلىك ۋەبالىن.
ھارام ئىشنى كى تائەت بىلسە ئىنسان،
ئېرۇر بول ئېتىقادى نا مۇسۇلمان.
بۇ ئەيغان پىرقە كىم زال مەسەلدۇر،
شەرىئەت ئەھلى بۇ ئەلدىن خىجىلدۇر.

بۇ شېئىر مۇشۇلارنىڭ شەنىگە لايىقتۇر.

يەنە بىر سەۋەب، بۇ گۇرۇھتىكى كىشىلەر، ئەر ـ خوتۇن بىر ئۆيگە يىغىلىپ، يوغان قازانغا جىق كۆكچاي سېلىپ، نەچچە قاچا ـ تاۋاقلاردا قايماقنى قۇيۇپ قاينىتمىدىكەن. ئىناۋەتلىك مۆتىۋەر ئادەمدىن بىرىنى ئۈسۈپ بېرىشكە تەيىن قىلمىدىكەن. ئۇ كىشى غۇسۇل تەرەت ئېلىپ چۆمۈچنى تۇتۇپ قاچا ـ قاچىلارغا ئۈسۈپ

تەۋەررۈك - تەۋەررۈك دەپ بىرىدىكەن. باشقىلار تەزىم - تەۋەززۇ بىلەن ئېلىپ ئىچىدىكەن. شۇنىڭ بىلەن نەغمە باشلىنىپ ئەر-خوتۇن ئۇسسۇلغا چۈشىدىكەن. گاھى يىقىلىپ، گاھى قوپۇپ، مەست ۋە بىھوش بولۇپ، ئاغزىدىن كۆپۈك كېلىپ ھۆزۈر قىلىشىدىكەن. بۇلار «ھۆزۈرۈم» دەپ بىر مۇقام ئىختىرا قىلغانىكەن. (سازەندىلەر ھازىرمۇ بەزى يىغىلىشلاردا «ھۆزۈرۈم» مۇقامىغا ئويناپدۇ).

شۇنداق قىلىپ بىرنەچچە سائەتتىن كېيىن ئۇلار ھوشلىرىغا كەلگەن بولۇپ «ئۇھ» تارتىشىپ، كۆزلىرىنى ئېچىپ ئولتۇرۇشىدىكەن. مۇنداق قىلىقنى «كەبىرۇيە سۇلۇكى» دەپ ئاتىشىدىكەن. ئەمەلىيەتتە بولسا، بۇ پۈتۈنلەي شەرىئەتكە خىلاپ ھەرىكەت.

بىر كۈنى بۇ گۇرۇھنىڭ ئۇلۇغ خەلىپىسى خوجاملارنىڭ ھۆزۈرىغا كېلىپ تەۋەررۈك كۆكچاي تىلەپ ئالغاندىن كېيىن:

— بىزگە دۇئا قىلىپ بەرگىلى ئۆزلىرىدىن بىر ئادەم تىلەيمىز، — دەپ ئىلتىجا قىلدى.

خوجاملار مەن كەمىنە يازغۇچىنى بۈيرۇدى. مەن ئۇلارنىڭ سۆھبەتلىرىنىڭ ئۈستىگە بېرىپ ئەھۋالنى ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆردۈم. ئاۋۋال باشلاپ خوتۇنلار بىلەن ئۇسسۇلغا تەكلىپ قىلىپ:

— تەۋەررۈك قىلىپ باشلاپ بەرسىلە، — دەپ ئىلتىماس قىلدى.

— مەن تېخى ياش، — دەپ ئۆزۈرە ئېيتىپ، بىر پىشقەدەم كىشىنى ئۆز ئورنۇمدا تەكلىپ قىلدىم. سۆھبەت ئاياغلاشقاندىن كېيىن ئۇلار «ئۆزلىرى بىزنىڭ سۇلۇكىمىز بىلەن كەم شۇغۇللانغاندەك تۇرىلا» دېۋىدى، مەن: «ھازىر مەن پەيغەمبىرىمىزنىڭ شەرىئەت سۇلۇكلىرىنى تولۇق ئادا قىلالمىدىم. ئادا قىلىپ بولغاندىن كېيىن سىلەرنىڭ سۇلۇكىڭلارغا ئىشتىراك قىلسام مەمكىن»، دەپ جاۋاب بەردىم.

خوجاملار مېنى بىلمەستىن سۇلۇكلىرىنى ئىزھار قىلغانىكەن ھەم ئۇقۇشماي تەۋەررۈك چايلىرىغا باشلاپ چىققانىكەن. بىزنى ئۆز سۇلۇكىدە دەپ گۇمان قىلغانلىرىغا كېيىن پۇشايمان قىلىشتى، ئەمما پايدىسى بولمىدى.

شەرىئەتنىڭ ھمايىچىسى بولغان خوجام پادىشاھ بۇ گۇرۇھ-تىكىلەرنىڭ ناتوغرا يولنى توغرا يول دەپ تونۇپ، بىدئەتنى① سۈننەتتىن② يەرقلەندۈرمىگەنلىكىنى بىلىپ، پەيغەمبىرىمىزنىڭ شەرىئەتلىرىگە تەتبىقلاپ مەشھۇر ئۆلىمالاردىن پەتىۋا③ ئېلىپ پەتىۋانىڭ مەزمۇنىنى خالايىققا ئېلان قىلدى ۋە جاكار قىلىپ «ھەممە ئىشتا نەسىھەت ۋە توغرىلىقنى تۇتۇشنىڭ ئۆزى دىن دېمەكتۇر» دېگەن ھەدىسنىڭ مەزمۇنىغا مۇۋاپىق ياخشى سۆز، شېرىن گەپنەر بىلەن ۋەز-نەسىھەت قىلغان بولسىمۇ پايدىسى بولمىدى. يەنە بىگانە ئەر-خوتۇنلار بىر يەرگە يىغىلىپ سۆھبەت قىلغانلىقلىرىنى ئاڭلاپ، چاقىرتىپ كېلىپ شەرىئەت قامچىسى بىلەن دەررە ئۇرۇپ قاتتىق جازالىدى. ئۇلار بۇنىڭدىن ئاغرىنىپ ئاداۋەت تۇخۇمىنى تېرىپ، خۇسۇمەت تىكىنىنى چاچتى. دۇشمەنلىك ئاداۋىتى ئۆرلەپ ئالمتوپىلاڭ كۆتۈردى. ئاقىۋىتى جەڭ-جېدەلگە ئايلاندى. كۆيۈپ تۇرغان چىراغقا پەرۋانە ئۆزىنى ئۇرغاندەك ئۆزىنى ئۇرۇپ ھالاك بولۇپ تۇگەشتى.

---

① بىدئەت — ئىسلام دىنىنىڭ قائىدىسىگە كىرمەيدىغان ئىشلار بىدئەت دېيىلىدۇ.

② سۈننەت — پەيغەمبىرىمىزنىڭ قىلغان ئىشلىرى، ئادەتلىرى سۈننەت دېيىلىدۇ.

③ پەتىۋا — بىر ئىشنىڭ توغرا ياكى ناتوغرىلىقىنى ئىسلام شەرىئىتى بويىچە ئىسپاتلاپ چىقىرىلغان ھۆكۈم پەتىۋا دېيىلىدۇ.

نەزم

چىراغنىكى ھەق ياندۇردى قويدى،

كىشىكىم «پۇف» دېدى ساقالى كۆيدى.*

دېمەك، بۇ گۈرۈھتىكىلەرنىڭ ئەھۋالىي مۇشۇ شېئىرنىڭ مەزمۇنىغا مۇۋاپىق بولدى.

9

خوتەن بىلەن ئىلىغا ئەۋەتىلگەن ئەلچى، مەكتۇپلار ۋە ئۇ تەرەپتىن كەلگەن ئەلچىلەرنىڭ ۋەقەلىرى

كۆچاشەھىرىدە قوزغىلاڭ بولۇپ راشىددىن خوجامنىڭ غەلىبە قازانغانلىقى توغرىسىدىكى خەۋەر ئالتە شەھەرنىڭ چوڭ - كىچىك ئاھالىلىرىگە ھەتتا ئەتراپ ئالەمگە تارقىلىپ كەتتى. شەھەردىكى مۇسۇلمانلار ۋە تۈركىگانلار ئىسلام ئېيچىش مۇددىئاسى بىلەن كاپىرلارنىڭ بېشىغا تىغ تارتىپ، كاپىرلارغا ئىتائەت قىلىشتىن باش تارتتى. جۈملىدىن ئىلىدىكى تارانچى ۋە تۈركىگانلارمۇ كاپىرلارغا ئىتائەت قىلىشتىن يۈز ئۆرۈپ، موللا شەۋكەت ئەلەم ئاخۇنۇمنى ئۆزلىرىگە باشلىق قىلىپ سايلىدى. خوتەن خەلقىمۇ كاپىرلارغا بويسۇنۇشنى رەت قىلدى. يەكەن ۋە قەشقەر ئاھالىسىمۇ غەيرىي دىنىدىكىلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىق زەنجىرىنى ئۈزۈپ تاشلىدى. چۈنكى، كۆچا شەھىرى، بۇ ئالتە شەھەرنىڭ دەرۋازىسى

* سوۋېت ئالىمى ئاياربېكنىڭ «سۇباشىل ئاجىزدىن» دېگەن كىتابىدىن ئېلىنغان بېيىت.

زىسىغا ئوخشاش بولۇپ، بېرىش - كېلىش ئۈچۈن كۈچادىن ئۆتمەي بولمايتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن، بۇ شەھەرلەر قوزغىلىپ ھەرقايسىسى ئۆزلىرىگە يېڭىدىن باشلىق ۋە ھاكىم سايلاپ ئالدى. بولۇپمۇ خوتەن خەلقى ئىتتىپاقلىشىپ، دامولللا ھاجى ھەبىبۇللا مۇپتى دېگەن پەرھىزكار ۋە شەرىئەتپەرۋەر بىر كىشىنى ئۆزلىرىگە باشلىق قىلىپ، دىنسىزلار ئۈستىگە تىغ تارتىپ، پات - پۈرسەتتىلا غەلىبە قازاندى. تۈڭگانلارنىمۇ دىنسىزلار بىلەن ئوخشاش، دەپ ھېسابلاپ، ئۇلارنىمۇ يوقاتتى.

شۇ كۈنلەردە نەزىددىن خوجا ھاجى خەزىنىچى بەگنىڭ ھەمراھلىقىدا كۈچادىن كېلىپ يەكەننى قولغا كىرگۈزگەنىدى. ھايال بولمايلا نەزىددىن خوجا ھاجى خەزىنىچى بەگكە 700 مۇسۇلمان، 300 تۈڭگان جەمئىي 1000 نەپەر ئەسكەرنى قوشۇپ خوتەنگە بېرىشنى بۇيرۇپ مۇنداق دېدى:

— ھەبىبۇللا ھاجى سىلىنىڭ بارغانلىقلىرىنى ئۆزىگە ئابروي دەپ بىلىپ، ئىتائەت كەمىرىنى بېلىگە باغلاپ، قىلىچنى بوينىغا ئېسىپ ئالدىلىرىغا چىقىپ، سىلىنى ئىززەت - ئىكرام بىلەن شەھەرگە باشلاپ كىرىپ پادىشاھلىق تەختىدە ئولتۇرغۇزۇپ خىزمەتكارلىق قائىدە - رەسمىنى بەجا كەلتۈرسىغۇ ناھايىتى ياخشى. ئەگەر ئۇنداق قىلمايى كەينىگە تارتىپ ھايال قىلسا ئۇ چاغدا ئىككىلەنمەيلا كۈچ ۋە زورلۇق بىلەن خوتەننى قولغا كىرگۈزۈپ، ھەبىبۇللا ھاجىنى ئەھلى ئەۋلاد، بالا - چاقىلىرى بىلەن قوشۇپ مېڭىڭ ھۇزۇرۇمغا ئەۋەتسىلە، — دەپ بىرمۇنچە ئاچچىق - ئورۇنسىز گەپلەرنى قىلىپ يولغا سالدى.

ھاجى خەزىنىچى بەگ يەكەندىن چىقىپ، يۇرتىمۇ يۇرت، مەنزىلمۇ مەنزىل يول يۈرۈپ سانجۇغا يېتىپ باردى ۋە مەغرۇرانە خەت قىلىپ خوتەنگە كىرگۈزدى. ھەبىبۇللا ھاجى پادىشاھ بۇ خەتنى تاپشۇرۇۋېلىپ مۇلاھىزە قىلىپ كۆرگەندىن

كېيىن:

— بۇ خەتتىن دوستلۇقنىڭ پۈرىقى كەلمەي، خۇسۇمەت ناغرىسىنىڭ ساداسى كېلىۋاتىدۇ. بۇنىڭ لايىقىدا ئالدىغا ئادەم چىقىرىشىمىز لازىم، — دەپ ئويلاپ، چوڭ ئوغلى ئىبراھىمخان سۇدۇرنى باش قىلىپ 2000 ئەسكەرنى ھاجى خەزىنىچى بەگنىڭ ئالدىغا ئەۋەتتى. ئىككى ئوتتۇرىدا ئۇرۇش بولۇپ، ئىبراھىمخان سۇدۇرغا ئوق تېگىپ ۋاپات بولدى. ئاخىرىدا ھاجى خەزىنىچى بەگنىڭ ئەسكەرلىرى بەرداشلىق بېرەلمەي ئارقىسىغا قاراپ قاچتى. ھاجى خەزىنىچى بەگ مەغلۇپ بولۇپ نۇرغۇن ئەسكەرلىرىدىن ئايرىلىپ ئازغىنا ئادەم بىلەن يەكەنگە قايتىپ كەلدى. ھەبىبۇللا ھاجى پادىشاھنىڭ ئەسكەرلىرى غالىب بولۇپ خۇشال - خۇرام خوتەنگە يانىدى.

بۇنىڭدىنكى سەۋەب شۇ ئىدىكى، ھاجى خەزىنىچى بەگ خوجاملارغا ئانا جەمەت تۇغقانچىلىقى بار، خىتاي مەنسەپدارلىرىغا تۆشچى بولۇپ كەلگەن قەدىمىي بەگزادىلەردىن ئىدى. ئۇيغۇر - كەندە تۇرۇشلۇق خان ئامبىلىغا تۆشچى بولۇپ مەنسەپ تۇتقان، خىتايچە سۆزنى ياخشى سۆزلەيدىغان، خىتايچە كىيىم - كېچەك كىيىشكە ئادەتلەنگەن كىشى ئىدى. ھەبىبۇللا ھاجى پادىشاھ: «خوجاملاردىن بىرىنى ئەۋەتمەي، مېنىڭ ئۈستۈمگە ھاجى خەزىنىچى بەگدەك خىتاي پېتىمنى ئەۋەتكىنى نېمىسى، ھېچ بولمىغاندا ئىسلام شەرىئىتى ئىچىدە مۇسۇلمان كىيىمى بىلەن ئۆمرىنى ئۆتكۈزگەن، دىندار مۇسۇلمان تېپىلمامدىمۇ؟» دەپ ئويلاپ، ھاجى خەزىنىچى بەگنى ئەۋەتكەنلىكىنى ئۆزىگە نومۇس بىلىپ، ئۆز ئىشلىرىغا مۇستەھكەم بولۇپ قاتتىق قارشىلىق كۆرسەتتى.

يەنە بىرى، ئىلىنىڭ تارانچىلىرى كاپىرلاردىن يۇز ئۆرۈپ، ئىمكانىيىتىنىڭ بارىچە زور تىرىشچانلىقلارنى كۆرسىتىپ جان پىدالىق بىلەن جەڭ قىلدى. كاپىرلارنىڭ چوڭى جاڭجۈن

كۆرەدە تۇراتتى. كۆرەنسى تارانچىلار فولغا ئالالمىغاندى. مۇشۇ پەيتتە ئىلى مۇسۇلمانلىرىنىڭ چوڭى موللا شەۋكەت ئاخۇن ئۆزىنىڭ ئەتراپىدىكى چوڭلارغا مەسلىھەت سېلىپ: «كاپىرلار بىلەن جەڭ قىلىپ بىرمۇنچە ئادەملىرىمىز قۇربان بولدى. نۇرغۇن كاپىرلارمۇ يوقىتىلدى. ئەمما ئۇستىمىزدە تۇرۇپ دۇئا قىلىپ بەرگىلى ئەۋلادى رەسۇلىللادىن بىر ساھىبى دۇئا* لازىم ئىدى. ئاۋۋال كۆچادىن باشلاپ ئىسلام ئېچىلىپ شۇلارنىڭ مەدەت ۋە ئىلھامى بىلەن بىزلەرگە كۈچ - قۇۋۋەت ھاسىل بولۇپ، ئىلىدىكى كاپىرلارنىڭ بېشىغا تىغ تارتتۇق. ھېلە - ھەم بولسا راشىددىن خان خوجامنى مۇبارەكلەپ، ئەمر - پەرماڭ - لىرىغا بويسۇنىدىغانلىقىمىزنى، بىر مىللەت، بىر مەزھەپتە بولغانلىقىمىز ئۈچۈن، ئىتتىپاقلىشىپ بىر ياقىدىن باش چىقىرىپ، بىرەر مۇشكۈل ئىش يۈز بەرسە ئۆزئارا مەدەت ۋە ياردەمدە بولۇپ، مۇسۇلمانلارنىڭ راھىتى، يۇرتلىرىمىزنىڭ ئاۋاتلىقى ئۈچۈن تىرىشچانلىق كۆرسىتىدىغانلىقىمىزنى بىلدۈرۈپ نامە بىلەن ئەلچى ئەۋەتسەك قانداق؟» دېدى.

بۇ مەسلىھەت ھەممە چوڭلارغا ماقۇل كەلدى. ئۇلار بىر - لىكتە ئىتتىئەتنامە يېزىپ، بىر ساھىبى دۇئا ئەۋەتىشنى ئىلتىماس قىلىپ، قۇربان خېتىپ ئاخۇنۇم باشلىق قىرىق كىشىنى ئەلچى قىلىپ نۇرغۇنسوۋغا - سالاملار بىلەن كۆچاغا يولغا سالدى. بۇ ئەلچىلەر ئىلىدىن چىقىپ تېز سۈرئەت بىلەن يول يۈرۈپ ئۈچتۇرپانغا كەلدى. ئۈچتۇرپاندىكى خوجاملار ئەلچىلەرنىڭ ئالدىغاكىشى ئەۋەتىپ قارشى ئالدى. ۋە ئۆز لايىقىدا ئورۇن‌تەييار - لاپ، كۈتۈۋالدى ۋە راشىددىن خان خوجامغا ئەھۋالنى بىر-بىرلەپ

* ساھىبى دۇئا ــ دۇئا قىلغۇچى، ئاللادىن ياخشى تىلەكلەپنى تىلىگۈچى.

مەلۇم قىلىشتى. بىرنەچچە كۈندىن كېيىن راشىددىن خوجامدىن: «ئەھۋالدىن خەۋەر تاپتىم، ئەلچىلەر كۆچاغا كەلسۇن» دەپ يارلىق كەلدى. ئۇچتۇرپاندىكى خوجاملار ياخشى خىزمەتچى، ئىشەنچلىك مۇلازىملارنى قوشۇپ ئەلچىلەرنى كۆچاغا يولغا سالدى. راشىددىن خوجا ئەلچىلەرنى كۈچادا ئىككى ئاي توختىتىپ، ھەممىسىگە ئۆز لايىقىدا ئىنئام - سوۋغاتلارنى بېرىپ، قايتىپ كېتىشكە رۇخسەت قىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە خوجا باھاۋىددىن خوجامنىڭ ئوغلى سايىت خوجامنى باش قىلىپ، ئاللايار ئاخۇننى ئۇنىڭغا ھەمراھ قىلىپ، 150 لەشكەرگە تۇغ - ئەلەم، بايراقلارنى كۆتۈرگۈزۈپ ئىلىغا ماڭدۇردى. بۇلار مىڭبىر جاپا - مۇشەققەت بىلەن مۇز داۋاندىن ئۆتۈپ مىڭبىر مۇشەققەتلەر بىلەن تىكەسكە يېتىپ بارغاندا، ئۇشتۇمتۇت ئالدىدىن بىرنەچچە ئاتلىق قالماقلار چىقىپ ئالدىلىرىنى توستى ۋە «سىلەر نېمە ئادەم، نەدىن كەلدىڭلار؟ قەيەرگە بارىسىلەر؟» دېگەن بولۇپ بۇلارنىڭ ئاز - كۆپلۈكىنى بىلىۋالغاندىن كېيىن، قالماقلارنىڭ چوڭى مۇنداق دېدى: «بۇ يەردە باشباشتاق يامان ئادەملەر بار. ئادەم قوشۇپ بەرسەم سىلەرنى تىنچ - ئامان ئۆتكۈزۈپ قويسا مەنمۇ خىزمەت كۆرسەتكەن بولىمەن» دېدى ۋە ئادەملىرىگە قاراپ: «بۇ خوجاملارنى پالان يەرگىچە ئۇزىتىپ بېرىپ ئۆتكۈزۈپ قويۇڭلار، بىرمۇ ئادەم زىيان - زەخمەت يەتكۈزۈپ قويسا، بىزلەرگە ئوبدان بولمايدۇ» دەپ يالغان، ئىككى يۈزلىمىلىك گەپلەرنى قىلىپ، ئۇلارغا ئۇچ - تۆت ئادەمنى قوشۇپ يولغا سالدى. سايىت خوجاملار، تەڭرىم بۇ ئەندىشىمىزنىمۇ ئاسان قىلدى، دەپ ئويلىشىپ خۇش بولۇپ ئىككى مەنزىل يەرگە بېرىپ چۈشتى. ئات - ئۇلاغلىرىنى ئوتقا قويۇپ، ئۆز - لىرى ئاش - تاماقلىرىنى يەپ بولۇپ، غەم - ئەندىشىسىز يېتىپ ئۇيقۇغا كەتتى. بۇ پۇرسەتنى غەنىيمەت بىلىپ بىللە

كەلسەن قالماقلار ئۆز ئادەملىرىگە خەۋەر يەتكۈزدى.

نۇرغۇن قالماقلار ئاسماندىن چۈشكەن بالا - قازاغا ئوخشاش ئۇشتۇمتۇت باستۇرۇپ كېلىپ، خوجىلارنىڭ بىر مۇنچىلىرىنى ئۆلتۈرۈپ، بىر مۇنچىلىرىنى ئولجا قىلىپ ئەسىر ئالدى. يەنە بەزىلىرى ئىسسىق كۆل تەرەپلەرگە قېچىپ كېتىپ جېنىنى قۇتۇلدۇردى. ئەمما سايىت خوجام ئاچ - يالىڭاچ، يېرىم جان هالەتتە مەكىر مۇشەقەتلەر بىلەن ئىلىنىڭ يېزىلىرىدىن بىرىگە يېتىشتۇالدى. يېزىنىڭ چوڭى كىيىم - كېچەك بېرىپ ئىلىنىڭ سۇلتانى بىلەن كۆرۈشتۇردى. سايىت خوجام باشلىرىغا كەلگەن هادىسىلەرنى بىر - بىرلەپ بايان قىلغاندىن كېيىن، ئىلىنىڭ سۇلتانى مۇناسىپ تون - سەرۇپاي، كىيىم - كېچەك، تەمىنات بەلگىلەپ، مۇۋاپىق جاي - ماكان قىلىپ ئورۇنلاشتۇردى. موللا ئالىلايار ئاخۇنۇممۇ بىر شاگىرتى بىلەن كېلىپ سايىت خوجامغا قوشۇلدى. ئەمما ئىلى خەلقى سايىت خوجامغا ئىشەنچ ۋە ئېتىقاد بىلدۈرمىدى. بەلكى «يالىڭاچ خوجام» دېگەن نام بىلەن مەشهۇر بولدى. چۈنكى بۇلار بار - غۇچە ئىلىدا قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن ئالامانلار، موللا شەۋكەت ئاخۇنغا بىر گۇناهنى قويۇپ سۇلتانلىقتىن ئېلىپ تاشلاپ قاپقا سولاپ تىرىكلا دەريا‌غا تاشلۇۋېتىپ، ئورنىغا باشقا بىركىشىنى سۇلتانلىققا ئولتۇرغۇزغاندى. يېڭى بولغان سۇلتاننىڭ سايىت خوجاملار بىلەن كارى بولمىدى. شۇنىڭ بىلەن سايىت خوجام ئىلىدا تۇرۇپ قېلىپ، ياقۇبېگنىڭ زامانىسىگە كەلگەندە ئاندىن ئۆز يۇرتلىرىغا قايتىپ كەلدى.

هەبىبۇللا هاجى پادىشاھ كۇچالىق هاجى خەزىنىچى بەگنى مەغلۇپ قىلىپ قايتقاندىن كېيىن خۇشال بولغان بولسىمۇ، يەنە بىر تەرەپتىن ياخشى ئىش بولمىدى دەپ ئويلاپ كۆڭلى غەش بولدى. بىرنەچچە كۈن مۇلاهىزە قىلغان

دىن كېيىن، «بىز ئىككى تەرەپلا مۇسۇلمان، بىر دىن ۋە بىر مىللەت كىشىلىرى. ھەر قانچە ئىش بولغاندىمۇ ئىتتىپاق بولۇپ، ئەپ ئۆتسەك ياخشى بولاتتى» دېدى. شۇنىڭ بىلەن چوتەننىڭ ياخشى، ئېسىل مالىلىرى، ئات، قورال - ياراق قاتارلىق نەرسىلىرىدىن سوۋغا - سالاملارنى تەييارلىدى ۋە دوستلۇق ئىپادىسى بەلگىسى ئىتتائەت قىلىش ئالامىتىنى بىلدۈرۈپ، ئۆز - لىرىدىن ئۆتۈلگەن ئىشلارغا ئۆزرە ئېيتىش ئۈچۈن، ئەھمەت مىراپ ناھىلىق ئىشەنچىلىك بىر بەگنىڭ باشچىلىقىدا 50 كىشىنى ئەلچى قىلىپ نۇرغۇن سوۋغا - سالاملار بىلەن يولغا سالدى. بۇ ئەلچىلەر ئاقسۇغا يېتىپ كەلگەندە ئاقسۇدىن ئادەم قوشۇپ كۇچاغا ماڭدۇردى. كۇچاغا بىر مەنزىل يول قالغاندا، كۇچادىن ئالدىلىرىغا ئادەم چىقىپ تارتۇق، سوۋغا-سالاملىرىنى تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن ئەھمەت مىراپ باشلىق ھەممە ئەلچىلەرنى ئات - ئۇلاغ، ئوق - ياراقلىرىدىن ئايرىپ، ھەر بىر ئادەمنى بىردىن ئۆيلۈكىگە چۈشۈرۈپ، ئۇلارنى قاچۇرۇپ قويماي ياخشى مۇھاپىزەت قىلىشقا تاپشۇردى.

ئەلچىلەر سايرام يېزىلىرىدا ئىككى يىلغىچە توڭرۇشتى. ۋە بۇ يەرلەرگە ياقۇپبەگنىڭ قەدىمى يەتكەندىن كېيىنلا ئۆز يۇرتلىرىغا قايتىپ، بالا - ۋاقىلىرى بىلەن جەم بولۇشتى.

ئۇلۇغ تەڭرىنىڭ ئىلتىپاتى بىلەن ئىسھاق خوجامنىڭ شەرق تەرەپكە قاراپ يولغا چىقىپ، ئۇششاقتالدا نۇرغۇن خىتاي چېرىكلىرىنى يوقاتقانلىقى ۋە قاراشەھەرنىڭ پەتھ قىلىنغانلىقى

راشىددىن خان خوجام كۇچادا خانلىق پايتەختىدە ئولتۇرۇغاندىن كېيىن قاراشەھەر ۋە تۇرپانىدىكى كاپىرلاردىن

ئەندىشە قىلىپ خاتىرجەم بولالمايۋ، «خۇدانىڭ يولىدا جېنىنى پىدا قىلىپ غازات قىلىدىغان، شېھىتلىك دەرىجىسىنى ئارزۇ قىلىدىغان باتۇر بارمۇ؟» دەپ جاكار قىلدى. شۇ چاغدا توختى مۇھەممەد يۈز بېشى كېلىپ، «شۇ دەرىجىنى مەن ئارزۇ قىلىمەن. خىزمەتلىرىنى بەجا كەلتۈرىمەن» دەپ ئۆزىنى مەلۇم قىلدى. راشىددىن خوجام توختى مۇھەممەد يۈز بېشىغا 100 لەشكەرنى قوشۇپ ئۇلارغا باھاۋىددىن خوجا، ئايدىن خوجىلارنى باشلىق قىلدى ۋە ئۇلارنى دىنسىزلار بىلەن جەڭ قىلىش ئۈچۈن يولغا سالدى. بۇلار بۇگۇرگە يېتىپ كەلدى. بۇگۇردە 100 گە يېقىن خىتاي چېرىكى بار ئىدى. ئۇلارنى يوقىتىپ بۇگۇرنى قولغا ئالدى. شۇ ئەسنادا ئارقا تەرەپتىن ئىسھاق خوجام، سىدىق دادخاھ، مەمۇر خەلىپە باشلىق 150 ئەسكەر يارەمگە كەلدى. بۇگۇردىن دۇئايى خەلىپە، سۇمۇللا دېگەن تۇڭگان باشلىق 100 كىشى كېلىپ قوشۇلدى. شۇنىڭ بىلەن يۈتۈن لەشكەر قوشۇلۇپ بىرلىكتە كورلىغا يېتىپ بېرىپ كورلىنى قولغا كىرگۈزدى. كورلىدىن يەنە نۇرغۇن ئادەم قوشۇلۇپ چوڭ قوشۇن ھاسىل قىلدى. ئۇلار تۇغ - بايراق، ئوق - ساغداق، مىلتىق - زەمبىرەك، نەيزە - ياراق، ناغرا - سۇنايلارنى داقا - دۇمباقلار بىلەن زور داغدۇغا ئىچىدە قاراشە - ھەرگە قاراپ راۋان بولدى. مۇشۇنداق زور ھەشەمەت بىلەن دەريا لېۋىگە يېتىپ بارغاندا، كاپىرلار كېمىنى تارتىۋېلىپ مىلتىق، زەمبىرەك ئېتىپ ئۇلارنى ئۆتكىلى قويمىدى. ئامالاج بولۇپ تۇرغان چاغدا، كورلىدىن قوشۇلغان باتۇرلاردىن ئىسلام خەلىپە مەسلىھەت كۆرسىتىپ: «چوڭ يول بىلەن قاراشەھەرگە كىرگىلى بولمايدىغان ئوخشايدۇ، باغراش كۆلىنىڭ ئايىغى بىلەن ئۆتۈپ، ئۇششاقتالغا چىقىپ، ئاندىن ئارقىمىزغا يېنىپ كېلىپ قاراشەھەرنى ئالساق». دېدى. خۇددى تەكرىنىڭ

ئىلهامى بىلەن كۆرسىتىلگەندەك ناھايىتى ياخشى مەسلىھەت بولدى، دەپ ھەممە قوبۇل قىلدى ۋە ئارقىلىرىغا يېنىپ كورلىغا كېلىپ، باغراش كۆلىنىڭ ئايىغى بىلەن ئايلىنىپ ئۆتۈپ توققۇز كۆندە ئۇششاقتالغا چىقتى. بۇ يەردە ئۇرۇمچىدىن چىققان 18 مىڭ خىتاي چېرىكى يامغۇر يېغىپ ماڭالماي، توپ - زەمبىرەك- لىرىنى ھۆل بولۇپ كەتمىسۇن، دەپ قۇمغا كۆمۈپ قويۇپ، ئۆزلىرى بىمپەرۋا ئارام ئېلىپ ياتقانىدى. شۇ ھالەتتە ئىككى لەشكەر ئۇچرىشىپ ئۆز ئارا جەڭگە كىرىشىپ كەتتى.

مۇندىن ئىلگىرى جاھانگىر خوجام ئالتە شەھەرنى قولغا كىرگۈزگەن چاغدا، بىيجىڭ تەرىپىدىن «ئاي جاڭجۈن» دېگەن كاتتا مەنسەپدار كېلىپ ئالتە شەھەرنى تارتىۋېلىپ، جاھانگىر خوجامنى تۇتۇپ بىيجىڭغا ئەۋەتكەن بولۇپ، شۇ خىزمىتى ئۈچۈن بىيجىڭنىڭ خېنى ئاي جاڭجۈننى ئالتە شەھەرنىڭ «تەربىيەتگەردىسى»* قىلدىم دەپ يارلىق چۈشۈر- گەن ۋە ئۇششاقتالدا ئاي جاڭجۈنگە ئاتاپ بۇتخانا ياساپ ھەيكىلىنى توختىتىپ قويغانىكەن. ئۇرۇمچىدىن چىققان 18 مىڭ خىتاي چېرىكلىرى بەرداشلىق بېرەلمەي، شۇ بۇتخانىنىڭ ئىچىگە قىچىپ كىرىۋېلىپمۇ قۇتۇلالمىاي ئاخىر ھەممىسى تاباۋەت بولدى. بىيجىڭ تەرىپىگە بېرەرىمۇ قىچىپ كېتەلمىدى، ئەمما قاراشەھەر تەرەپكە ئازراق قىچىپ كەتتى.

مۇشۇ پەيتتە تۇرپان تەرەپتىن ئىككى ئاتلىق خىتاي بىغەم چىقىپ كېلىۋاتقانىكەن. قالماقلار ئۇلارنى تۇتۇۋېلىپ خوجامنىڭ ئالدىغا ئېلىپ كەلدى. ئاختۇرۇپ قارىسا يېنىدىن خەت چىقتى. بۇ قاراشەھەرنىڭ ئامبىلىغا يېزىلغان خەت بولۇپ، «خاننىڭ يارلىقى بىلەن، سىلەرگە يارەدەم ئۈچۈن 24

---

* تەربىيەتگەردىسى — باققۇچى، قوغدىغۇچى، باشپاناھ بولغۇچى.

مىلك چېرىك، 470 زەمبىرەك، 300* ھارۋا ئوق - دورا بىلەن كەلەۋق، ئوچ كۈندە ئۇششاقتالغا يېتىپ بارىمىز، ئالدىمىزغا نۇرغۇن ئوزۇق - تۆلۈك چىقىرىڭلار» دېگەن مەزمۇندا يېزىلغانىكەن. خەتنىڭ مەزمۇنىنى پۈتۈن قوشۇنغا جاكارلاپ، چۆلنىڭ ئاغزىنى، سۇنىڭ بويىنى توسۇپ تەييار بولۇپ تۇردى. ئوچ كۈن ئۆتكەندىن كېيىن ئوغ ئامايان بولدى. ئوغنىڭ كەينىدىن چېرىكلەر كۆرۈندى. ئىسلام ئەسكەرلىرىنى كۆرۈپ ئۇلار: «بىزنىڭ ئالدىمىزغا چىققان چېرىكلەر ئوخشايدۇ»، دەپ بىپەرۋا، غەم - ئەندىشىسىز بېقىنلاپ كەلدى. شۇ ئەسنادا بىر تەرەپتىن ئىسھاق خوجام، ئوخنى مۇھەممەد خەلىپە، بىر تەرەپتىن باھاۋىددىن خوجام، مەمۇر خەلىپە، يەنە بىر تەرەپتىن ئايدىن خوجام، دۇئايى خەلىپە، سۇمۇلىلا تۆگىگانلار يۇقىرى ئاۋاز بىلەن تەگبىر ئېيتىپ چېرىكلەرنىڭ ئۇستىگە ئات سېلىپ بېرىپ جەڭگە كىرىدى. باھاۋىددىن خوجام، مەمۇر خەلىپىلەر تەرىپى ئاجىز كېلىپ قاچقىلى تۇردى. ئىش يامان تەرەپكە يۆزلىنىۋاتقان چاغدا، ئىسھاق خوجام ئەھۋالدىن خەۋەر تېپىپ لەشكەرلەرگە قاراپ دۇئا قىلىپ «(تەكبىرنى) شېرىك كەلتۈرگۈچىلەرنى ئۆلتۈرۈڭلار» دېگەن ئايەتنىڭ روھى بويىچە ئەسكەرلەرنى چىڭ تۇرۇشقا دالالەت قىلدى. ھەممە بىردەك يىغا - زار بىلەن جەڭگە كىرىپ گاھى ئوڭنى سولغا، گاھى سولنى ئوڭغا سۈرۈپ، ئەتىسگەندىن كەچكىچە، كېچىدىن تاڭ ئاتقۇچە جەڭ قىلدى. چاپ - چاپ ئاۋازى، توپ - زەمبىرەك، مىلتىق ساداسى قوشۇلۇپ پەلەكتىن ئاشتى. دېمەك، غەلىبە ئىشكى ئىسھاق خوجام تەرىپىگە ئېچىلدى. كاپىرلار بىلەن تولۇق بىر

---

* «تارىخىي ھەمدىيە» دە 200 دەپ ئېلىنغان — مۇھەررىردىن.

كېچە ئىككى كۈندۈز ئۇرۇشتى. ئۇلارنىڭ ئونىنى ئۆلتۈرگىچە 30 ي ئۆزىنى ئۆزى ئۆلتۈرۈپ ھالاك قىلدى. ئۇلارنىڭ ئادىتىدە دۈشمەن قولىدا ئۆلۈشنى ئۆزى ئۈچۈن نومۇس دەپ بىلىدىكەن، ئەگەركاپىرلار ئۆزىنى ئۆزى ھالاك قىلىشىپ بەرمىگەن بولسا، بەش كېچە-كۈندۈزدىمۇ ئۆلتۈرۈپ تۈگەتكىلى بولمايتتى. چۈنكى ئىسلام لەشكەرلىرى 2000 غا يەتمەيتتى، كاپىرلارنىڭ چېرىكى بولسا 24 مىڭ كىشى ئىدى. بۇلاردىن 1000 دەك ئادەم جېنىنى ئېلىپ قېچىپ قۇتۇلدى. قالغانلىرى ھالاك بولدى. بۇ چاغلاردا ئىسلام لەشكەرلىرىگە سۇ ئىچكىلى، تاماق يېگىلى پۇرسەت بولمىغانىدى. ئەمدى بىر ئاز خاتىرجەم بولۇپ تاماق يېيىشكە مەشغۇل بولۇپ تۇرۇشىغا، قاراشەھەردىن 7000 خىتاي، 3000 قالماق چېرىكى، 56 ھارۋىدا توپ-زەمبىرەك، مىلتىق، 150 تۆگىدە ئوق-دورا بىلەن تېۋىلغا① دېگەن مەنزىلگە كېلىپ چۈشتى، دېگەن خەۋەر كەلدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار يەۋاتقان تاماقنى تاشلاپ، ھەممە ئىتتىپاقلىشىپ جەڭ قىلىش، ئۆزىنى قوغداپ جېنىنى مۇھاپىزەت قىلىش نىيىتى بىلەن بىردەك ئاتلىنىپ قاراشەھەر تەرىپىگە قاراپ راۋان بولدى. ئۈچ پوتەي② مىقدارى يول يۈرۈپ چۈققو دېگەن يەردە خىتاي چېرىكلىرى بىلەن ئۇچراشتى ۋە ئىككى ئوتتۇرىدا جەڭ باشلىنىپ كەتتى. كاپىرلار تۆگىلىرىنى چۆكتۈرۈپ، ھارۋىلىرىنى قاتار قىلىپ ئۇنىڭ دالدىسىدا ئىسلام لەشكەرلىرىگە ئوق ئېتىپ يېقىن كەلتۈرمىگەنلىكىنى كۆرۈپ، ئىسھاق

① خۇشئوت ناھىيىسىدە. تېۋىلغا بىر چاتقالنىڭ نامى — مۇھەررىر-دىن.

② پوتەي — ئۇزۇنلۇق ئۆلچىمى، بىر پوتەي تەخمىنەن تۆت كىلو-مېتىرغا تەڭ كېلىدۇ.

خوجام ئۇجمه چوماقلىرىنى قولىغا ئېلىپ داڭدار باتۇر ۋە پالۋانـ لارنـى ھەمراھ قىلىپ دۇشمەن ئۇستىگە ئات سالدى. بۇنى كۆرگەن كاپىرلار ئىش يامان بولدى، دەپ تۆگىنـدىكى ئوق ـ دورىلارغا ئوت قويدى. نۇرغۇن ئوق ـ دورا پارتلاپ، نۇرغۇن تۆگە، ئادەم، قورال ـ ياراقلارنى ئاسمانـغا ئېگىز قەرىگە ئېلىپ كەتتى. دورىنىڭ ئىسى، ئاتلارنىڭ ئايىغىدىن چىققان توپا ـ چاڭ زېمىن يۈزىنى قاپلاپ، قۇياش نۇرىنى خىرەلەشتۈرۈپ، كېچىنى كۈندۈزدىن، كۈندۈزنى كېچىدىن پەرقلەنـدۈرگىلى بولمايدىغان، گويا قىيامەت بولغاندەك غەلـىتە ئەھۋال يۈز بەردى. نەتىجىدە كاپىرلار ئاجىز كېلىپ قاچـتى. خوجاملار چـاپ ـ چاپ قـىلىپ قوغـلاپ تېۋىلغا دېگەن جايغا بېرىپ چۈشتى. غەزا ـ تاماق يەپ بىر كېچە قونۇپ ئارام ئالغانـدىن كېيىن ئەتىسى قالماقلارغا يول باشلىتىپ قاراشەھەرگە قاراپ يولغا چىقتى. قاراشەھەرگە يېقىن بارغاندا چارلىغۇچى خىتاي ـ لاردىن ئىككىسىنى تۇتۇۋالدى. بۇلارنى سوراق قىلغاندا، چوڭ يولنىڭ ئۇستىگە توپ ـ زەمبىرەك قۇرۇپ قويدى، دېدى. قالـ ماقلارنىڭ مەسلىھىتى بىلەن چوڭ يولنى تاشلاپ سول تەرەپ بىلەن يۈرۈپ قاراشەھەرنىڭ كۈنچىقىش تەرىپىدىن ئايلىنىپ ئۆتۈپ، غەرب تەرىپىدىكى تېرەكـلىك دېگەن جايغا بېرىپ چۈشتى.

تېرەكلىك دېگەن جاينىڭ بىر تەرىپى دەريا، بىر تەرىپى تاغ، بىر تەرىپى شەھەر بولۇپ، يەنە بىر تەرىپىدە چوڭقۇر ئېرىق بار ئىدى. شۇ كۈنى شەھەر ئەتراپىدىكى يېزا ـ قىشلاق بازارلارنى تامامەن ئىگىلەپ، ئوت قويغۇدەككە ئوت قويۇپ، ھەددىدىن زىيادە جەڭ ـ جېدەللەر بولدى. كاپىرلارنىڭ ئۆلۈكـ لىرى تولىسىدىن ماڭغـىلى يول قالمـدى. ئۇرۇش بولغان

يەردە ئىككى چوڭ ئۆستەڭ بولۇپ، چوڭقۇرلۇقى بىر نەيزە بويى* كېلەتتى. ئىككى ئۆستەڭ كاپىرلارنىڭ ئۆلۈكى بىلەن توشۇپ كېتىپ، سۇلىرى ئاقالماي ھەر تەرەپكە تېشىپ، سۇيىنىڭ رەڭگى قانغا ئوخشاش قىپقىزىل بولۇپ كەتتى. بىراق شەھەر سىرتىدىكى دۇشمەنلەر يوقىتىلغان بولسىمۇ، شەھەرنىڭ ئىچىدىكى كاپىرلار دەرۋازىنى ئېتىۋېلىپ، سىپىلنىڭ ئۈستىدىن ئوق ئېتىپ، تاش ـ كېسەكلەرنى تاشلاپ يېقىن بارغىلى قويمىدى، بۇ چاغدا ئىسلام لەشكەرلىرى ھارۋىلارنى ئەكىلىپ قاتار قىلىپ، ئۇستىگە تۆگىنىڭ چومىنى سۇغا چىلاپ بېسىپ، ئاستىغا تاللانغان باتۇرلارنى كىرگۈزگەن پېتى ھارۋىنى ئىتتىرىپ بېرىپ دەرۋازىغا ئوت قويدى. بۇنى كۆرگەن كاپىرلار ئەس ـ ھوشىنى يوقىتىپ، ئەقىلدىن ئازدى، كۆزىگە يورۇق جاھان قاراڭغۇ كۆرۈندى. قول ـ پۇتى پالەچ بولۇپ، مىلتىق، قوراللىرى يەرگە چۈشتى. ئۆلۈك يا تىرىكلىكىنى بىلەلمەي ھاڭۋېقىپ قېلىشتى.

خوجەك قازى دېگەن كىشى قالماقلارغا تەرجىمان ئىدى. خوجەك قازى ئۇلارغا: «خوجامىلار ئۇلۇغ كىشىلەر، ئۇلارغا ئوق ئاتماڭلار، دۇئايى بەد قىلىۋەتسە، ھەممىگىلارغا ئوت كېتىپ، كۆيۈپ تۆگەيسىلەر»، دېدى. قالماقلار: «بىز جاھانگىر خوجا زامانىسىدىن تارتىپ خانىنىڭ يارلىقى بىلەن قەشقەرگە بىرقانچە قېتىم بېرىپ خوجاملارغا ئوق ئېتىپ جەڭ قىلغان، ئەمما بىزگە ياخشىلىق بولمىدى. ئارىمىزغا كېسەل تارقاپ نۇرغۇن ئادەملىرىمىز ئۆلۈپ كەتتى. چارۋا ـ ماللارغا چېچەك چىقىپ قىرىلىپ كەتتى. ئەمدى خوجاملارغا ئوق ئاتمايمىز»،

---

* نەيزە بويى ـــ ئۇزۇنلۇق ئۆلچىمى بولۇپ، تەخمىنەن ئىككى مېتىرغا تەڭ.

دەپ چەتكە چىقىۋالدى. ئىسلام لەشكەرلىرى شەھەرگە كىرىپ شەھەرنى ۋەيران قىلىپ كاپىرلارنى تارمار قىلدى.

نەزم

شاھقا ئەگەر بولسىلەر دۆلەت، بەخت يار،
بولۇر پەتە نۇسرەتلەر شاھقا دۇچار.①

مەنسەپدارلار، ئادەتتىكى چېرىكلەر ۋە چوڭ-كىچىك پۇقرا بولۇپ بىر ھەپتە ئىچىدە 200 مىڭدىن ئارتۇق كاپىر يوقىتىلدى. بۇ جەرياندا ئىسلام لەشكەرلىرىدىن 150 چە كىشى قۇربان بولدى. 300 دەك كىشى يارىدار بولدى. ئۇلۇغ تەڭرىنىڭ ئىلتىپاتى بىلەن ئىسھاق خوجام غالىبىيەت قازاندى. ھەممەيلەن خۇشاللىقتا چۆمدى. شادلىق سادالىرى، غالىبىيەت ئاۋازلىرى پەلەكتىن ئاشتى. تارىخ كىتابلىرىدا بايان قىلىنغان جەڭ-غازاتلاردا بۇنداق نۇرغۇن چېرىكلەرنىڭ نابۇت بولغانلىقىنى ھېچكىم كۆرمىگەن ۋە ئىشتىمىگەن. «رەۋزە تۇسسەفا»، «ئاتەشكەدە»، «تارىخىي رەشىدى»، «شەھىرى خىيە»② ۋە باشقا تارىخ كىتابلاردىكى خاتىرىلەرگە قارىغاندا، بىر زامانلاردا بۇنىڭدىنمۇ كۆپ مۇسۇلمانلار ھالاك بولۇپ كاپىرلار غالىب بولغان ۋەقەلەرمۇ كۆرۈلگەن. ئەمما بۇ قېتىمقى جەڭدە كاپىرلار مەغلۇپ بولۇپ، مۇسۇلمانلار غالىب بولدى. شۇنداق قىلىپ بارلىق مۇسۇلمانلار، قالماقلار ۋە باتۇر، پالۋان ئىسلام لەشكەر-

---

① پادىشاھقا بەخت-دۆلەت كەلسە، ھەلىمە-مۇۋەپپەقىيەتمۇ قوشۇلۇپ كېلىدۇ.

② «رەۋزە تۇسسەفا»، «ئاتەشكەدە»، «تارىخىي رەشىدى»، «شەھىرى خىيە» — مەشھۇر تارىخىي ئەسەرلەرنىڭ نامى.

لىرى ئىتتىپاقلىشىپ، ئىسھاق خوجامنى ئۆزلىرىگە ئەمىر لەشكەر قىلىپ سايلاپ، ناغرا ـ كاناي، داپ ـ دۇمباق سادالىرى بىلەن تەنتەنە قىلىشتى. ھەممەيلەن قوللىرىنى كۆكسىگە قويۇپ، تەزىم بىلەن ئۆزلىرىنىڭ خوجامغا ئىتائەت قىلىدىغانلىقلىرىنى بىلدۈرۈشتى.

مەسنەدى شاھلىققا ئولتۇردى سەئادەت كۆنلىرى،
ئەختكە چىقتى ئاچىلىپ غۇنچە يەكلىغ باغلىرى.

نەتىجىدە يەتتە يۈشتىدىن تارتىپ جىنازىغا ئوخشاش ئورۇق ئاتقا ياغاچ لىڭگىرچاق توقۇپ، ياغاچ ئۆزەڭگە، شوينا قۇشقۇن سىلىپ مىنىپ يەكلەگەن سەھرالىقلار، ئارغىماق ـ توپچاق ئاتلارغا، 100 سەر كۈمۈشكە ئەرزىيدىغان قىممەت باھالىق بېيجىڭ ئىگەرلىرىنى توقۇپ، ئالتۇن ـ كۈمۈشتىن ھەل بېرىلگەن ئۆزەڭگە، قۇشقۇن سىلىپ مىنىدىغان بولدى، يازۇكۈنلىرى بېشىغا تۆزۈككەنە دوپپا، رەڭدار كۈنلىرى ئىسسىقتىنا تېرە تۇماق كىيىمگەن، ماتا چاپاندىن باشقىغا قۇدرىتى يەتمىگەن، بەش تەڭگە پۇلنى ئېشىنىپ خىراجىتى ئۆچۈن يېنىغا سالالمىغان كىشىلەرمۇ، ئېسىل، قىممەت باھالىق تۇماقتا تۇلكە، سۇلەيسۇن تېرىسىدىن قىلىنغان ئالىي جىنسىدىكىلارغا ئېرىشىپ، تاۋار ـ دۇدۇنلاردىن پايتىما قىلىشىپ، خۇرجۇن ـ خۇرجۇنلارنى ئالتۇن، كۈمۈش، تاغار ـ تاغارلارنى تاۋار ـ دۇدۇنلارغا ئىگە بولدى. ئەسكەر باشلىقلىرى، پانسات، يۈز بېشى، ئون بېشى قاتارلىقلار ئىگە بولغان ئالتۇن ـ كۈمۈش، ئات ـ ئۇلاغ، ئىگىن ـ ئايغاقلارنىڭ ھېسابى يوق ئىدى.

قاراشەھەر ئېلىنىپ، يۇرت تىنچلانغاندىن كېيىن ئىسھاق خوجا جەڭ ۋەيرانچىلىقى، ئوت ئاپىتىدىن قۇتۇلۇپ قالغان

مىلتىق، توپ - زەمبىرەك، ئوق - دورا، قورال - ياراق، مال - مۈلۈكلەرنى، ھەربىي يۈرۈشتە ھېرىپ - چارچاپ ياكى جاراھەتلىنىپ سەپتىن چۈشۈپ قالغانلارنى يىغىپ ئېلىپ كېلىش ئۈچۈن ئۇششاقتالغا مەخسۇس قوشۇن ئەۋەتتى. بۇلار ئۇششاقتالغا ھېرىپ قاريغۇدەك بولسا ئەسلىدىكى ئۇششاقتالنىڭ شەرق تەرىپىدىكى كەڭ قارا ساي كاپىرلارنىڭ خۇنى بىلەن خۇددى قىزىل كىگىز يايغاندەك قىزىللىققا پۈركىنىپتۇ. پەرھات قەبرىسىنىڭ ئۈستىدىكى لالىزار گۈل - گۈلىستانلىقىتىنمۇ زىيادە بەرق ئۇرۇپتۇ. ئۇلار بۇ مەنزىرىنى سەيلە - تاماشا قىلىپ، تەكرىنىڭ ئىلتىپاتىغا شۈكرى - سانا ئېيتىپ قورال - ياراق، ئالتۇن - كۈمۈش، مال - مۈلۈكلەرنى ئېلىپ قايتىپ كەلدى.

ئىسھاق غازى خوجام خۇش خۇي، مۇلايىم، ئادىل، كۆڭلى-كۆكسى كەڭ، ساددا، چىقىشقاق، سېخىي، پۇقرالارنىڭ غېمىنى يەيدىغان، غەيرەتلىك بىر ئادەم ئىدى.

«پادىشاھ قايسى دىن، قايسى ئېتىقادتا بولسا خالايىقمۇ شۇنداق بولىدۇ» دېگەن ھەدىسنىڭ مەزمۇنىغا مۇۋاپىق، شۇ چاغدىكى لەشكەرلەرنىڭمۇ كۆڭۈللىرى ساپ، نىيەتلىرى توغرا ئىدى. «نىيىتى قانداق بولسا ھەرىكىتىمۇ شۇنداق بولىدۇ» دېگەندەك، نىيەتلىرى توغرا بولغانلىقى ئۈچۈن ھەممىلىرى غازىلىق دەرىجىسىگە مۇشەررەپ بولۇشتى. پەرز، ۋاجىپ، سۈننەت ۋە مۇستەھەپ* ئەمەللىرىنى ئورۇندىغاندا نىيەت توغرا بولمىسا، ئۇنىڭ ساۋاب ۋە نەتىجىسى بولمايدۇ. غازات بولسا ئۇلۇغ پەرزلەرنىڭ بىرى بولۇپ، غازات قىلىش ئۈچۈن ئەلۋەتتە

---

* پەرز، ۋاجىپ، سۈننەت، مۇستەھەپ — ئىسلام شەرىئىتى بويىچە مۇسۇلمانلار ئورۇندىشىقا تېگىشلىك بولغان ۋەزىپىلەرنىڭ دەرىجىسى ۋە ناملىرى.

ياخشى نىيەت، تۇغرا مەقسەتنىڭ بولۇشى لازىم. ۋە زۇرۇر. ئىسھاق خوجام باشلىق باتۇرلار ۋە پۈتۈن لەشكەرلەرنىڭ ئولجا ئالاي ياكى باتۇر دېگەن نام كۆتۈرەي ۋە ياكى شۇ باھانە بىلەن بىرەر مەملىكەتكە ھاكىم، پادىشاھ بولاي دېگەندەك يامان خىيال، ناتوغرا غەرەزلىرى يوق ئىدى. ھەممىسىنىڭ بىردەك كاپىرلارنى تارمار قىلماق، ئەجەل يەتسە تەڭرى يولىدا جېنىنى پىدا قىلماقتىن باشقا مەقسىتى يوق ئىدى. ئۇلۇغ تەڭرىم ئۆزىنىڭ پەزلى - كەرىمى بىلەن ھايات قالغانلارغا غازىلىق بەختى دۆلىتىنى، ئۆلگەنلەرگە شېھىتلىكنىڭ ئانىي دەرىجىسىنى بەردى. ھازىرغىچە روسۇللىلانىڭ سۇنىنەتلىرىگە مۇۋاپىق غازات قىلغان گۈرۇھ بەلكى مۇشۇ بولۇشى مۇمكىن. ھەقىقىي ئەھۋالىنى تەڭرىنىڭ ئۆزى بىلىدۇ.

ئەي ئۇلۇغ خۇدا! ئۆز قۇدرىتىڭ بىلەن ھەممىگە ئىنساپ، ياخشى نىيەت، خالىس ئەقىدە ئاتا قىلغىن. جىمى ئالەمنىڭ پەيغەمبىرى — مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ ھۆرمىتى ئۈچۈن دۇئالىرىمنى ئىجابەت قىلغىن، ئامىن!

11

تەڭرىنىڭ ئىنايىتى بىلەن سىيىت ئىسھاق خوجام تۆرىنىڭ غازىلىققا يۈرۈش قىلىپ، تۆرىنىنى قولغا كىرگۈزگەندىن كېيىن يەنە بىرنەچچە شەھەرلەرنى پەتھ قىلغانلىقى ۋە نۇرغۇن قارا خىتاي ئەھلىنىڭ نابۇت بولغانلىقى

دۆلەت ئۇلۇغلىرى ۋە پاراسەتلىك ئۇرۇبابلارغا ئاشكارا بولغايكىم، ھوقۇق ۋە ئۇلۇغلۇقنىڭ ۋارىسى بولغان سىيىت ئىسھاق خوجام، قاراشەھەردىكى «كاپىر» قالماقلارنىڭ جېڭىدىن

پارەغ بولغاندىن كېيىن، ئەمىر ـ ئۇمرا، باھادىر، دادخاھلارنى چاقىرىپ كونا تۈرپاننى پەتە قىلىش نىيىتىنى ئۇلارغا بىلدۈرـ دى. ھەممە ئەربابلار بىر ئىغىزدىن: «تۈرپان يولىنىڭ قاتتىقـ لىقى ھەممە ئىنسانلارغا قۇياشتەك روشەندۇر. بۇ توغرىدا ئارغىسبۇلاق دېگەن جايدىكى تاغنى مەتىن بىلەن ئويۇپ خەتتى جەللى① شەكلىدە مۇنداق مەزمۇندا خەت پۈتۈلـ گەن: ‹بىرىنچى قېتىم بۇ يولدا ماڭغان كىشى بىلمەسلىكتىن، تىجارەت ۋە نەپەقە، ئەھلى ئايال دەپ نادانلىق بىلەن ماڭغان بولغاي، ئىككىنچى قېتىم ماڭغانلار ئاھايىتى زۆرۈرلۈكتىن ياكى ئەسلىبۇل كەھەبنى زىيارەت قىلىش نىيىتى بىلەن ماڭغاندۇر، ئۈچىنچى قېتىم ماڭغانلارنىڭ ئۆزى كاپىر، خوتۇنى تالاق›. بۇ خەتنىڭ قايسى زاماندا، قايسى ۋاقىتتا پۈتۈلگەنلىكىنى ھېچ كىشى بىلمەيدۇ. شۇنىڭغا لايىق نان ـ توقاچ، ئۈزۈق ـ تۈلۈك، قورال ـ ياراق، ئات ـ ئۇلاغ راسلاپ ئاندىن يولغا چىقىپ ياخشى بولۇرمىكەن» دەپ مەسلىھەت بېرىشتى. بۇ مەسلىھەت ھەممىگە ئاھايىتى ياقتى. ئۇرغۇنلىغان ھارۋا، تۆگە، ئات ـ ئېشەكلەرگە ئۈزۈق ـ تۈلۈك، قورال ـ ياراقلارنى ئارتىپ ياخشى كۈن، ياخشى سائەتتە غەلىبە ئۈچۈن ئاتلاندى. تارىخىي ھىجرى يىلنىڭ 1281 ـ يىلى② رەبىئۇلئاخىرنىڭ 18 ـ كۈنى يولغا چىقىپ، تېۋىلغا دېگەن مەنزىلگە كېلىپ چېدىر ـ بارگاھلىرىنى تىكىپ ئارام ئالدى. غەلىبە قازانغان بۇ لەشكەرلەر ئۇرـ غۇن «كاپىر» لارنى ئۆلتۈرۈپ يۇرەكلىرى توختىغان، كۆزلىرى قىزارغان، ئاجىزلىرى كۈچلۈكلىرى باتۇر بولغانىدى.

---

① خەتتى جەللى ـــ خەتتاتلىقتىكى بىر خىل ھۆسن خەت شەكلى.

② ھىجرىيىنىڭ 1281 ـ يىلى مىلادىنىڭ 1864 ـ 1865 ـ يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.

هەر بىر ئۆزىنى گويا ئىسپەندىيار، رۇيىنتەن، قەھرىمان تەھمەتەن، چاغلاپ، رۇستەم ۋە بەرزۇ* دېگەنمۇ پالۋانراق، دەپ ئويلايتتى.

شۇڭا، ئۇلۇغ خۇدانىڭ ئىنايىتىگە ئۆزىنى ئاتاپ، خالىس نىيەت بىلەن تەڭرىگە تەۋەككۈل قىلىپ، «دېگىنا ياردەم بەرگەن كىشىلەرنى غالىب قىل، دېگىنى خار قىلغان كىشىلەرنى مەغلۇپ قىل» دېگەن دۇئانى توختىماي تەكرارلاپ يۈرۈپ ئاۋاز بىلەن تەكبىر ئېيتىشىپ يولغا راۋان بولدى. ئەمما كاناي - سۇنايىنىڭ سادالىرى، نەغمە - ناۋانىڭ ئاۋازى، لەشكەر - لەرنىڭ ھەيۋەتلىك تاماشىسى، ئوق - ساغداق، نەيزە - قىلىچ، تۇغ - ئەلەملەرنىڭ دەبدەبىسى، پوش - پوش غوۋغىسى كۆك ئاسماندىن ئۆتۈپ يۇقىرىقى ئالەمدىكىلەرنىمۇ پاراكەندە قىلدى. ئۇششاقتالغا يېتىپ بېرىپ قارىغۇدەك بولسا كاپىرلارنىڭ ئۆلۈكلىرى يولنىڭ ئۈستىدە دۆۋە - دۆۋە بولۇپ يېتىپتۇ. بىر تەرىپى تاغ باغرى، بىر تەرىپى سۇنىڭ قىرغىقى بولغانلىقتىن مېڭىشنىڭ ئىمكانىيىتى قالماپتۇ. چۈنكى ئېتىزلىقتىكى دېھقانلار ئورۇپ يىغىتىپ قويغان زىرائەتتەك، بەلكى سايىنىڭ تېشىدەك پۈتۈن دەشت - باياۋان ئۆلۈك بىلەن توشۇپ كەتكەنىدى. ھاشار - مەدىكار سېلىپ ئۆلۈكلەرنى بىر تەرەپكە تارتىپ يول ئېچىپ ماڭدى. كېيىنكى قېتىم يەنە دۇشمەن چېرىكلىرى كەلگۈچە بۇ ئۆلۈكلەر يول ئۈستىدە قۇرۇپ - چىرىپ ياتتى. ئەمما ھاۋانىڭ ئىسسىقلىقىدىن ئۆلۈكلەرنىڭ تېرىلىرى قۇرۇپ تارتىشىپ بەزىلىرى بالىش ئۇرۇۋاتقاندەك، بەزىلىرى چاكىگال سالغاندەك، بەزىلىرى سوراقچى ئالدىدا يۈكۈنۈپ ئولتۇرغاندەك قىياپەتتە

---

* ئىسپەندىيار، رۇيىنتەن، تەھمەتەن، رۇستەم، بەرزۇ دېگەنلەر قەدىمكى ئىران ئەپسانىلىرىدىكى پالۋانلارنىڭ نامى.

بولۇپ قالغانىدى.

كېيىنكى چاغلاردا بۇ يول بىلەن يۈرگەن يولۇچىلارنىڭ ئات ـ ئۇلاغلىرىغا ئوزۇقلىرىنىڭ ئوستىخانلىرى ساينىڭ تېشىدەك پۈتلىشىپ تۇراتتى. بۇنى كۆرگەن مۇسۇلمانلار ئىسھاق خوجام ۋە ئۇنىڭ لەشكەرلىرىنىڭ غەيرىتىگە ئاپىرىن ئېيتىپ دۇئا قىلىشاتتى.

كېيىنكى چاغلاردا* ئاتىلىق غازى ھاكىمىيىتىنى ئالغاندىن كېيىن سەيىت ئىسھاق خوجامنى كۆچادىن يەكەنگە ئېلىپ بېرىپ مۇھەممەد يۇنۇس دادخاھقا تاپشۇردى. ئۇنىڭ ھەر كۈنلۈك تەمىناتى ئۈچۈن بىر دانە قىزىل تىللا، ھەر ھەپتىدە ئۈز لايىقىدا تون ـ سەرۇپاي، ھەر يىلدا 2000 چارەك ئاشلىق بېرىشنى تەيىنلەپ يارلىق چۈشۈرگەنىدى. بىرنەچچە ۋاقىتتىن كېيىن مۇھەممەد يۇنۇس دادخان ئاتىلىق غازىغا مۇنداق دەپ ئەرز يازدى: «مەرھەمەت پاناھ ئاتىلىق غازى، يارلىق قىلغان تەمىناتنى ئىسھاق خوجىغا بىرنەچچە يىلدىن بېرى بېرىپ تۇردۇم. ئەمدى يېرىمىنى بېرىپ، يېرىمىنى توپلاپ ئالىيلىرىنىڭ نۇسرەتلىك قوشۇنلىرىغا يەتكۈزۈپ بەرسەم دېگەننى ئويلاۋاتىمەن. يەكەن ئىچى ئەرزانچىلىق بولغانلىقتىن شۇمۇ يېتەتتى...»

ئاتىلىق غازى بۇ ئەرزنى كۆرگەندىن كېيىن كايىشلىق بىلەن قايتا غەمخورلۇق يارلىقى چۈشۈرۈپ: «خەسىس، بىخىلـ لىقىمدىن ئىسھاق خوجىغا تەمىناتنى ئاز تەيىن قىلغانىكەنمەن، بۇ ئالىي يارلىقنى تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن بۇرۇن تەيىن قىلغان تەمىناتنى ئىككى ھەسسە ئاشۇرۇپ بېرىپ، ئالىي دۆلـ

---

* «تارىخىي ھەمىدىيە» دە «بۇنىڭدىن ئىلگىرى» دەپ ئېلىنغانـ مۇھەررىردىن.

تىمىز ھەققىگە دۇنا ئالغايسىز. ئىسھاق خوجىنىڭ ئۇششاقتالدا قانداق جەڭ قىلغانلىقىنى بىلمەكچى بولسىڭىز، ئۇ يەردىكى كاپىرلارنىڭ ئۆلۈكلىرىنىڭ ئۇستىخانلىرىنى كۆرسىڭىزلا بولىدۇ. مېنىڭ ئورنۇمدا سىز بولسىڭىز، ئىسھاق خوجىنىڭ داستىخانىغا پۇتۇن يەكەننى يېزا ـ قىشلاقلىرى بىلەن ئىنئام قىلىپ بەرگەن بولاتتىڭىز» دەپ ئىنساپ بىلەن ئەمر قىلدى. بۇ ئەھۋال ئاتىلىق غازىنىڭ ناھايىتى دىيانەتلىك كىشى ئىكەنلىكىگە، ئىسھاق خوجامنىڭ غەيرەتلىك ۋە باتۇرلۇقلىرىغا گۇۋاھ بولالايدۇ.

ئەمدى ئەسلىدىكى قىسسىمىزگە كەلسەك، سىيىت ئىسھاق خوجام پۇتۇن لەشكەر، ھەممە باتۇر، پالۋان، توپ ـ زەمبىرەكـ چىلىرى بىلەن ئوت ـ بوغۇز، نان ـ توقاچلىرىنى ئېلىپ ئۇششاقـ تالىدىن يولغا چىقىپ دۆڭدىڭزا دېگەن مەنزىلگە كېلىپ چۈشتى. بۇ يەردىن چىقىپ قارا قىزىلدا* قونۇپ ئاندىن كۈمۈش دېگەن قونالغۇغا يېتىپ باردى. كۈمۈشتە 30 ــ 40 ئۆيلۈك كىشى بالا ـ چاقىلىرى بىلەن تەسلىكتە كۈن كۆچۈرگۈدەك ئازغىنا يەر ـ سۇ بولۇپ، ئۇيەر ئوت ـ خەشەك ھەتتا چىش كولىغۇدەك ياغاچ تېپىلمايدىغان جاي ئىدى.

كۈمۈشتىن چىقىپ ئۇجمە دەڭگە باردى. ئۇ يەردىن چىقىپ ئارغىبۇلاق مەنزىلگە چۈشتى. بۇ يەردىمۇ ئازراق سۇ بولۇپ، ئاتلارنى نۆۋەت بىلەن سۇغارسا ئاران يېتەتتى. بۇ يەردىن چىقىپ سۇبېشىغا كەلدى. بۇ يەردىن ئۇتۇپ توقسۇنغا يېتىپ باردى. توقسۇن خېلى كاتتا يۇرت بولۇپ، ئەتراپىدىكى يېزا ـ قىشلاقلىرىمۇ كەڭرى ئىدى. بۇ يەردىن ئۆتسىلا تۇر ـ

---

* «تارىخىي ھەمىدىيە» دە «قارا قېرىن» دەپ ئېلىنغان ــ مۇھەررىردىن.

پانغا يېتىپ باراتتى. گەپنىڭ قىسقىسى، مۇشۇنداق ئەھۋالدا مىڭبىر جاپا ـ مۇشەققەت بىلەن تۇرپانغا يېتىپ باردى.

تۇرپاندا تۇرۇۋاتقان ساياھەتچى خوجىلاردىن مەسۇمخان خوجا ئاتلىق بىر ئۇلۇغ كىشى بۆلۈپ، سىيەت ئىسھاق خوجا- نىڭ لەشكەرلىرى يېتىپ بارغۇچە ئۇ تۇرپانلىق قاسىم جەڭچى، ۋايىمت خەلىپە، خوجا زايىت خەلىپە، ھاجى باقى خەلىپە دېگەنلەر بىلەن بىرلىشىپ، تۇرپاننىڭ سەھرا ـ قىشلاقلىرىدىكى چېرىك، ئىلپ- ساتار خىتايلارنى ئۆلتۈرۈپ، بىر ـ ئىككى قېتىم شەھەرگە ھۇ- جۇم قىلىپ جەڭ قىلغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇلارغا تەڭ كېلەلمە- گەن، خىتايلار شەھەر دەرۋازىسىنى ئېتىۋېلىپ قامىۋالغانكەن.

تۇرپانغا قاراشلىق سەھرالاردا توققۇز ئوۋۇندا چېرىك ۋە ئولتۇراقلاشقان خىتايلار بولۇپ، بەزى ئوروندىكىلىرىنىڭ سانى 7 ـ 8 مىڭ، بەزى ئورۇندىكىلىرى 3 ـ 4 مىڭ كېلەتتى. بۇلارنىڭ ئۆلگەنلىرى ئۆلۈپ، قالغانلىرى شەھەرگە كىرىۋالغانىدى. شۇنداق ھالەتتە خوجا ئىسھاق خوجام ھەشىمەتلىك لەشكەرلىرى بىلەن يېتىپ كېلىپ شەھەر ئەتراپىغا چىقتىدىر ـ بارگاھلىرىنى تىكىپ ئورۇنلاشتى. ھەر تەرەپكە قاراۋۇل خەۋەرچىلەرنى قويۇپ ھوشيار تۇردى. تۇرپان شەھىرىنىڭ سېپىلى مۇستەھكەم، بېكىنمۇالغان خىتايلارنىڭ سانى كۆپ ئىدى. كۈن ئارىلاپ ھەر ئىككى تەرەپ توپ ـ زەمبىرەك ئېتىپ سوقۇشۇپ تۇردى. نۇرغۇن خىتايلار نابۇت بولدى. ئىسھاق خوجامنىڭ لەشكەرلىرىدىنمۇ بىرمۇنچە كىشى شېھىت بولدى. ئەمما شەھەر پەتھ ـ بولمىدى، ئاقىۋەت بىرنەچچە يەرگە ئېگىز «شەبەبە»* باغلاپ، ئۈستىگە بىرنەچچە باتۇرلار چىقىپ شەھەر ئىچىگە ئوق ئېتىپ كاپىرلارنى

---

* شەبەبە ـــ سېپىلنىڭ تېشىدا تۇرۇپ ئىچىگە ئوق ئېتىش ئۈچۈن ياغاچتىن ياسالغان ئېگىز لاپاس.

باش چىقارغىلى قويمىدى. مۇشۇ ھالەتتە ئۇرۇمچىدىكى سۇ دالۇيە، داۋۇت خەلىپە① لەردىن كىشى كېلىپ «ئۇرۇمچىنىڭ سەھرالىرىدىكى خىتايلارنى قوغلاپ شەھەرگە قامىدۇق. بىزگە مەدەت ۋە ياردەم بېرىپ خوجاملاردىن بىز كىشىنى باشلىق قىلىپ لەشكەر ئەۋەتسىلە دېگەن خەۋەرنى يەتكۈزدى. ئىسھاق خوجام بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن دەرھال باھاۋۇددىن خوجامنى 1000 لەشكەر بىلەن، مەسۇمخان خوجامغا ۋايىت خەلىپە، زايىت خەلىپىلەرنى قوشۇپ 2000 لەشكەر بىلەن، تۇڭگان مانۇر خەلىپە، ئىلى خەلىپىلەرگە توپ ـ زەمبىرەك، ئوق ـ دورىلار بېرىپ، ئۇلارنى 1000 تۇڭگان لەشكەر بىلەن ماڭدۇزدى. ئارقىدىنلا يەنە رەھمەت باتۇر، ھاجى باقى خەلىپىلەرنى 1000 لەشكەر بىلەن ئۇرۇمچىگە يولغا سالدى. بۇلار يېتىپ بېرىپ ئۇرۇمچىنى پەتھ قىلدى. بۇ جەريانداً 30 مىڭدىن كۆپرەك كاپىر يوقىتىلدى. ئۇ يەردىن ئۆتۈپ جەمسارنى ئالدى. بۇ يەردە 16 مىڭ كاپىرنى يوقاتتى. ئۇ يەردىن «گۈچۈگزى» غا باردى. گۈچۈگزى ناھايىتى چوڭ كاتتا شەھەر بولۇپ، كاپىرلارمۇ تولا ئىكەن. «گۈچۈگزى» دېگەن خىتايچە «ئىت قۇرتى» يەنى، «ھېسابى يوق» دېگەن بولىدىكەن. سەھرا ـ قىشلاقلىرىمۇ كەڭرى بولۇپ، ھەممىسىدە خىتايلار بار ئىكەن. ئۆيلۈك ھېسابىدا تەخمىنەن ئىككى لەك② ئۆيلۈكتىن كەم ئەمەس دېيىشىدۇ. دېمەك، ئۇلارنىڭ ھەممىسىنى يوقاتتى. (بۇيەرگە قاراشلىق بىرقانچە يېزا ـ قىشلاقلار بولۇپ، ئۇ يەرلەردە ئەسلا مۇسۇلمان ئەۋلادى يوق، دېيىشىدۇ. ئەمما يىراق تاغ باغرىغا ئۇرۇنلىشىۋالغانلىرى قۇتۇلۇپ قالغان بولۇشى

① داۋۇتنى خەلىپە ـــ خەنزۇچە مەنبەلەردە «ئۇدىلىڭ، تۇمىن» دېگەن كىشى ـــ مۇھەررىردىن.

② ئىككى لەك ـــ 200 مىڭ.

مۇمكىن). ئۇ يەردىن سەنتەيگە باردى. ئۇ يەردىمۇ 15 مىڭغا يېقىن كاپىرغا ھالاكەت يەتتى. ئۇ يەردىن فۇكاڭغا بېرىپ 12 مىلك كاپىرنى يوقاتتى. ئۇ يەردىن يۇرۇپ جەبەكۇغا بېرىپ 30 مىڭچە كاپىرنى نابۇت قىلدى. ئاندىن قاراباسۇنغا يېتىپ بېرىپ 15 مىڭچە كاپىرنى ھالاك قىلدى. ئۇ يەردىن مانايىقا باردى. ئۇ يەردە 60 مىلك كاپىرنى يوقاتتى. جىڭدا قاتتىق جەڭ بولغان بولسىمۇ، كەرەملىك تەڭرىم يەنە غەلىبە ئاتا قىلدى. خەلىپىلەر، ئەسكەر باشلىقلىرى ئولجا ـ غەنىيمەتلەرگە تويۇپ كەتتى. شۇنىڭ بىلەن تۇرپانغا قايتىپ كەلدى. بۇ شەھەرلەرنى ئىككى ئاي ئىچىدە قولغا كىرگۈزۈپ، بىر تەرەپ قىلغان بولسىمۇ، ھەممىسى ۋەيران بولۇپ ھۇقۇشقا ماكان بولدى.

شۇ كۈنلەردە ئابىددىن خوجامنى باش قىلىپ، لۈكچۈنلۈك ھەسەن قاسىم باتۇر، تۆڭگان خۇ خەلىپە، كۇچالىق توختى مۇھەممەد خەلىپە، شايارلىق موللا ئوسمان شەيخ باتۇر، ئىدرىس خەلىپە، موللا يولداش مىرزا، ئاقسۇلۇق ئوشۇر خەلىپە، ھىدايەتۇللا خەلىپە، مۇسا مىلك بېگى، قەشقەرلىك قۇربان خەلىپە، مۇسا خەلىپىلەرنىڭ بەزىلىرىنى 700 ــ 800، بەزىلىرىنى 1000 ئادەمگە باش قىلىپ، موري تەرىپىگە چوڭ يول بىلەن يولغا سالدى. ئۇلار بەش مەنزىل يول يۇرۇپ چىقتىم دېگەن جايغا يېتىپ بارغاندىن كېيىن چوڭ يولنى تاشلاپ، سول تەرەپ تاغ ئارىسى بىلەن يۇرۇپ داۋاندىن ئېشىپ تازبۇلاق دېگەن يەرگە يېتىپ باردى. ئۇ يەردىن ئۆتۈپ، يەسەنگا جىڭزە دېگەن يەردىكى خىتايلار بىلەن ئۇرۇشۇپ 10 مىڭدەك كاپىرنى نابۇت قىلدى. ئۇ يەردىن يەنا جىڭزىغا يېتىپ بېرىپ 12 مىڭچە كاپىرنى ھالاك قىلدى. ئۇ يەردىن ئۆتۈپ تاللىق دېگەن يەر بىلەن مورىغا يېتىپ باردى. موري سېپىلى يوق شەھەر بولۇپ، ئەتراپىدىكى يېزىلىرى ناھايىتى چوڭ ئىدى. بۇيەردە خىتايلار

ھېسابسىز دېگۈدەك كۆپ ئىكەن. بۇ يەردىمۇ نۇرغۇن قېتىم جەڭ بولۇپ، كاپىرلارنىڭ كۆپچىلىكى ھالاك بولدى. ئازراقلىرى مۇسۇلمان بولۇپ جېنىنى قۇتۇلدۇرۇپ قالدى. موربددن چىقىپ دۆڭكىجىن شەھىرىگە يېتىپ باردى. ئۇ يەردىمۇ ناھايىتى كۆپ جەڭ ـ جېدەللەر بىلەن 40 ــ 50 مىڭ كاپىر ئۆلدى. ئەمما شەھەر پەتھ بولمىدى. ئاقىۋەت خىتايلار غالىب كەلدى. ئىسلام لەشكەرلىرى سوغۇقنىڭ قاتتىقلىقىدىن قىينىلىپ بەرداشلىق بېرەلمەي تۇرپانغا يېنىپ كەلدى.

بۇ چاغدا تۇرپان شەھىرى تېخى پەتھ بولمىغانىدى. بۇ ئارىلىقتا نۇرغۇن ۋەقەلەر يۈز بەردى. بۇ ۋەقەلەرنىڭ بىرى شۇكى، سۇ خەلىپە دېگەن كىشى بۈگۈردە قالغانىدى. كېيىن كېلىپ تۇرپاننىڭ پەتھ بولمىغانلىقىنى كۆرۈپ: «تۇرپان شەھىرىنى پەتھ قىلىپ قولغا كىرگۈزمىگۈچە ھېچ نەرسە يېمەيمەن» دەپ قەسەملەر قىلىپ ئادەملىرى بىلەن شەھەرگە قاراپ ئات سالدى. خىتايلارنى قوغلاپ ئۇلار بىلەن ئارىلىشىپ شەھەرگە كىرىپ كەتتى. ئۇلار كاپىرلارنىڭ باشلىرىنى كېسىپ، تاشنى ئاتقاندەك سېپىلدىن ئارتىلدۇرۇپ شەھەرنىڭ سىرتىغا ئاتاتتى. ئاقىۋەت ئەجەل ئوقى كېلىپ تەگدى. كاپىرلار قورشاپ ئېلىپ سۇ خەلىپىنى ئۆلتۈرۈپ، كىيىم ـ كېچەكلىرىنى سالدۇرۇپ ئاختۇردى. يانچۇقىدىن مۆھۈرى چىقتى. بۇنى كۆرگەن كاپىرلار ئۇنى چوڭ باشلىق ئىكەن دەپ ئويلاپ، ئوت قالاپ ئۆلۈكىنى كاۋاپ قىلىپ بىر لوقمىدىن يېيىشتى.

تۇرپاننىڭ شەھەر ئىچىگە كىرىۋالغان كاپىرلار ئامباردىكى ئاشلىقلىرىنى باھاردا پۇقرالارغا ئوتنە بەرگەنىدى. شۇڭا ئاشلىقى تۈگەپ ئاچارچىلىقتىن ئات، ئىت ـ ئېشەك، ھەتتا كىچىك بالا، قېرىلىرىنى يەپمۇ يەنىلا ئاچارچىلىققا چىدىمايى ناھايىتى بىتاقەت بولىدى. چۈنكى تۆت ئايدىن بېرى شەھەر پەتھ بولمايى

قامىلىپ قالغاندىن.

بىر كۈنى ئىسھاق خوجام تۇرپان شەھىرىنىڭ بول ئېرىق① تەرىپىدىكى دەرۋازىسىنى توسۇپ ياتقان ئەسكەرلىرىنى ياندۇرۇپ كېلىپ: «خىتايلار بېيجىڭ تەرىپىگە كېتىۋىتىپتۇ، يول بېرىڭلار» دەپ جاكارلىدى.

ھەممە خىتايلار يولغا چىقتى. ئۇلارنىڭ ئالدى بول ئېرىقتا يېتىپ بېرىشى بىلەن ئىسلام لەشكەرلىرى قوغلاپ كېلىپ چاپ-چاپ قىلىپ ئۆلتۈرۈپ، تىرىك قالغانلىرىنى ئەسىر قىلىپ، لەشكەر-لەرنىڭ خىزمىتىگە سالدى. شەھەر ئىچىدىكى ئوق - ياراق ۋە ھەممە جەڭ ئەسلىھەلىرىنى غەنىيمەت ئېلىپ، مۇسۇلمانلار شاد-خۇرام، كاپىرلار غەم - پەردىشان بولۇشتى. شۇنداق قىلىپ تۇر-پان شەھىرى ئىچىدىكى چېركىلەر ۋە ئون توققۇز يېزىدىكى خۇرجا② مەيمەيچىلەر③ بولۇپ 130 مىڭدىن كۆپرەك كاپىرلار ھالاك بولدى. مۇسۇلمانلاردىن 400 چە كىشى شېھىت بولدى.

تۆت ئايدىن يارتۇقراق ۋاقىت ئىچىدە بۇ تەرىپى ئورۇمچى، ئۇ تەرىپى مورى ۋە دۆڭكىجىن بولۇپ، تۆت لەكتىن كۆپرەك كاپىرلار ھالاك بولدى. بۇ ھەرگىزمۇ مۇبالىغە ئەمەس. مۇبادا خۇش خۇيلۇق بىلەن قەلەمنىڭ تىزگىنىنى مۇبالىغە تەرىپىگە مايىل قىلىپ، بولغان ۋە ئوتكەن ۋەقەلەرنى تەپسىلىي بايان قىلسام ئوقۇغۇچى ۋە ئىشتكۇچىگە مالالىق يېتىپ، مۇددىئا

---

① بول ئېرىق — ھازىر بۇلۇڭ دەپ ئاتىلىدۇ.

② خۇرجا — يېزىدا ئولتۇراقلىشىپ دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇل-لىنىدىغان خەنزۇلارنى دېمەكچى.

③ مەيمەچى — سودا - سېتىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان خەنزۇلار شۇنداق دەپ ئاتىلاتتى.

ۆه مەقسەتتىن يىراقلىشىپ قالارمەنمىكىن دەپ، مىڭدىن يۇزىنى، يۇزدىن ئونىنى، ئوندىن بىرىنى ئىلغاپ ـ تاللاپ بۇ كىتاب سەھىپىسىگە چۈشۈرىدۇم. گەپنىڭ خۇلاسىسى شۇكى، بۇ موغۇلىستان يۇرتىغا كۆپۈرلۈقنىڭ* قارا‌ڭغۇلۇقى تەسىر قىلىپ، ھەممە ئادەم قارا‌ڭغۇ زۇلمەت ئىچىدە قالغانىدى. ئىسلام شەمئىرى ۆه خەنجەرلىرىنىڭ قۇياشتەك چاقنىشى بىلەن مۇسۇلمانلار غەلبىنە قازىنىپ، قايتىدىن روشەنلىككە ئىگە بولدى. ئەي ئۇلۇغ خۇدا! مۇسۇلمانلارغا تىنچلىق ۆه ئاسايىشلىق ئاتا قىلغايسەن. ئامىن!

خوجا ئىسھاق خوجامنىڭ ئىككىنچى قېتىم موربغا لەشكەر ماڭدۇرغانلىقى ۆه مەقسىتىگە يېتەلمەي قايتىپ كەلگەنلىكى، قۇمۇلدىن ئىپسىل ھەدىيەلەرنىڭ كەلگەنلىكى ھەم لۇكچۇننىڭ يەنە بىر قېتىم پەتە بولغانلىقى

ياخشى نىيەتلىك بۇرادەرلەرگە ئاشكارا بولغايكى، ئابىددىن خوجام ئىسلام لەشكەرلىرى بىلەن دۆڭكېچمىددىن يېنىپ تۇرپانغا قايتىپ كەلدى. ئىككىنچى قېتىم باھاۋىددىن خوجامنى باش قىلىپ تۇڭگان خۇ خەلىپە، توختى مۇھەممەت خەلىپە قاتارلىق نامدار، باتۇر، پالۋانلارنىڭ ھەر بىرىنى ئۆزىگە قاراشلىق مىڭ‌دىن ئارتۇق لەشكەر، توپ ـ زەمبىرەك، ئوق ـ ياراق ئەسلىھەلەر بىلەن جابدۇپ، جەمئىي 15 مىڭ لەشكەرنى دۆڭكېچمىن غازىتىغا يولغا سالدى. باھاۋىددىن خوجام باشلىق ئىسلام لەشكەر‌

---

* كۆپۈرلۈق ــ دىنسىزلىق دېگەن مەنىدە.

لىرى نۇرغۇن يوللارنى بېسىپ موربغا يېتىپ كەلدى. موربنىڭ ئەترابىدىكى يېزا - قىشلاقلاردىن نۇرغۇن «كاپىر» لار توپلىشىپ قارشىلىق كۆرسەتتى. ئىككى ئوتتۇرىدا قاتتىق جەڭلەر بولۇپ، نۇرغۇن كاپىرلار ھەم مۇسۇلمانلار نابۇت بولدى. ئاقىۋەت يەنە كاپىرلار غالىب كەلدى. ئاخىر ئىسلام لەشكەرلىرى تۇرپانغا قايتىپ كەلدى.

شۇ چاغلاردا قۇمۇل ۋاڭىنىڭ ئاشلىقى تۈگەپ كەتكەنلىكى ئۈچۈن سۈپۈرگە بەگ دېگەننى 50 ھارۋا، 100 تۆگە بىلەن گۇچۇڭدىن ئاشلىق ئېلىپ كېلىشكە ئەۋەتكەنىدى. سۈپۈرگە بەگ يول ئۈستىدە ئىسلام لەشكەرلىرى بىلەن ئۇچرىشىپ قالدى، ئىسلام لەشكەرلىرى سۈپۈرگە بەگنى تۈتۈپ تۇرپانغا ئىسھاق خوجامنىڭ ھۇزۇرىغا ئېلىپ كەلدى. ئىسھاق خوجام گەپ - سۆز سوراپ ئەھۋالنى بىلگەندىن كېيىن، سۈپۈرگە بەگنى كۈچاغا ــ راشىددىن خان خوجامنىڭ ھۇزۇرىغا ئەۋەتتى. سۈپۈرگە بەگ قۇمۇلنى ئېلىشقا ياردەم بېرىدىغانلىقى ھەققىدە ۋەدە بەردى. راشىددىن خوجام ئىلتىپات قىلىپ سۈپۈرگە بەگنى ئىسھاق خوجامنىڭ ئالدىغا ياندۇردى. سۈپۈرگە بەگ يېتىپ كەلگۈچە قۇمۇلنىڭ ئەلەمى* بىرنەچچە كىشى بىلەن نۇرغۇن تارتۇق، سوۋغا - سالاملارنى ئېلىپ ئەلچى تەرىقىسىدە تۇرپانغا يېتىپ كەلدى. سوۋغا - سالاملار ئىچىدە ھەرخىل، ھەرتۈرلۈك نەرسىلەر كۆپ ئىدى. جۇملىدىن جاھانگىر خوجام خىتايلارغا ئەسىر چۈشكەندە كىيىگەن زەر تون ھەم مەپىمۇ بار ئىدى. زەر تونىنىڭ ئىككى جەينىكى، ئىككى تىزى، كۆكسىنىڭ ئىككى تەرىپى ۋە ئۇچا (دۇمبە) سىدە چىننىڭ ئاغزىدەك يەرگە

---

* ئەلەم ــ دىنىي ئەمەل، مەنسەپ نامى.

ئالتۇن قۇببە① ئورنىتىپ، ئۇنىڭغا ئايەت پۈتۈلگەنىدى. ھەربىر قۇببە قۇياشتەك يالتىراپ تۇراتتى. مەپىنىڭ پۈتۈن جابدۇقلىرىغا ئالتۇندىن ھەل بېرىلگەنىدى. زەرتون ۋە مەپىنى قۇمۇل ۋاڭى تەۋەررۈك، دەپ ئۇزۇن خەزىنىسىدە ساقلىغان بولۇپ، بۇ قېتىم سۇۋغات ئورنىدا ئەۋەتكەنىدى. ئىسھاق خوجام ئەلەم ئاخۇنۇمنى ئېلىپ كەلگەن سۇۋغاتلىرى بىلەن كۇچاغا — راشىددىن خان خوجامنىڭ ھۇزۇرىغا ئەۋەتتى. بۇلار بېرىپ راشىددىن خان خوجامغا مۇلاقات② بولدى. بىرنەچچە كۈن تۇرغاندىن كېيىن راشىددىن خان خوجام قۇمۇل ۋاڭىغا ئالتۇن تالالىق سەللە، كىمخاب تون، ئۇتكۇر خەنجەرلەرنى ئىنئام قىلىپ، ئەلەم ئاخۇنۇم باشلىق ئەلچىلەرگە بىرىشتىن - ئىلگىرى كىيىم - كېچەك بېرىپ ياندۇردى.

سۇپۇرگە بەگ تۇرپانغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن ئىسھاق خوجام ئۇنىڭغا مۇللا تۇمۇر خەلىپە، توختەم باتۇر باشلىق 12 مۇسۇلمان، ئالتە تۇڭگاننى قوشۇپ قۇمۇلغا ئەلچىلىككە ئەۋەتتى. بۇلار قۇمۇلغا يېتىپ كېلىپ، قۇمۇل ۋاڭى بىلەن كۆرۈشتى. قۇمۇلدىكى كاپىرلارغا ھېچكىم تەگمىگەن ۋە دەخلى قىلمىغانىدى. ئەلچىلەر قۇمۇل ۋاڭىغا «كاپىرلارنى بىزلەر يوقاتساق» دېگەن تەكلىپنى بەردى. قۇمۇل ۋاڭ قوبۇل كۆردى، ئەمما ئۆزى بىلمەس بولۇۋېلىپ، خەزىنىسىدىن 500 كىشىلىك چاپان، ساۋۇت ئولپاق③، دۇبۇلغا④ قاتارلىق جەڭ كىيىمى، ئوق - يارىق ئەس -

---

① قۇببە — يۇمىلاق شەكىللىك زىننەت ئۈچۈن ئورنىتىلغان قاپارتما نەقىش.

② مۇلاقات — كۆرۈشۈش، ئۇچرىشىش.

③ ئولپاق — تۇماق، باش كىيىم.

④ دۇبۇلغا — پولات ياكى تۆمۈردىن ياسالغان، تىمغ ئۆتمەيدىغان باش كىيىم.

لمهەلەرنى چىقىرىپ بەردى. تۇرپاندىن بارغان ئەلچىلەر ئادەم يىغىپ، كاپىرلار بىلەن ئۇرۇشۇپ قۇمۇلنى پەتھ قىلدى.

دۆڭكېچىسى تەرىپىدىن ئىسلام لەشكەرلىرى ئىككى قېتىم مەغلۇپ بولۇپ يېنىپ كەلگەندىن كېيىن لۇكچۇنلۇك خوجىلىرى ۋە بەگزادىلىرىدىن ئىبراھىمخان، ئابدۇۋايىتخان، ھېيزۇللا خان، يولۋاسخان، شامەھرەم بەگ قاتارلىق يۇرت كاتتىلىرى جەم بولۇپ مەسلىھەت قىلىشىپ، موڭغا خەت ئەۋەتىپ 5 - 6 مىڭ خىتايىنى قىچقىرىپ كېلىپ بىراتەرەپتە توختىتىپ قويدى. ئاندىن ئىبراھىم خاننى «خان» قىلىپ، ئىسھاق خوجامغا قارشى دۈشمەنلىك دۇمبىقىنى چالدى ۋە خوجا زايىت خەلىپە، ۋايىت خەلىپىلەرنى ئۆزلىرىگە رام قىلدى. ۋاڭسىنىڭ بىر قىز نەۋرىسىنى زايىت خەلىپىگە تارتۇق قىلدى. بۇنىڭ خۇشلۇقىدا زايىت خەلىپە ھەر بالا بولسا ھۆددىسى ماڭا، دەپ جەڭگە تەييار بولۇپ تۇردى.

خوجا ئىسھاق خوجام تۇرپاندىن ناسىرىددىن خوجامنى باش قىلىپ، توختى مۇھەممەت خەلىپە، دۇتايى خەلىپە، موللا ئوسمان شەيخ، بەختىمەت دۆببېگى، سايرامدىق مۇھەممەد ئىلى خەلىپە، قەشقەرلىك مۇسا خەلىپە، قۇربان خەلىپە، ئاقسۇلۇق ھىدايەت خەلىپە قاتارلىق بىرنەچچە باتۇرلارنى لەشكەرلىرى بىلەن لۇكچۇنلۇككە قارشى جەڭگە ئەۋەتتى. ھەر ئىككى تەرەپ ئۆزلىرىنىڭ كۆچىنى نامايان قىلىپ ئۇرۇشتى. نۇرغۇن ئادەم زايە بولدى. ئاخىردا ئىسھاق خوجامنىڭ لەشكەرلىرى چىداشلىق بېرەلمەي ئائىلاج تۇرپانغا قېچىپ كەلدى.

لۇكچۇنلۇكنىڭ غەرىزى بولسا، ئىسھاق خوجىنى يېڭىپ تۇتۇۋالساق، يۇرتىمىزنى ئۆزىمىز سورىساق، مۇبادا ئىچكىرىدىن خىتاي چېرىكلىرى چىقىپ قالسا، خوجىلارنى شۇلارغا تارتۇق

قىلىپ خىزمەت تاپشاق، دېگەن يامان خىيال بىلەن نۇرغۇن مۇسۇلمانلارنىڭ جېنىغا زامىن بولدى. يەنە لۇكچۇندە 400 ئۆيلۈك تۇڭگانلار ھەيدەپ ئىدى. ئۇلارنىڭ ئۆي-جايلىرىغا ئوت قويۇپ، خوتۇن، بالالار چاقلىرىنىمۇ قويماي ئۆلتۈردى.

ئۇزۇنچىدىكى سۇدالۇيە، داۋۇت خەلپىلەر بۇھادىسلەرنى ئاڭلاپ غەزەپ ئوتىغا غەيرەتلىرى كۆپۈش ئۇرۇپ 3000 تۇڭگانىنى يارەمگە ئەۋەتتى.

بۇ كۈنلەردە مۇشۇ سائادەتلىك زامانىنىڭ پادىشاھى، ياخشى ئەخلاقنىڭ ھامىيسى بولغان خوجا ئىسھاق ئۆزى باش بولۇپ لەشكەر تارتىپ، ئىككىنچى قېتىم لۇكچۇنگە ئاتلاندى. 15 مىڭدىن ئارتۇق لەشكەر بىلەن ئاۋات دېگەن مەنزىلگە كېلىپ چۈشتى.

تۇرپاننىڭ ئادەملىرى ھەر ئىككى تەرەپكە يان باسماي ئوتتۇرىدا قاراپ تۇرۇدى. نۇرغۇن لۇكچۇن ئادەملىرى قېچىپ كېلىپ قارىمۇ قارشى سەپ تۈزۈپ جەڭگە كىرىشتى. نەچچە قېتىم غالىب ۋە مەغلۇپ بولۇشتى. ئاقىۋەت ئىسھاق خوجامنىڭ لەشكەرلىرى تەرىپىدىن غەلىبە شامىلى ناماياں بولدى. لۇكچۇن-لۇكنىڭ جېنىنى خەس-خەشەكتەك دەشت-باياۋانلارغا ئۇچۇرۇۋەتتى. دۈشمەنلەر يوقىتىلدى. ۋايىت خەلىپە ئىسھاق ئۆزى ئويلىغىنىدەك بولماي ئەكسى تەرىپىگە يۈزلەنگەنلىكىنى مۇلاھىزە قىلىپ، لۇكچۇن-لۇكنىڭ كاتتىلىرىدىن بىرمۇنچىسىنى تۇتۇپ باغلاپ ئېلىپ كېلىپ، ئىسھاق خوجامغا كۆرۈنۈش قىلدى. ئىسھاق خوجام ۋايىت خەلىپىنىڭ گۇناھىدىن ئۆتۈپ ئەپۇ قىلىپ تون-سەرۇپاي ئىنئام قىلدى. ئەسكەرلەر شەھەر دەرۋازىلىرىنى ئېچىپ كىرىپ نۇرغۇن ئادەملەرنى ئۆلتۈردى. شەھەر ۋە سەھرالارنى تالان-تاراج قىلدى. خوجا ئىسھاق خوجام پەند-نەسىھەت، ئەمرى-مەرۇپ قىلىپ لەشكەرلەرنى بۇلاڭ-تالاڭدىن ئاران توختاتتى. لۇكچۇننىڭ چوڭلىرىدىن بىرمۇنچىسىنى دارغا

ئاستى. يەنە بىر مۇنچىلىرى قۇمۇل، بارىكۆل ئەرەپلەرگە جېنىنى ئېلىپ قېچىپ كەتتى. ئاخىر تۇرپان، لۈكچۈننىڭ ئىشلىرىدىن پۈتۈنلەي خاتىرجەم بولىدى. لۈكچۈننىڭ ھاكىملىقىنى ھاشىر تاجىبەگكە ئىلتىپات قىلىدى. تۇرپاننىڭ ھاكىملىقىنى چوڭ غازىغا مەرھەمەت قىلدى. خوجا ئىسھاق خوجام ئۆزى ئەسھابۇل كەھف ۋە باشقا ئۇلۇغ مازارلارنى زىيارەت قىلىپ، كەڭرى نەزىرلەرنى ئۆتكۈزۈپ، غېرىب - مىسكىنلەرنى تويغۇزدى. خەتمە قۇرئان ئوقۇتۇپ، شۈكرى - سانا بەجا كەلتۈرۈپ دۇئا ۋە ئىلتىجا بىلەن بولدى.

13

سەيىت ئىسھاق خوجىنىڭ قۇمۇلغا يۈرۈش قىلىش قارارىغا كېلىپ، بېيجىڭغا قاراپ يولغا چىققانلىقى؛ چىڭ ۋاڭ خانىنىڭ ئىسھاق خوجامنىڭ ئىستىقبالىغا چىققانلىقى؛ قۇمۇلنىڭ پەتەم قىلىنغانلىقى ۋە ناتوغرا يارلىق كېلىپ قالغانلىقى

تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 1282 - يىلى① زۇلھەججە ئېيىنىڭ 18 - كۈنى②، ياخشى سائەت، قۇتلۇق ۋاقىتتا ئەخلاق - پەزىلەتلىك ئىنگىسى بولغان سەيىت ئىسھاق خوجام، بايراق - ئىلەم، سوناي - كاناي بىلەن خۇشال - خۇرام ھالدا ئۆزى باش بولۇپ، خىللانغان 16 مىڭ لەشكەرنى ھەمراھ قىلىپ قۇمۇل تەرەپكە قاراپ

---

① ھىجرىيىنىڭ 1282 - يىلى مىلادىنىڭ 1865 - 1866 - يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.

② «تارىخىي ھەمىدىيە» دە: «ماھى مۇھەررەمنىڭ 18 - كۈنى دېيىلگەن ــ مۇھەررىردىن.

يۈرۈش قىلدى. بۇچاغدا قۇمۇلدىكى مۇسۇلمانلار شەھەرنى خىتايلار-
دىن تازىلاپ خوجاملارنىڭ كېلىشىگە مۇنتەزىر بولۇپ تۇرغانىدى.

تۇرپان بىلەن قۇمۇلنىڭ ئارىلىقى 18 مەنزىل بولۇپ، كۆپ مەنزىللەردە ئوت - چۆپ، سۇ يوق ئىدى. خوجاملار مەنزىلمۇ مەنزىل يول يۈرۈپ، قۇمۇلغا 8 مەنزىل قالغاندا قۇمۇل ۋالىسى ئەۋەتكەن تۆگە، ھارۋىلارغا يۈكلەنگەن نۇرغۇن چۈشكۈن - قونالغۇ* يېتىپ كەلدى. ئارقىسىدىن چىڭۇاڭ خان ئۆزى يېتىپ كېلىپ سىيىت ئىسھاق خوجام بىلەن كۆرۈشتى. خوجامنىڭ ھەممە لەشكەرلىرىنى ئاش - تاماق، يەل - يېمىشلەر بىلەن تويغۇزۇپ زىياپەت قىلدى. ئۇنىڭدىن كېيىن ھەددىدىن زىيادە تارتۇق، سوۋغا - سالاملارنى يەنى — خۇسۇسەن 400 يامبۇ، 8000 ئاختا ئات قاتارلىقلارنى تارتۇق قىلدى. مۇشۇلاردىنلا قالغان سوۋغا - سالاملارنىڭ قانچىلىك ئىكەنلىكىنى مۆلچەرلەشكە بولىدۇ.

سوۋغاتلارنى تەقدىم قىلىپ بولغاندىن كېيىن خوجاملارغا يول باشلاشقا ئادەم تەيىنلەپ قويۇپ، چىڭۇاڭ خان ئۆزى ئالدىدا قايتىپ كەلدى. سىيىت ئىسھاق خوجام ۋە غالىب لەشكەرلەر مەنزىلمۇ مەنزىل يول يۈرۈپ قۇمۇل شەھىرىگە يېقىن بارغاندا چىڭۇاڭ خان يەنە ئىسھاق خوجامنىڭ ئالدىغا چىقىپ قارشى ئالدى. ئۇلارنى شەھەرگە باشلاپ كىرىپ، ئالىي ئوردىغا چۈشۈردى. قالغان خەلىپە، لەشكەر بېشى، باتۇرلارغىمۇ ئۆز لايىقىدا ئىنئاملارنى بەردى. ئادەتتىكى لەشكەرلەردىن ھەر تۆت كىشىگە تۆت كۈندە بىر قوي، تۆت جىڭ چاي كېمىتمەي بېرىپ تۇردى. چوڭلارغا ئەلۋەتتە ئۇنىڭدىن كۆپ بەردى. سىيىت ئىسھاق خوجام قۇمۇلدا ئۈچ ئاي بىلىكى ئۇنىڭدىن

---

* دوستلۇقنى ئىپادىلەپ كېلىۋاتقان ئەسكەرلەرنىڭ ئالدىغا ئەۋەتىلگەن ئاش - ئوزۇق، يەم - بوغۇز قاتارلىقلارنى كۆرسىتىدۇ.

ئۇزۇنراق ۋاقىت تۇرغان بولسىمۇ، شۇ مىقداردا بېرىپ تۇردى.

قۇمۇل ۋاڭىنىڭ مەنسىپى ناھايىتى چوڭ، مال-دۇنياسى نۇرغۇن ئىدى. چىڭۇاڭ تارتۇق قىلغان ئاتلارنى، سىيىت ئىسھاق خوجام لەشكەرلەرگە ئىنئام قىلىپ ئۈلەشتۈرۈپ بەرگەنىدى. ئاتلارنىڭ چىشلىرىنى كۆرۈپ، ياشلىرىنى ھېسابلاپ كۆرسە، 20 ياشتىن تۆۋەن ئىكەن. يوق ئىدى. بۇنىڭ سەۋەبلىرىنى سۈرۈشتۈرسە، يەرلىك خەلق «چىڭۇاڭ خانىنىڭ يىلقىلىرى ناھايىتى كۆپ، سانىنى بىز بىلمەيمىز، ئەمما قويىلىرى 260 قوتان بولۇپ، ھەر قوتاندا 700 دىن 1200 گىچە قوي بار. باش باھاردا بىر بەگ، ئۈچ مىرزا ئاتلارنىڭ تىزىمىنى ئالغىلى بىرىبەگ، ئۈچ مىرزا قويلارنىڭ تىزىمىنى ئالغىلى چىقىدۇ. ئالتە ئايدا ئاران خەتلەپ كېلىپ مەلۇم قىلىدۇ. ياىلاقلىرىنىڭ كەڭلىكى شۇ قەدەركى، ئاخىرىغا بىر ئايدا ئاران يېتىپ بارغىلى بولىدۇ» دېيىشتى.

بىر رىۋايەتتە مۇنداق نەقىل قىلىدۇ: ئۇرۇمچىدىكى دايانشەي، شويەنشەي-دېگەن تۈڭگانلار 30 مىڭ تۈڭگان لەشكىرى بىلەن قۇمۇلغا باستۇرۇپ كېلىپ بۇلاڭ-تالاڭ قىلىشنى قەستلىگەنىدە، قۇمۇل ۋاڭ 30 مىڭ تۈڭگان لەشكەرلىرىنىڭ ھەر بىرىگە بىردىن ئاختا ئاتا، بىردىن يامبۇ بەرسەم، چوڭ ئەمەلدارلىرىغا ئۈزۈ لايىقىدا ئۇنىڭدىن جىق بەرسەم، يۇرتنى پاراكەندە قىلمىسا، دەپ ئەلچى چىقاردى، ئەمما تۈڭگانلار قوبۇل تۇتماي بۇلاڭ-تالاڭ قىلدى. چىڭۇاڭ خانىنى ئۆلتۈرۈپ شېھىت قىلدى. كۆزى كۆرگەن، قولىغا چىققان نەرسىلەرنى بۇلاپ-تالاپ ئېلىپ ئۇرۇمچىگە يېنىپ كەلدى.

يەنە بىر يازغۇچى مۇنداق دەپ يېزىپتۇ: «قۇمۇل ۋاڭىنىڭ ئاغىچىسىنىڭ مەرۋايىت، زۇمرەت، زەبەرجەت، لەئەل-ياقۇت، قىممەت باھالىق تاشلار بىلەن بېزەل-

گەن بىر چۈمبىلى* بولسۇپ، بۇ چۈمبەل كۆچالىق ئاق موللا باي دېگەن كىشىنىڭ قولىغا چۈشكەنىكەن. ئاقسۇغا ئېلىپ بېرىپ مەرخىلانلىق مىرمەھمۇد باي دېگەن كىشىگە 17 يامبۇغا ساتقانىكەن، دېمەك، قۇمۇل ۋاڭنىڭ مال-دۇنياسىنىڭ كۆپلۈكىنى شۇنىڭدىن مۆلچەرلىسە بولىدۇ.

مەقسەتكە كەلسەك، يەرلىك خەلق ماۋۇلارنى بايان قىلىپ بەردى: «قۇمۇلدا 15 مىڭ ئۆيلۈكتىن كۆپرەك ئادەم بار. ھەممىمىز چىڭۋاڭ خان ئۈچۈن ئىشلەيمىز. قىش-ياز خىتاي مەنسەپدارلىرىغا بىرنەرسە بەرمەيمىز. قۇمۇلغا تەۋە يەرلەردىن خىتايلار بىر كەتمەن توپا ئالسا چىڭۋاڭ خانىنىڭ خەزىنىسىگە كۈمۈش تۆلەيدۇ. خاقانىي چىندىن باشقا مەنسەپدارلارغا ئېگىلمەيدۇ. خىتاي مەنسەپدارلىرىمۇ چىڭۋاڭ خانىنىڭ ئور-دىسىغا كېلىپ باش ئۇرىدۇ. 10 ئەۋلاد بەلكى ئۇنىڭدىنمۇ كۆپرەك ۋاقىتتىن ئىلگىرىلا خاقانىي چىن بىزلەرنى يارلىق بىلەن چىڭۋاڭ خانىغا بېرىۋەتكەنىكەن. شۇنىڭدىن بېرى قۇلدەك ئىشلىتىدۇ. چىڭۋاڭ خان خاقانىي چىنغا ھەر يىلى 360 قوغۇن، بىر توققۇزدىن توققۇز بىلەي تاش سوۋغات قىلىدۇ. بۇنىڭغا نۇرغۇن ئىنئام ئالىدۇ. ھەر يىلى ئۆزى 75 يامبۇ، ئاغىچىسى پۈجۈڭ خېنىم 36 يامبۇ، نەچچە توپ تاۋار-دۇردۇن ئالىدۇ. 3 يىلدا بىر قېتىم بېيجىڭغا بارىدۇ. بېرىپ-كەلگۈچە بولغان پۈتۈن خىراجىتى خاقانىي چىنىنىڭ خەزىنىسىدىن بولىدۇ. ھەر قېتىم بارغاندا ئاز دېگەندىمۇ 500 يامبۇ پايدا ئېلىپ كېلىدۇ»

---

* چۈمبەل — ئىسلام شەرىئىتى بويىچە ئايالالار ئۆزىنى يات كىشىلەردىن يوشۇرۇش ئۈچۈن يۈزىگە تارتىدىغان پەردە. «تارىخىي ھەمىدىيە» دە «ھەمبەل» دەپ ئېلىنغان — مۇھەررىردىن.

مەپ ئۆپتىمىز - ئۆلۈپ تەرىپلەپ بەردى. ئەمەلىي ئەھۋال، ئۇلار دېگەندىن زىيادە ئىگەنلىكىنى بىلدۇرۇپ تۇرىدۇ. خاقانىي چىنغا تەۋە مۇسۇلمان ۋاتەنلارنىڭ ئىچىدە قۇمۇل ۋاڭىدىن چوڭى يوق ئىدى.

گەپنىڭ خۇلاسىسى شۇكى، سىيىت ئىسھاق خوجام قۇمۇلدا تۇرغان چاغدا ساجۇ تۆڭگانلىرىدىن: «بىز خىتايلار بىلەن سوقۇشۇپ، نۇرغۇن خىتايلارنى ئۆلتۈرۈپ، شەھەرنى ئالىدۇق. ئەمما خىتايلار يەنە بىر دەرۋازىدىن قوچۇپ چىقىپ بىزنى شەھەرگە سولىۋالدى. بىزلەر قامىلىپ قالدۇق. ياردەم بېرىشلىرىنى ئۈمىد قىلىمىز» دېگەن مەزمۇندا خەت ۋە ئەلچى كەلدى.

بارىكۆلگە تۇرپان ۋە ئۇرۇمچى قاتارلىق شەھەرلەردىن قاچقان خىتايلار قوشۇلۇپ بىر لەكتىن كۆپرەك خىتايلار توپلىشىپ قالغانىدى. قۇمۇلدىن قېچىپ بارغان خىتايلارنى بارىكۆلگە كىرگۈزمەي بىر مەنزىل بىراقلىقتا يىگىناك* قۇرۇپ، ئاش - ئوزۇقلىنى يەتكۈزۈپ بېرىپ قاراۋۇلچى تەرىقىسىدە توختىتىپ قويغانىدى.

سىيىت ئىسھاق خوجام بارىكۆلنى پەتھ قىلىش ئۈچۈن، خەلىپە، باتۇرلارنى باش قىلىپ 10 مىڭ لەشكەرنى ئەۋەتتى. بۇلار يېتىپ بېرىپ نەچچە قېتىم غالىب، نەچچە قېتىم مەغلۇپ بولۇپ، ئاقىۋەت شەھەرنىڭ سىرتىدا يىگىناك ساقلاپ ياتقان خىتايلارنى تارمار قىلىپ شەھەرگە قوغلاپ باردى.

شەھەرنىڭ بىر تەرىپىدە قالماقلار شەھەر بىنا قىلىپ ئولتۇرۇپ كەتكەنىكەن. بارىكۆل خىتايلىرى ناھايىتى باتۇر ئىكەن. خىتايلار ئۇرۇشقا چىنقىسا ھەممىسى ئاتلىرىغا ئەنجانچە ئىگەر - جابدۇق توقۇپ چىقىدىكەن. بۇنىڭ سەۋەبىنى سۈرۈشتۈر -

---

* يىگىناك — خەنزۇچە سۆز بولۇپ، ئەسكەر تۇرىدىغان جاي، گازارما دېگەن بولىدۇ.

سەلت، بۇلار قەشقەر تەرەپكە نەچچە قېتىم ئۇرۇشنا پارغانسكەن، جەلك راسا قىزىپ، شەھەر پەتە بولىدىغان كۈن، ئاساسلىق ۋە خۇشاللىق يۈز كەلتۈرىدىغان ۋاقىت يېتىپ كېلىپ، خوجاملارنىڭ دۆلەت قۇياشى تېخىمۇ يۇقىرى ئۆرلەۋاتقان، لەشكەرلەر جان بەرىپ، جان ئېلىپ جەددىي تىرىشچانلىق ۋە قەھرىمانلىق كۆرسىتىۋاتقان چاغدا راشىددىن خان خوجامدىن يارلىق كەلدى. يارلىقنىڭ مەزمۇنى: «قىرغىز ۋە قىپچاقلار قەشقەر ۋە يەكەننى بېسىۋالدى. ئۇ يەردىكى خوجىلارنىڭ ھەممىسى قېچىپ كەلدى. نۇرغۇن لەشكەرلەر زايە بولدى. لەشكەرلەرنى ئېلىپ دەرھال يېتىپ كېلىپ، قىرغىز، قىپچاقلارنى ھەيدەپ چىقىرىپ قەشقەر ۋە يەكەننى ئاجىرىتىپ ئالمىسلا، ۋاقىت ئۇزىراپ كەتسە، دۈشمەن كۈچلىنىپ كېتىدۇ. ئۇ چاغدا ئىشنىڭ ئاقىۋىتى ياخشى بولمايدۇ» دېگەندىن ئىبارەت ئىدى. بۇ خەۋەر لەشكەرلەر ئارىسىغا تارقالدى. ھەممىسى ئاتا-ئانا، ئۇرۇق-تۇغقان ۋە خوتۇن-بالىلىرىنى سېغىنىپ تۇرغاچقا، لەشكەرلەرنىڭ كۆڭلى ئۇرۇش-جەڭدىن پۈتۈنلەي سوۋۇپ، ئۆز يۇرتلىرىغا قايتىپ كېتىشنىڭ كويىغا چۈشتى. يۇرتىمىزغا بېرىپ بالا-چاقىلىرىمىزنى كۆرۈپ، يەنە ئالاھىدە ئايرىم كېلىپ، قالغان شەھەرلەرنى پەتە قىلساق، دەپ چوڭ-كىچىك خوجاملارنىڭ ئاياغلىرىغا يىقىلىپ يېغلاشتى. بۇ غالىب، ئىنتىزاملىق لەشكەرلەر بىردەمدىلا پاراكەندە، چۈۋالچاق، بىسەرەمجان بولدى. خوجاملار ھەيران بولۇپ بىرنەرسە دېيىشكە ئامالسىز قالدى. بۇ بىۋاپا ئالەم، توختالغۇسى يوق جاھاندا ئەزەلدىن كۈندۈزگە كېچە، ياشلىققا زاۋاللىق ھەمراھ بولۇپ كەلگەنىدى. مۇشۇنداق دۆلەت ۋە سائادەت يار بولۇپ، خۇرسەنلىك ۋە پاراۋانلىق يۈز كەلتۈرگەن بىر پەيتتە، لەشكەرلەر غەلىبە ۋە نۇسرەت بىلەن ھەممەت ۋە تىرىشچانلىق كۆرسىتىۋاتقان ھالەتتە، راشىددىن خوجامنىڭ

پایدىسىز، نامۇۋاپىق يارلىقى كېلىپ، ئەسكى تامدا ھۇقۇش ساياھەتچىلىك قىلىۋاتقاندەك، ئاۋۇال ئاخشامدا خوراز قىچقارغاندەك جەمئىيەتنى پاراكەندە قىلىپ، ئىستىقبال شامىنى ئۆچۈرۈپ، دۆلەت قۇياشىنى ۋاۋالىلىقسىك بۇلۇتى قاپلاپ، ئالەمنى قاراڭغۇلاشتۇرۇشقا سەۋەب بولدى.

شۇنداق قىلىپ ئۇلار بارىكۆلنى چالا تاشلاپ، قۇمۇلنى چىڭگۇاڭ خانغا تاپشۇرۇپ، ئۇرۇمچى قاتارلىق شەھەرلەرنى داۋۇت خەلىپە، سۇدالويىلارغا مەرھەمەت قىلىپ، تۇرپاننى ئابباددىن خوجام، سو يىنشى خەلىپىلەرگە ئىلتىپات قىلىپ، كورلىنى پەرەخشا خوجامغا سۇيۇرغال قىلىپ، بۇگۇرنى تاھىر قازى بەگگە ھاۋالە قىلىپ، تەڭرىنىڭ ئىلتىپاتى بىلەن دۆلەتنىڭ پاسىبانى، باتۇر، ئەزىمەت ئىسلام لەشكەرلىرىنى يېتەكلەپ، داغدۇغا، داقا ـ دۇمباق، كاناي ـ سۇناي، نەغمە ـ ناۋا ساداسىنىڭ ھەيۋەت ۋە ھەشمىتى بىلەن داربىسەلتەنە ـ كۇچا تەۋەسىگە كىرىپ كەلدى. ئىستىقبال قىلىپ ئالدىغا چىققان ئاتا ـ بالا، قوۋم ـ قېرىنداش، يارۇ بۇرادەرلەرنىڭ ئۇچرىشىشى، ئەجەل شەربىتى ئىچىپ شېھىتلىك ماقامىغا يەتكەنلەرنىڭ ئاتا ـ ئانا، بالا ـ چاقـ لىرىنىڭ يىغا ـ زار ۋە ناله ـ ئەفغانى، تاماشىچىلارنىڭ ھاي ـ ھۇي، غۇلغۇلا ئاۋازى يەتتەقات ئاسماندىن ئۆتۈپ پەرىشـ تىلەر گۇرۇھىنى پاراكەندە قىلدى. خوجاملار ۋە لەشكەرلەر مۇشۇنداق ھەيۋەت ۋە ھەشمەت بىلەن كۇچا شەھىرىگە داخىل بولۇپ، ئۈي ـ ماكانلىرىغا كېلىپ، ئاتا ـ بالا، ئەھلى ئايال، ئۇرۇق ـ تۇغقانلىرى بىلەن دەرقەمتە بولۇپ خۇشال ـ خۇرام بولۇشتى. ئاجىز، غېرىب ـ غۇرۋالارغا نەزىر ـ نۇزۇرات بېرىپ، ئۇرۇق ـ تۇغقان، يار ـ بۇرادەرلىرىگە كىيىم ـ كېچەك، ئۇستىباش، تىللا ـ تەڭگە، خەرجى ـ خىراجەت ئىنئام قىلىشتى.

گۈزەل ئەخلاق، ياخشى پەزىلەتلىك ئىسھاق خوجامنىڭ يەكەن، قەشقەر غازاتقا بېرىشنى قارار قىلغانلىقى ۋە ياقۇبېگ قوشبېگنى بىلەن ئەپلىشىپ قالغانلىقى

كۈچا دارىسىلتەنەدە راشىددىن خان خوجام ۋە ئىسھاق خوجاملار بىر - بىرىگە سوۋغا - سالاملارنى ئىنئام قىلىپ، زىياپەت-مېھماندارچىلىقنىڭ قائىدە - يوسۇنلىرىنى ئادا قىلىپ بولغاندىن كېيىن، ئەسلىدىكى مۇراد - مەقسەتلىرىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن لەشكەرلەرنى سەرەمجانلاشتۇرۇپ، سەپەر ۋە جەڭ تەييارلىقلىرىنى پۈتكۈزۈپ، ياخشى كۈن، قۇتلۇق ساھەتتە يەكەن ۋە قەشقەرنى قولغا كىرگۈزۈش نىيىتى بىلەن خۇشال - خۇرام يولغا چىقتى.

تارىخىي 1283 - يىلى* مۇھەررەم ئېيىنىڭ 2 - كۈنى (پەيشەنبە) ئۇلار نۇرغۇن مەنزىللەرنى بېسىپ ئاقسۇغا يېتىپ كەلدى ۋە مەخسۇس تەييارلانغان جايغا چۈشۈپ ئورۇنلاشتى.

قۇمۇلدىن خوجا ئىسھاق خوجامنىڭ تۇغ - ئەلەملىرىنى ئەگىشىپ بىللە كەلگەن لەشكەرلەرنىڭ تولىسى كۈچادا تۇرۇپ قالغانىدى. ئىسھاق خوجام بىلەن ئۆزىنىڭ خىزمەتچىلىرى، لەشكەر باشلىقلىرى، باتۇر ۋە كۆڭلى يېقىنلىرىدىن بولۇپ 3000 دىن كۆپرەك كىشى ھەمراھ بولۇپ كەلگەنىدى. چۈنكى ئاقسۇ ۋە ئۈچتۇرپان لەشكەرلىرىنى ھاممىدىن خوجامنىڭ ئېلىپ بېرىشىغا

---

* ھىجرىيىنىڭ 1283 - يىلى مىلادىنىڭ 1866 - - 1867 - يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ. «تارىخىي ھەمىدىيە» دە «ھىجرىيىنىڭ 1282 - يىلى ماھىي بارات...» دەپ ئېلىنغان ـــ مۇھەررىردىن.

يارلىق چۈشۈرۈلگەنىدى.

خوجا ئىسھاق خوجام ئاقسۇدا ئون كۈندەك تۇرۇپ ئۇلۇغ مازار-لارنى زىيارەت قىلىپ، ئاجىز، غېرىب - غۇرۇالارغا نەزىر -نۇزۇراتلار بېرىپ ئۇلارنىڭ دۇئاسىنى ئالغاندىن كېيىن، توختى مۇھەممەت رخەلىپە، ئىبراھىم باتۇرلارنىڭ باشچىلىقىدا 2000 لەشكەرنى بىر كۈن بۇرۇن ئالدىدا ماڭدۇردى. بىر كۈن كېيىن ئۆزلىرى خاس مەھرەم ۋە خىزمەتچى مۇلازىملىرى بىلەن يەكەن تەرىپىگە يۇرۇش قىلدى.

قورال - ياراقلىرىنىڭ خىللىقى، داغدۇغا ھەيۋەتلىرى، سۆلەت ۋە شەۋكەتلىرى شۇنچىلىك ئىدىكى، بۇ موغۇلستان يۈزتلىرىدا ئۆتكەن پادىشاھلار بۇنداق ھەشمەتكە مۇيەسسەر بولمىغان بولۇشى مۇمكىن. لەئەل - جاۋاھىر بىلەن نەقىش قىلىنغان، ئالتۇن - كۈمۈش بىلەن سىر بېرىلگەن كانايلارنى چېلىپ ئىككى كانايچى ئالدىدا، ئۇنىڭدىن كېيىن لەئەل - ياقۇت بىلەن نەقىشلەنگەن بىر جۈپ كاناي - سۇنايلار بىلەن ئىككى ئاتلىق كاناي - سۇنايچى، ئالتە ئاتلىق ناغرىچى، ئۇنىڭدىن كېيىن يەنە ئىككى ئاتلىق كانايچى ماڭاتتى. كاناي، سۇناي، ناغرىچىلارنىڭ ھەممىسى 12 ئاتلىق بولۇپ، 12 كىشى بۇلارنىڭ ئاتلىرىنى يېتىلەپ ماڭاتتى. ئالدىدىكى كانايىنىڭ ئاۋازى پەسرەك چىقسا، ئارقىدىكىسىنىڭ ئېگىز چىقاتتى. كاناي-سۇناي ئاۋازىغا قوشۇلۇپ ئېيتىلغان مۇڭلۇق مۇقام، يېقىملىق غەزەللەرنىڭ ساداسى قوشۇلۇپ ھاسىل بولغان نەغمىنىڭ ئاللا-باركاللاسى جاھاننى قاپلاپ يەلەكنى قاپلايتتى.

بۇ ئەھۋالنى كۆرۈپ، ئاتىسىنىڭ خىزمىتىدىن باش تارتقان، ئاتىسىنىڭ سۆزىگە گەدەنكەشلىك قىلغان شوخ، باشباشتاق ياش يىگىتلەردىن ئۈچ - تۆت مىڭ كىشى ئۇلارغا ئەگىشىۋالدى. ئۇلار خۇددى باغ سەيلىسى، قىزىلگۈل تاماشىسىغا بارىدىغاندەك خىيال ۋە تەسەۋۋۇر بىلەن ئاتا - ئانىلىرىدىن خەۋەرسىز، خوتۇن-

بالا ـ چاقلىرىدىن پەرۋاسىز، مەست ـ بىھوش بولغاندەك ئۇچ ـ تۆت مەنزىل يەرگىچە بىللە باردى. بەزىلىرى ئۆزىنى توختىتىپ، ھوشىنى تېپىپ قايتىپ كەتتى. بەزىلىرىنى ئاتا ـ ئانىلىرى بېرىپ قايتۇرۇپ كەلدى. بەزىلىرى ئاتا ـ ئانىلىرى مىنىپ بارغان ئاتلارنى مىنىپ لەشكەرلەرنىڭ ئارقىسىدىن بىللە ماڭدى. مۇشۇ خىل ئەھۋال بىلەن يەكەن تەۋەسىگە يېتىپ باردى.

سەيىت ئىسھاق خوجام مەنزىلمۇ مەنزىل يۇرۇپ يەكەنگە يېتىپ بېرىپ ئۆز سەلتەنىتىگە لايىق بىر ھويلىغا چۈشۈپ ئورۇنلاشتى. ئەمما ھامىدىدىن خوجامدىن ھېچقانداق خەۋەر يوق ئىدى.

بۇنىڭدىن بۇرۇن جامالىددىن خوجام خانىبېرىقتا مەغلۇپ بولۇپ قېچىپ كەتكەندىن كېيىن، ئاتىلىق غازى يەكەنىنى ئۆزىنىڭ ئىگىدارچىلىقىغا كىرگۈزۈپ، كىچىكخان تۆرەمىنى يەكەنىنىڭ ھاكىملىقىغا تەيىنلەپ قويغانىدى. سەيىت ئىسھاق خوجام يەكەنگە يېتىپ بېرىشى بىلەن، كىچىكخان تۆرەمىنى تۈگىگانلار شەھەرگە ئېلىپ كىرىپ تاشقىرى چىقارماي ئۆزلىرىگە ھەمراھ قىلىۋالدى. شۇنىڭ بىلەن يەكەنىنىڭ بىر تەرىپىگە خوجاملار، بىر تەرىپىگە تۈگىگانلار ھۆكۈمرانلىق قىلىپ تۇرۇدى.

خوجا ئىسھاق خوجامنىڭ يەكەنگە يېتىپ ـ باغانلىقىنى ياقۇپ قوشبېگى قەشقەردە تۇرۇپ ئاڭلاپ، ئۆزىنىڭ كۈچ ـ قۇدرىتىنى كۆرسىتىپ قويۇش نىيىتىگە كېلىپ تۇرغۇن لەشكەرلەرنى باشلاپ مارالبېشىغا باردى. بىر ئات چاپما قىلىق بىلەن مارالبېشىنى قولغا كىرگۈزۈپ يەكەنگە يۆزلەندى. يەكەنگە يېتىپ بېرىپ ھەپتە مۇھەممەدخان بۇزرۇكۋار* غا چېدىر ـ بارگاھلىرىنى

---

* مۇھەممەد ئاتلىق يەتتە كىشىنىڭ مازىرى دېگەن بولۇپ، بۇ جاي يەكەن شەھىرىنىڭ غەربىي ـ شىمالىغا جايلاشقان، ھازىر «ھەزرىتى يىر» دەپ ئاتىلىدۇ ـــ مۇھەررىردىن.

تىكىپ ئورۇنلاشتى. قوشىنىڭ شەھەرنىڭ تېشىدا، ئىسھاق خوجا يەكەن كوناشەھەرنىڭ ئىچىدە، كىچىكخان تۆرەم ۋە تۆگىلەر يەكەن يېڭىشەھەرنىڭ ئىچىدە بىرنەچچە كۈنگىچە جەڭ-جېدەل قىلىشماي بىر-بىرىنى ماراپ تېپتىنچ يېتىشتى. ئاقىۋەت ئىسھاق خوجام بىلەن تۆگىلەر مەسلىھەت قىلىشىپ، قوشىنىڭ بىلەن ئۇرۇشماقچى بولۇپ جەڭ تەييارلىقلىرىغا كىرىشتى. بۇ ئەھۋالدىن نىياز ئىشىك ئاغا بەگ ۋاقىپ بولدى. ئۇ دەرھال بېرىپ قوشىنىڭگە: «پالانى كۈنى كېچىسى 7000 تۆگىلەر، 2000 يەرلىك لەشكەر بىرلىشىپ قوشۇنىڭىزغا ھۇجۇم قىلماقچى بولدى. ئاگاھ بولۇپ تەدبىرىنى ئۆزىڭىز قىلغايسىز. بۇنىڭدىن باشقا خىزمەت مېنىڭ قولۇمدىن كەلمەيدۇ»، دەپ خەۋەر يەتكۈزدى. ھۇجۇم قىلىدىغان كېچىسى قوشىنىڭ لەشكەرلىرىنى تۆتكە بۆلۈپ، تۆت تەرەپكە يوشۇرۇن ئورۇنلاشتۇرۇپ، چېدىر-بارگاھلىرىنى قۇرۇق قويۇپ ھوشيار بولۇپ تۇردى، مۇشۇنداق ئەھۋال ئاستىدا تۆگىلەر بىلەن ئىسھاق خوجامنىڭ لەشكەرلىرى قوشىنىڭ قوشۇنىغا توپ-زەمبىرەك، ئوق-ياراق بىلەن ھۇجۇم قىلدى. قاپسا لەشكەرلەردىن ئەسەر يوق. چېدىر-بارگاھلىرى قۇرۇق تۇرغان. مۇشۇنداق ھەيرانلىقتا تۇرغان پەيتتە، خۇددى ئاسماندىن بالا ياغقاندەك قوشىنىڭ يىگىتلىرى تۆت تەرەپتىن تۆگىلەرغا ئۆزلىرىنى ئۇردى. كۆپچىلىكىنى يەر بىلەن يەكسان قىلدى. 600 دەك تۆگىلەر، 800 دەك يەرلىك مۇسۇلمانلار جانلىرىنى قۇتۇلدۇرۇپ ئامان قالدى. خوجا ئىسھاق خوجام، كىچىكخان تۆرەم ۋە تۆگىلەر بۇ توقۇنۇشلارغا بەرداشلىق بېرەلمەي سۈلھ قىلىپ ئەپلەشمەكتىن باشقا ئىلاجىنىڭ يوقلۇقىنى ھېس قىلىشتى ۋە ئىلاجسىزلىقتىن سۈلھ قىلىپ ئەپلىشىش قارارىغا كېلىشتى. چۈنكى لەشكەرلەرنىڭ تولىسى چىقىم بولغان ۋە ئەسىرگە چۈشكەنىدى.

ئاقسۇەت خوجا ئىسھاق خوجام قالغان لەشكەرلەرنى ۋە لەشكەر باشلىقلىرىنى باشلاپ قوشبېگى تۇرۇشلۇق جايغا بېرىپ سۇلە تۇزۇپ ئەپلەشتى. قوشبېگى خوجا ئىسھاق خوجامغا زىيادەتلەر بېرىپ مۇنۇ گەپلەرنى ئارىغا سالدى: «ئۆزلىرى خىتايلار بىلەن نۇرغۇن جەڭ قىلىپ غازىلىق دەرىجىسىگە مۇشەررەپ بولدىلا. راشىددىن خوجام ئاقسۇنى سىلىگە بەرسۇن. ئاقسۇنى سىلى سورىسىلا. مارالبېشىنىڭ بۇ تەرىپىنى سىلى، مارالبېشىنىڭ بۇ تەرىپىنى بىز سورايلى. ئىتتىپاق بولۇپ ئارىمىزدا خەت، ئەلچىلەر يۈرۈشۈپ تۇرسۇن. مۇبادا قايسى بىرىمىزگە بىرەر تەرەپتىن دۇشمەن پەيدا بولسا ئۆزئارا مەدەت ۋە ياردەمدە بولايلى. ئەگەر راشىددىن خوجام ئاقسۇنى ئۆزلىرىگە بېرىشكە ئۇنىمىسا، ئۆزۈم راشىددىن خوجا ئۇستىگە لەشكەر تارتىپ بارىمەن. غەلىبە نۇسرەتىنىڭ دەرۋازىسى قايسىمىزىنىڭ يۈزىگە ئېچىلسا بەخت ـ تەلىيىمىزدىن كۆرىمىز»، دەپ ئۆز لايىقىدا ئالىي تون ـ سەرۇپاي ۋە ئېگەر ـ جابدۇقلىرى بىلەن ئارغىماق ئات ئىنئام قىلدى. قوشبېگى ئىسھاق خوجامنى قولتۇقىدىن يۆلەپ ئاتقا مىندۈردى. ئەسىر چۈشكەنلەرنى ئازاد قىلىپ، ئات ـ ئۇلاغ، ئوزۇق ـ تۆلۈك، يول خىراجىتى بېرىپ كۇچا تەرىپىگە ئۇزىتىپ قويدى.

ئىسھاق خوجام يەكەندە تۇرغان چاغدا، قوشبېگى مارالـ بېشىنى بېسىۋالغاندىن كېيىن ھېكىمخان تۆرىنى ھاكىم قىلىپ تەيىنلەپ قويۇپ ئاندىن يەكەنگە بارغانىدى. بۇنىڭ بىلەن يەكەن تەرەپتىن ئاقسۇ، كۇچا تەرىپىگە بېرىپ ـ كېلىپ تۇرىدىـ غان كىشى بولمىغانلىقتىن، نېمە ئىشلار بولۇۋاتقانلىقىنى ھېچكىم بىلەلمىدى. مۇشۇنداق ئەھۋالدا راشىددىن خوجامنىڭ يارلىقى بىلەن ھامىددىن خوجام ئۇچتۇرپان ۋە ئاقسۇ لەشكەرلىرىـ نى ئېلىپ مارالبېشىغا باردى. ئۇلارنىڭ غەربىي مارالبېشىنى

ئېلىپ ئاندىن يەكەنگە بېرىپ ئىسھاق خوجامغا مەدەت ۋە ياردەم بېرىشنى ئىندى.

ئاقسۇ لەشكەرلىرىگە مۇھەممەد شېرىپ ئۆتەكۈ بېگى باش بولۇپ يولغا چىققانىدى. ھاممىدىن خوجام 700 لەشكەر بىلەن ئۇچتۇر-پاندىن چىقىپ مارالبېشى تەرەپكە ئات سالدى. چارباغ ئۆتەڭگە* ھېكىمخان تۆرەم بىرمۇنچە ئادەمنى قاراۋۇل قىلىپ قويغانىدى. ھاممىدىن خوجام يېتىپ كېلىپ قاراۋۇللارنىڭ بەزىلىرىنى تۇتۇپ باغلاپ ئۆلتۈردى. بەزىلىرى قېچىپ بېرىپ ھېكىمخان تۆرەمگە خەۋەر يەتكۈزدى. ھېكىمخان تۆرەم مارالبېشىدىن نۇرغۇن لەشكەرلەرنى ئەكىلىپ ھاممىدىن خوجام بىلەن جەڭ قىلدى. ھاممىدىن خوجام مەغلۇپ بولۇپ قاچتى. لەشكەرلەرنىڭ ئۆلگىنى ئۆلدى، قالغىنى سەرسان بولۇپ پىيادە، ئاچ-يالىڭاچ، ئاۋارە ھالدا ئۆز ماكانلىرىغا قېچىپ كېلىپ سالامەت قالغانلىقلىرىغا شۈكرى قىلىشتى.

ئىسھاق خوجام قوشىنىڭ قولىدىن ئامان-ئېسەن قۇتۇلۇپ چىقىپ، مەنزىلمۇ مەنزىل يول يۈرۈپ ئاقسۇغا يېتىپ كەلدى. ئاقسۇدىكى خوجاملار: «يەكەن بىلەن قەشقەرنى بىر ئەخمەققە سېتىۋېتىپ كەپتۇ»، دەپ تاپا-تەنە قىلىپ خاپا بولۇشتى. قۇمۇلدىن ئىسھاق خوجام بىلەن بىللە كەلگەن لەشكەرلەرنى «ھاممىدىن خوجام بىللە ئېلىپ باردۇ»، دەپ كۈچادا ئېلىپ قېلىپ ئىسھاق خوجامغا ئاقسۇدىنمۇ لەشكەر قوشماي ئازغىنا لەشكەر بىلەنلا يولغا سالدى. مارالبېشىنى قوشىنىڭ بېسىۋالغانلىقتىن يول ئېتىلىپ قېلىپ مەدەت ۋە ياردەم ئۆز ۋاقتىدا يېتىپ بارالمىغانلىقىنى ۋە ئۆزلىرىنىڭ قىلغانلىرىنى ئۇنتۇپ قېلىپ، گۇناھنى ئىسھاق خوجامغا ئارتىپ

---

* چارباغ — مارالبېشىغا تەۋە بىر يېزىنىڭ نامى.

قويۇشتى.

راشىددىن خان خوجام، ئىسھاق خوجامنىڭ ئارقىسىدىن 1500 لەشكەرنى يولغا سالغان بولسىمۇ يەكەنگە بارماي ئاقسۇدا تۇرۇپ قالغانىدى. بۇ لەشكەرلەر ئىسھاق خوجام قۇمۇل ۋە تۇرپاندىكى چاغلىرىدا خىزمەتتىدە بولغان لەشكەرلەر ئىدى. ئىسھاق خوجامنىڭ كۆڭلى بىر ئاز رەنجىپ كۇچاغا قاراپ يولغا چىقىشقا تەييارلاندى. راشىددىن خان خوجام ئەۋەتكەن 1500 لەشكەر ۋە ئەسلىدە كۇچا، بۇگۇر، كورلىدىن بولۇپ ھازىر ئاقسۇدا تۇرۇۋاتقان نۇرغۇن لەشكەرلەرمۇ ئىسھاق خوجام بىلەن بىرلىكتە كۇچاغا قايتىپ كېتىشكە تەييار بولدى. جامالىددىن خوجام بۇ ئەھۋالدىن خەۋەر تېپىپ ئۆزى ئاتلىنىپ، ئىسھاق خوجامنىڭ خىزمىتىگە يېتىپ باردى ۋە ھەممە گۇناھنى ئۆز ئۈستىگە ئېلىپ ئۆزرە ئېيتىپ ئەپۇ سورىدى. سوۋغا-سالام، تارتۇق- پىشكەشلەرنى ئالدىدا قويۇپ، زىياپەت بېرىپ، مېھماندارچىلىقنىڭ قائىدە-رەسمىيەتلىرىنى بەجا كەلتۈردى. ئىسھاق خوجامنىڭ يەنە بىر نەچچە ۋاقىت تۇرۇشىنى ئىلتىماس قىلدى ۋە يېگىباشتىن ئىتتىپاقلاشتى. ئىسھاق خوجام جامالىددىن خوجامنىڭ ئىلتىماسىنى قوبۇل قىلىپ لەشكەرلەرنىڭ مەسلىنىتى بىلەن تاھىرىددىن خوجام، مۇللاش خەزىنىچى*، ئابدۇلايىت- بەگ، ئەيسابەگلەرنى باش قىلىپ 1000 لەشكەرنى جامالىددىن خوجامنىڭ ئىختىيارىغا تاپشۇردى. جامالىددىن خوجام خۇشال ۋە مىننەتدار بولۇپ، ھېلىقى لەشكەرلەرگە تون-سەرۇپاي، سەللە-كۆلا، پۇل ۋە تەگگە بېرىپ ھەممىنى خۇرسەن قىلدى. لېكىن لەشكەرلەرنىڭ غەيرەت ۋە جەڭگىۋارلىقىغا زەخمەت يېتىپ

---

* «تارىخىي ھەمىدىيە» دە «ھوللاش خەزىنىچى» دېيىلگەن مۇھەررىردىن.

زەئىپلىككە يۈزلەندى. دۆلەت ۋە ھاكىمىيەت ئاجىزلىشىپ زاۋاللىققا قاراپ ماڭدى.

سەيىت ئىسھاق خوجام بولسا ھەممەت بىلەن ئاتلىنىپ كۈچاغا يېتىپ باردى. ئۇ: «ھەممىنى يوقتىن بار ئەتكۈچى، ھەممىگە كۈچى يەتكۈچى ئۇلۇغ تەڭرىنىڭ دەرگاھىدا بۇنىڭدىن كېيىن نېمە ئىشلار يۈز بېرەركىن»، دېگەن پىكىر - خىيال بىلەن دۈئا ۋە تەلەپتە بولۇپ، بەش ۋاق نامىزنى ئادا قىلىپ، يېتىم - يېسىر، غېرىب - غۇرۋالارغا نەزىر - نىيازلار بېرىپ، ئۇرۇق - تۇغقان، يار - بۇرادەرلىرىگە سەللە - سەرۇپاي، تەڭگە - تىللالار ئىنئام - ئېھسان قىلىپ ئۆز - ئۆزىدىن مەمنۇن بولۇپ ياتتى.

15

كۈچالىق خوجىلارنىڭ ئارىسىدا قارىمۇ قارشىلىق يۈز بەرگەنلىكى؛ مۇشۇنداق بەخت - ئامەتكە شۈكرى قىلمىغانلىقتىن ئۇلارنىڭ يامان ئاقىۋىتىگە قالغانلىقى ۋە ئاتىلىق غازىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى

سەيىت ئىسھاق خوجام پۈتۈن ئالەمنى ياراتقۇچى تەڭرى - نىڭ ئىلتىپاتى بىلەن يەكەندە جانابىي ئاتىلىق غازى بىلەن سۆھبەتلىشىپ، ئاۋام خەلقنىڭ تىنچ - ئاسايىشلىقىنى كۆزلەپ، ۋەدە - قەسەملەر بىلەن ئىشنى ئاخىرلاشتۇردى ۋە كۈچاغا يېنىپ كېلىپ تائەت - ئىبادەتكە مەشغۇل بولدى. ئەمما راشىددىن خان خوجام، جامالىددىن خوجاملار: «يەكەنىنى لىڭگىرچاقا ئوخشاش دېغان بىر قارا ئەخمەققە سېتىپ كەپتۇ» دەپ تاپا - تەنە قىلىپ ئىسھاق خوجامنى ئەيىبلەشكە باشلىدى.

راشىددىن خان خوجامنىڭ ئاكا-ئۇكىلىرى ۋە جامالىددىن خوجامنىڭ ئوغلى يەھيا خوجام باشلىق چوڭ-كىچىك خوجام-لارنىڭ قىلغان-ئەتكەنلىرى ھېچقانداق مەزھەپ يا مىللەتنىڭ ئۆرپ-ئادىتىگە ياكى پادىشاھلىقنىڭ قانۇنىدە-يوسۇنلىرىغا مۇۋاپىق بولمىدى. ئۇلار خالىغىنىچە ئەسكى ئىشلارنى قىلىشقا باشلىدى.

ھاممىددىن خوجام: «نەچچە يىلدىن بېرى يەكەن، قەشقەر-لەردە نەچچە ۋاقىتنم دۇشمەنلەرگە زەربە بەردىم، نەچچە قېتىم زەربە يەپ قېچىپ كەلدىم. تولا جاپا-مۇشەققەتلەرنى تارتتىم، ئاقىبار يېزىسىنى مېنىڭ تەۋەلىكىمگە قوشۇپ بەرسە»، دەپ جامالىددىن خوجامغا ئەرز قىلدى. جامالىددىن خوجام ماقۇل كۆرمىدى. ئاخىر ھاممىددىن خوجام ئۆز كۈچ-قۇۋۋىتىگە ئىشىنىپ ئاقىبارنىڭ نۇرغۇن زېمىنلىرىنى ئۆزىگە تەۋە قىلىۋالدى. ئاقسۇدىن ئاقىبارغا بارغان دورغا-مۇلازىملارغا قاتتىق جازا بېرىپ قايتۇرۇۋەتتى. ئاقىۋەت جامالىددىن خوجام دۇشمەنلىك مەسلىھىتى، ئالدامچىلىق تەدبىرلىرىنى راسلاپ ئۇچتۇرپانغا خەت ئەۋەتتى، خەتتە: «ھاممىددىن خوجام بولسا مېنىڭ ئىنىمدۇر، دەرۋەقە نۇرغۇن مېھنەت-مۇشەققەتلەرنى تارتتى. ئاقىبارنى مەن سورە-سام، دەپ ئەرز قىلغاندا ماقۇل كۆرمىگەنىدىم. ئويلىنىپ كۆر-سەم بۇ قىلغىنىم ياخشى ئىش بولماپتۇ. ھاممىددىن خوجام ئۇ-كام ئۆزلىرى كەلسىلە، مەن بىرنەچچە كۈن تۇرغۇزۇپ زىيا-پەت قىلىپ ئۆز قولۇم بىلەن ئاقىبارنى داستىخانلىرىغا تەق-دىم قىلسام، ئۆزلىرى خالىغانچە ئىداره قىلسىلا. بۇ ئىشلارنى يېراق-يېقىنىدىكى دوست-دۇشمەنلەر ئاڭلاپ قالمىسۇن. بىز-نىڭ ئىتتىپاقسىزلىقىمىز ئاشكارا بولۇپ قالسا ياخشى بولماس»، دەپ ھىيلە-مىكىر بىلەن توزاق قۇرۇپ مۇناپىقانە سۆزلەرنى يازغانىدى. ھاممىددىن خوجام بۇنى پۈتۈنلەي راست دەپ

ئىشىنىپ، جامالىددىن خوجىنى ئۆزىگە دوست چاغلاپ، ئۇنىڭغا ئالاھىدىلىپ، ئاقيارنى قولغا كىرگۈزۈش تەمەسىدە چىشلىرىنى بىلەپ خاس مەھرەم، ئەمەلدار، مۇلازىملىرىنى ئېلىپ ھەيۋەت-داغدۇغا بىلەن ئاقسۇغا يېتىپ كەلدى.

جامالىددىن خوجام ھامىددىن خوجامنىڭ كەلگەنلىكىدىن خەۋەر تېپىپ، ئالدىغا ئادەم چىقىرىپ ئىززەت-ئىكرام بىلەن ئۆز ئوردىسىغا چۈشۈردى، ھامىددىن خوجىنىڭ ئادەملىرىگىمۇ ئۆز لايىقىدا چۈشكۈن جاي تەيىن قىلدى. زىياپەت، مېھماندار-چىلىقلار ئۆتكەنىدىن كېيىن جامالىددىن خوجام ئۆزىنىڭ مەھرەم-مۇلازىملىرىنى قوشۇپ: «سىلەرنى ئارام ئېلىڭلار. بىز ئاكا-ئۇكا ھەرقايسىمىز ھەر جايدا ئۇزۇندىن بېرى بىر يەردە بولۇپ مۇڭدىشالمىغانىدۇق، ھال-ئەھۋالىمىزنى بىر-بىرىمىزگە ئايان قىلىپ، گەپ-سۆزلىرىمىزنى تۈگىتىپ ئاندىن ئۇخلايمىز»، دەپ رۇخسەت بەردى. مەھرەم، مۇلازىملار، ئاي بىلەن يۇلتۇز بىر يەردە بولغان ئۇخشايدۇ، دەپ خاتىرجەم، غەم-ئەندىشىسىز چىقىپ ئۇخلىدى. ئەمما جامالىددىن خوجام ئۇن نەچچە ئادەمنى تەيىارلاپ مۆكتۈرۈپ قويغانىدى. ھامىددىن خوجامنىڭ كۆزى ئۇيقۇغا بارغاندىن كېيىن جامالىددىن خوجام ئۆزىنى چەتكە ئالدى. مۆكتۈرۈپ قويغان ئادەملەر چىقىپ ھامىددىن خوجامنى ئۇيقۇلۇقتا تۇتتى، ئادەملىرىنىمۇ زىياپەت ئۇسۇلىدە تۇتۇپ تالان-تاراج قىلدى. ھامىددىن خوجامنى باغلاپ ئاتقا مىندۈرۈپ، ئۇچ مۇلازىمنى قوشۇپ كۆچاغا ئېلىپ ماڭدى. ئۇنى بىر كېچە-كۈندۈزدە كۆچاغا ئېلىپ بېرىپ نەزەربەنت قىلدى. ھامىددىن خوجامنىڭ مۇسابەگ دېگەن ئاقسۇلۇق ئادىمىنى قۇمغا كۆمۈپ ئۆلتۈردى. بۇ ئەھۋاللاردىن قىرغىزلار ۋاقىپ بولۇپ دەرھال قەشقەردىكى قوشىبېگىگە يەتكۈزدى. قوشىبېگى خەۋەر يەتكۈزگەن قىرغىزلارغا تون-سەرۇپاي، ئات-ياراق ئىنئام قىلىپ

بۇ ئىشتىن ناھايىتى خۇرسەن بولدى. ئاقسۇ، كۆچانى جەڭ-جىدەلسىزلا قولۇمغا كىرگۈزىدىغان بولدۇم، دەپ سۆيۈنۈپ كەتتى.

يەنە بىر ۋەقەنىمۇ ئەسلەپ ئۆتەيلى: بۇنىڭدىن ئىككى ئاي بۇرۇن ئۇچتۇرپان خەلقى يۇرتىمىزنى ئۆزىمىز سورايمىز دەپ توپىلاڭ كۆتۈرگەندە، نۇرغۇن ئادەملەر نابۇت بولغانىدى، بۇ ۋەقەنىڭ جەريانى يۇقىرىدا تەپسىلىي سۆزلىنىپ ئۆتتى. شۇ چاغدا جېنىنى ئېلىپ قېچىپ كەتكەنلەرنىڭ بىر قىسمى قەشقەرگە بېرىپ قوشبېگىگە ئەرز-ھالىنى ئېيتىپ، ياقۇبېەگنىڭ ھىمايىسىگە ئۆتۈپ، ئۇنىڭغا يول باشلاپ ئۇچتۇرپان، ئاقسۇ تەرەپلەرگە كېلىش ئارزۇسى بىلەن تۇرۇۋاتقانىدى. يەنە بىرى، ئاقسۇدىكى جامالىددىن خوجامنىڭ خىزمەتىدە كۆچالىق ئابدۇراخمان دادخاھ، ئاقسۇلۇق ئابدۇللا دېگەن بىرگى دېگەن كىشىلەر بولۇپ، جامالىددىن خوجام مەملىكەتنى ئىدارە قىلىشنى شۇلارنىڭ ئىختىيارىغا تاپشۇرۇپ قويغانىدى. يۇلار خوجاملارنىڭ ئەھۋالىنى سۆزلەپ كۆرۈپ، ياقۇبېەگنىڭ كۆچ-قۇدرىتىنى ئۇستۇن چاغلاپ، جېنىنى مۇھاپىزەت قىلىش غەرىزى بىلەن ياقۇبېەگنى تەكلىپ قىلىپ ئۇنىڭغا مەخپىي خەت ئەۋەتتى.

كۆچادىكى باش ۋەزىر توختى ئىشىكئاغا بەگمۇ يۇرتنى ئېلىپ بېرىدىغانلىقىغا ۋەدە بېرىپ خەت ئەۋەتكەنىدى. بۇ خەتلەرنى بىر-بىرلەپ كۆرۈپ ياقۇبېەگ قوشبېگىنىڭ غەيرەت تومۇرلىرى قاينىغىلى، مەملىكەتلەرنى بېسىۋېلىش تەمەلىرى مەۋج ئۇرغىلى باشلىدى.

ئەسلىدە بۇ خوجاملار كۆچادىكى مۇئلانا ئەرشىددىن ۋەلىئۇللانىڭ مازىرىنىڭ شەيخلىق دەرىجىسىنى ئۆزىگە پەخرى-ئابروي بىلىپ، شۇ مازارنىڭ دائىرىسىگە سىغىپ كەلگەنىدى. ئەمدىلىكتە بۇ يەتتە شەھەر، ھەتتا بۇتۇن موغۇلىستان ئۆلكىسىگە سىغىشمىدى. يېقىنلىق ۋە ئىتتىپاقلىقلىرى كېلىشەلمەسلىك، ئىت-

تىپاقسىزلىق ۋە زىددىيەتكە ئايلاندى. ئىتتىپاقسىزلىق بارغاد-
سېرى ئاداۋەت، خۇسۇمەت ۋە دۈشمەنلىككە ئايلاندى، ئۇلار
بۇ ئۇلۇغ دۆلەتنىڭ قەدىر-قىممىتىنى بىلمىدى، شۆكرى قىلمە-
دى، مەغرۇرلۇق قىلدى. ئاخىر يەتتە شەھەرنى بىكاردىن-بىكار
بىر ئەنجانلىقنىڭ قولىغا تاپشۇرۇپ قويدى. بۇنىڭغا ئەپسۇس،
مىڭ، يۈز مىڭ ئەپسۇس.

مازارنىڭ ۋەخپە يەرلىرىدىن چىققان مەھسۇلاتلارغا قانا-
ئەت قىلىپ، دېھقانلارنىڭ ئۆشرە-سەدىقە بېرىشىگە تەلمۈرگەن،
مازارنىڭ ھۇجرىلىرىدا بوراننىڭ ئۇستىدە يېتىپ-قوپۇپ، تائەت-
ئىبادەت بىلەن ئۆمرىنى ئۆتكۈزگەن، كىشىلەر بەرگەن بىر جۈپ
نان، بىر تاۋاق گۈلە-قاقما خۇش بولغان خوجاملار، ھەممىنى
ياراتقۇچى ۋە رىزقى ئاتا قىلغۇچى خۇدانىڭ مەرھەمەت ئىلتىپاتى
بىلەن بىرەمدىلا پادىشاھلىق تەختىگە چىقىپ ھۆكۈمرانلىق
تاجىنى باشلىرىغا كىيگەنىدى. بۇ موغۇلىستاندا ھېچقانداق ئادەم-
زاتقا ئۆمرى ئىچىدە، يەتتە پۈشتى، ئاباـئەجدادى ئارىسىدا
بۇنداق دۇنيانىڭ دۆلىتى مۇيەسسەر بولمىغانىدى.

خوجاملارنىڭ ھەر كۈنى ئەتىگەن ناشتىلىقىغا تۇرلۇك-تۇر-
لۇك ھالۋا، يېمەش، قەنت-قەندالەت، قىسما-قىسما شەربەتلەر،
پاخلان گۆشىدە ئەتكەن كاۋاپ، سامسا، پەرمۇدە، مەززىلىك
تامساق، خىلمۇخىل نازۇنېمەت، يېمەك-ئىچمەكلەر ئالدىلىرىغا
كېلەتتى. بۇنىڭ بىلەن ئىلگىرىكى ئەھۋاللىرىنى ئۇنتۇدى. ئۆز
كۈچ-قۇۋۋىتىمىز بىلەن ئىسلام ئىچىپ پادىشاھلىقنى تاپتۇق،
دەپ ئويلاپ ئەتراپىدىكى پادىشاھلار بىلەن ياخشى-خوپ بو-
لۇپ ئەپلىشىپ ئۆتمىدى. ئۇلارغا تەڭ-باراۋەر مۇئامىلە قىلمە-
دى ۋە كۆزىگە ئىلمىدى. خوجا ھاپىز شىرازىنىڭ مۇنۇ شېئىـ
رىغا ئەمەل قىلمىدى:

ئاسايىشى دۇ گىتى تەفسىرى ئىن‌دۇ ھەرف ئەست،
با دوستان مۇرۇۋەت، بادۇشمنان مادارا①.

دېگەن ئومۇمىي قائىدىگە ئەمەل قىلمىدى. ئاكا ـ ئۇكا قېرىنداشلار بىر ـ بىرى بىلەن ئىتتىپاق بولالمىدى. بىر ـ بىرىگە تەڭ‌باراۋەر مۇئامىلە قىلمىدى، بىر ـ بىرىگە مېھىر ـ شەپقەت قىلمىدى. دۇنيالمقتىن ھاجەتسىز بولدۇق، بىزگە ھېچكىم تەڭ كېلەلمەيدۇ، دەپ مەغرۇرلۇق ـ تەكەببۇرلۇق ناغرىسىنى چالدى.

«ئىنسان ھەممە نەرسىدىن ھاجەتسىز بولغاندا، ئۇنىڭ ۋۇجۇدىدىكى ئىسيانكارلىق باش كۆتۈرىدۇ» دېگەن ئايەتنىڭ مەزمۇنىچە ئىنسان زاتىنىڭ ۋۇجۇدىغا يوشۇرۇنغان ئىسيانكارلىق ئاشكارىلاندى.

پارچە

ئۆزىگە سازاۋاردۇر كىبرىيامەنى②،
كى مۇلكى قەدىمدۇر زاتى غەنى.
بىرىنىڭ باشىغە تەختى ـ تاجنى قويۇپ،
بىرىدىن تاج ـ تەختىدىن ئېلىپ يەرگە ئۇرۇپ.

مۇشۇنداق بىر ئەھۋالدا ئاسماندىن بالا، تەگرىدىن قازا كەلگەندەك، مۇشۇك چاشقانىنى ئالغاندەك، قۇرغۇي قۇشقاچنى سوققاندەك، بىر چەبدەس، چاققان پادىشاھ يەنى ياقۇپبەگ

---

① ئىككى ئالەمنىڭ خاتىرجەم ۋە خۇشاللىقى ـــ «دوستۇڭغا ياخشىلىق قىل، دۇشمىنىڭ بىلەن ئەپلىشىپ ئۆت» دېگەن ئىككى سۆزگە ئەمەل قىلىشتا.

② مەنى ـــ مەنمەنلىك.

ئاتىلىق غازىنىڭ شەرەپلىك قەدەملىرى يېتىپ كەلدى. خوجام-لارنىڭ دۆلىتىنى ئۆزى بىلەن قوشۇپ تىرىپىرەن قىلىۋەتتى. بۇ كاج پەلەكنىڭ چاقى ئۆزىنىڭ قەدىمكى ئادىتى بولغان ئالدام-چىلىقىنى يەنە ئاشكارا قىلدى. دېمەك، ئاقىل ۋە دانا كىشىلەر بۇ پانىي دۇنيانىڭ بەختى - دۆلىتىنى ۋە ئۇنىڭ زاۋال تېپىپ يەر بىلەن يەكسان بولۇشىنى كۆزىنىڭ ئالمايي، غەم-غۇسسە، شادلىق ۋە پاراۋانلىق، ئاقىۋەت يەر بىلەن يەكسان بولىدۇ، دەپ بىلىشى لازىم.

پانى ئول تاق كىسرائى① گور خورنەق،
بۇ ئالەمدىن ئۇچۇپ كەتتى ھاۋالەق.
ئەگەر ياخشىلىققە يوق ۋەفايى،
ۋەرەق ئۆزرە سۇخەن باردۇر ۋەفالىق②.

ئەسلى ۋەقەگە كەلسەك، جامالىددىن خوجام، توختىخەلىپىنى
150 لەشكەرگە باش قىلىپ چىلان، يايدى③ قاتارلىق جايلارغا قاراۋۇل قىلىپ قويغانىدى. بىركېچىسى ياقۇپبەگ قوشىبېگىنىڭ يىگىتلىرى④ كېلىپ توختى خەلىپە باشچىلىقىدىكى قاراۋۇللارنى ئۇتۇپ باغلاپ قەشقەرگە ئەۋەتتى. ئەمما قاراۋۇللاردىن بىرى

---

① كىسرا — ئىراندا ئۆتكەن ساسانىلار سۇلالىسىنىڭ پادىشاھ-لىرىنىڭ ئورتاق نامى.

② كىسرادەك پادىشاھلارنى كۆز يەپ كەتتى. ئۇنىڭ ھەشىمەت-لىك ئايۋان - سارايلىرىمۇ يوقىلىپ ھاۋاغا ئۇچۇپ كەتتى. ئەسلىدە ياخشىلىققا ياخشىلىق يوق. ئەگەر بار، دېيىلسە قەغەزگە يېزىلغان گەپ-تىلا بار.

③ چىلان، يايدى دېگەن ئاقسۇ بىلەن ماراليېشى ئارىلىقىدىكى يېزىلارنىڭ نامى.

④ ياقۇپبەگنىڭ لەشكەرلىرى شۇ چاغدا «يىگىت» دەپ ئاتالغان.

ئېتىنى سۈغارغىلى كەتكەنمىكەن. بۇ ئەھۋالارنى كۆرۈپ قېچىپ بېرىپ جامالىددىن خوجامغا خەۋەر يەتكۈزدى.

قوشبېگىنىڭ يىگىتلىرى يايدىدىن چىقىپ ساي ئېرىقتا قونۇپ، ئاقسۇغا يېتىپ كەلدى. ياقۇپبەگ قوشبېگى چىلانىدىن خوجا نەزەربەگ دېگەن كىشىنى 39 يىگىت بىلەن ئۇچۇتۇرپانغا ئەۋەتكەنىدى. بۇلار قۇرۇق ئۈزۈم يولى بىلەن ئاچا تاغقا كېلىپ چۈشكەندە، يولۇچىلار ئۇچتۇرپانغا خەۋەر يەتكۈزدى. خېتىپ خوجام خوجا نەزەربەگنىڭ ئالدىغا چۈشكۈن، قونالغۇ چىقاردى ھەم ئاتلىق، غازىنىڭ يىگىتلىرى ئۇچتۇرپانغا يېتىپ كەلگەنلىكىنى مۇبارەكلەش ئۈچۈن، ياقۇپ خوجا ئىشان، مۇھەممەد ئېلى دادخاھلارنى تارتۇق - پىشكەشلەر بىلەن ئەۋەتتى. ئەتىسى خوجا نەزەر بەگ ئادەملىرى بىلەن شەھەرنىڭ شىمالىي تەرىپىدىكى تۈگمەن بېشى دېگەن يەرگە كېلىپ چۈشۈپ، ئىككى ئادىمنى شەھەرگە ــ خېتىپ خوجامنىڭ ئالدىغا كىرگۈزۈپ مۇنداق دېدى: «ئاشلىق، قورال - ياراق ئامبارلىرى ۋە خەزىنىنىڭ ئاچقۇچلىرىنى بەرسىلە. ئۈزلىرى بارلىق مەنسەپدارلىرى بىلەن بېرىپ جانابىي ئاتلىق غازى بىلەن كۆرۈشۈپ دۇئا ئېلىپ يانسىلا، ماڭا شۇنداق بۇيرۇق بېرىلگەن» دېدى. شۇنىڭ بىلەن ھەممىمىز شەھەردىن چىقىدىغان بولۇپ، ئاخىرقى پېشىن ۋاقتىدا شەھەرنىڭ دەرۋازىسىغا كەلدۇق. ئىككى خوجامنى①، مولا توختى مۆھتەسىپ② ئاخۇنۇمنى، مەن كەمىنە يازغۇچىنى③، بىر مىراخورنى④ دەرۋازىدىن چىقاردى. باشقىلارنى

---

① ئىككى خوجام ــ خېتىپ خوجام بىلەن بۇرھانىددىن خوجام.

② مۆھتەسىپ ــ دىنىي ئەھكامنىڭ نامى.

③ ئاپتور ئۆزىنى كۆرسىتىۋاتىدۇ.

④ مىراخور ــ ئات باقار.

چىقارمىدى. شۇ چاغدا «زامان - زامان، ئاتىلىق غازىنىڭ زامانى» دەپ جار سېلىپ ناغرا - سۇناي چالغىلى تۇردى.

بىز بەش كىشى خوجا نەزەربەگنىڭ ئالدىغا كەلدۇق. بىزگە يىگىرمە ئاتلىق ئادەمنى قوشۇپ ئاقسۇغا ماڭدۇردى. ياڭىدا قونۇپ ئەتىسى تۇشقان دەريا سىغا كەلگىنىمىزدە مۇھەممەد بابا يۈز بېشى ئۇچرىدى. بۇ ئاردا ئاتلىق غازى ئاقسۇغا كىرىپ مۇھەممەد بابا يۈز بېشىنى ئۇچتۇرپانغا توقسابە① لىككە تەيىنلەپ بۇرھانىددىن خوجامغا يارلىق ئەۋەتكەنىكەن. مۇھەممەد بابا يۈز بېشى يارلىقنى بەردى. بىز يارلىقنى ئوقۇپ ئاتلىق غازى تۇرغان تەرەپكە قاراپ دۇئا قىلىپ ئاقسۇ تەرەپكە قاراپ ماڭدۇق. مۇھەممەد توقسابە بولسا، ئۇچتۇرپانغا قاراپ راۋان بولدى. مەن بۇ مەرھەمەتلىك يارلىقنى كەم - زىيادە قىلماي تەلتۆكۈس ۋاراق يۈزىگە يازدىم:

ئىنايەتنامە②

سەيىدلەرنىڭ باش پاناھى بۇرھانىددىن خوجام ئىشان ئوغلىغا! تۆگسىمەس دۇئا، كۆپتىن - كۆپ سالامدىن كېيىن مەلۇم بولغايكىم، بۇ ياخشى زاماندا ئۇلۇغ تەكرىنىڭ غەمخورلۇقى بىلەن ئىسلام ئېچىش، «جەننەت قىلىچنىڭ سايىسى ئاستىدا» دېگەن ھەدىسنىڭ مەزمۇنىغا مۇۋاپىق. پەيغەمبىرىمىز شەرىئىتىنىڭ قىلىچىنى چېپىشنىڭ ياخشى نىيىتى بىلەن، بۇ يۇرتلارغا رىزقى، نېسىۋىمىز چۈشتى. گەپنىڭ قىسقىسى

---

① توقسابە ــ ناھىيە باشلىقىغا تەڭ ئەمەل.

② ئىنايەتنامە ــ بۇيرۇق خېتى، تونۇشتۇرۇش خېتى.

قىسى شۇكى، مۇھەررەم ئېيىنىڭ 25 - كۈنى ئاقسۇ-
نىڭ پادىشاھلىق تەختىدە ئولتۇرغان كۈنلىرىمىزدە
ئىخلاسلىرىنىڭ زىيادىلىكى، دوستلۇقلىرىنىڭ يۇقىرى-
لىقىدىن ياقۇپ خوجا ئىشان، مۇھەممەد ئېلى
دادخاھلار ئارقىلىق ئىتتائەت ۋە بويسۇنىدىغانلىقلە-
رىنى ئىزھار ئەتكەن ۋە «ئۇلۇغلىرىڭلارنىڭ ئەمرىگە
بويسۇنۇڭلار» دېگەن ھەدىسنىڭ مەزمۇنىغا ئەمەل
قىلىپ ئەۋەتكەن خەتلىرىنى ياخشى سائەتتە تاپ-
شۇرۇۋېلىپ مەزمۇنىدىن ۋاقىپ بولۇپ كۆپ خۇرسەن
بولدۇم. ئۆزئارا بېرىش - كېلىش قىلىش قائى-
دىسى بويىچە تۆت ئات، بىر بوخچا كىيىم - كېچەك،
بىر كالام شېرىپ* سوۋغات ئەۋەتكەن ئىكەنلا،
ھەممىسى ساق - سالامەت تەگدى. بۇ يەردە جامالىد-
دىن خوجا بەزى ئىشلاردىن ئەندىشە قىلىپ قاچ-
قانلىكەن، يىگىتلەر بېرىپ تۇتۇپ كەلدى. ئۆزىمۇ
بۇرۇنقى قىلغان ئىشلىرىغا تەۋۋا قىلدى. بىزمۇ
«ئاچچىقىنى يۇتۇش ۋە خالايىقنىڭ گۇناھىنى ئەپۇ
قىلىش ساۋابلىق» دېگەن ھەدىسنىڭ روھىغا ئەمەل
قىلىپ، بۇنىڭدىن ئىلگىرىكى گۇناھلىرىنى ئەپۇقىلدۇق.
ئۆز لايىقىدا كىيىم - كېچەك مەرھەمەت قىلدۇق.
ئۆزلىرى بولسىلا بۇ ئەتراپتىكى سەيدلەرنىڭ كۆزىگە
كۆرۈنگەن پېشۋاسى، نەيەتلىرىمۇ پاكىز ۋە ساپ،
ئۆزلىرىگە تەۋە ھەرقانداق كىشىنىڭ گۇناھىنى
ئەپۇ قىلدۇق. بۇ تەرەپتىن كۆڭۈللىرىگە گۇمان
كەلمىسۇن. بىز بولساق ئۆزلىرىنى ھەممىدىن بۇرۇن

* كالام شېرىپ — قۇرئان.

تونۇغان، بىلگەن. مۇتلەق غەم - ئەندىشە قىلمىسلا.
بىزنىڭ بۇ دېگەنلىرىمىزگە تەگرىم ئۆزى گۇۋاھ
بولغاي ۋەسسالام.

1284 - يىلى (ھىجرىيە)①

بۇ شۇ كۈنى نامان پېشىن ۋاقتى بىلەن ئاقسۇغا يېتىپ بېرىپ كونا ئۆتەڭ دېگەن يەرگە چۈشتۇق. ھايال بولماي ھەممەم باتۇر ئۆزى ئۈستىدە تۇرۇپ، نەچچە پەتنۇسلارنى قەنت، ناۋات، قەندالات، پىستە - بادام، يېمىش مېغىزلار بىلەن كاتتا داستىخان سالدى. ئارقىدىنلا يوغان قازانغا دۇملەنگەن پولۇنى قازان بىلەن كۆتۈرۈپ كىرىپ ئالدىمىزدا ئاغزىنى ئېچىپ ئاش تارتتى. مۇشۇ تەرىقىدە راۋرۇس ئۇچ كۈن زىياپەت ئۆتكۈزدى. 4 - كۈنى سارايدىن تون - سەرۇپاي، قەنت - ناۋات ئېلىپ كېلىپ تارتۇق راسلاپ، مىنىپ كەلگەن ئاتلىرىمىزنى يېتىلەپ بېرىپ ئاتىلىق غازى ئالىملىرى بىلەن كۆرۈشتۇردى. ئىككى خوجامنى خىمە خەرگاھ② ئىچىگە ئېلىپ كىرىپ زىياپەت قىلدى. بىزلەرنى بارگاھنىڭ③ ئىچىگە ئولتۇرغۇزۇپ داستىخان سېلىپ شاھانە زىياپەت قىلدى ۋە ئۆز لايىقىمىزدا تون - سەرۇپاي، سەللە - كۆلا ئىنئام قىلدى. تەكلىپ بويىچە ئاقسۇ شەھىرىنى ئايلىنىپ سايا‌ھەت قىلدۇق. پاتمە قىلىدىغان يەرلەرگە پاتمە قىلىپ ئۆز ئورۇنلىرىمىزغا قايتىپ كېلىپ ئارام ئالدۇق.

ئەمما بۇ چاغلاردا كۇچا تېخى پەتە بولمىغانىكەن. چۈنكى

① ھىجرىيىنىڭ 1284 - يىلى مىلادىنىڭ 1867 - 1868 - يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.

② خىمە خەرگاھ — پادىشاھلىق چېدىرى، خاس چېدىر

③ بارگاھ — چېدىر.

كۆچادىكى خوجاملار يۇسۇپ باتۇر، ئىبراھىم باتۇر، تېمەي باتۇر، ياقۇپ باتۇر قاتارلىقلارنى نۇرغۇن لەشكەر بىلەن ياقۇپبەگ قوشىبېگنىڭ ئالدىغا ئۇرۇشقا ئەۋەتكەن بولۇپ، بۇلار ياقائىپ-رىقا يېتىپ كېلىپ يولنى توسۇپ، سۇنى ئۆتكۈزمەي نۇرغۇن جەڭلەرنى قىلغان. قۇشتېمى، جوغا، ياقائىپرىق دېگەن يەرلەردە قوشىبېگنىڭ نۇرغۇن يىگىتلىرىنى يوقاتقان ۋە باتۇرلۇقلىرىنى كۆرسىتىپ ۋاقتىنچە غەلىبە قىلغانىكەن. بىراق ۋاقتىسىز قىلغان باتۇرلۇقلىرى كارغا كەلمىدى. ئاخىردا ياقۇپبەگ قوشىبېگنىڭ يىگىتلىرى غالىب كېلىپ، كۆچا لەشكەرلىرىنى قەھرى-غەزەپ بىلەن سىياسەتنىڭ تەغدىدىن ئۆتكۈزۈپ ھالاك قىلدى.

بۇنىڭدىن بىرئاز ئىلگىرى، لۇكچۇنلۇكلەر كونا ئاداۋەت-خۇسۇمەتلىرىنى يېڭىلاپ، ئۇرۇمچى تۈڭگانلىرىنى ئۈزۈپگە رام قىلىپ، ئابىددىن خوجام باشلىق كۆچا لەشكەرلىرىنى تۇرپاندىن ھەيدەپ چىقارغانىدى. تۇرپانىنى ئۆزلىرى سورىغاندىن تاشقىرى كۆچا تەرەپىگە يۈزلىنىپ، كورلا ۋە بۈگۈرنى قولغا ئالغان چاغدا، راشىددىن خوجام ھامىددىن خوجامغا ياردەم قىلىپ، 4000 لەشكەرنى تۈڭگانلارغا قارشى ئەۋەتكەنىدى. بۇ 4000 لەشكەر تۈڭگانلارنى قوغلاپ قاراشەھەر دەرياسىدىن ئۆتكۈزۈپ تۇرغان چاغدا، راشىددىن خوجام ياقۇپبەگ ئاتلىق غازىنىڭ ئاقسۇنى بېسىۋالغانلىقىنى ئاڭلاپ، ھامىددىن خوجامنى قايتۇرۇپ كەلدى ۋە تۇنىڭغا كۆپتىن-كۆپ ئۆزرە ئېيتىپ ناماقۇل بولۇپ، تون-سەرۇپاي ۋە نۇرغۇن ئىنئاملارنى بېرىپ، ياقۇپبەگ قوشىبېگى بىلەن جەڭ قىلىشى ئۈچۈن 4000 لەشكەر بىلەن ئاقسۇغا ماڭدۇرغانىدى. ھامىددىن خوجام لەشكەرلەرنى باشلاپ كۆچادىن چىقىپ بايغا كېلىپ بىر ئوتلۇق، سۇلۇق يەرنى تېپىپ چۈشۈپ ئارام ئالدى ۋە لەشكەرلەرگە ئىختىيار ئۆزۈڭلاردا دەپ جاكارلاپ ئۇلار بىلەن كارى بولمىدى. ئاندىن بارلىق ۋەقەنى بايان

قىلىپ ياقۇپبەگ قوشىنىگە خەت ماڭدۇردى. خەتنى ئېلىپ بارغان كىشى ياقۇپبەگ قوشىنىگى بىلەن ياقائىرىقتا ئۇچراشتى. قوشىنىگى خەتنى كۆرگەندىن كېيىن خۇشال بولۇپ «ھامىددىن خوجام جانابىي ئالىيلىرى دەرھال كەلسۇن. بىز يولىغا ئىنتىزار- دۇرمىز» دەپ ئالدىغا مەخسۇس خەۋەرچى ئەۋەتتى. ھامىددىن خوجام يېتىپ كېلىپ ياقۇپبەگ قوشىنىگى بىلەن كۆرۈشتى. ئۇلار ئۆزئارا بىر - بىرىنى تەبرىكلەشتى. قوشىنىگى ھامىددىن خوجامغا تون - سەرۇپاي ۋە نۇرغۇن ئىنئاملارنى بەردى ھەم «بىز كۈچا- نىڭ ئىشىنى تۈگەتكۈچە قەشقەرگە بېرىپ تۇرسىلا»، دەپ يولغا سالدى. ھامىددىن خوجام قەشقەرگە بېرىپ تۆرىلەر قاتاردا كاتتا سورۇنلارغا قاتنىشىپ مەئىشەت، كىيىم - كېچەكلەردە ھەممىنىڭ ئالدىدا بولۇپ، ياقۇپبەگ ئاتىلىق غازىنىڭ دۆلىتە- دىن بەھرىمەن بولدى.

ياقۇپبەگ ياقائىرىقتىن ئاتىلىنىپ مەنزىلمۇ مەنزىل يول يۈرۈپ كۈچاغا يېتىپ كەلدى. ياقۇپبەگنىڭ بىرنەچچە يىگىتلىرى كىرىپ راشىددىن خان خوجامنى تۈتۈپ چىقتى. قوشىنىگى خوجامغا ئۆز لايىقىدا تون - سەرۇپاي ئىلتىپات قىلىپ ھويلىسىغا كىرگۈزۈۋەتتى. راشىددىن خان خوجام ئوردىسىغا كىرگەندىن كېيىن قولىغا قىلىچ ئېلىپ، ياقۇپبەگ ئاتىلىق غازىنىڭ بىر مەھرىمىنى چېپىپ ئۆلتۈردى. قولىغا مىلتىق ئېلىپ سېپىلىنىڭ ئۈستىگە چىقىپ «مېنىڭ باتۇرلىرىم قەيەرگە كەتتىڭلار! بۇ قىپچاق - ئەنجانلىقنى ئۇرۇپ ھەيدەپ چىقىرىپ ئۆلتۈرمەمسىلەر!» دەپ ۋارقىراپ يۈرگەن چاغدا، ئاتىلىق غازىنىڭ ئادەملىرىدىن بىرقانچىسى كېلىپ ئۇنى تۈتۈپ باغلىدى. شۇنىڭدىن كېيىن نېمە بولغانلىقىنى ھېچكىم كۆرمىدى ھەم بىلمىدى. تارىخىي

همجرىيه 1284 - يىلى* ماهى سەپەر ئېيىنىڭ 2 - كۈنى مانا شۇنداق بىر ۋەقە يۈز بەردى.

جامالىددىن خوجامنى يەكەندە يوقاتتى. شەيخ خوجام، جالالىددىن خوجام، پەخرىددىن خوجام ۋە باھاۋىددىن خوجام- لارمۇ يوقىتىلدى. خېتىپ خوجام ۋە ئۇنىڭ ئوغلى مەھمۇددىن خوجاملارنى قەشقەرگە ئېلىپ بېرىپ مەھمۇد خوجا ھەزرەتنىڭ خىزمىتىگە قويدى. بۇلار خوجا ھەزرەتنىڭ ئاشخانىلىرىدىن تاماق يەپ ۋە خوجا ھەزرەتنىڭ تون - سەرۇپاي، كىيىم - كېچەكلىرىنى كىيىپ ئون بىر يىل ئۆمۈر سۈردى. بىيجىڭ ئەھلى ئىككىنچى قېتىم ئاتا يۇرتلىرىغا ئىگە بولغاندا، بۇلارمۇ ئاتا يۇرتلىرىغا قايتىپ بېرىپ، ئۇرۇق - قاياشلىرى بىلەن كۆرۈشۈپ ئۇلار بىلەن بىللە قالغان ئۆمرىنى ئۆتكۈزدى.

بۇ دەۋردە ئىسھاق خوجام، ھامىددىن خوجام، مەھمۇددىن خوجاملار سالامەت قالدى. كۇچالىق خوجاملار ئۇچ يىل بىر ئاي يەنى 37 ئاي پادىشاھلىق قىلدى. شەرق تەرىپى قۇمۇل بارد- كۆلگىچە، شىمال تەرىپى قالماق ئىچى يۇلدۇزغىچە، غەرب تەرىپى مارالبېشى - يەكەنگىچە، جەنۇب تەرىپى لوپنۇر، چەر- چەنگىچە ئۇلارغا تەۋە بولغانىدى. نۇرغۇن كاپىرلار ھالاك بول- دى. بۇنىڭدىن باشقا بىرەر نەمۇنە، يادىكار بولغۇدەك ياخشى ئىشتىن خاتىرە قالمىدى. نۇرغۇن مال - مۈلۈك، خەزىنىلەر توپ- لانغان بولسىمۇ، بۇ مال - دۇنيانى ھېچ نەرسىگە سەرپ قىلالمە- دى. شۇ پېتى ئاتلىق غازىنىڭ چاڭگىلىغا چۈشۈپ كەتتى.

كۇچالىق خوجاملارنىڭ قىلمىشى - ئەتمىشلىرىگە بۇ تەتۇر

---

* ھىجرىيىنىڭ 1284 - يىلى مىلادىنىڭ 1867 - 1868 - يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ. «تارىخىي ھەمىدىيە» دە «14 - كۈنى» دې- يىلگەن — مۇھەررىردىن.

پەلەك يار بەرمەي، ئەزەلدىن كونا ئادەتى بولغان ۋاپاسىز-لىقنى نامايان قىلدى. يەتتە شەھەرنىڭ دۆلەت، ھۆكۈمرانلىقى، ئىززەت-سەلتەنىتىنى ياقۇپبەگ ئاتىلىق غازىنىڭ قولىغا تاپشۇردى.

ئەمدى بۇ قەلەم خۇشال-خۇرام كۆچالىق خوجامىلارنىڭ قىسسە، داستانلىرىنى يېزىشتىن تىزگىنىنى قايتۇرۇپ جانابىي ئاتىلىق غازىنىڭ پادىشاھلىق سەلتەنەتلىرىنىڭ قىسسە، داستان-لىرىنىڭ چەكسىز مەيدانلىرىدا جەۋلان قىلىش ئۈچۈن ئات چاپتى. بۇ مەقسەتنىڭ ئەمەلگە ئاشۇرۇلۇشى ئۈچۈن ئۇلۇغ تەڭرىنىڭ مەدەت-يارىدەم بېرىدىغانلىقىغا ئىشىنىمەن.

ئىككىنچى داستان

1

ياقۇپبەگ ئاتىلىق غازىنىڭ موغۇلستان مەملىكىتى ۋە يەتتە شەھەر ئەھلىنى ئىستىلا قىلغانلىقى ۋە بۇزرۇكخان تۆرەمنىڭ پادىشاھلىق تەختىدە ئولتۇرغانلىقى

رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، ياقۇپبەگ قوشىنىڭ ئەسلى يۇرتى تاشكەنت ۋىلايىتىنىڭ پىسكەنت دېگەن يېرى بولۇپ، شۇ يەردە تۇغۇلۇپ ئۆسكەنىكەن. ئۇ كىچىكىدىنلا ئەمەلدارلىق قائىدىلىرىنى ئۆگەنگەن ۋە باتۇرلۇق ئىلىملىرىنى مەشق قىلغانىكەن. شۇ چاغلاردا نارمۇھەممەد قوشىنىڭ تاشكەنتكە ھاكىم بولغان بولۇپ، ياقۇپبەگنىڭ ھەمشىرىسىنى نىكاھىغا ئالغانىكەن. شۇ سەۋەبلەر بىلەن ياقۇپبەگ نارمۇھەممەدكە مۇلازىم بولغانىكەن. ئۇنىڭدىن كېيىن تاشكەنتكە تاجىك قانائەت شاھ ھاكىم بولغاندا، ياقۇپبەگ ئۇنىڭغا مۇلازىم بولغان ۋە مەھرەملەر قاتاردا ياخشى خىزمەت قىلىپ كۆزگە كۆرۈنگەنلىكى ئۈچۈن مەھرەملەرگە يۇز بېشى قىلىپ تەيىنلەنگەنىكەن. ئاندىن ياقۇپبەگنىڭ دەرىجىسىنى ئۆستۈرۈپ ئۇنى ئاق مەسچىت دېگەن شەھەرگە مۇستەقىل ھاكىم قىلىپ تەيىنلىگەنىكەن. ئاق مەسچىت بولسا تاشكەنت ۋىلايىتى ۋە دەشتى قىپچاق ئىچىدىكى تونۇلغان مەشھۇر بىر شەھەر بولۇپ، تاشكەنت بىلەن ئاق مەسچىتنىڭ ئارىلىقى 12 مەنزىل يول ئىدى. ۇ چاغدا تارىخىي ھىجرىيىنىڭ تەخمىنەن 1265 - يىلى* بولسا كېرەك، بۇ چاغدا ياقۇپبەگ 22

---

* ھىجرىيىنىڭ 1265 - يىلى مىلادىنىڭ 1848 - 1849 - يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.

ياشتا بولۇپ، بىرنەچچە يىل ئاق مەسچىتتە يۇرت سوردىدى. شۇ كۈنلەردە روسىيىلىك ئادەملەردىن بىرقانچىسى بېرىش - كېلىش قىلىپ يۈرۈپ ياقۇپبەگ بىلەن دوست بوپتۇ. ئۇلار ياقۇپبەگكە: مۇشۇ دەريا* دىكى بېلىقلارنى بىزگە ساتسىڭىز، بىز تۈتۈپ قۇرۇ - تۇپ ئىچكى ئۆلكىلەرگە ئېلىپ كەتسەك، دەپتۇ. ياقۇپبەگ قانائەت شاھقا مەلۇم قىلىپ قويۇپ، ئۇلارنىڭ دېگىنىگە ماقۇل بوپتۇ ۋە بېلىقلارنى 40 مىڭ قىزىل تىللاغا سېتىپ ھۇججەت - توختامنامىلەر تۈزۈشۈپتۇ.

يەنە بىر ئەھۋال شۇكى، ئاق مەسچىت ئەتراپىدىكى قىرغىز قازاقلار بېرىشكە تېگىشلىك زاكات - باجلارنى ۋاقتىدا بەرمەي كەينىگە تارتىپ، زاكات - باجلارنى يىغقىلى چىققان ئادەملەرنى ئۇرۇپ ھەيدەۋەتكەن، ھەتتا ئۇلارنى بۇلاپ - تالاپ، تالان - تاراج قىلغان. بۇنى ئاڭلىغان ياقۇپبەگ نۇرغۇن قوشۇن بىلەن بېرىپ قىرغىز، قازاقلار بىلەن سوقۇشقانكەن، ئاخىر ياقۇپبەگ غەلىبە قىلىپ قىرغىز - قىپچاق، قازاقلارنى باغلاپ ئەسىر قىلىپ، نۇرغۇن مال - مۈلۈك، ئات - ئۇلاغلارنى ئولجا ئېلىپ ئۆز جايىغا قايتىپ كەلگەنكەن، شۇنىڭ بىلەن كۈندىن - كۈنگە دۆلىتى زىيادە، ئىستىقبالى ياخشى بولۇپتۇ.

شۇ كۈنلەردە ياقۇپبەگ قوقەن پادىشاھلىق ئوردىسىغا: «مەن كەمىنە ئاجىز قۇللىرى خان ھەزرەت ئالىيلىرىنىڭ دىدارىنى كۆرۈپ، بوسۇغىلىرىنى تاۋاپ قىلسام، توپىسىنى سۈرمە ئورنىدا كۆزۈمگە سۈرتۈپ، خىزمەتكارچىلىقىمنى بىلدۈرۈپ يانسام دېگەن ئارزۇيۇمنى ئىزھار قىلدىم. قوبۇل قىلىشلىرىغا مۇشەررەپ بولۇشنى ئۈمىد قىلىمەن»، دەپتۇ. خان ھەزرەت ياقۇپبەگنىڭ تەلىپىنى ماقۇل كۆرۈپ «كەلسۇن» دەپ يارلىق چۈشۈرۈپتۇ.

---

* سىر دەريانىڭ دېمەكچى.

ياقۇپبەگ يارلىقنى تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن، توققۇز - توققۇز قىرغىز، قازاق قىزلىرىنى رەتمۇرەك ئېسىل كىيىم - كېچەك، زىبۇ زىننەتلەر بىلەن، توققۇز - توققۇز ياش، بىساقال، بەرنا ئوغۇللارنى خىلمۇخىل ئالمي ئۇستىباش، ئۆتكۈر قىلىچ ۋە خەنجەر بىلەن ياساندۇرۇپتۇ. توققۇز قازاق ئېتىنى قالماق ئېگەر - جابدۇقلىرى بىلەن ياساپ - جابدۇپ، ئۇنىڭدىن باشقا ھەر تۈرلۈك مال - ماتا، ئېسىل رەختلەرنى ھازىرلاپ، تارتۇق - پىشكەشلەرنى تەييارلاپتۇ.

ياخشى سائەت، ئۇلۇغ كۈنلەرنىڭ بىرىدە يۇقىرىدا ئىزھار قىلىنغان تارتۇق - پىشكەشلەرنى ئېلىپ، قوقەن شەھرىگە بېرىپ پادىشاھلىق ئوردىسىغا داخىل بولۇپتۇ. خان ھەزرەتلىرى تارتۇق - پىشكەشلەرنى كۆزدىن كەچۈرۈپتۇ. ياقۇپبەگنىڭ بۇنداق تارتۇق - پىشكەشلىرىگە خان ھەزرەت مەمنۇن بولۇپ، پادىشاھلارغا خاس سېخىيلىق بىلەن ئىنئام - ئېھسانلارنى ئىلتىپات قىلىپ، ئۇنى ھەممە سەركەردە، قوماندان، ئەمەلدارلىرىدىن دەرىجىسىنى يۇقىرى قىلىپ، يۇرتىغا قايتىپ كېتىشكە رۇخسەت قىلىپتۇ. بۇ چاغقىچە دەشتى قىپچاق تەرىپىدىن باشقا ئەمەلدارلاردىن بۇ تەرەپكە پىشكەشلەر كەلمىگەنىكەن.

ياقۇپبەگ ئاق مەسچىتنىڭ ھاكىملىقىغا تەينىلەنگەندىن كېيىن، ھاكىم، ۋەزىر، قوماندان، ئەمەلدارلارنىڭ قىزغىنىش، كۆرەلمەسلىكى ئاداۋەتلىرى قوزغىلىپ، ياقۇپبەگكە زەربە بېرىپ ئاجىزلىتىش، بەلكى ئۇنى يەقتىشقا ھەرىكەت قىلىشقا باشلاپتۇ. ياقۇپبەگنىڭمۇ مۇشۇنداق تارتۇق - پىشكەشلەرنى ئېلىپ بېرىشتىكى غەرىزى تاشكەنتنىڭ ھاكىملىقىنى قولغا كىرگۈزۈش بەلكى تاشكەنتنىڭ ھاكىملىقى قولغا كەلگەندىن كېيىن غايىبتىن غەلىبە ئاتا قىلغۇچى ئۇلۇغ تەڭرى پادىشاھلىق تەختىنى قولۇمغا كىرگۈزۈشكە مۇيەسسەر قىلسا ئەجەب ئەمەس، دېگەن ئارزۇ

ئۇنىڭ دىلىغا تاشقا ئويۇلغانـدەك چوڭقۇر ئورناشقانىكەن. چۈنكى ئۇلۇغ تەڭرى ياقۇپبەگنى دەسلەپ ياراتقاندا زۇۋۇلىنى يوغان ئۇزۇپ، نىيەت ۋە خۇي - پەيلىنى ئۆستۈن قىلغانىدى.

ئەمما ئـوردا ئەمەلدارلىرى ۋە لـەشكەر باشلىقلىرى: «ياقۇپبەگنىڭ پادىشاھلىق ئالىي ئوردىغا ئېلىپ كەلگەن تارتۇقلىرى ئۆزى ئولجا ئالغان مال - دۇنيانىڭ 10 دىن بەلكى 100 دىن بىرىگە تـوغرا كېلىدۇ. ئـۇنىڭ يىغىۋالغان ئولجا - غەنىيمەتـلىرى ھەددى - ھېسابسىز بولۇپ، ئۇنىڭ تاشكەنتكە ھاكىم بولۇش تەمەسى بار ئىكەن. مۇبادا خان ھەزرەتلىرى ئۇنىڭغا تاشكەنت ياكى بىرەر كاتتا يۇرتنىڭ ھاكىملىقىنى ئىلتىپات قىلىپ بەرسە، بۇ دۆلەتنىڭ بەخت - پاراۋانلىقىنى خاراب ۋە ۋەيران قىلىپ، تۈزكورلۇق قىلىدىغانلىقى چىرايىدىن مەلۇم بولۇپ تۇرىدۇ»، دەپ خان ھەزرەتلىرىگە ئارقا - ئارقىدىن شىكايەت قىلىشقا باشلاپتۇ. خان ھەزرەت بۇ تۆھمەت - ھىيلە-گەرلىككە ئىشىنىپ، «ئاق مەسچىتكە بېرىپ ياقۇپبەگنى تۇتۇپ، پۈتۈن مال - مۈلكى بىلەن قوشۇپ ئوردىغا ئېلىپ كېلىڭلار»، دەپ 40 ئاتلىق ياساۋۇلغا پەرمان بېرىپتۇ.

ياقۇپبەگ «ئىنسان - ياخشىلىقنىڭ قۇلى» دېگەن ھەدىسنىڭ مەزمۇنىغا مۇۋاپىق خان ھەزرەتنىڭ قېشىدىكى خاس مەھرەم-لەردىن ئابدۇللا يۈز بېشى قاتارلىق بىرنەچچە كىشىگە ئىنئام، ئېھسانلار بېرىپ ئوردىدا قانداق گەپ - سۆز ئۆتۈلسە ئۆزىنى خەۋەردار قىلىپ تۇرۇشقا ۋەدە ئېلىپ ئۆزىگە رام قىلىۋالغانـ-كەن، بۇ مەھرەملەر «ۋەدىگە ۋاپا قىلىڭلار» دېگەن ئايەتنىڭ مەزمۇنى بويىچە بۇ يامان خەۋەرنى ياقۇپبەگكە مەلۇم قىلىپتۇ. ياقۇپبەگ بۇيامان خەۋەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن «ئوردىدىن مېھمان كېلىدۇ، سىلەر ئالدىغا بېرىپ، ئۇچرىغان يەردە توختىتىپ قويۇپ ماڭا ئۇچۇر بېرىڭلار. ئۆزۈم ئـالدىغا چىقىمەن» دەپ

كىشى تەيىنلەپ ئۇچ مەنزىل يەرگە ئالدىددىن ئىەۋەتىپتۇ. بارغان ئادەملەر خان ھەزرەتنىڭ ياساۋۇللىرى بىلەن ئۇچرىشىپ ئۇلارنى توختىتىپتۇ ۋە ئۇلارغا زىياپەتلەر بېرىپ ھايال قىلىپ ياقۇبېگكە ئىۇچۇر بېرىپتۇ. ياقۇبېبەگ قالغان ئەمەلدار، يىگىت، مەھىرەملىرىگە: «قوقەندىن كەلگەن ياساۋۇللارنىڭ ئالدىغا سىلەرمۇ بېرىڭلار. مەن يېرىم كېچىدە يولغا چىقىپ ئارقاڭلاردىن يېتىپ بارىمەن»، دەپ ماڭدۇرۇۋېتىپ شەھەرنى خالىي قىلىپ، ئۆزى كونا خىزمەتكارى ئالاشبەگنى ھەمراھ قىلىپ، تەڭگە ـ تىللا، نەق ئالتۇنلىرىنى ئېلىپ بۇخارا شەرىپكە قاراپ يولغا چىقىپتۇ.

ئەمما ياساۋۇللار ۋە يىگىتلەر يىاقۇبېگ چىقمىدى، قانداق ھادىسە يۈز بەردىكىن، دەپ شەھەرگە كىرسە، ياقۇپ بىەگدىن ھېچقانداق نىشان ۋە ئەسەر يوق. ياساۋۇللار خان ھەزرەتنىڭ غەزەپلىرىدىن قورقۇپ ياقۇبېبەگنىڭ ئارقىسىدىن سىر دەريا سىغىچە قوغلاپ بېرىپتۇ. ياقۇبېبەگ بىرنەچچە ئۆچكىنىڭ تېرىسىنى تۇلۇمچە سويۇپ ئېلىۋالغانىكەن. تۇلۇمنى پۈدەپ ئىچىگە يەل تولدۇرۇپ، ئاغزىنى مەھكەم ئېتىپ سۇغا تاشلاپ، ئۆزلىرى ئۇستىگە چىقىپ ئاتلىرىنى سۇ ئۇزدۇرۇپ بۇ خەتەرلىك دەريادىن بىخەتەر، ساق ـ سالامەت ئۆتۈپ كېتىپتۇ. ياساۋۇللار ئۆتەلمەي، ئوق ئاتسا ئوق يەتمەي، ئاخىر نائۇمىد بولۇپ ئارقىسىغا يېنىپ كېتىپتۇ. ياقۇبېبەگ تىنچ ـ ئامان بۇخاراغا يېتىپ بېرىۋاپتۇ.

شۇ ۋاقىتلاردا مەللەخانمۇ بۇخاراغا بېرىپ بۇخارا ئەمىرىنىڭ ھىمايىسى ئاستىدا تۇرۇۋاتقانىكەن. مەللەخان بىلەن ياقۇبېبەگ زامانىنىڭ ھادىسىلىرى، دەۋرنىڭ ئىنقىلاب ۋە ئۆزگىرىشلىرىنىڭ زىيان ـ زەخمەتلىرىدىن ساق ـ سالامەت قۇتۇلۇپ، قوقەنگە ــ پادىشاھلىق ئوردىسىغا قايتىپ بېرىپتۇ.

مۇشۇنداق ئادالەت ئورنىتىلغان زامانىدا خۇدايارخاننىڭ دۆلەت قۇياشى غەرب تەرەپكە ئولتۇرۇپ، مەللەخاننىڭ بەخت ئاپتىپى شەرق تەرەپتىن كۆتۈرۈلۈپ ئالەم يۈزىنى يورۇتقىلى تۇردى. بۇ كۈنلەردە ياقۇبېگكە خوجەنتنىڭ ھاكىملىقى نېسىپ بولدى.

ياقۇبېگ خوجەنتتە خۇشال-خۇرام ھالدا زامانىنىڭ ئەھۋالىغا يارىشا ھۆكۈمرانلىق سۈرۈۋاتقان چاغدا، بەزى زىددىيەتلىك كىشىلەر خانغا ياقۇبېگنىڭ ئۈستىدىن شىكايەت قىلىپ ئىشەندۈردى. خان ھەزرەت ياقۇبېگنى ئېلىپ كېلىپ سوراقتا تارتىش مەقسىتىدە مۇلازىملارنى بۇيرۇدى. ئەمما بەختـ تەلەيلىك، دۆلەتمەن ياقۇبېگ خەۋەر تېپىپ ئەۋەتىلگەن مۇلازىملار خوجەنت شەھىرىگە كىرىشى بىلەن تەڭ ئارقا ئىشىكتىن چىقىپ، دەريادىن ئۆتۈپ ئامان ـ ئېسەن بۇخاراغا قېچىپ باردى. ياقۇبېگ بولسا ئىشتا پۇختا، تۈرمۇشتا سىنالغان، زامانىنىڭ تەجرىبىلىرىدىن خەۋەردار ھوشيار كىشى ئىدى. خوجەنت شەھىرىنىڭ بىر تەرىپى دەريا بولۇپ، ئوردا دەرياسىنىڭ لېۋىدىكى ئېگىزلىككە جايلاشقانىدى. ياقۇبېگ بۇخارا ئەرىپىدىكى يوللارغا ئادەم تەيىنلەپ ئاتلارنى باقتۇرۇپ تۇرغانىدى. شۇڭا ھايال بولمايلا بۇخاراغا يېتىپ باردى. ئەمما خان ھەزرەتنىڭ مۇلازىملىرى يارلىقنى ئىجرا قىلالماي مەيۈس ۋە نائۇمىد بولۇپ قوقەن پادىشاھلىق ئورنىغا يېتىپ بېرىپ بولغان ۋەقەنى بىر-بىرلەپ مەلۇم قىلدى. خان ھەزرەت ئەھۋالدىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن قاتتىق غەزەپلىنىپ بۇخارا ھاكىمىغا خەت يېزىپ ئەھۋالنى مەلۇم قىلدى. مەزمۇنى مۇنداق ئىدى:

«پىسكەنتلىك ياقۇبېگ نۇرغۇن گۇناھلارنى ئۆتكۈزۈپ بۇخاراغا قېچىپ كېتىپتۇ. نىيىتىنىڭ يامانلىقى ھەممە شەھەرگە مەلۇم ۋە مەشھۇر. ئەلۋەتتە

ئۇنى تۆتۈپ زىندانغا ھۆكۈم قىلغايلا. مەسلىھىتىم شۇكى، بۇنىڭ پىتنە - پاسات ۋە يامانلىقنىڭ زىيىنى بۇخارا ئەھلىگە زەرەر كەلتۈرۈشتىن ئىبارەت قىلىش لىرى ناھايىتى مۇھىمدۇر».

بۇخارا ھاكىمى بۇئىشتىن ئاق بولغاندىن كېيىن ياقۇپ - بەگنى تۆتۈپ زىندانغا تاشلىدى.

ئالاشبەگ ۋەزىر مۇھەممەد بابالار بۇ قېتىممۇ ياقۇپبەگكە ھەمراھ ئىدى. ئۇلار ئاش - نان توشۇپ بېرىپ ياقۇپبەگدىن خەۋەر ئالدى. زىندان باققۇچىلارغا تەڭگە - تىللا بېرىپ دوستلۇق ئالاقىسى ئورناتتى. مۇشۇ تەرىقىدە يەتتە - سەككىز ئاي ئۆتتى.

ئۇشتۇمتۇت بۇخارا ئەمىرى شەھىرى سەبزىگە لەشكەر تارتىپ بارىدىغان بولدى. زىنداندىكى گۇناھكارلارنىڭ گۇناھىنى ئەپۇ قىلىپ، زىنداندىن ئازاد قىلىپ ئۇلارنى ئۆز قوشۇنىغا يارەملەشتۇرىدىغان بولدى.

ياقۇپبەگ بۇخارانىڭ چوڭلىرىدىن بىرى بىلەن تىل بىرىكتۈرگەنىدى. شۇ چاغدا بۇكىشى بۇخارا ئەمىرىگە ياقۇپبەگنىڭ ياخشى سۈپەتلىرىنى، كارغا يارامليق ئادەم ئىكەنلىكىنى مەلۇم قىلدى. بۇخارا ئەمىرى ياقۇپبەگنى ئۆز بارگاھىغا چاقىرتىپ كېلىپ، رەڭگىرويىدىن قالىدىغان بارلىقىنى كۆرۈپ پانساتلىق دەرىجىسىدە كىيىم - كېچەك، ئات - ئۇلاغ، قورال - ياراق، ئەلەم - بايراقلارنى بېرىپ ياساندۇرۇپ، ئۇرۇشقا قاتناشتۇردى. ئۇرۇشتا ياقۇپبەگنىڭ مەردانە ۋە باتۇرلۇقى ئاشكارا بولدى. ئۇنى ھەممەيلەن ماختاپ ئاپىرىن ئوقۇدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭ قەدىر - قىممىتى ۋە مەرتىۋىسى ئۆستى. ئۆزىمۇ خاتىرجەم ۋە خۇشال بولدى.

بۇ كۈنلەردە مەللەخان تەختىدىن چۈشۈپ خۇدايارخان

ئىككىنچى قېتىم قوقەنىڭ پادىشاھلىق تەختىدە ئولتۇرغانىدى. ئەمما يۈرت سوراش، بۈيرۇق چۈشۈرۈش موللا ئالىم قۇل قىرغىزنىڭ قولىدا ئىدى. ياقۇپبەگ ۋاقىتنى غەنىيمەت بىلىپ «سەمەرقەنتكە بېرىپ ئۇلۇغلارنىڭ مازارلىرىنى زىيارەت قىلىپ خەتمە قۇرئان قىلدۇرۇپ، كەمبەغەل - ئاجىزلارغا ھالىمغا يارىشا نەزر - سەدىقىلەر بېرىپ، ئەمىر ھەزرەتلىرىنىڭ ھەققىدە دۇئا ئېلىپ كەلسەم»، دەپ بۇخارا ئەمىرىدىن رۇخسەت ئېلىپ سەمەرقەنتكە كەلدى. ئىككى كۈن تۇرۇپ ئېتىنى ھاردۇق ئالدۇرۇپ ئۇ يەردىن قېچىپ پەرغانە ۋىلايىتىدىكى موللا ئالىم قۇلنىڭ قېشىغا كەلدى.

مۇشۇ چاغلاردا كۆچلۈك بۇزۇلۇپ، راشىددىن خوجامنىڭ خانلىق تەختىدە ئولتۇرغانلىقىنى شەھەر - شەھەرلەردىكى ھەممە ئادەم ئاڭلىغانىدى.

قەشقەردە سەدىقبەگ قىپچاق باش كۆتۈرۈپ نۇرغۇن قوشۇن توپلاپ، خوتەن چىرىكلىرىنى شەھەر ئىچىگە قامال قىلغانىدى. سەدىقبەگ پەرغانىدىكى موللا ئالىم قۇلغا: «خوجاملاردىن بىركىشى كېلىپ دۇئا قىلىپ بەرسە، مەن كەمىنە قەشقەرنى ئېلىپ قوقەنت پادىشاھلىقىغا ئىتائەت قىلدۇرسام»، دېگەن مەزمۇندا ئەرز ئەۋەتكەنىدى.

بۇ ئەرز يېتىپ بارغاندىن كېيىن موللا ئالىم قۇل بۇزرۇكخان تۆرەمنى تەيىن قىلىپ ھەمدەم باتۇر بەشى، ئابدۇللا يۈز بەشى، غازى يۈز بەشى، ھەيبەت مۇھەممەد يۈز بەشى، تۇراپ خوجا ياساۋۇل بەشى قاتارلىق 100 دەك ئادەمنى* قوشۇپ قەشقەرگە يولغا سالدى. قوشۇن ئۈشقا كەلگەندە ئۇلارغا ئېزىز جاللات، ياقۇپ كاناي باشلىق 150 ئادەم قوشۇلدى.

* بەزى كىتابلاردا 65 كىشى دېيىلىدۇ — مۇھەررىردىن.

شۇ ئارىدا بۇخارا ئەمىرىدىن موللا ئالىم قۇلغا خەت كەلدى. خەتتە:

«تاشكەنتلىك ياقۇپبەگ مەللەخانغا بەھۇرمەتلىك قىلىپ قېچىپ كەلگەنلىكىن، بىرنەچچە ۋاقىت تۇرمىگە قامىدىم. لېكىن يەنە مۇساپىر ئىكەن، دەپ مەرھەمەت قىلىپ قاماقتىن چىقىرىپ، ئىنئامىلارنى بېرىپ ئۆزۈمگە يېقىن قىلدىم. ئەمدى ماڭىمۇ ھەيلە ئىشلىتىپ قېچىپ كەتتى. بىسلە تەرەپكە يېتىپ بارغان ھامان ھايال قىلماي بېشىنى تېنىدىن جۇدا قىلۇرلەر. مۇبادا ئارقىغا سۈرۈپ ھايال قىلىشسىلا، ئەمىر ھەزرەتنى غالىبىيەت قازانغۇچى لەشكەرلىرى بىلەن پەرغانە ۋىلايىتىدە كۆرۈشىدىلا. ئاجىز بىچارە، پۇقرالار ئات ئايىغىدا قالسا، ئۇلارنىڭ ۋابالى سىلىگە بولىدۇ. ۋەسسالام، سۆز تامام» دېيىلگەنىدى.

موللا ئالىم قۇل بۇ خەتنى كۆرۈپ ھەيران بولدى ۋە بىر كىچىسى ياقۇپبەگنى ئالدىغا چاقىرتىپ كىرىپ بۇخارا ئەمىرىدىن كەلگەن خەتنى كۆرسىتىپ مۇنداق دېدى: «سىزنىڭ پەرغانە ۋىلايىتىدە تۇرۇشىڭىز ياخشى ئەمەستەك قىلىدۇ. مېنىڭ مەسلىھىتىم شۇكى، بۇزرۇكخان تۆرەمنى سىدىقبەگنىڭ ئىلتىماسى بويىچە قەشقەرگە ئەۋەتكەنىدىم، خوجىلار يۇرتدارچىلىقنىڭ قائىدىسىنى ۋە ئەمەلدارلىق ئىشلىرىنى بىلمەيدۇ. سىز دەرھال بۇزرۇكخان تۆرەمنىڭ ئارقىسىدىن قەشقەرگە بېرىڭ. مەن سىزنى قوشىبىگى قىلىپ بەلگىلىدىم»، دەپ ياقۇپبەگنى قەشقەرگە ماڭدۇردى ھەم بۇزرۇكخان تۆرەمگە ئەھۋالنى مەلۇم قىلىپ خەت يېزىپ بەردى. ياقۇپبەگ داۋانىنىڭ ئۈستىدە بۇزرۇكخان

تۆرەمگە يېتمشىپ بېرىپ ئۇنىڭ بىلەن ئۇچراشتى. بۇزرۇكخان تۆرەم ناھايىتى خۇرسەن بولۇپ ھەممە يىگىتلەرنى قوشىبىگىنىڭ قوماندانلىقىغا تاپشۇردى.

بۇزرۇكخان تۆرەم تۆرىلىك دەرىجىسىدە، قوشىبىگى خىزمەتكار ئورنىدا تۇرۇپ مەنزىلمۇ مەنزىل يول يۈرۈپ قەشقەرگە يېتىپ كەلدى. بۇ تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 1281- يىلى① جەددى② پەسلى ئىدى.

چۆسىدىقبەگ قىپچاق قىزقەن خانلىقىغا خەت ئەۋەتكەنلىكىگە پۇشايمان قىلىپ، خاپا ۋە كۆڭلى غەش بولغان ھالەتتە بۇزرۇكخان تۆرەمنىڭ ئالدىغا كىشى چىقاردى. نائىلاج ئۆزىمۇ ئالدىغا چىقىپ كۆرۈشتى. قەشقەر خەلقى گۈرۈھ-گۈرۈھ، توپ-توپ بولۇپ، تۆرەمنىڭ ئىستىقبالىغا چىقىپ زىيارەت قىلىپ، خۇشال-خۇرام شەھەرگە باشلاپ كىرىپ، سىدىقبەگنىڭ ئوردىسىغا چۈشۈردى.

مۇشۇ چاغلاردا قەشقەر خەلقى ئىچىدىكى تۆرەملەرگە ئىخلاس قىلىدىغانلاردىن بىرى «تۆرەملەر كەلدى. قىپچاقلارنى ئۇرۇپ شەھەردىن قوغلاپ چىقىرايلى!» دەپ ۋارقىرىدى. بۇنىڭ بىلەن خەلق ئىچىدىكى ئالامانلار قىرغىز، قىپچاقلارنى تاياق-توقماقلار بىلەن ئۇرغىلى تۇردى. قىرغىز، قىپچاقلار قاچتى. سىدىقبەگمۇ تۇرالماي ئۆزىنى چەتكە ئالدى. ۋە ئۆز يۇرتى پاراشقا③ بېرىپ 6-7 مىڭ ئادەمنى يىغىپ ئۇرۇشقا تەييارلاندى. ياقۇبېگ قوشىبىگى ئۆز يىگىتلىرىنى ئېلىپ چىقىپ

---

① ھىجرىيىنىڭ 1281-يىلى مىلادىنىڭ 1864-، 1865-يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.

② جەددى پەسلى — قىش پەسلى.

③ پاراش — ھازىرقى ئاقتۇ ناھىيىسىگە تەۋە بىر يېزىنىڭ نامى.

ئۇرۇشقا كىرىشتى. تۆرەملەرگە ئىخلاس قىلىدىغان بىرمۇنچە ئادەملەرمۇ بۇزرۇكخان تەرەپ بولۇپ ئۇرۇشقا قاتناشتى. ئا- قىۋەتتە قىپچاقلار مەغلۇب بولدى. تۆرەم ۋە ياقۇپبەگلەر غالىب بولۇپ، نۇرغۇن مال-مۇلۇكنى غەنىيمەت ئېلىپ غەلىبە - تەنتەنە بىلەن ئۆز ئورۇنلىرىغا قايتىپ كەلدى.

ياقۇپبەگ قوشىنىڭ بۇزرۇكخان تۆرەمنىڭ رۇخسەتسىز ھېچقانداق بىر ئىشنى قىلمىدى. بۇزرۇكخان تۆرەم بولسا كاتتا ئوردىنى ئۆزىنىڭ ئارام ئالىدىغان ئورنى قىلىپ، كىچىك ئوندۇز نەغمە - ناۋا، ئويۇن - كۈلكىنى دوست تۇتۇپ، خۇشال- خۇرام، كەڭ - كۈشادە، بىغەملىك بىلەن كۈن ئۆتكۈزۈشكە باشلىدى. ئەل - يۇرتنىڭ ئەھۋالى، ھاكىمىيەتنىڭ غەم - ئەندىشىسىنى يادىغا كەلتۈرمىدى.

ياقۇپبەگ قوشىنىڭ بولسا ئۆمەر ھاكىمبەگ مەدرىسىسىنى ئۆزىنىڭ تۇرىدىغان جايى قىلىپ، ھارماي - تالماي يىگىت (لەشكەر) توپلاش ۋە تەربىيىلەشنىڭ ھەربىكىتى بىلەن، قورال - ياراق تەييارلاشنىڭ تەرەددۇتى بىلەن بولۇپ، ئاش - تاماقنى ۋە ئۇخلاش، ئارام ئېلىشنى يادىغا كەلتۈرمىدى. سىدىقبەگدىن قالغان خەزىنىلەرنى ۋە يۇرت خەلقىدىن ئالغان غەللە - پاراقنى يىگىتلەرنى تەربىيىلەش، قورال - ياراق ھازىرلاشقا سەرپ قىلدى. يەرلىك بايلار ۋە باشقا جايلاردىن كەلگەن سودىگەرلەردىن خالىغان- خالىمىغانلىقىغا قارىماي، پۇل، يامبۇ - كۈمۈش، ئۆسۈمسىز قەرز ئېلىپ يىگىت تەييارلاشتىن باشقا ئىشنى ئويلىمىغان كەلتۈرمىدى.

بۇ چاغلاردا يەكەندىكى نىياز ئىشكىتاغابەگ يەكەنلىك بىرنەچچە كاتتىلىرى نامىدىن قوشىنىگە مۇنداق مەزمۇندا خەت ئەۋەتكەنىدى:

«يەكەن خوجىلار بىلەن تۆرەگانلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا تالاش - تارتىش، جېدەل - ماجىرا ئىچىدە

قىلىپ جاپا تارتىۋاتىدۇ. ئۆزلىرى 4 - 5 يۈز ئادەم بىلەن كەلسىلە، يەكەننى دەرھاللا قولغا كىرگۈزگىلى بولاتتى».

بۇ خام - خىيال بىلەن قىلىنغان مۆلچەر ئىدى. ياقۇپبەگ قوشبېگى ئىشنى سەل چاغلاپ يەكەنگە باردى. خوجىلار بىلەن تۆگىلەر ئىتتىپاقلىشىپ قارشىلىق كۆرسەتتى. ئوتتۇرىدا نۇرغۇن جەڭ - جېدەل، ئۇرۇش - ماجىرالار بولۇپ، ئاخىرىدا ياقۇپبەگ قوشبېگى بەرداشلىق بېرەلمەي، چېدىر - بارگاھلىرىنى تاشلاپ، جېنىنى ئېلىپ قەشقەرگە قېچىپ كەلدى. قوشبېگىنىڭ ھەممە تەدبىرلىرى ھامىددىن خوجامنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتتى.

ئەسلىدە نىياز ئىشىكئاغابەگنىڭ ھىيلىگەر، يالغانچىلىقىنى ھامىددىن خوجام سېزىپ قېلىپ سالامغا كەلگەن بىر كۈنى تۈتۈپ يالىڭاچلاپ باغلاپ قويغانىدى ۋە سوراق سوراپ ئىقرارى قىلدۇرۇپ گۇناھلىرىنى گەدىنىگە قويۇپ ئۆلتۈرمەكچى بولغاندا، ھامىددىن خوجامنىڭ دادىسى خېتىپ خوجام خەۋەر تېپىپ ئاجرىتىپ ئالغانىدى. ئۇنىڭ رىزقى - نېسىۋىسى تۈگىمىگەنىكەن. شۇڭا ئۆلۈمدىن قۇتۇلۇپ قالغانىدى. شۇ سەۋەبتىن ئاچچىقىدا ياقۇپبەگ قوشبېگىگە خەت ئەۋەتكەنىكەن. ئەمما بۇ ئۇرۇشتا قوشبېگىگە مەغلۇپ بولۇپ قاچتى. نىياز ئىشىكئاغا بۇنىڭدىن خىجالەت بولۇپ قوشبېگىنىڭ ئارقىسىدىن يېتىپ بېرىپ نۇرغۇن ئۆزرە ئېيتىپ يەنە يەكەنگە قايتىپ كەلدى. ئۇنىڭ بۇ ئىشىدىن خوجاملار خەۋەرسىز قالدى.

بۇزرۇكخان تۆرەم مۇشۇ كۈنلەردە ئېزىزبەگ جاللاتنى يېڭسارنى قامال قىلىپ بويسۇندۇرۇشقا ئەۋەتكەنىدى. ئېزىز - بەگ جاللاتتىن: «يېڭسار شەھىرىنىڭ پەتھ قىلىنىشىغا ئاز قالدى، پەقەت بۇزرۇكخان تۆرەم باشلىق ئۇلۇغلىرىمىزنىڭ قەدەم تەشـ

رىپ قىلىشنىڭ قاراپ قالدۇق»، دېگەن مەزمۇندا خەت كەلدى. شۇنىڭدىن كېيىن بۇزرۇكخان تۆرەم ۋە قوشىنىڭ باشلىق چوڭ-لار يېڭىسارغا باردى. ئىزىز بەگنىڭ ئادەملىرى لەخمە كولاپ پارتلاتقۇچ دورىلارنى قويۇپ تەييارلاپ قويغانىكەن. ئۇلار پارتلاتقۇچقا ئوت يېقىشى ھامان دورا ئۇشتۇمتۇت پارتلاپ شەھەرنىڭ سېپىل، پوتەيلىرىنى ھاۋاغا ئۇچۇردى. غەلىبە قازانغۇچى قوشۇن بىردەك شەھەرگە قاراپ يۈگۈردى. دورىنىڭ پارتلىشىدىن ھاۋاغا كۆتۈرۈلگەن سېپىل، پوتەيلەرنىڭ توپە-لىرى يېنىپ چۈشۈپ خىتاي چېرىكلىرى ۋە يەرلىك ئاھالىدىن بولۇپ 1000 دىن ئارتۇق كىشىنى نابۇت قىلدى. بەزىلىرىنى توپىنىڭ ئاستىدىن ئېچىپ قۇتۇلدۇرۇلدى.

شۇنداق قىلىپ يېڭىسار شەھىرى پەتھ قىلىندى. خىتاي چېرىكلىرىنىڭ تولىسى ھالاك بولدى. ئازراقى مۇسۇلمان بولدى. دوستلار خۇشال - خۇرام، دۈشمەنلەر ھەسرەت بىلەن. غەمگە چۆمدى. غالىب قوشۇن ئولجا - غەنىيمەتلەرگە ئىگە بولدى.

بۇ غەلىبە خۇشاللىقىنى موللا ئالىم قۇلغا خەۋەر قىلىش زۆرۈر دەپ قارالدى. شۇڭلاشقا بۇزرۇكخان تۆرەم بىر توققۇز① خىتاي زەمبىرىكى، بىر توققۇز نازىنىن باكىرە قىز②، بىر توققۇز بەرنا ئوغۇل③، بىرقانچە تاختا ئىسسىل پۇراقلىق چاي، توققۇز - توققۇز بېيجىڭ يامبۇسى، توققۇز - توققۇز قال-

---

① بىر توققۇز — قەدىمدە موغۇلخانىنىڭ ئەۋلادىدىن سەككىز خان ناھايىتى زور پادىشاھ بولۇپ جاھاندىن ئۆتۈپ، توققۇز ئىچىسىغا كەل-گەندە مەغلۇپ بولغان. شۇ چاغدا ئۆتكەن خانلارنى خاتىرىلەپ ھەر سەككىز سوۋغا - سالامنى بىر توققۇز دەپ ھېسابلىشاتتى.

② باكىرە قىز — ياش قىز بالا، تۇرمۇشقا چىقمىغان قىز.

③ بەرنا ئوغۇل — ياش ئوغۇل بالا.

ماق ئېتى قاتارلىق تارتۇق، پىشكەشلەرنى راسلاپ ئىشەنچلىك مۇلازىم، خىزمەتچىلەر ئارقىلىق قوقەنگە ئەۋەتتى. بۇ تارتۇق-پىشكەشلەر ياخشى سائەت، قۇتلۇق ۋاقىتلاردا يېتىپ-بېرىپ، موللا ئالىم قۇلنىڭ نەزەر - ئېتىبارىغا ئېرىشىپ خۇرسەن قىلدى. ئۇ مىننەتدارلىق يۈزىسىدىن تارتۇق - پىشكەشلەرنى ئېلىپ بازغان مۇلازىم، خىزمەتچىلەرگە تون - سەرۇپاي، خىراجىتى ئۈچۈن تىللا ئىنئام قىلدى. بۇزرۇكخان تۆرەمنى خانلىق دەربىسىگە كۆتۈرۈپ، ئالتۇندىن ياسالغان تاج، ئالتۇندىن ھەل بېرىلگەن ئېگەر-جابدۇقلار بىلەن جابدۇلغان توققۇز ئېسىل ئارغىماق ئات، ئىككى نەپەر شاتۇر*، توققۇز بوخچا مەخسۇس تەييارلانغان تون، ئالتۇن - كۈمۈش يالىتىپ ياسالغان توققۇز مىلتىق قا-تارلىق پىشكەشلەرنى ئىنئام قىلىپ ھەددىدىن تاشقىرى ئىلتىپاتلارنى ئىزھار قىلدى. بۇ سۇۋغا - سالاملارمۇ ياخشى كۈن، قۇتلۇق سائەتتە يېتىپ كەلدى. بۇزرۇكخان تۆرەم پادىشاھلىق تاجىنى كىيىپ، ئېسىل ئارغىماق ئاتقا مىندى. چوڭ - كىچىك ھەممە خالايىق كېلىپ ئۇنى مۇبارەكلىدى. تەبرىكلەش، داغدۇغا سادالىرى پەلەككە كۆتۈرۈلدى. بۇزرۇكخان تۆرەم بۇرۇن ئۆتكەن پادىشاھلارنىڭ رەسىم - قائىدىلىرى بويىچە پادىشاھلىق تەختىدە ئولتۇردى. ئاتۇشلۇق مەھمۇتخاننى شاغاۋۇل قىلدى. ھۈدەيچى، پەرۋانىچى، سالام ئاغىسى، ئىشىكئاغىسى قاتارلىق مەنسەپ-لەرگىمۇ ئۆز لايىقىدا كىشىلەرنى تەيىن قىلدى. ئۇلۇغ تەكرىم ئىككىلا ئالەمنىڭ پەيغەمبىرىنىڭ ھەققى ھۆرمىتىدىن، دۆلەت قۇياشىنىڭ نۇرىنى مۇسۇلمانلارنىڭ بېشىغا چاچقايسەن. ئامىن!

---

* شاتۇر — مەخسۇس تەربىيىلەنگەن، ئادەتتىن تاشقىرى تېز ما-ڭىدىغان، ئۇرۇشتا خەۋەرچىلىك خىزمىتىنى ئۆتەيدىغان كىشىلەر.

2

جانابي بۇزرۇكخان تۆرەمنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ۋە ئۇلارنىڭ كۈچالىق خوجاملارنى بويسۇندۇرغانلىقى؛ پەرغانە ۋىلايىتىدىن چوڭلارنىڭ قېچىپ كەلگەنلىكى؛ ياقۇپبەگ قوشبېگىنىڭ ئەھۋالى ۋە قېچىقلارنىڭ ۋەقەلىرى

پەيغەمبەر ئەۋلادىدىن بولغان جاھانگىر خان تۆرەمنىڭ ئوغلى بۇزرۇكخان تۆرەم ئۆزى پادىشاھلىق تەختىدە ئولتۇرۇپ، قەشقەر ۋە يېڭىسارلارنىڭ ھاكىملىقىغا مۇناسىپ ئادەملەرنى تەيىنلىدى. ئۇلارنىڭ ھەرقايسىسىغا لايىقىدا تون ـ سەرۇپاي، قورال ـ ياراق، تۇغ ـ ئەلەملەرنى بېرىپ، سېخىيلىق بىلەن پادىشاھلارچە ئىلتىپات كۆرسىتىپ خاتىرجەم بولدى. پاراكەندە زامانلار تىنچلىنىپ، تەرتىپ ـ ئىنتىزام جارى بولدى. ياقۇپبەگ قوشبېگى لەشكەر تەييارلاشنىڭ كويىغا چۈشۈپ، بۇزرۇكخان تۆرەمگە ئىلتىماس قىلدى. بۇزرۇكخان تۆرەم پۇقرالارغا جەبىر-زۇلۇم بولارمىكىن، دەپ ئانچە ماقۇل كۆرمىدى. قوشبېگى بۇنىڭدىن خاپا بولۇپ كۈندىلىك ئادەتتىكە قارشى ئەتىگەنلىكى سالامغىمۇ كەلمىدى. بىرنەچچە كۈن ئۆتتى. قوشبېگى خاپا بولۇپ، «كېتىمەن» دەپ مېڭىشقا تەمشەلدى. بۇزرۇكخان تۆرەم ئاڭلاپ ياندۇرۇپ كەلدى. بۇ چاغدا مۇغال، تېرىمىلىق مۇقەررەب شاھبەگ، غازى يۈز بېشى، ئىبنز جاللات، موللا ئىبراھىم قاتارلىق تۆت كىشى: «قوشبېگىنىڭ ئەلپازى باشقىچە تۇرىدۇ. بۇ دۆلەت ئالىمىنى ئاياغ ئاستى قىلىپ، ئۆزى يالغۇز ھۆكۈمرانلىق قىلىش غەرىزى بار. بىزگە يارلىق چۈشۈرۈلسە، بىز گەمىنە قۇللىرى قوشبېگىنىڭ بېشىنى كېسىپ كېلىپ مۇبارەك ئاياغ-لىرىنىڭ ئاستىغا تاشلىساق» دەپ ئەرز قىلىشتى. ئەمما بۇز-

رۇكخان تۆرەم: «سەۋر قىلىڭلار، بىرىنىڭ ئۇۋىنارا ۋەدىلىرىمىز بار ئىدى» دېدى.

بىر مەھرەم بۇ سىرنى بىلىپ قېلىپ ياقۇپبەگنى خەۋەردار قىلدى. قوشبېگى پۇرسەت تېپىپ بۇ ئىغۋاگەرلەرنى (يۇقىرىدىكى تۆت ئادەمنى) تۆتۈپ ئەدىپىنى بەرمەكچى بولۇۋاتقاندا، بۇزرۇكخان تۆرەم كېلىپ:

— بۇلارنىڭ ئورنىغا نېمە قىلسىلا مېنى قىلسىلا، — دەپ ئۇلارنىڭ گۇناھىنى تىلىدى. قوشبېگى ماقۇل كۆرۈپ بۇ تۆت ئادەمنى قاماققا بۇيرۇدى. ئۇلار قىلغان ئىشىغا پۇشايمان قىلىپ بۇنداق ئىشلارنى قەتئىي قىلماسلىققا تىۋا قىلغاندىن كېيىن ياقۇپبەگ قوشبېگى مەرھەمەت قىلىپ ئۇلارنى تۇرمىدىن ئازاد قىلدى.

مۇقەررەب شاھبەگ ئۆز يۇرتىغا قېچىپ بېرىپ 1000 دەك ئادەمنى توپلاپ جەڭ تەييارلىقىغا كىرىشتى. بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان بۇزرۇكخان تۆرەم ۋە ياقۇپبەگ قوشبېگىلەر ئۇنىڭ ئۈستىگە بېرىپ تالان ـ تاراج قىلىپ ياندى. مۇقەررەب شاھبەگ تەڭ كېلەلمەي قېچىپ بېرىپ كۇچالىق خوجاملارنىڭ ھىمايىسىگە كىردى. كۇچالىق خوجاملار مۇقەررەب شاھبەگنىڭ كەلگەنلىكىنى ياخشىلىقنىڭ ئالامىتى، ياخشى پال دەپ پەخىرلىنىپ، مۇقەررەب شاھبەگنى ئۆزلىرىگە يېقىن قىلدى ۋە ئۇلارنىڭ ياقۇپبەگ قوشبېگى بىلەن ئۇرۇش قىلىش نىيەتلىرى يېڭىباشتىن قوزغالدى.

كۇچالىق خوجاملار نۇرغۇن ئىنتىزامسىز، پاراكەندە لەشـ كەرلىرى بىلەن خانىبېرىقا بېسىپ كەلگەندى. بۇ ۋەقەلەرنى باشتا بايان قىلغانىدۇق. يەنە تەكرار بايان قىلىنسا ئوقۇغۇچىلارغا مالالىق كەلتۈرۈشى مۇمكىن.

ياقۇپبەگ قوشبېگى خوجىلارنىڭ كەلگەنلىكىنى ئاڭلاپ

تەڭرىنىڭ دەرگاھىغا تەلەپ ۋە ئىلتىجا قىلىپ: «ئالەمنىڭ پۈتۈن مەخپىي سىرلىرىنى بىلگۈچى ئۇلۇغ خۇدا، مەن كەمىنەنىڭ كۆڭلىدىكى ئارزۇ - ئارمانلىرى سېنىڭ دەرگاھىڭغا ئاشكارا. ئەگەر ھەقىقەت خوجىلار تەرەپتە بولسا ئۇلارغا پەتھ نۇسرەت ئاتا قىلغايسەن. ئەگەر ھەقىقەت بۇ بەندەڭنىڭ تەرىپىدە بولسا، زېمىن ئۈستىدىكى بارلىق پاك ئەرۋاھلار، ئاسماندىكى پەرىشتىلەر بەلكى پۈتۈن ئىنسان، جىن، دىۋە، پەرىلەرنى ماڭا مەدەت ۋە ياردەم بېرىدىغان قىلغايسەن»، دەپ مۇناجات قىلدى. ئۇلۇغ خۇدانىڭ زەپەر نۇسرەت ئاتا قىلىشىنى ئۈمىد قىلىپ لەشكەر تەييارلاپ، بۇزرۇكخان تۆرەمنى باش قىلىپ جەڭگە ئاتلاندى. ئەمما لەشكەرلىرى 2000 كىشىگە يەتمىگەنىدى. مۇشۇ چاغدا كۇلاپ ھاكىمى ھەمراھخان 200 لەشكەر بىلەن كېلىپ قوشۇلدى. بۇنى ياقۇپبەگ قوشبېگى ئۆزى ئۈچۈن ياخشى پال، دەپ ھېسابلاپ خۇرسەن بولدى. شۇنىڭ بىلەن لەشكەرلىرىنىڭ سانى 1600 بولدى. خوجىلارنىڭ لەشكەرلىرى بولسا ھەددى - ھېسابسىز كۆپ ئىدى.

شۇنداق قىلىپ ئىككى تەرەپ لەشكەرلىرى ئۆزئارا جەڭگە كىرىشتى. كۇچا لەشكەرلىرى غالىپ كېلىپ نەچچە قېتىم ياقۇپبەگ قوشبېگىنىڭ لەشكەرلىرىنى ئارقىغا چېكىندۈردى. ئابدۇللا پانسات، غازى پانساتلار كۇچا لەشكەرلىرىنىڭ بىر قانىتىنى چېكىندۈردى. بىرنەچچە باتۇرلار غەيرەت قىلىپ كۇچا لەشكەرلىرىنىڭ قاق ئوتتۇرىسىغا ھۇجۇم قىلدى. قاتتىق جەڭ بولدى. نۇرغۇن لەشكەرلەر چېقىم بولدى. قوشبېگىنىڭ يوتىسىغا ئوق تېگىپ جاراھەتلىنىپ بىئارام بولدى. ئۇ ئابدۇللا پانساتقا قاراپ: «مەن ئات ئۈستىدە ئولتۇرالمايدىغان بولدۇم» دەپ ئېغىز ئېچىشىغا ئابدۇللا پانسات: «ۋاي نامەرد، مۇشۇ چاغدا شۇنداق سۆزنى قىلامسەن. بىز كىم ئۈچۈن جان بېرىپ، جان ئېلىشۋا -

تىمىز؟ قايسى پادىشاھ، قايسى ئۇلۇغ جەڭگە ئۆزى كىرمىگەن؟ نېمە بولساڭمۇ ئاتتىن چۈشمەن دېمىگىن»، دەپ قېشىبېگىگە ناھايىتى كۆيۈنگەنلىكى ۋە دۆلەتكە خەيرخاھلىق كۆرسەتكەنلىكىدىن بىرمۇنچە قوپال گەپلەر بىلەن دەشنام بېرىپ ئۆزى جەڭگە كىرىپ كەتتى. دەل مۇشۇ چاغدا ئۇشتۇمتۇت ياقۇپبەگ قوشبېگى تەرىپىدىن غەلىبە شامىلى نامايان بولدى. كۇچا لەشكەرلىرى ئارقىسىغا قاراپ قاچتى. قوشبېگىنىڭ لەشكەرلىرى بىر - ئىككى تاش يەرگىچە ئارقىسىدىن قوغلاپ بېرىپ ئولجا، ئەسىرلەرنى ئېلىپ قايتىپ كەلدى.

پارچە

گەر گاداي ۋە شاھقا كەلسە قازادىن چارە يوق،
تارتماي بولماس، ئىلاج - دەفئىنغە ئانىڭ چارە يوق.
سەختلىكنى ئەھلى دۇنياغا مۇقەررەر قىلدىلەر،
بېشىغا كەلسە بىناگاھ سەبرى قىلماي چارە يوق①.

نەزم

لەشكىرى پارا كەندەدىن ئىش كەلمەگەي،
ئىككى يۈز مەردانە جەڭچى ياخشىراق يۈزمىڭدىن②.

---

① مەيلى گاداي بولسۇن، مەيلى پادىشاھ بولسۇن، ئۇنىڭ بېشىغا ئەجەل كەلسە قۇتۇلۇشقا چارە تاپالمايدۇ. ئۇنىڭغا تەن بەرمەسلىكتىن باشقا ئىلاجى بولمايدۇ. جاپا - مۇشەققەت كىشىلەرنىڭ پېشانىسىگە پۈتۈلگەن. ئۇشتۇمتۇت كەلگەن قازاغا سەۋر قىلماقتىن باشقا چارە بولمايدۇ.

② ئىنتىزامسىز، چېچىلاڭغۇ لەشكەرنىڭ قولىدىن ئىش كەلمەيدۇ. مۇنداق پاراكەندە لەشكەرنىڭ يۈز مىڭىدىن ئىككى يۈز نەپەر جەڭگىۋار لەشكەر ياخشىراق.

كۆچالىق خوجاملارنىڭ لەشكەرلىرى قاتاردا 12 مىڭچە تۆگىگان بار بولۇپ، توپ - زەمبىرەكلەر شۇلارنىڭ قولىدا ئىدى. بۇلار توپلىشۇپلىپ توپ - زەمبىرەك ئېتىپ قاچماي تۇردى. قوشبېگى ئەلچىلەرنى ئەۋەتىپ نۇرغۇن ۋەدىلەرنى بەرگەندىن كېيىن ئۇلار ئۆزئارا ئەپلىشىپ قېلىشتى. شۇنىڭ بىلەن بۇ تۆگىگانلارنى قەشقەرگە بىللە ئېلىپ قايتتى ۋە نۇرغۇن توپ - زەمبىرەك، قورال - ياراق، ئالتۇن - كۈمۈش قاتارلىق هەددى - هېسابسىز ئولجا - غەنىيمەتلەرگە ئىگە بولدى. بۇ ۋەقە تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 1282 - يىلى① جامادىيەلئاخىرنىڭ 20 - كۈنى يۈز بەرگەنىدى.

شۇنىڭدىن كېيىن تەجرىبىلىك ئۇستا بىر جەررا‌هنى② تېپىپ كېلىپ ياقۇپبەگ قوشبېگىنىڭ يوتىسىغا تۇرۇپ قالغان ئوقنى ئۇستىرا بىلەن يېرىپ ئالدى. بۇنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆر - گۈچىلەر شۇنداق دېيىشىدۇ: قوشبېگى يوتىسىنى جەررا‌ھ تەغ بىلەن يېرىپ ئوقنى ئېلىۋاتقاندا، ئالدىغا بىر مىرزىنى③ چا - قىرتىپ كېلىپ بۇيرۇقنامە ئېيتىپ بېرىپ تۇرۇپتۇ. مىرزا قوشبېگى ئېيتىپ بەرگەن بۇيرۇقنامىنى يېزىپ تۇرۇپتۇ. دېمەك قوشبېگى پەرۋايىغا ئالماپتۇ، رەڭگىمۇ ئۆزگەرمەپتۇ. مانا بۇنىڭدىن قوش - بېگىنىڭ غەيرەتلىك، جۇرئەتلىك ۋە چىداملىق ئىكەنلىكىنى كۆرۈشكە بولىدۇ.

بۇزرۇكخان تۆرەم ۋە قوشبېگىلەر غەلىبە ۋە مۇۋەپپە -

---

① ھىجرىيىنىڭ 1282 - يىلى مىلادىنىڭ 1865 - 1866 - يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ. «تارىخىي ھەمىدىيە» دە: «يىگىرمە. ئىككىنچى كۈنى» دېيىلگەن — مۇھەررىردىن.

② جەررا‌ھ — خىرورگ، تاشقى كېسەل دوختۇرى.

③ مىرزا — پۇتۇكچى، كاتىپ.

قىيەتلەر بىلەن ھاكىمىيەتنىڭ پايتەختتى بولغان قەشقەرگە قايتىپ كەلدى. مۇلايىم سۆز، تاتلىق گەپلەر بىلەن تۇڭگانلارنى ئۆزلىرىگە رام قىلىپ، جەڭ - جېدەل قىلمايلا تۇڭگانلارنىڭ قوللىدىكى توپ - زەمبىرەك، قورال - ياراقلارنى تاپشۇرۇۋېلىپ، ئۇلارغا ئۆز لايىقىدا تون - سەرۇپاي، سەللە - كۆلا، پۇل ۋە تىللالارنى ئىنئام قىلىپ، ۋەدە، ئەھدى - پەيمانلار بىلەن كۆڭۈللىرىنى تىندۇرۇپ، خەۋپ - ئەندىشىدىن خاتىرجەم قىلدى.

بۇ چاغدا قەشقەرنىڭ خىتاي شەھىرى پەتە قىلىنمىغانىدى. ئۇ يەرنى بىرمۇنچە ئەسكەرلەر 13 ئايدىن بېرى قامال قىلىپ تۇرغانىدى. ئۇلارنىڭ ئوزۇق - تۈلۈكلىرى تۈگەپ، ئاچلىقنىڭ دەردىدىن ياشلىرى قېرىلىرىنى، چوڭلىرى كىچىكلىرىنى، ھەتتا ئىت - مۈشۈكلىرىنى ئۆلتۈرۈپ يەپ تۈگىتىپ، ھايات قالغانلىرى خۇددى قۇرۇق پانۇسقا ئوخشىشىپ قالغانىدى. شۇڭا جانلىرىغا رازى بولۇپ دەرۋازىنى ئېچىۋېتىپ، ئىمان ئېيتقانغا ئوخشاش بىر نېمىلەرنى دەپ يىغلىشىپ تۇردى. بەخت - تەلەيلىك پادىشاھ بۇزرۇكخان ئۆرەم بۇ خىتايلار گۇرۇھىغا رەھىم - شەپقەت قىلىپ، ئىمان ئېيتىپ مۇسۇلمان بولۇشقا دەۋەت قىلغانىدى، خىتايلارنىڭ ھەممىسى ئىمان ئېيتىپ مۇسۇلمانلىق شەرىپىگە ئىگە بولدى. شۇنىڭدىن كېيىن ھەممىسىگە ئۆز لايىقىدا ئىنئام - ئېھسانلارنى بېرىپ خاتىرجەم قىلدى.

خىتايلارنىڭ خۇ دالويە* دېگەن بىر چوڭ بار بولۇپ، ئۇنىڭ ئاھايىتى گۈزەل، كېلىشكەن، ياتلىق بولمىغان بىر قىزى بار ئىدى. بۇ قىزنى ياقۇپبەگ قوشىنىگى ئۆز ئەمرىگە (خوتۇنلۇققا) ئالدى. خۇ دالويىنى ھەممە خىتايلارغا باشلىق قىلىپ،

---

* يەنى خې بۇيۇن، ئۇ مانجۇ چېرىكلىرىنىڭ قەشقەر يېڭىشەھەردىكى قوماندانلىرىدىن بىرى ئىدى — مۇھەررىردىن.

قالغانلىرىنى خۇدالويىغا تاپشۇردى ۋە ئۇلارغا نۇرغۇن مەر-
ھەمەت، ئىلتىپات بىلەن ئىنئاملارنى بېرىپ ئۇلارنى رازى
قىلدى.

نەزم

شاھ ئەگەر بەخشەندە بولسا مۇلك ئالۇر.
بىرنى گەر بەرسە ئەگەر مىڭنى ئالۇر.*

قەشقەر شەھىرى پەتھ قىلىنىپ تېخى ھەپتە تۆتمىگەنىدى. مولا ئالىم قۇل تاشكەنتنىك يۇقىرىسىدىكى مىك ئۆرۈك دېگەن جايدا ئورۇسلار بىلەن سوقۇشۇۋاتقان چېغىدا ئوق تېگىپ ۋاپات بولدى. لەشكەرلىرى قوقەنگە خۇدايارخاننىك ئالدىغا بېرىشقا يول تاپالماي چېچىلاڭغۇ ھالەتتە قەشقەرگە قاراپ يولغا چىقىشتى. چۈنكى لەشكەر باشلىقلىرى خۇدايارخاندىن يۈز ئۆرۈپ مولا ئالىم قۇلغا ئەگەشكەنىدى. شۇ سەۋەبتىن ئالىلاج ھەرقايسى گۇرۇھ بىر تەرەپكە قاراپ يولغا چىقىپ جېنىنى قۇتقۇلدۇرۇشنىك غېمىگە چۈشتى. بۇ ۋەقە بۇزرۇكخان تۆرەم قەشقەرگە كېلىپ يەتتە ئاي ۋاقىت ئۆتكەندە يۈز بەردى.

جۇملىدىن كاتتا خان تۆرەم، كىچىك خان تۆرەم، ۋە-لىخان تۆرەم، ھېكمىخان تۆرەم، ئىسرائىلخان تۆرەم ۋە مىرزا ئەھمەد قوشبېگى، مۇھەممەد نەزەر قوشبېگى، قادىر قۇلبېگ، ئۆمەر قۇلى باتۇر بېشى، تۇردى قۇل دادخاھ، بەگ مۇھەممەد

---

* (تەڭرى) پادىشاھقا سېخىيلىق ... بېرىۋەتسە، مەملىكەتنى قولىغا كىرگۈزىدۇ، تەڭرى بىرنى بەرگەن دېشىگە مىڭنىمۇ بېرىدۇ.

قۇرچى، تاشباي دادخاھ، ئەۋغان جامادار دادخاھ، خەيرى مۇ - ھەممەد دادخاھ، توپچى دار قاتارلىق بىرمۇنچە مەشھۇر باتۇر- لار، تەجرىبىلىك سەركەردىلەر باشلىق 7000 دەك قەھرىمان لەشكەرلەر قوشۇلۇپ قەشقەر ۋىلايىتىگە يېتىپ كېلىشتى. بۇز- رۇكخان تۆرەم ۋە قوشبېگىلەر بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ: «ئەگەر ئىتائەت قىلىپ بۇيرۇقىمىزغا بويسۇنۇش غەرىزى بىلەن كەلگەن بولسا، بىزگە ئۇچۇرىنى بېرىڭ»تىپ ئالدىدا يول باشلا ئېلىپ كېلىڭلار. مۇبادا باشقا نىيىتى بولسا ئالدىنى توسۇپ تۆتكۈز- مەي ئۇرۇش قىلىڭلار ۋە بىزنى خەۋەردار قىلىڭلار. بىز بېرىپ مەدەت ۋە ياردەم بېرىمىز»، دەپ ئىككى پانساتنى قول ئاستى- دىكى لەشكەرلىرى بىلەن قوشۇپ ئۇلارنىڭ ئالدىغا ئەۋەتتى. بۇلار قىزىلسۇ دەرياسىنىڭ بويىدا ئۇچراشتى. كاتتاخان تۆرەم ۋە مىرئەھمەت قوشبېگىلەر ئېيتتىكى: «يۇرتىمىزنى ئورۇسلار بېسىۋالدى. جېنىمىزنى مۇھاپىزەت قىلىش ھەم ئىسلام ئېچىشقا ياردەم بېرىش ئۈچۈن كەلدۇق. خىزمەتكە سالساڭلار كۆچىمىزگە لايىق خىزمەت قىلىمىز. خىزمەتكە سالمىساڭلار بىر ئامال قىلىپ كۈن ئۆتكۈزەرمىز. سىلەردىن پاناھ تىلەپ كەلدۇق»، دەپ ئۆز- لىرىنىڭ نۇرغۇن ۋەدە - قارارلىرىنى سۆزلىدى. پانساتلار ھوش- يارلىقلىرىنى ئۆستۈرۈپ دەرھال بۇزرۇكخان تۆرەمگە ئۇچۇر بېرىۋېتىپ، ئۆزلىرى يول باشلاپ ئېلىپ كېلىپ ئۇلارنى ئۇچ- راشتۇردى. ئۆزئارا نۇرغۇن ۋەدىلەر قىلىشتى. بۇزرۇكخان تۆرەم ھەممىسىگە ئۆز لايىقىدا تون، سەللە - كۆلالارنى ئىنئام قىلىپ خۇرسەن قىلدى. لېكىن ۋەلىخان تۆرەم شەھەرگە كىر- گەندىن كېيىنلا ھېچقانداق تارتىنماي: «زامان - زامان، ۋەلىخان تۆرەمنىڭ زامانلىرى» دەپ كوچا - بازارلاردا جار سالدۇرۇپ، شادىيانىگە ناغرا - سۇناي چالدۇردى. بۇ ئىشتىن ياقۇبېگ قوشبېگى خەۋەر تاپقاندىن كېيىن ئىككى پانساتنى يىگىتلىرى

بىلەن ئەۋەتىپ ۋەلىخان تۆرەمنى بارگاھلىرىغا ئەكەلدۈرۈپ ئەيىبلەپ: «بىز بۇ يەردە خىتاي شەھەرلىرىنى پەتھ قىلالماي قانچىلىك رەنج - مۇشەققەتلەرنى چېكىپ، نېمە ئىشلارنى قىلد- ۋاتىمىز. سىز بەش - ئون باشباشتاق ئادەملەرنى تېپىپ كېلىپ، ئۆزىڭىزچە يۇرتقا ئىگە بولۇشنى ھەۋەس قىپسىز. سىز بۇرۇن قەشـ قەرگە كېلىپ قامال قىلىپ شەھەرنى ئالالماي، مۇسۇلمانلارنى ئۆلتۈرۈپ، ئادەم كاللىسىدىن مۇنارلارنى تۇرغۇزۇپ ناھەق قان تۆكۈپ نۇرغۇن ئادەملەرنىڭ جېنىغا زامىن بولۇپ قېچىپ كەتكەنىدىڭىز. ئەمدى خىتايلار بىلەن ئۇرۇشۇپ نۇرغۇن جاپا- مۇشەققەتلەرنى تارتىۋاتقان ۋاقتىمىزدا ‹مەن نېمە ئادەم› دېمەي، شەھەرنى ئۆزىڭىزنىڭ قىلىۋېلىشنى قەستلەپسىز» دېگەندەك نۇر- غۇن قوپال، يامان گەپلەرنى قىلدى ۋە غەزەپ ئوتلىرى ئۆرلەپ ۋەلىخان تۆرەمنى چاپقىلى خەنجەرنى كۆتۈرگەندە، كاتتاخان تۆرەم باشلىق ھەممە چوڭ باشلىقلار ھازىر بولۇپ خەنجەرنى تۇتۇۋېلىپ ۋەلىخاننىڭ گۇناھىنى تىلىۋالدى. ئەمما ئىككى ناغرىچى. ئۇچ مۇلازىمنى ئۆلتۈرگۈزدى. ۋەلىخان تۆ- رەمنى يېڭىسارغا ئەۋەتىۋەتتى. كېيىن نېمە بولغىنىنى ھېچ كىشى بىلمىدى.

گەپنىڭ قىسقىسى، خانئىرىقتىكى جەڭدە كۈچالىق خوجام- لار زەربە يەپ قېچىپ كەتتى. يەكەنگە باشچىلىق قىلىۋاتقان خوجاملارمۇ قورقۇپ يەكەندە تۇرالماي يەكەنىنى قەشقەرگە قوشۇپ بېرىپ ئۆزلىرى كۈچاغا قېچىپ كەتتى.

ياخشى ئىشلارنى قىلغۇچى، بەخت - سائادەت يار بولغۇچىنىڭ دۆلىتىنى تاماشا قىلماق كېرەككى، ئۇ بىر ئوقتا ئىككى ئوۋنى ئاتتى. بىر زەربىدە ئىككى شەھەرنى قولغا كىرگۈزدى، ھاكىم ۋە ھۆكۈمران بولدى.

يەكەنىڭ بوش قالغانلىقىنى ئاڭلاپ ياقۇبېگ قوشىنىڭ

بۇزرۇكخان تۆرەم باشلىق تـۆرەملەرنى ئېلىپ يەكەنگە راۋان بولدى.

يەكەندىكى تۈگگانلار ئىتتىئەت قىلماي شەھەرگە كىرىۋېلىپ دەرۋازىنى ئاچمىدى. تۆرەم باشلىق ھەممە قوشۇن يەكەن شەھىرىنى قامال قىلىپ تۇرغان چاغدا، بەگ مۇھەممەد قۇرچى باشلىق بىرمۇنچە قىپچاقلار ئۆزئارا تىل بىرىكتۈرۈپ، ئىتتىپاقلىقتىن يۈز ئۆرۈپ، پىتنە - پاسات، ئىغۋالارنى پەيدا قىلدى. بۇزرۇكخان تۆرەمنى ئازدۇرۇپ ئۇنى قورال - ياراقسىز بىر كېچىدىلا ئېلىپ قېچىپ قەشقەر يېڭى شەھەرگە كىرىۋېلىپ دۇشمەنلىك دۇمبىقىنى چالدى. قوشبېگى بۇ پىتنە - پاسات خەۋىرىنى ئاڭلاپ كاتتاخان تـۆرەم ۋە جامەدار دادخاھنى قەشقەرگە ئەۋەتتى. بۇلار قايتىپ كېلىپ ئەھۋالنى ئۇققاندىن كېيىن يېڭىشەھەرگە ئەلچى كىرگۈزدى. ئىتتىپاق بولۇپ ئەپلىشىدىغانلىقىنى ئەسىرى كۆرۈلمىدى. شۇنىڭ بىلەن ئىككى ئارىدا جەڭ بولدى. ئارىدىن 10 كۈن ئۆتمەيلا قوشبېگى يەكەنگە كېچىك خان تۆرەمنى باشلىق قىلىپ قويۇپ ئۆزى قەشقەرگە يېنىپ كەلدى. ھەركۈنى جەڭ - جېدەل بولۇپ تۇردى. ھەر ئىككى تەرەپتىن نۇرغۇن ئادەملەر چىقىم بولدى. قىش پەسلىنىڭ ئاخىرى بولغانلىقتىن سوغۇقنىڭ شىددىتى ۋە شۇبۇرغىنىنىڭ ئاپىتى دوست - دۇشمەن دەپ ئايرىمای، ياراتقۇچى ئۇلۇغ تەڭرىنىڭ قۇدرىتى بىلەن ھەر ئىككى تەرەپنى ئوخشاش ئازابلىدى. مۇشۇ تەرىقە بىلەن 60 كۈن ئۆتتى. ئاقۇۋەت چارە - تەدبىر ۋە ئېغىر - بېسىقلىق بىلەن ئىش قىلغۇچى يا قۇپبەگ قوشبېگى سۈلھ قىلىپ ئىتتىپاقلاشتۇرۇش ئۈچۈن دۆلەت مەسلىھەتچىلىرىدىن بىر كىشىنى ئەلچى قىلىپ بەگ مۇھەممەد قۇرچىنىڭ قېشىغا كىرگۈزدى. ئەلچى كىرىپ كېلىشتىكى مەقسەت، مۇددىئالىرىنى بىر - بىرلەپ بايان قىلغاندىن كېيىن، بەگ مۇھەممەد

قۇرچى: «ئارىمىزدىكى ئىتتىپاقلىق بۇزۇلدى. ئىككىنچى قېتىم ئەپلىشىپ بىرگە ئۆتۈشىمىزنىڭ ئېھتىمالى تۈگىدى. مەسلىھەتنىڭ ياخشىسى شۇكى، قىپچاق ئاتالغان بىزلەرنىڭ ھەممىمىزگە بالا-چاقىلىرىمىزنى ئېلىپ يۇرتىمىزغا چىقىپ كېتىشكە رۇخسەت قىلسا، قوشىنىگى بىزگە دەخلى-تەرۇز قىلمىسا» دېگەن جاۋابنى بەردى. ئەلچى قايتىپ چىقىپ بەگ مۇھەممەد قۇرچىنىڭ جاۋابىنى يەتكۈزدى. قوشىنىگمۇ بۇ تەلەپنى دەرھال قوبۇل كۆردى. قىپچاقلار جابدۇنۇپ دەرۋازىدىن چىقىشقا باشلىدى. چوڭلاردىن 200 دەك كىشى چىققاندىن كېيىن دەرۋازىنى ئېتىۋالدى. چىققىنى چىقتى، چىقالمىغانلىرى يەنە شەھەرگە قامىلىپ قالدى. بەگ مۇھەممەد قۇرچى باشلىق شەھەردىن چىقىپ كەتكەن كاتتىلارنىڭ بالا-چاقىلىرىمۇ قوشىنىگنىڭ قولىغا چۈشتى. بۇلارنىڭ بەزىلىرىنى ئۆلتۈردى، بەزىلىرىنى زىندانغا بۇيرۇدى. شۇنىڭ بىلەن پىتنە-پاسات بىر تەرەپ بولدى. يۇرتتا خاتىرجەملىك پەيدا بولدى. بۇزرۇكخان تۆرەم خىجالەتچىلىكتىن بېشىنى كۆتۈرەلمەي قالدى. قوشىنىگى يىگىتلەرگە ئىنئام-ئېھسانىنىڭ ئىشىكىنى ئېچىپ ئۇلارغا تون-سەرۇپايلارنى كىيدۈردى، تىللا-تەڭگە ئۇلەشتۈردى. «ئىنسان — ياخشىلىقنىڭ قۇلى» دېگەن ھەدىسنىڭ مەزمۇنىچە ھەممە يىگىتلەر ياقۇبېگ قوشىنىگنىڭ ئەتراپىغا ئۇيۇشتى. بۇزرۇكخان تۆرەمنىڭ 650 تەك يىگىتى بار ئىدى. قوشىنىگنىڭ ئىلتىپاتىنى كۆرۈپ ئۇلارنىڭ 600 ى قوشىنىگى تەرەپكە ئۆتتى. بۇزرۇكخان تۆرەم 50 چە يىگىتى بىلەن قالدى. دۆلەت ئاپتابى خىرەلىشىپ، تەختى-سەلتەنىتى تۆۋەنلەشتى. قوشىنىگنىڭ بەخت-دۆلىتى كۈندىن-كۈنگە ئۆستى.

ياقۇبېگ بۇزرۇكخان تۆرەمنى تۆت-بەش مۇلازىم-خىزمەتچىلىرى بىلەن قوشۇپ يېڭسارغا ئەۋەتتى. ئۇيەرگە بارغاندا

دىن كېيىن ياقۇپبەگ قوشىنىڭ بۇزرۇكخان تۆرەمنى مۇلازىم-لىرىدىنمۇ ئايرىپ تەنها قىلىپ، ئۆزىنىڭ ئىشەنچلىك ئادەم-لىرىنى تەيىنلەپ نەزەربەنت قىلدى.

بەگ مۇھەممەد قۇرچى يېگىشەھەرىدىن چىقىپ قۇقەن شەھىرىگە قېچىپ باردى. قوقەن خانى بۇ ئىشتىن خەۋەر تاپ-قاندىن كېيىن: «سەن قىپچاقلار بۇ شەھەرلەرنى بىئارام قىلىپ، خەلقنى تىنچىتماي ئورۇسلارغا تۈتۈپ بەردىڭ ھەم قەشقەرگە قېچىپ بېرىپ قەشقەرنى پاراكەندە قىلدىڭ»، دەپ دەرغەزەپ بولۇپ بەگ مۇھەممەد قۇرچى باشلىق كاتتىلارنى بۇنىڭدىن بۇزۇن بارسا كەلمەس يولغا كەتكەن كارۋانلارنىڭ ئارقىسىدىن يولغا سالدى. شۇنىڭدىن كېيىن قوقەن تەۋەسىگە قەشقەر تەرەپتىن قىپچاقلار قېچىپ كەلمەيدىغان بولدى.

بەگ مۇھەممەد قۇرچى دەشتى قىپچاق ئىچىدىكى ناھايىتى چوڭ ئۆتۈكەن ۋە ئاتا-بوۋىلىرىدىن تارتىپ يۇرت سوراپ كەل-گەن گۈر ئوغلى باتۇرنىڭ نەۋرىسى ئىدى. شۇ كۈندىن تارتىپ ھەممىلىرى گەدەنلىرىنى ئېگىپ ياقۇپبەگ قوشىنىڭ ئەمر-پەرمانلىرىغا بويسۇنۇشنى ئۆزلىرىگە زۆرۈر دەپ بىلىدىغان بولدى. بۇمۇ قوشىنىڭ بەخت-دۆلىتىنىڭ يۇقىرى بولۇشىغا سەۋەب بولدى.

نەزم

شاھقا ئەگەر بولسىلەر دۆلەت-بەخت يار،
بولۇر پەتھ نۇسرەتلەر شاھقا دۇچار*.

---

* پادىشاھقا بەخت-دۆلەت كەلسە، غەلىبە-نۇسرەتمۇ ئۇنىڭغا ئۇچرىشىپ تۇرىدۇ.

3

جانابي ياقۇپبەگ ئاتىلىق غازىنىڭ پادىشاھلىق تەختىگە چىققانلىقى؛ قارشىلاشقۇچىلارنى يوقاتقانلىقى؛ لەشكەر باشقۇرۇش ئۇسۇللىرى ۋە يەكەن، مارالبېشىلارنى قولغا كىرگۈزگەنلىكى

ياقۇپبەگ ئاتىلىق غازى ھەممە پاراكەندىچىلىكلەرنى تۈگىتىپ قەشقەر ۋە يېڭىسارغا تەۋە يېزا-قىشلاقلارنى قولغا كىرگۈزدى. ئۇ جاي-جايلارغا ھاكىم ۋە سۈيۈرغاللارنى تەيىنلەپ، پۈتۈن يىگىت ۋە باتۇرلارغا ئىنئام ۋە ئېھسانلارنى بېرىپ ئاندىن خاتىرجەم بولدى. كەرەملىك تەڭرىنىڭ مەرھىمىتى بىلەن يۈلتۈزلىرى ياخشىلىققا يۈز كەلتۈرۈپ، مۇراد-مەقسەتلىرى ھاسىل بولۇش تەرىپىگە جەزملەشتى. ئۇنىڭ كۆڭلىدە كېچە-كۈندۈز يىگىت راسلىماق ۋە سەرۋاز* تەييارلىماقتىن باشقا غەرەز ۋە ھەۋەس يوق ئىدى. مۇشۇنداق ھالەتتە «شەرق تەرەپتىكى كۇچالىق خوجىلاردىن ئىسھاق خوجا ھەددى-ھىسابسىز لەشكەر بىلەن يەكەنگە يېتىپ كەلدى»، دېگەن خەۋەر ياقۇپبەگ ئاتىلىق غازىغا يەتكۈزۈلدى. ئۇ دەرھال قوشۇن-سەرۋازلارنى خەتلەپ ھېسابىنى ئېلىشقا پەرمان چۈشۈردى. شۇنىڭ بىلەن 12 مىڭ يىگىت، 3000 پىيادە سەرۋاز تىزىمغا ئېلىنىدى.

3000 سەرۋازغا سەككىز پانىاتنى تەيىنلەپ، جامەدار دادخاھنى باش قوماندان قىلىپ، يېتەرلىك توپ-زەمبىرەك،

---

* ياقۇپبەگ دەۋرىدە ئاتلىق ئەسكەرلەرنى «يىگىت»، پىيادە ئەسكەرنى «سەرۋاز» دەپ ئاتىغان.

جازايىل①، تۇغ - بايراق، دۇمباق، كانايلار بىلەن قوراللاندۇردى. يەنە 3000 يىگىتكە سەككىز پانساتنى تەيىنلەپ مىرزا ئەھمەد قوشىبىگنى قوماندان قىلىپ، تۇغ - بايراق بېرىپ ئۆز لايىقىدا قوراللاندۇردى. يەنە 3000 يىگىتكە سەككىز پانساتنى تەيىنلەپ، ئۆمەر قۇل پانساتنى قوماندان قىلىپ، يەنە 3000 يىگىتكە سەككىز پانساتنى تەيىنلەپ ئابدۇللا پانساتنى قوماندان قىلىپ، تۇغ - بايراق، قورال - ياراق ئىلتىپات قىلىپ قوراللاندۇردى. ئاتىلىق غازى يەنە سەككىز پانسات ۋەمەھرەم، ياساۋۇل، مۇلازىملىرى قوشۇلۇپ 3000 يىگىتنى ئۆزىگە خاس قوشۇنلۇققا قالدۇردى. شۇنداق قىلىپ ھەممە ئىش جاي - جايىدا تەييار بولدى.

مۇشۇنداق سائادەتلىك، تەرتىپ - ئىنتىزاملىق كۈنلەردە، قوماندان مىرزا ئەھمەد قوشىبىگنە قول ئاستىدىكى پانسات ۋە يىگىتلىرىنى ئېلىپ بېرىپ مارالبېشىنى مۇھاسىرىگە ئېلىشقا پەرمان چۈشتى. قالغان قوماندانلارغىمۇ قىل قۇيرۇق بولۇپ ئۆزۈلمەستىن يۈرۈش قىلىشقا يارلىق بېرىلدى. ھەممىدىن كېيىن قوشىبىگى ئۆزى پادىشاھلىق ھەشمىتى بىلەن مەنزىلمۇ مەنزىل يول يۈرۈپ ئەركانى دۆلەتلەر② قوشۇلۇپ مارالبېشىغا يېتىپ بېرىپ بارگاھ تىكىپ ئورۇنلاشتى.

مارالبېشى شەھىرىنىڭ ئىچىدە تۇڭگانلار ۋە مۇسۇلمانلار بولۇپ چوڭ - كىچىك 3000 چە كىشى بار ئىدى. ھەممىسى كۈچالىق خوجىلارغا ئىتائەت قىلىپ خاتىرجەم كۈن كەچۈرۈ - رۈۋاتقانىدى. ئۇلار ئاتىلىق غازىنىڭ لەشكەرلىرى بېسىپ

---

① جازايىل ـــ شۇ چاغلاردا ئىشلىتىلگەن ئوت چاچىدىغان قورال.

② ئەركان دۆلەت ـــ پادىشاھنىڭ ۋەزىرلىرى، يېقىن، چوڭ ئەمەلدار ۋە قوماندانلار ئەركان دۆلەت دەپ ئاتىلىدۇ.

كەلگەنلىكىدىن خەۋەر تېپىپ، شەھەرنىڭ دەرۋازىسىنى تاقىۋالدى. ئۆزلىرى سېپىل ئۈستىگە چىقىپ جەڭگە تەييار بولۇشتى. ئاقىۋەت ئىككى تەرەپ ئۆزئارا جەڭگە كىرىشىپ كەتتى. شۇ ئوتتۇرىدا بىر ھەپتە ۋاقىت ئۆتتى. ئاتلىق غازىنىڭ يىگىتلىرى سېپىلنىڭ ئاستىدىن لەخمە كولاپ دورا قويۇپ ئوت ياقتى. دورىنىڭ كۈچى سېپىلنىڭ بىر بۆلىكىنى ئاسمان قەرىگە ئېلىپ چىقىپ كەتتى. بۇ يەردىن بارلىق يىگىتلەر شەھەر ئىچىگە كىرىپ شەھەرنى قولغا ئالدى. تۈڭگانلاردىن مىڭدىن ئارتۇق كىشى، ئاتلىق غازىنىڭ يىگىتلىرىدىن 800 چە كىشى ھالاك بولدى. ئەجەل يەتكەنلىرى ئۆلدى. قالغانلىرى ئامان قالدى. تۈڭگانلار ۋە مۇسۇلمانلارغا تۈڭگان ما دالوينى باشلىق قىلىپ قەشقەرگە ئېلىپ ماڭدى. مارالبېشىنى ھېكمخان تۆرەمگە ئىلتىپات قىلىپ بەردى. غالىبىيەتچى قوشۇننى تەرەپ - تەرەپ تىن مۇبارەكلەشتى. ھەممە خۇشال - خۇرام بولۇشتى. بۇ ۋاقىت ھىجرىيىنىڭ 1282 - يىلى① (ئات يىلى)، زۇلھەججە ئېيىنىڭ 22 - كۈنى ئىدى.

جان دوست بۇرادەرلەر! بۇ پادىشاھنىڭ② شەترەنجىباز - لىقىنى③ تاماشا قىلغۇلارکى، «ئات» نى يۇرۇپ «كىشتى» بىلەن

---

① ھىجرىيىنىڭ 1282 - يىلى مىلادىنىڭ 1865 - 1866 - يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ. «تارىخىي ھەمىدىيە» دە: «تارىخ ھىجرى 1283 - يىلى رەبىئۇلئەۋۋەلنىڭ ئىككىنچى كۈنى» دېيىلگەن — مۇھەررىردىن.

② بۇ پادىشاھ — ياقۇپبەگنى كۆرسىتىدۇ.

③ شەترەنجىباز — شاھمات ئويىنىغۇچى.

«شاه»نی مات قىلدى.①

دېمەك، ئىسھاق خوجام يەكەندە قالدى. ئاتىلىق غازى مارالبېشىنى قولغا كىرگۈزۈۋېلىپ كۇچانىڭ يولىنى توسۇۋالدى. يەكەن بىلەن ئاقسۇدىن كىشىلەر ئۇۋزئارا ئۆتۈشۈپ تۇرالمايدىغان بولدى. بۇ غەلىبىنىڭ بەختى قولغا كەلگەندىن كېيىن ئاتىلىق غازى پۈتۈن غەلىبە قازانغۇچى لەشكەرلىرىنى ئۆزىگە ھەمراھ قىلىپ يەكەنگە بېرىپ ئىسھاق خوجا بىلەن جەڭ قىلىشنى قارار قىلدى.

بۇزرۇكخان تۆرەمنى نەزەربەنت تەرىقىسىدە قوغداپ لەشكەرلەر بىلەن قوشۇپ ئىلىپ ماڭدى. مەنزىلمۇمەنزىل يول يۈرۈپ يەكەنگە يېتىپ باردى. يەكەننىڭ كوناشەھەر ۋە يېڭىشەھەرنىڭ دەرۋازىسى ئالدىدىن ھەيۋەت ۋە داغدۇغا بىلەن ئۆتۈپ «ھەپتە مۇھەممەدان»② دېگەن مازارنىڭ ئالدىدىكى چوڭ مەيدانغا چىقىپ - بارگاھلىرىنى تىكىپ ئورۇنلاشتۇردى.

ئىسھاق خوجام يەكەنگە يېتىپ كەلگەندە، تۇڭگانلار كىنچىكخان تۆرەمنى ئىلىپ يەكەن يېڭىشەھەر ئىچىگە كىرىۋېلىپ، دەرۋازىنى مەھكەم ئېتىۋالغانىدى.

شۇنداق قىلىپ يەكەن يېڭىشەھەردە تۇڭگانلار ھۆكۈمرانلىق قىلسا، يەكەن كوناشەھەردە ئىسھاق خوجام، شەھەر ئەتراپىدا

---

① ئاتىنى يۈرۈپ كىشتى بىلەن شاھنى مات قىلدى دېگەن جۈملە ئارقىلىق، ئاپتور ياقۇپبەگنىڭ ئۇرۇش تاكتىكىسىغا ناھايىتى ماھىرلىقىنى تەسۋىرلىمەكچى بولىدۇ.

② يەكەن كوناشەھەرنىڭ شىمالىي تەرىپىگە جايلاشقان مازار بولۇپ «چىلتەنلىرىم» مازىرى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. «ھەپتە مۇھەممەدان» دېگەن مۇھەممەد ئاتىلىق يەتتە كىشىنىڭ مازىرى، «چىلتەنلىرىم» دېگەن 40 كىشىنىڭ مازىرى دېگەن بولىدۇ.

دىكى يېزىلاردا بولسا ئاتلىق غازى ھۆكۈمرانلىق قىلدى.

مۇشۇ چاغلاردا كۇچالىق خوجاملار ئاتلىق غازىنىڭ مارال-بېشىنى بېسىۋالغانلىقىنى ئاڭلاپ ھامىددىن خوجامنى نۇرغۇن لەشكەرلەر بىلەن مارالبېشىغا ئەۋەتتى. ھېكىمخان تۆرەم ھامىددىن خوجامنىڭ كېلىۋاتقانلىقىنى ئاڭلاپ چارباغ دېگەن يەرگە بېرىپ ئالدىنى توسۇپ جەڭ قىلدى. ئون كۈن ئۇرۇشتىكەندە ھېكىمخان تۆرەمنىڭ لەشكەرلىرى غالىب كەلدى. كۇچالىق خوجامنىڭ لەشكەرلىرى تەڭ كېلەلمەي ئارقىسىغا قاراپ قاچتى. ئەجەل يەتكەنلىرى ئۆلدى. ئامان قالغانلىرى مىڭبىرجاپا-مۇشەققەتلەر بىلەن قۇرۇق جانلىرىنى ئېلىپ ئۆز يۇرت-ماكانلىرىغا بېرىۋالدى. ھېكىمخان تۆرەم نۇرغۇن ئولجا-غەنىيمەتلەرگە ئىگە بولۇپ، ئۆز تەختى-بارگاھلىرىغا قايتىپ كەلدى. بۇ غالىبىيەت خۇش خەۋىرىنى نۇرغۇن تارتۇق-پىشكەشلەر بىلەن ئىناۋەتلىك خاس مۇلازىملار ئارقىلىق ئاتلىق غازىنىڭ ھۇزۇرىغا مەلۇم قىلدى. ياقۇبېگ ياخشى سائەت، سائادەتلىك كۈنلەردە يېتىپ كەلگەن بۇ خۇش خەۋەردىن ھەددىدىن تاشقىرى خۇرسەن ۋە مىننەتدار بولدى. مۇلازىملارغا ئۆز لايىقىدا تون-سەرۇپاي، سەللە-كۆلا، تەڭگە-تىللا، ياراق-ئەسلىھەلەرنى ئىنئام قىلدى. جانابىي ھېكىمخان تۆرەمگە ئۆزىگە خاس تون-سەرۇپاي، ئېگەر-جابدۇقلۇق ئات، قورال-ياراق، تۇغ ۋە بايراق ئىلتىپات قىلىپ، پادىشاھلارغا خاس سېخىيلىق بىلەن ئۇنىڭ مەرتىۋىسىنى ئۆستۈردى.

يەكەن شەھىرى پەتە بولماي ئۇزۇنغىچە مۇھاسىرە ئىچىدە قالدى. ياقۇبېگ تۇڭگانلارنى ھېچقانداق تەدبىر بىلەن سۇلھ قىلىپ ئەپلىشىشكە مايىل قىلالمىدى. چۈنكى تۇڭگانلار 25 مىڭ-دىن كۆپرەك بولۇپ، قورال-ياراقلىرىمۇ ناھايىتى كۆپ ئىدى. ئاخىر تۇڭگانلار ئىسھاق خوجاملار بىلەن بىرلىشىپ ئىتتىپاق بولدى. 6000 چەبدەس چەۋەندаз تۇڭگان لەشكەرلىرى، 2000

باتۇر يەرلىك مۇسۇلمان لەشكەر جەمئىي 8000 كىشىنى توپ - زەمبىرەك، ئوق - يارا قلار بىلەن قورالىلاندۇرۇپ بىر كېچىدىلا تۈيۇقسىز ھۇجۇم قىلىش غەرىزى بىلەن تەييار قىلدى. ھوشيار ئاتلىق غازى بۇ ئەھۋالدىن خەۋەر تېپىپ شۇ كېچىسى غالىب قوشۇنلىرىنى تۆتكە بۆلۈپ تۆت تەرەپكە مۆكتۈرۈپ قويۇپ، چېدىر - بارگاھلىرىنى بوش - خالىي قالدۇرۇپ چىقىپ كەتتى ۋە ئۇلۇغ تەكبىرنىڭ قۇدرىتى بىلەن قانداق ھادىسىلەر يۈز بېرىدىكىن، دەپ دۈنا ۋە ئىلتىجا بىلەن كۈتۈپ تۇردى. تۈكگان لەشكەر - لىرى چۈمۈلىدەك ھەر تەرەپتىن ئۇشتۇمتۇت چىقىپ كېلىپ ئاتلىق غازىنىڭ چېدىر - بارگاھلىرىغا توپ - زەمبىرەك، مىلتىق ئېتىپ، ئات سېلىپ بېسىپ كەلدى. خۇددى دۈۋە - پەرىلەرنىڭ ماكانلىرىدەك چېدىر - بارگاھلاردا ئادەمزاتنىڭ نام - نىشانلىرى كۆرۈنمىدى. بۇ ئەھۋالدىن تۈكگان لەشكەرلىرى ھەيران بولۇپ تۇرغان ھالەتتە، ئاتلىق غازىنىڭ غالىب يىگىتلىرى تەرەپ - تەرەپتىن يۇقىرى ئاۋاز بىلەن تەكبىر ئېيتىپ، پەلەكتىن ئاشقان قىياس - سۈرەنلەر بىلەن قورشاپ كېلىپ چاپ - چاپ قىلغىلى تۇردى. تۈكگانلارنىڭ جەسەتلىرى ئېتىزلاردا دېھقانلار ئورۇپ قويغان زىرائەتلەرنىڭ ئۈنچىلىرىدەك دۆۋىلىنىپ كەتتى. بۇ ئەھۋال كېچىدىن چاشقاغچە داۋاملىشىپ، قارا تۈپراق تۆلۈكلەرنىڭ قېنى بىلەن بويىلىپ قىپقىزىل گۈلزارلىققا ئايلانغاندەك بولدى. تۈكگانلاردىن ئاز بىر قىسمى مىكبىر مۇشەققەت بىلەن جانلىرىنى قۇتۇلدۇرۇپ قېچىپ كەتتى. ئەسىر چۈشكەن تۈكگانلارنىڭ چوڭلىرىنى ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلدى. بۇ ئەھۋاللار يۈز بەرگەندىن كېيىن ئاتلىق غازى تەرىپىدىن: «2000 سەرۋاز (پىيادە ئەسكەر) يالىڭاچ بولۇپ سېپىلغا

باستۇرۇپ بېرىپ شەھەرنى قولغا كىرگۈزسۇن ھەم «قەتلىئام* قىلسۇن»، دەپ يارلىق چۈشتى.

بۇ چاغدا لەشكەر باشلىقى مىرزا ئەھمەد قوشبېگى قاتارلىقلار يىغىلىپ ئاتلىق غازىغا: «ھازىر سەرۋازلار يۈگۈرۈپ بېرىپ شەھەرنى ئالسا نۇرغۇن بىگۇناھ كىشىلەرنىڭ قېنى تۆكۈلىدۇ. ئالدى بىلەن ئەلچى كىرگۈزۈپ سۈلھ تۈزۈشكە دەۋەت قىلساق، ئەگەر قوبۇل تۇتمىغاندا ئاندىن باستۇرۇپ بېرىپ شەھەرنى ئالساقمۇ كېچىكمەيدۇ»، دەپ مەسلىھەت بېرىشتى. شۇ كۈنى جۈمە كۈنى ئىدى. ئاتلىق غازى چوڭلارغا: «بۈگۈن جۈمە نامىزىغىچىلىك سۈلھنى قوبۇل قىلىپ بارگاھىمىز ئالدىغا كەلسە جانلىرىغا ئامانلىق، مال ـ مۈلكىگە خاتىرجەملىك بېرىلىدۇ. مۇبادا، ئارقىغا سۆرەپ سۈسلۇق كۆرسەتسە، چوڭ ـ كىچىك، ئەر ـ ئايال ئات ئاستىدا قېلىپ ھالاك بولىدۇ. مال ـ مۈلكى تالان ـ تاراج بولىدۇ، گەپ تامام» دېگەن مەزمۇندا خەت بىلەن ئەلچى كىرگۈزدى. تۈگىنالار ۋە كۆچالىق خوجاملار سۈلھنى قوبۇل تۇتماي ئىلاجى بولمىدى. ئۇلار پۈتۈن لەشكەر ۋە مۇلازىملىرى بىلەن ئاتلىق غازىنىڭ بارگاھلىرىنىڭ ئالدىغا بېرىپ توپ ـ زەمبىرەك، ياراق ـ ئەسلىھە قاتارلىق پادىشاھلىققا لازىملىق ھەممە نەرسىلەرنى خەزىنە ئالىيلىرىغا تاپشۇردى. ئاتلىق غازى ئىسھاق خوجام بىلەن يېقىن ئولتۇرۇپ كۆپ گەپلەرنى ئارىغا سېلىپ، ئىززەت ـ ئىكرام، ئۆزىگە لايىق شاھانە تون ـ سەرۇپاي كىيدۈردى. ئۆزى مىنىدىغان خاس ئارغىماق ئېتىنى ئىگەر ـ جابدۇقلىرى بىلەن توقۇپ تەق قىلىپ، مەرھەمەت قىلىپ ئۆز قولى بىلەن يۆلەپ ئاتقا مىندۈرۈپ، كۆچا تەرەپكە يولغا سېلىپ

* قەتلىئام ـــ قېرى ـ ياش، ئەر ـ ئايال دەپ ئايرىمای ھەممىنى قىرىپ ئۆلتۈرۈش، دېگەن مەنىدە.

قويدى. قالغان لەشكەرلەرگىمۇ ئۆز لايىقىدا تـون ـ سەرۇپاي، خەرجى ـ خىراجەت بەرىپ ئۇز يولىغا راۋان قىلدى. ھەممىسـ ـنىڭ گۇناھلىرىنى ئەپۇ قىلدى. بىرمۇنچە تۇتقانلارنى قەشقەرگە ئېلىپ بېرىپ ما دالويىنىڭ قومانـدانلىقىغا تاپشۇردى. ئاخىر يەكەنىڭ ھـاكىملىقىنى مۇھەممەد يـۇنۇس شاغـاۋۇل دادخاھقا ئىلتىپات قىلدى. نىيازبەگ ئىشىكئاغانى شاغاۋۇل، كىپەك قۇر ـ بېشىنى باتۇر بېشى، قازى زىيائىددىن داموللامنى قازى كالان قىلىپ يارلىق چۈشۈرۈپ ئۇلارنى رازى قىلدى. بۇنىڭ بىلەن يۇرتتا تىنچلىق ۋە خاتىرجەملىك ھاسىل بولدى. ئاتىلىق غازى بىرنەچچە كۈن تۇرغاندىن كېيىن خۇشال ـ خۇرام ھالدا پايتەخت قەشقەرگە قايتىپ كەتتى. بۇ تارىخىي ھەجرىيىنىڭ 1283 ـ يىلى* رەبىيەلئاخىر ئېيىنىڭ 20 ـ كۈنى (قوي يىلى) ئىدى.

4

جانابىي ياقۇبېگ ئاتىلىق غازىنىڭ خوتەنىنى بېسىۋېلىش ئۈچۈن تەدبىر قوللانغانلىقى؛ ھەبىبۇللا ھاجى پادىشاھنىڭ مەغلۇپ بولغانلىقى ۋە غەلىبە قۇشى خوتەن زېمىنىدا يۇز كۆرسەتكەنلىكى

جاھان ئىشلىرىغا تەجرىبىلىك ۋە تەدبىرلىك جانابىي ياقۇبېگ ئاتىلىق غازى يەكەن شەھرىنى قولغا كىرگۈزۈپ خاتىرجەم بولغاندىن كېيىن پايتەختى قەشقەرگە قايتىپ كەلدى. يۇرتقا ئادالەت بىساتلىرىنى يېيىپ، زۇلۇمنىڭ ئىشىكىنى ياپتى.

---

* ھەجرىيىنىڭ 1283 ـ يىلى مىلادىنىڭ 1866 ـ 1867 ـ يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ. «تارىخىي ھەممىدىيە»دە: «رەبىئۇلسانىنىڭ يىگىرمە بەشىنچى كۈنى» دېيىلگەن ـــ مۇھەررىردىن.

خەلقىمىزنىڭ پەرمانلىرىنى تۇزدى. يۇرت چوڭلىرىنىڭ شۇنداقلا پۈتۈن ئاددىي پۇقرالارنىڭ كۆڭۈللىرىنى ئېھسان ۋە ئىتتىپاق بىلەن ئۆزىگە رام قىلىپ، دۈشمەنلىك، خۇسۇمەت ۋە ئاداۋەتلەرنى تۈگىتىپ يۇرتنى تىنچلاندۇردى. ئۇلۇغ مازارلاردا خەتمە-قۇرئان ئوقۇتۇپ، دۇئا ۋە پاتىھەلەرنى ئادا قىلدى. داش قازانلارغا ئۆزى ئوت قالاپ، سۇ قۇيۇپ، كەمبەغەل، تۇل خوتۇن، يېتىم ئوغۇللارغا كەڭرى نەزىر-نۇزۇراتلار بېرىپ، ھەدىيە-سەدىقىلەر ئىنئام قىلىپ ھەممىنى شاد-خۇرام قىلدى. ئەمما شەھەرلەرنى بويسۇندۇرۇش ھەۋىسى، يۇرت ئالماق داغدۇغىسى، بولۇپمۇ خوتەننى قولغا كىرگۈزۈش نىيىتى كۆڭلىنى ئارام تاپقۇزمىدى. لېكىن خوتەن خەلقىنىڭ ھاجى پادىشاھقا ئەقىدە-ئىخلاسلىرى ھەددىدىن زىيادە ئىدى. يەتتە ياشتىن-يەتمىش ياشقىچە ھەممە چوڭ-كىچىك پۇقرالار ئۆز ئىختىيارلىرى بىلەن جانپىدا قىلىپ ئۇنىڭغا ئەسكەر بولغانىدى. ئاتىلىق غازى بۇ ئەھۋالنى نەزەرگە ئېلىپ ئېيتتىكى: «پادىشاھنىڭ پۇقرالارغا ئىشەنچى، پۇقرالارنىڭ پادىشاھقا بولغان ئىخلاسى ۋە ئېتىقادى بىرلىشىپ ئىتتىپاق بولسا، بۇنداق شەھەرنى باشقا بىر بىگانە ئۆزىگە بويسۇندۇرۇش ئۈچۈن قول ئۇزىتىپ مۇراد غۇنچىسىنى ئۇزگەنلىكى ھېچقانداق تارىختا كۆرۈلمىگەن. ئىتتىپاقلىق بار يەردە دۆلەت بار. دۆلەت بار يەردە ئىتتىپاقلىقنىڭ بولۇشى شەرت. رەۋايەت قىلىنىشىچە، بىر كىشى بىر تەرەپكە كېتىپ بارغانكەن، يەنە بىر كىشى ئۇچراپ ‹قەيەردىن كەلدىڭ، قەيەرگە بارىسەن، ئىسمىڭ نېمە ؟› دەپ سوراپتۇ. كېتىپ بارغان كىشى، ‹ئىسمىم دۆلەتتۇر، قايسى مەملىكەتتە ئىتتىپاقلىق ۋە بىرلىك بولسا شۇ يەرگە بارىمەن، قايسى مەملىكەتتە ئىتتىپاقلىق ۋە بىرلىك-بۈزۈلسا ئۇ يەردىن يىراق كېتىمەن›، دەپ جاۋاب بېرىپتۇ، خوتەن شەھىرىدە ئىتتىپاقلىق، بىرلىك مەۋجۇت. ئۇنى زورلۇق كۈچى، توپ-

زەببەرەك، قىلىچ - گۈرزىغا تايىنىپ قولغا كىرگۈزمىكىمىز مۇمكىن ئەمەس. ئەمما ھاجى پادىشاھنىڭ يېشى 70 كە يېتىپ، ئۆمۈر قۇياشى غەرب تەرەپكە ئېگىشكەن، ئەقىل - پىكرىگە قېرىلىق تەسىر قىلىشقا باشلىغان كىشى...»، دېگەنلەرنى ئويلاپ، تەپەككۇر بېشىنى خىيال تىزىغا قويۇپ، چوڭقۇر نەزەر بىلەن مۆلچەرلەپ، «بىر تەدبىر قىلسام، تەدبىرىم تەقدىرگە مۇۋاپىق كېلىپ قالسا، خوتەن شەھىرىنى قولغا كىرگۈزۈشنىڭ ئېھتىمالى بولار...» دەپ ئويلىدى ۋە چارە - تەدبىر ئىزدەپ، ھېيلە - مىكىرگە قەدەم قويىدى. توزاق، قاپقانلارنى كەڭ يايدى. ئەنە شۇنداق ئەندىشە ئىچىدە چېكى يوق پىكىر دەرياسىغا غەرق بولدى. پىكىر دەريا ياسى ئىچىدە مۇراد گۈلى تەسەۋۋۇر ئالقىسىدا جىلۋە قىلغاندەك بولدى. ئاندىن خىيالدىن باش كۆتۈرۈپ غالىب لەشكەرلىرىگە نەزەر سېلىپ، «تەييار ۋە ھازىر بولۇڭلار. مازار شېرىپ زىيارىتىگە بارىمىز»، دەپ ئەمىر قىلدى. كاتتا تۇغ - ئەلەم، تۇت نەپەر قوماندان، 15 مىڭ يىگىت، سەرۋاز بىلەن ئاتلىنىپ، بۇزرۇكخان تۆرەمنى ئۆزىگە ھەمراھ قىلىپ، مەنزىلمۇ مەنزىل يول يۈرۈپ يەكەنگە بېرىپ چۈشتى. بۇ تارىخىي ھەجرىيىنىڭ 1283 - يىلى①

بارات ئېيىنىڭ 8 - كۈنى ئىدى. ئۇلار يەكەندە بىر ھەپتە تۇرۇپ ھەممە يىگىت، سەرۋازلىرىغا كىيىم - كېچەك، ئات - ياراق بېرىپ ھەممە تەييارلىقلىرىنى پۈتتۈرۈپ ھازىر بولدى. ئاندىن بۇزرۇكخان تۆرەمنىڭ نامىدا ھاجى پادىشاھقا ئەۋەتىدىغان بىر پارچە خەتنى تەييار قىلدى. خەتنىڭ مەزمۇنى مۇنداق ئىدى:

«گەپنىڭ قىسقىسى شۇكى، مەن قەشقەر زېمىنىغا كەلگىلى خېلى ئۇزۇن بولدى. بۇ جايلاردىكى مازار -

---

① ھەجرىيىنىڭ 1283 - يىلى مىلادىنىڭ 1866 - 1867 - يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.

ماشايىخلارنى قەدىر - ئىھۋال كەڭىتاشا زىيارەت قىلدىم. ئەمدىكى ئارزويۇم ئىمام جەئفەرى سادىق رەزىيەللاھۇ ئەنھۇنىڭ تەۋەررۈك قەبرىلىرىنى زىيارەت قىلىش ئىدى. ھاجى پادىشاھ ئاغام مەرھەمەت قىلىپ رۇخسەت ئەيلەپ يول بەرسە، زىيارەت قىلىپ يانسام دېگەن ئۈمىد بىلەن مەقسىتىمنى ئىزھار قىلىپ بۇ نامىنى يازدىم ۋەسسالام».

ئاتىلىق غازى بۇ خەتكە بۇزرۇكخان تۆرەمنىڭ مۆھۈرلىرىنى بېسىپ، ئىشەنچلىك مۇلازىملاردىن ئەۋەتتى ۋە ئارقىدىنلا ئۆزى خوتەنگە يۈرۈش قىلدى.

ئۇلار يەكەنگە زېمىنىنىڭ ئاخىرى، خوتەننىڭ باشلىنىش جايىغا چىقىپ - بارگاھلىرىنى تىكىپ ئورۇنلاشتى. ھاجى پادىشاھ بۇنى ئاڭلاپ ئوغلى نېمىتۇللاخاننى چۈشكۈن - قونالغۇ، تارتۇق - پىشكەشلەر بىلەن ياقۇپبەگنىڭ ئىستىقبالىلىرىغا چىقاردى. ئاتىلىق غازىمۇ بۇنى ئاڭلاپ ئۇلارنىڭ ئالدىغا كىشى ئەۋەتىپ، ئۇلار - نى ھەددىدىن زىيادە ئىززەت - ئىكرام بىلەن كاتتا زىياپەتلەر قىلدى. ئۇنىڭدىن كېيىن نېمىتۇللا خانغا ئالتۇن سەللە، كىمخاب تون، ئالتۇن يالتىلىغان ياراق - ئەسلىھە، ئېگەر - جابدۇقلىرىغا ئالتۇن - كۈمۈش يالتىلىغان توپچاق ئارغىماق ھەدىيە قىلدى. بىللە كەلگەن يىگىت مەھرەملىرىگىمۇ تون - سەرۇپاي، خىراجەت تەڭگە - تىللا ئىنئام قىلىپ، ئاخىرىدا مۇنداق دېدى: «ئەلھەمدۇلىللا، بۇ يەرگە كەلدىم. شاھزادەمنىڭ جامالىنى كۆرۈپ كۆزۈم - نى روشەن ۋە مۇنەۋۋەر قىلدىم. دېمەك، مۇرادىمغا يەتتىم. ئەمما يەنە بىر ئارزۇ - ھەۋىسىم شۇكى، ھاجى پادىشاھ دادامنىڭ جامالىنى كۆرۈش مۇيەسسەر بولۇرمىكىن. ئەگەر ھاجى پادىشاھ دادامنىڭ مۇبارەك قەدەملىرى مەن كەمىنە خىزمەتكارنىڭ چېدىر - لىرىغا يەتسە، ئاياغلىرىنىڭ توپىسىنى ساقلىم بىلەن سۈپۈرۈپ،

جان ـ دىلىم بىلەن خىزمەتكارچىلىقىمنى ئىزھار قىلسام، مېنىڭ بۇ ئىلتىماسىمنى قوبۇل تۇتۇپ ئەڭ تۆۋەن چاكىرى ئورنىدا كۆرۈپ مەرھەمەت قىلسا، بۇ تۇپا ـ چاڭ باسقان خار بېشىم پەلەككە يەتكەن بولاتتى. مۇشۇ ئارزۇدىن باشقا تەلەپ مۇددىئا كۆڭلۈمدە يوق. ئەگەر ھاجى پادىشاھ دادام بۇ يەرگە قەدەم تەشرىپ قىلىشنى لايىق كۆرمىسە، ئۆزۈم ئالىي ئاستانىلىرىگە بېرىپ بوسۇغىلىرىغا يۈزۈمنى سۈرتۈپ، جامالىنى كۆرۈپ كۆزۈمنى روشەن ۋە مۇنەۋۋەر قىلىپ كەلمىسەم، ئەسلا ئىلاجىم يوق»، دەپ خۇشامەتكويلۇق بىلەن شېرىن سۆزىدىن، مۇلايىم سۆزلەر بىلەن شاھزادىنىڭ كۆڭلىنى ئۆزىگە رام قىلمۇالدى ۋە شاھزادە نېمىتۇللا ـ خانغا لەشكەر باشلىقى ئابدۇللا پانساتنى قوشۇپ، قۇلاقلىرىغا كىشىنىڭ كۆڭلىنى مەھلىيا قىلىدىغان ئېپسۇنتەما* گەپلەرنى قىلىپ يۇلغا سالدى. بىر پارچە كىتابقا ئوخشىشىدىغان خىشنى كالام شېرىپ (قۇرئان) سۈرىتىدە قىلىپ، ئۇستىنى نەچچە قەۋەت تاۋار ـ ئەتلەسلەر بىلەن ئوراپ، كىمخاب جىلىتكىگە سېلىپ، ئىززەت ۋە ھۆرمەت بىلەن لەشكەر باشلىقى ئابدۇللا پانساتقا بېرىپ مۇنداق دېدى: «سىلەر بېرىپ مېنىڭ ئۇچۇن ھاجى پادىشاھ دادامنىڭ ھۇزۇرىدا مېنىڭ ئەقىدە ـ ئىخلاسىمنى بىر ـ بىرلەپ يەتكۈزۈڭلار. ئەگەر ئىشەنمىسە، مۇشۇ تەكرىنىڭ كالامىنى (قۇرئاننى) تۇتۇپ مېنىڭ ئۈچۇن قەسەم ئىچىپ ئېلىپ چىقىڭلار. قالغان ئىرز ـ ئىخلاسىمنى شاھزادە مېنىڭ نامىمدىن ئۆزى بايان قىلىدۇ»، دېدى.

بۇلار ھاجى پادىشاھنىڭ ھۇزۇرىغا يېتىپ بېرىپ مۇلاقات بولۇپ زىيارەتلەر تۆگىگەندىن كېيىن ئەمرىلەشكەر ئابدۇللا

---

* ئەپسۇن ـــ كىشىنى قايمۇقتۇرىدىغان ئېزىتقۇ گەپلەر. ئەپسۇنـ ـەما ـــ ئېزىتقۇغا ئوخشاش، ئەپسۇندەك.

پانسات ئاتىلىق غازىنىڭ تاپشۇرۇقىنى كېمىتمەي بەلكى ئۇنىڭدىن ئاشۇرۇپراق ھاجى پادىشاھقا يەتكۈزۈپ، ئەدەب بىلەن قولىنى كۆكسىگە قويۇپ، مۇلازىملار قاتاردا پەگاغا چۈشۈپ قول قوشـ تۇرۇپ تۇردى. سۈت بىلەن سۈنى ئارىلاشتۇرۇۋەتسە ئايرۇـ ۋالالمىغاندەك، بۇ سـۆزلەرنىڭ راست ياكى يالغانلىقىنى پەرق ئېتەلمىگەن ھاجى پادىشاھ ھەيرانلىقتا قېلىپ، ۋەقەنى ئوغلىدىن سورىدى. ئـوغلى نېمىتۇللاخان بولسا پەلەكنىڭ ھىيـلىگەر، مەككارلىقىنى تېخى كۆرمىگەن، زامانىنىڭ تەجرىبە ـ ساۋاقلىرىنى تېتىمىغان، بالىلىق ئۇيقۇسىدىن ئويغانمىغان ياش بالا ئىدى. ئەمرلەشكەر ئابدۇللا پانسات ھاجى پادىشاھنىڭ ئاتىلىق غازىنىڭ ئالدىغا چىقىشىنى بىر قېتىم تەكلىپ قىلغان بولسا، ياش ـ تەجرۇـ بەسىز شاھزادە تـۇرلۇك تەرىپ ـ ماختاشلار بىلەن مىڭ قېتىم تەرغىپ ـ تەكلىپ قىلدى. گەپنىڭ قىسقىسى ھاجى پادىشاھنىڭ رايىي باردىغانغا قارار تاپتى.

ئالەمنىڭ ئىگىسى بولغان ئۇلۇغ تەڭرىم يۇزىگە بەخت ـ دۆلەتنىڭ ئىشىكىنى ئېچىشنى ئىرادە قىلسا، ھەر باھانە، ھەر سەۋەب بىلەن ئۇنىڭغا دۆلەت ۋە ئىززەت ئاتا قىلىدىكەن. ئاتىلىق غازىنىڭ تەدبىرى، تەڭرىنىڭ تەقدىرىگە مۇۋاپىق كېلىپ قالدى. ئەپسۇن ۋە ئېزىتقۇ گەپلەرنىڭ تەسىرى مەلۇم بولدى. ھاجى پادىشاھقا بەخت ـ دۆلەتنىڭ ئىشىكى ئېتىلدى. زۇلۇم ۋە زالالەتـ نىڭ پەنجىرىسى ئېچىلدى. ئەقىل كـۆزى يېپىلدى. شاھزادە بىلەن پانسات گويا قازا ۋە قەدەرنىڭ ئىككى چاپارمىنىدەك ھاجى پادىشاھ بىچارىنى زۇلۇم زىندانىغا باشلاپ باردى. ھاجى پادىشاھ بىچارە ئـۆز ئايىغى بىلەن ئازاب، ئاچلىق ۋە ئـۇسسۇزلۇققا گىرىپتار بولدى.

ھاجى پادىشاھ: «چۈشۈم بۇزۇلۇپ قالغانىدى. تەڭرىمنىڭ قۇدرىتىدىن نېمە ئىشلارنىڭ يـۈز بېرىشىنى بىلگىلى بولمايدۇ»

دەپ ئېھتىيات قىلىپ، 1500 مەھرەم يىگىتلىرىنى① ئۆزىگە ھەمراھ قىلىپ ئېلىپ بارغانىدى. ئۇنىڭ چېدىر - بارگاھقا كۆزى چۈشتى. ئاتىلىق غازى ئۇلارنى كۆرۈپ ئالدىغا يۈگۈردى. يېقىن يېتىپ بارغاندا ھاجى پادىشاھ ئاتتىن چۈشمەكچى بولدى. ئەمما ئاتىلىق غازى يۈگۈرۈپ بېرىپ ئۇزەڭگىسىنى يۆز - كۆزىگە سۈرتۈپ، تاۋاپ قىلىپ چۈشكىلى قويمىدى. تۆت پانسات ئاتنىڭ چۈلۈۋرىنى بويۇنلىرىغا سېلىپ تۆت ئەتراپىدا يۈگۈرۈپ مېڭىپ بارگاھنىڭ ئالدىغا كەلگەندە، ھاجى پادىشاھنى ئاتىلىق غازى كۆتۈرۈپ ئاتتىن چۈشۈردى. قولتۇقلىرىدىن يۆلەپ بارگاھقا ئېلىپ كىرىپ ئولتۇرغۇزۇپ ئېيتتىكى: «ھاجى دادام يەتتە يىل مەككىگە مۇكەررەمە، مەدىنە مۇنەۋۋەرە ئىستىقامەت قىلىپ مۇجاۋىر② بولغان. ئۆلىمالاردىن «ھاجى ياكى غازى بولغان بىر قېتىم قۇچاقلىشىپ كۆرۈشكەنلىك پەيغەمبەر بولغان مىڭ قېتىم قۇچاقلىشىپ كۆرۈشكەن بولغان تەڭ» دېگەن ھەدىس شېرىپنى ئاڭلىغانىدىم. ھاجى ئاتام بولغان بىر قېتىم قۇچاقلىشىپ كۆرۈ - شۈشكە مۇيەسسەر بۇلارمەنمىكىن»، دەپ ئورنىدىن تۇرۇپ قول قوۋۇشتۇرۇپ تۇردى. ھاجى پادىشاھمۇ دەرھال ئورنىدىن قوپۇپ قۇچاقلاشتى. ئاتىلىق غازى ھاجى پادىشاھنى قۇچاقلىغان پېتى بارگاھ ئىچىدە ئالدىن تەييارلاپ قويغان چېدىر ئىچىگە كۆتۈرۈپ ئەكىرىپ كەتتى. ئۇ يەرگە مۆكتۈرۈپ قويغان مۇلا - زىملار ھاجى پادىشاھنى كۆتۈرۈپ يىقىتىپ، كىيىم - كېچەكلىرىنى سالدۇرۇپ باغلىدى. بۇنداق بولغانلىقىنى ھېچكىشى كۆرمىدى.

---

① «تارىخىي ھەمدىيە»دە «1000» دېيىلگەن — مۇھەررىردىن.

② مۇجاۋىر — مەككە ياكى مەدىنىگە بېرىپ بىر مەزگىل تۇرۇپ قالغان كىشىلەر مۇجاۋىر، دېيىلمدۇ.

هەي - هەي! مانا بۇنىڭدىن ئىنسان كۆرۈھى، ئادەم خەيلىنىڭ ھېيلە - مىكىرلىرىنىڭ تولىلىقىنى تاماشا قىلىڭلار!

نەزم

ئىنسان ئەگەر ئاچسە تەلىسغە ئاغىز،
بىچارە بولۇر ئىبلىس لەئىن بى تەمىز*.

يۇقىرىدىكى نەزم ئاتىلىق غازىنىڭ قىلمىش - ئەتمىشلىرىگە تازا مۇۋاپىق كېلىدۇ.

ھاجى پادىشاھ ئاتىلىق غازىنىڭ بارگاھىنىڭ ئالدىغا ئون نەچچە مەھرەم بىلەن بىللە كەلگەنىدى. ئۇلارنى باشقا چېدىرغا باشلاپ كىرىپ دەرھال پۇت - قولىنى باغلاپ تاشلىدى. قالغان يىگىتلەر ئاتتىن چۈشمەي ھاجى پادىشاھنى مۇھاپىزەت قىلىپ بۇيرۇق كۈتۈپ تۇرغانىدى. ئاتىلىق غازى ھاجى پادىشاھنىڭ نامىدا:

«مەن ئۇكام ياقۇپبەگ قوشبېگى بىلەن بىر كېچە - قونۇپ مۇڭدىشىپ، ئەتە ئۆزۈم يول باشلاپ شەھەرگە ئېلىپ كىرىمەن. سىلەر قايتىپ كېتىپ خاتىرجەم ئۆز ئىشلىرىڭلارغا مەشغۇل بولۇڭلار! ئوغلۇم نېمىتۇللاخان پالان - پالانلارنى ئېلىپ ئەتە ئالدىمىزغا چىقسۇن»، دەپ كارغا يارايدىغان پالۋان، سەركەردىلەرنىڭ ئىسىملىرىنى سېلىپ خەت يېزىپ، ھاجى پادىشاھنىڭ مۆھۈرىنى بېسىپ يىگىتلەرگە يەتكۈزۈپ بەردى.

---

* ئىنسان ھەيلە - مىكىرگە ئېغىز ئاچسا، ئۇنىڭ ئالدىدا شەيتانمۇ چارىسىز قالىدۇ.

يىگىتلەر بۇ خەتنى كۆرۈپ ئېتىنىك بېشىنى قايرىپ شەھەرگە قاراپ كەتتى. ئەتىسى ئاتلىق غازى خوتەن شەھىرىگە قاراپ يۈرۈش قىلدى. شەھەرگە بىر پۈتەي قالغانداۋ، شاھزادە نېمىتۇللاخان كارغا يارايدىغان، بىرەر ئىشنىك ھۆددىسىدىن چىقالايدىغان، يارامـلىق 20 - 30 يـۇرت كاتتىلىرىنى ئېلىپ ئاتلىق غازىنىك ئالدىغا چىقىپ كۆرۈشتى. ئاتلىق غازى بۇلار بىلەن ئوبدان كۆرۈشۈپ «ھاجى دادام ئارقىمىزدىن كېلىۋاتىدۇ، سىلەرمۇ بېرىپ بىللە كېلىـشىڭلار» دەپ ئـۆتكۈزۈۋەتتى. بۇلار ئۆتۈپ ياقۇپبەگنىك چېدىرىغا يېتىپ بارغان ھامان، ھەرقايسـى سىنى باشقا - باشقا چېدىرلارغا باشلاپ كىرىپ باغلاپ نەزىرلـە بەنت قىلدى. ئاتلىق غازى خوتەن شەھىرىنىك يېنىغا بېرىپ چۈشۈپ چېدىر - بارگاھلىرىنى تىكىپ ئورۇنلاشتى. ئېزىزبەگ جاللاتنى يىگىتلىرى بىلەن قوشۇپ ھاجى پادىشاھنىك خەزىنە - دەپتەرلىرىنى يىغىشتۇرۇپ كېلىشكە بۇيرۇدى. ئېزىز بەگ جاللات شەھەرگە كىرىپ ھاجى پادىشاھنىك بالا - چاقىلىرىنى ئوردىدىن ھەيدەپ چىقىرىپ، خـەزىنە دەپـتەرلەرگە ئىگە بولۇپ ساقلاپ تۇردى. ئاتلىق غازى ئەمىر لەشكەر، پانساتلىرىنى قىل قۇيرۇقى قىلىپ بىر - بىرلەپ، ئارقا - ئارقىدىن شەھەرگە كىرىشكە بۇيرۇدى. ئۇلار كىرىپ ھاجى پادىشاھنىك لەشكەر بېشى، يۇرت كاتتىلىرىنى بىر - بىردىن تۇتۇپ چىقىپ بەزىلىرىنى ئۆلتۈردى، بەزىلىرىنى نەزەربەنت قىلدى.

ھاجى پادىشاھنىك بـالا - ۋاقىلىرى، لەشكەر، رەئىيە - پۇقرالىرى «ھاجى پادىشاھ ئاتىمىز قەيەردىدۇ، نېمە ئۈچۈن كەلمەيدىغاندۇ؟ بۇ ئەنجانلىقلار ئوردىنى بېسىۋالدى. نېمە ئىش

---

* «تارىخىي ھەمدىيە»دە «ئىككى پوتەي قالغانداۋ» دېيىلگەن — مۇھەررىردىن.

بولغاندۇ؟» دەپ ئىشىنىڭ ماھىيىتىنى بىلەلمەي ھەيران ۋە سەرگەردان بولۇپ داڭقىپتىپ تۇرۇپ قېلىشتى. ھەش-پەش دېگۈچە ئىككى كىچە-كۈندۈز ئۆتۈپ كەتتى. خالايىق ھوشيار ۋە ئاگاھ بولۇشۇپ، شەھەر ئەتراپىدىن 10—15 مىڭ كىشى كالتەك-چوماقلار بىلەن قوراللىنىپ كېلىپ، «ھاجى پادىشاھ ئاتىمىز قېنى، شاھزادىمىز قېنى؟» دەپ، ئاتلىق غازىنىڭ كوچا-بازارلاردا ئۇچرىغان ئاتلىق غازىنىڭ يېگىت، سەرۋازلىرىنى قوغلاپ، ئۇرۇپ، ئۆلتۈرۈپ، ھاقارەت-دەشنام قىلغىلى تۇردى. بۇلارنىڭ قوپال ھەرىكەتلىرى، قەبىھ سۆزلىرىنى يېزىشقا قەلەم ئاجىزلىق قىلىدۇ. خالايىققا قانچە پەند-نەسىھەت قىلسىمۇ كار قىلمايدىغانچە ئۆرلەپ كەتتى. بۇ ئالامانلارنىڭ بىر مۇنچىلىرى كالتەك-چوماقلىرىنى كۆتۈرۈپ ئاتلىق غازىنىڭ بارگاھلىرىغا يۈگۈردى. ياقۇپبەگ بەرداشلىق بېرەلمەي «ئۇرۇڭلار، ئۆلتۈرۈڭلار!» دەپ بۇيرۇق قىلدى. بىرنى ئۆلتۈرسە، «غەزلى نېمە دەيتۇبۇ» دەپ يۈزى كەلدى. ئۇلار ئۆلۈكلەرنى دەسسەپ ئىلگىرىلەپ ئاتىلىق غازىنىڭ بارگاھىغا يېتىپ كەلدى. ئاتلىق غازىمۇ چىداپ تۇرالماي ئېتىغا مىنىپ قەتلىئامغا يارلىق چۈشۈردى. ھەممە لەشكەرلەر قەتلىئامغا قول قويۇپ، چاپ-چاپ قىلىپ ھەممىنى قىردى.

ئەتىسى قارىقاشتىن 10—20 مىڭ ئالامان بويۇنلىرىغا تولۇمغا قاچىلانغان ئۇزۇق-تالقانلىرىنى ئاسقان، قولىدا چوماقلىرىنى كۆتۈرگەن ھالدا قارا كالتەك بولۇپ كەلدى. بۇلار-نىمۇ قەتلىئام قىلىپ ئۆلتۈرۈپ ئالدىدا كەتكەنلەرنىڭ قاتارىغا قوشتى. ئۇنىڭ ئارقىسىدىن چىرالىقلار ئوزۇقلىرىنى بوينىغا ئېسىپ، كالتەك-چوماقلىرىنى كۆتۈرۈشۈپ قىل قۇيرۇق بولۇپ كېلىشىپ، كۆرۈپ-بىلىپ تۇرۇپ، كۆيۈۋاتقان ئوتقا ئۆزىنى ئۇرۇپ ھالاك بولدى. خوتەنگە ئالتە شەھەر قارايدىكەن. شۇ تەرەپتىكى

ھەر شەھەردىن ئارقا-ئارقىدىن بەش، ئون مىڭلاپ قارا كالتەك بولۇپ كەلدى. ئاتلىق غازىنىڭ لەشكەرلىرى ئۇلارنى بىرىنى بىرىگە ئۇلاشتۇرماي ئۆلتۈرۈپ يەر بىلەن يەكسان قىلدى.

خوتەن ئەھلى بىرەر ئىشنى قىلىش نىيىتىدە ئاسانلىقچە ئورنىدىن قوزغالمايدىكەن. مۇبادا ئورۇنلىرىدىن قوزغالسا شۇ ئىشنى بىر تەرەپ قىلماي توختىمايدىكەن. جېنىنىڭ مۇھاپىزەت قىلىش ئۈچۈن ئۆزىنى دالدىغا ئېلىشنى ياكى قېچىشنى بىلمەيدىكەن. شۇڭا، ئۆز ماكانلىرىدىن قوزغالماي تىنچ تۇرغانلىرى سالامەت قالدى. ماكانلىرىدىن قوزغىلىپ چىقىپ بۇ ئىشقا قەدەم قويغانلىرى شەھەرگە كېلىپ «ئاھ! ھاجى پادىشاھىم، ئاھ! ھاجى پادىشاھىم، پادىشاھىمىزدىن ئايرىلىپ تىرىك يۈرگىنىمىزدىن ئۆلگىنىمىز مىڭ ھەسسە ياخشى» دەپ زار-زار يىغلىشىپ، ئۆزلىرىنى ھالاكەت چاڭگىلىغا ئاتتى. بۇلارنىڭ مۇنداق ھەرىكەتلىرى تامامەن نادانلىقتىن بولغانلىقى ئاشكارا كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇ.

ئاتلىق غازىنىڭ يىگىتلىرى، سەرۋازلىرى ئادەم ئۆلتۈرۈشتىن چارچىدى. قوللىرى قاپاردى. بۇ ئەھۋالنى ئاتلىق غازىغا مەلۇم قىلىدى. ئاتلىق غازى قوشۇننى ئەگىشىپ كەلگەن قاسساپلارنى ۋە خوتەندىكى ياقا يۇرتتىن كەلگەن مۇساپىر قاسساپلارنى چاقىرتىپ كېلىپ ئادەم ئۆلتۈرۈشكە بۇيرۇدى. قاسساپلار خەندەكنىڭ لېۋىدە تۇرۇپ ئادەملەرنى بوغۇزلاپ خەندەككە ئىتتىرىۋەردى. خوتەندىكى شەھەردىكى خەنسەك ۋە ھەممە چوڭقۇرلۇقلار ئادەم ئۆلۈكى بىلەن لىقمۇلىق توشۇپ كەتتى. لەشكەر باشلىقلىرى، پانساتلار شەھەرنىڭ دەرۋازىلىرىنى توسۇپ تۇردى. تۇتۇپ كەلگەن كىشىلەرنى ئۆلۈمگە بۇيرۇپ بىر كىشىنى بىردىن سەرۋازغا تاپشۇردى. بىر سەرۋاز بىردىن كىشىنى يېتىلەپ ئادەم ئۆلتۈرىدىغان يەرگە ئېلىپ ماڭدى. ئۇ يەرگە يېتىپ بارغۇچە ئۇلار ئۆلتۈرۈلىدىغان كىشىلەرگە «بىر نەرسەڭ

بولسا بەر، ئۆلتۈرمەي قويۇپ بېرەي» دېسە، بەزىلىرى ئۇلارنىڭ سۆزىنى ماقۇل كۆرمەي، ئۆلۈمنى لايىق كۆرۈپ ئۆلۈپ كەتتى. بەزىلىرى 100 تەڭگىدىن تارتىپ ئەقەللى بىر تەڭگىچە پۇل بېرىپ قۇتۇلۇپ قالدى. بەزىلىرى «ھازىر يوق ئىدى، ئۆيۈمدىن ئېلىپ كېلىپ بېرەي ياكى تېپىپ كېيىن بېرەي» دېسىمۇ نېسىگە ماقۇل دەپ قويۇپ بەردى. ياقۇپبەگنىڭ ئادەملىرى تۆت تاش، بەش تاش يېراقلىقتىكى يېزىلارغا بېرىپ، بۇلاپ، تالان-تاراج قىلىپ قايتىپ كەلدى. مۇشۇ ھال، مۇشۇ يوسۇندا ئۆلۈمنىڭ بازىرى ئۇچ كېچە-كۈندۈز بەلكى ئۈنىڭدىنمۇ ئۇزۇنراق ۋاقىت تازا قىزىدى. خوتەن خەلقى پۈتۈنلەي ۋەيرانلىق، سەرسانلىققا يۈز تۇتتى. مۇشۇ چاغدا «قەتلىئام توختىتىلسۇن!» دېگەن پەرمان چۈشۈرۈلۈپ قىرغىنچىلىق پەسەيدى. شۇنىڭغىچە ئەجەل چاڭگال سالغانلىرى كەتتى. قالغانلىرى قۇتۇلۇپ قالدى.

تارىخ كىتابلىرىدا: «بىر جايدا بىرتۈمەن (10 مىڭ)، ئادەم ئۆلسە بىر مۇردا (بىر ئۆلۈك) قولىنى كۆتۈرىدۇ. ئىككى تۈمەن ئادەم ئۆلسە ئىككى مۇردا قولىنى كۆتۈرىدۇ. ئەگەر 10 تۈمەن ئادەم ئۆلسە بىر مۇردا ئورنىدىن دەس قوپىدۇ» دەپ يېزىلىپتۇ. شۇ چاغدا خوتەنده تۆت ئۆلۈك قوللىرىنى ئېگىز كۆتۈرگەنىكەن. دېمەك، شۇ قېتىم 4 تۈمەن (40 مىڭ) ئادەم ھالاك بولغان بولسا كېرەك.

بەدۆلەت ئاتىلىق غازى مۇشۇنداق چارە ۋە تەدبىر قوللانمىغان بولسا خوتەننىڭ ئېلىنىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. چۈنكى ھاجى پادىشاھقا خوتەن ئەھلى، پۇقرا ۋە رەئىيەلەرنىڭ ئەقىدە-ئىخلاسلىرى ھەددىدىن زىيادە ئىدى.

شۇنداق قىلىپ ياقۇپبەگنىڭ ئادەملىرى قەتلىئامنى توختىتىپ، ھاجى پادىشاھنىڭ خەزىنە-دەپنىلىرىنى رويخەتكە ئېلىپ ئاتىلىق غازىنىڭ خەزىنە ئالىملىرىغا تاپشۇردى. ھاجى

پادىشاھنىڭ خەزىنىلىرى قورال-ياراق، ئەسلىھەلىرى ناھايىتى نۇرغۇن ئىكەن. تىللا. يامبۇ، كۈمۈشتىن باشقا 16 قاپ رەڭ ئالتۇن① توپلىغانىكەن. يىگىت، لەشكەرلىرىگىمۇ تۇزۇككىنە بىرنەرسە بەرمەي، ئۆزى ۋە بالا-چاقىلىرىغىمۇ پادىشاھلىق ھەققىدىن بىر نەرسە خىراجەت قىلماي يىغىپ قويغانىكەن. ھاجى پادىشاھ ئىككى يېرىم يىل پادىشاھ بولغان بولسىمۇ، ئاشخانا-ئىلىرىغا ئاتا-بوۋىلىرىدىن قالغان يەر-زېمىندىن كەلگەن مەھسۇلاتلارنى ئىشلىتىپ، ئاشقىنىنى سېتىپ پۇلىغا ئۆزى، بالا-چاقىلىرى كىيىم-كېچەك ئېلىپ كىيگەنىكەن. ئەزەلدىن سېتىپ ئالغان قوللىرى تېرىپ، تىكىپ تەييار قىلىپ تاپشۇرغان مەھسۇلاتلارنى سەرپ-خىراجەت قىلدىكەن. يۇرتتىن شەرىئەتكە مۇۋاپىق ئېلىنغان باج ياكى بۇرۇنقى ھۆكۈمدار بەگلەردىن ئولجا تەرىقىسىدە قولغا چۈشكەن پۇل-ماللارنى بىر-بىرلەپ خەتلەپ، زايە قىلماي خەزىنىلىرىدە ساقلىغانىكەن.

ئاتىلىق غازى بۇنداق ۋەقەلەرنى كۆرۈپ ھەيران قېلىپ: «ھاجى پادىشاھنى مەن ئاتام دەپ ئاتاپ ئۆزۈمگە ئاتا تۇتقانىدىم. راستىنلا ماڭا ئاتا بولغۇچىلىكى بارئىكەن»، دەپ ئاپىرىدىن ئوقۇدى. بولۇپمۇ 400 نار تۆگىنىڭ چوم، توقۇم، نوختا-چۇلۇۋۇرلىرىنى يىپەك-مەشۇتتىن، بوينىغا ئاسقان بويۇندۇق پۆپۈكلىرىنى موۋۇتتىن② ياساپ جابدۇغانىكەن. بۇ دىياردا ھېچقاچان، ھېچ كىشى تۆگىلەرنى مۇنداق ياساپ جابدۇمىغانىكەن. بۇ ئەھۋالنى كۆرگەنلەر ھەيران قالدى. بۇ تۆگىلەرمۇ ئاتىلىق غازىنىڭ قولىغا چۈشتى. ھاجى پادىشاھنىڭ

---

① زەڭ ئالتۇن — ساپ ئالتۇن، كىپەك ئالتۇن.

② موۋۇت — چۈپۈرسىز ئەڭ ئېسىل يۇمشاق يۇڭ-تىۋىت.

خەزىنە - دەپنىلىرىنى مۇشۇ تۆگىلەرگە ئارتىپ قەشقەرگە ئېلىپ كەتتى.

نەزم

شاھقا ئەگەر بولسىلەر دۆلەت بەخت يار،
بولۇر پەتە نۇسرەتلەر شاھقا دۇچار①.

ئەمر لەشكەر، پانسات ۋە ئادەتتىكى يىگىت - سەرۋازلار - نىڭ ھەممىسگە تولۇق يېتىپ ئاشقۇدەك ئىنئام ۋە ئېھسانلارنى بېرىپ رازى قىلىپ ھاجەتتىن چىقاردى. خوتەنسىدە ياتقان شېھىت، مازار - ماشايىخلارغا ئىشەنچلىك كىشىلەرنى تەيىنلەپ، كالا - قوي، ئۇن - گۈرۈچ، تىللا - پۇل ئەۋەتىپ، كەڭرى نەزىر - نۇزۇراتلار قىلىپ ئاچ - يالىڭاچلارنى تويغۇزدى. خەتمە قۇرئان ئوقۇتۇپ، ساۋابىنى مازارلارنىڭ روھلىرىغا بېغىشلىدى. غېرىب - غۇرۇبا، تۇل - يېتىملارنى يوقلاپ، ئۇلارغا تون - سەرۇپاي، كىيىم - كېچەك، پۇل - تىللالارنى سەدىقە قىلىپ دۇئالىرىنى ئالدى. بۇ ئىشلار تۆگىگەندىن كېيىن يەكەنلىك نىياز ئىشكىغا بەگ دېگەن كىشىنى خوتەننىڭ مۇستەقىل ھاكىمى قىلىپ، خوتەنگە تەۋە ئالتە شەھەرنى② 40 كۈنلۈك يىراقلىقتىكى يېزا - قىشلاقلىرى بىلەن قوشۇپ ئىدارە قىلىشنى مەرھەمەت قىلدى.

ئاتىلىق غازىنىڭ نىيازبەگكە بۇقەدەر مەرھەمەت ۋە

---

① پادىشاھقا بەخت - دۆلەت يۈزلەنسە، غەلىبە - مۇۋەپپەقىيەتمۇ ئۇچرىشىپ تۇرىدۇ.

② گۇما، قاراقاش، ئىلچى، لوپ، كېرىيە، چىرالار كۆزدە تۇتۇلغان بولسا كېرەك.

مېھرىبانلىق قىلىشىدا سەۋەب بار ئىدى. ئالدىنقى نۆۋەتتە ئاتىلىق غازى يەكەنگە كېلىپ ھامىددىن خوجا بىلەن ئۇرۇشۇپ تەڭ كېلەلمەي يېڭىلىپ، چېدىر-بارگاھلىرىنىڭ قالغىنىغا قارىماي قەشقەرگە قاراپ قېچىپ كەتكەنىدى. شۇ چاغدا نىياز-بەگ ئارقىسىدىن قوغلاپ يېتىپ بېرىپ ئىككى تاش مىقدارى يەرگىچە ئاتىلىق غازى بىلەن ئات ئۈستىدە يانمۇيان مېڭىپ نۇرغۇن تەسەللى ئېيتىپ، كۆپ مەسلىھەت تەدبىرلەرنى سەمىگە سېلىپ مۇڭداشقانىدى. ئاتىلىق غازىنىڭ غەرىزى بىر نېمە قىلىپ نىيازبەگنى قەشقەرگە بىللە ئەكىتىش ئىدى. بۇنى سېزىپ قالغان نىيازبەگ ئېتىنى سۇغارغان بولۇپ ئايرىلىپ قېلىپ، ئارقىسىغا يېنىپ ئېتىنى قامچىلاپ يەكەنگە قېچىپ كەتكەنىدى. ئاتىلىق غازى: «نىياز بەگ ناھايىتى ھوشيار ئادەم ئىكەن. بىزنىڭ يۈز-خاتىرىمىزنى قىلىپ بۇ يەرگىچە بىللە كەلدى. يەكەندىكى بالا-چاقىلىرىدىن ئەندىشە قىلىپ ئارقىسىغا ياندى. قولىدىن ئىش كېلىدىغان يازاملىق كىشىكەن»، دەپ ئاپىرىن ئوقۇپ، ياقتۇرۇپ قالغانىدى؛ يەنە بىرى، تۇڭگانلار ئىسھاق خوجا بىلەن بىرلىشىپ 8000 لەشكەر ئەۋەتىپ بىر كېچىدە تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلماقچى بولغاندا نىيازبەگ ئاتىلىق غازىغا مەخپىي ئادەم ئەۋەتىپ «پالان كېچىسى 8000 لەشكەر ھۇجۇم قىلماقچى، بۇنىڭ چارە-تەدبىرىنى قىلسىلا. بۇنىڭدىن زىيادە خىزمەت مېنىڭ قولۇمدىن كەلمەيدۇ» دەپ خەۋەر يەتكۈزگەنىدى. شۇ چاغدا ئاتىلىق غازى بۇ ئىشتىن خەۋەر تاپقاچقا تاقابىل تۇرۇشنىڭ تەدبىرىنى كۆرۈپ، لاچىندەك ھوشيار تۇرغانلىقتىن غەلىبە قازانغانىدى. بۇ ۋەقەلەرنىڭ تەپسىلاتى يۇقىرىدا بايان قىلىپ ئۆتۈلدى؛ يەنە بىر سەۋەب، نىيازبەگ بىلەن ئاتىلىق غازى چارە-تەدبىرده كەسىپداش، ھەمىلە-ھەكىرده ساۋاقداش ئىدى. دۈشمەنلىرىگە قارشى تۇرۇشتىكى نەيرەڭۋازلىقى

بىر - بىرىدىن پەرقلەنمەيتتى. يۇلتۇزلىرى پەلەكنىڭ بىر بۇرجىكىدىن چىققان، بەخت، تەلەيلىرى باراۋەرلىكتە بىر جايدىن ئورۇن تۇتقانىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن نىياز بەگكە خوتەننى ئالتە شەھىرى بىلەن قوشۇپ بىر يولى ئىلتىپات قىلىۋەتتى. قانداق ئىدارە قىلىۋاتقانلىقىنى ئېغىزىغا ئېلىپ سۈرۈشتۇرۇپمۇ قويمىدى. بەلكى كۆڭلىگىمۇ كەلتۈرمىدى. خوتەن ئالتە شەھەرنىڭ ئىختىيارى پۈتۈنلەي نىياز بەگنىڭ قولىدا بولدى. بۇنىڭلىق بىلەن نىيازبەگنىڭ ئاتىلىق غازىغا قارىتا نىيەتلىرى توغرا دېگىلى بولمايتتى. ئاخىر ياماق ئاقسۈەتلەرنىڭ يۈز بېرىشىگە نىياز بەگنىڭ ئاق - قارىنى پەرق ئەتمەسلىكى سەۋەب بولدى. ئۇلۇغ تەڭرى مەدەت بەرسە، بۇ ئەھۋاللار كېيىن بايان قىلىنىدۇ.

گەپنىڭ قىسقىسى شۇكى، نىيازبەگكە خوتەننى مەرھەمەت قىلىش بىلەن خالىمان پانساتنى لەشكەر قوماندانى، موللاجى تۇراپنى ئەسكەرلەرنىڭ قازىسى قىلىپ تەينىلىدى. ھاجى پادىشاھنىڭ لەشكەر باشلىقى ۋە قازى لەشكىرىنى تۇتۇپ ئازاب ۋە قىيىن - قىستاققا مۇپتىلا قىلدى. بۇ چاغ تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 1283 - يىلى ر (قوي يىلى)، شەۋۋال ئېيىنىڭ 18 - كۈنى ئىدى.

ئاتىلىق غازى پۈتۈن ئەركان دۆلەت بىلەن پايتەخت قەشقەرگە قاراپ يۈزلىنىپ تۆۋەت مەنزىل يول يۈرگەندىن كېيىن ئېغىز جاللاتنى يوقاتتى. بۇنىڭ سەۋەبى شۇكى، ئاتىلىق غازى خوتەن شەھىرىگە ھاجى پادىشاھنىڭ خەزىنىلىرىنى قولغا كىرگۈزۈپ مۇھاپىزەت قىلىش ئۈچۈن ھەممىدىن ئىلگىرى ئېغىز

---

* ھىجرىيىنىڭ 1283 - يىلى مىلادىنىڭ 1866 - 1867 - يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ. «تارىخىي ھەمىدىيە» دە: «يىگىرمە سەككىزىنچى كۈنى» دېيىلگەن — مۇھەررىردىن.

جاللاتنى كىرگۈزگەنىدى. ئۇ لەشكەرلەرگە بېرىلىدىغان تەمىناتتىن خىيانەت قىلىپ 200 يامبۇ جۇغلىغانىكەن. يەنە بۇنىڭدىن ئىلگىرى ئاتىلىق غازىغا قارىتا نېيىتى بۇزۇلۇپ بۇزرۇكخان تۆرەمنى ھاكىمىيەتنى ئۆز قولىدا تۇتۇشقا دالالەت قىلغانىدى.

ئېزىز جاللاتنى جاللات دېمەكنىڭ سەۋەبى شۇ ئىدىكى، ئاتىلىق غازىدىن خېلى بۇرۇن ۋەلىخان تۆرەم قەشقەرگە كېلىپ مۇھاسىرە قىلىپ تۇرغان كاللىسى بىلەن مۇنار قوپارغان چاغدا، ئېزىزبەگ جاللات بولغانىكەن. ئۇ ئاتىلىق غازى بىلەن بۇزرۇكخان تۆرەم دەسلەپ قەشقەرگە قاراپ يۈرۈش قىلغاندا، ئوشتىن* قوشۇلۇپ بىللە كېلىپ خىزمەت قىلغان بولۇپ، ئەسلى يېڭىسارلىق كىشى ئىدى. نىيەتنى بۇزۇپ يامان ئىش قىلمۇدى، ئاخىر جازاسىنى تارتتى. ھەرقانداق بىر كىشى بۇ ئالەمنىڭ ئېتىزلىقىغا مەيلى ياخشىلىق ياكى يامانلىقنىڭ ئۇرۇقىنى تېرىغان بولسا، بۇ ئالەمدە ئۇنىڭ ھوسۇلىنى كۆرمەي، لەززىتىنى تېتىمايۋ ئۇ ئالەمگە كەتمەيدۇ.

ئۇلۇغ تەڭرىم! ئۆز سېخىيلىقىڭ ۋە ئىلتىپاتىڭ بىلەن ھەممە بەندىلىرىڭنى راست، توغرا يولغا باشلاپ، ئەگرى ۋە يامان يوللاردىن ساقلىغايسەن. ئۇلارنى ئادالىتىڭنىڭ سايىسى ۋە ھىمايىسىدە مۇھاپىزەت قىلغايسەن، ئامىن! ئىككى ئالەمنىڭ پەيغەمبىرى — مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ ھەققى - ھۆرمىتىدىن بەندىلىرىڭنىڭ دۇئا ۋە تىلەكلىرىنى ئىجابەت قىلغايسەن.

---

* ئوش — سوۋېت قىرغىزىستانىدىكى بىر شەھەرنىڭ نامى.

5

هاجى پادىشاهنىڭ ئەھۋالى ۋە بىرنەچچە ۋەقەلەر

هاجى پادىشاهنىڭ ئەسلى ئىسمى موللا ھەبىبۇللا مۇپتى* بولۇپ، ئاتا ـ بوۋىلىرىدىن تارتىپ خوتەن ۋىلايىتىدە شەرئىەت خىزمىتىدە ئەمەلدار بولۇپ، شەرئىەت ھۆكمىنى ئىجرا قىلىپ، ئۇنىڭ راۋاجلىنىشى ئۈچۈن كۈچ چىقىرىپ كەلگەن كىشىلەر ئىدى. ئۆزى بولسا ئالىم، ئېھتىياتچان، ئادىل، ئۆمۈر بويى تەرەتسىز يەرگە دەسسىمىگەن، مەيلى شەھەردە ياكى سەپەردە بولسۇن نامازۋە ئىبادەتنى تاشلىمىغان، يىرىم كېچىدىن كېيىن كۆز يۇمۇپ ئۇخلىمايدىغان كىشى ئىدى. «ئۆزۈم ئەمگەك قىلىپ ھالال يەيمەن» دەپ ئاتا ـ بوۋىلىرىدىن قالغان زېمىنىنى ئۆزى كەتمەن،چېپىپ تېرىپ، ئۆزى يىغىپ ئۇنىڭ ھوسۇلىنى يېمەك ـ ئىچمەك ۋە باشقا ئېھتىياجىغا سەرپ قىلاتتى. مەيلى ئەمەلدار، ئاخۇن، بەگ ياكى پۇقرا بولسۇن ئۇلارنىڭ چاي ـ نانلىرىنى ئىچمەيتتى ۋە يېمەيتتى. بىر يەرگە بارسا، بىر خىزمەتچى بىر چۆگۈن چايىنى كۆتۈرۈپ بىللە باراتتى. شۇ چايىنى ئىچىپ ئۆز نېمىنى يەپ قايتىپ كېلەتتى.

بىر چاغلاردا هاجى پادىشاھ بىر سەۋەب بىلەن ئاقسۇغا بارغان بولۇپ، ئۇ يەردە موللا، ئاخۇن، بەگ، يۇرت چوڭلىرىنىڭ ئۆيلىرىدە پاتمە ئوقۇپتۇ. ئۆزى بىر چۆگۈن چايىنى كۆتۈرۈپ

---

* مۇپتى ـــ دىنىي ئەمەلنىڭ نامى بولۇپ، دىنىي قانۇننى ئىجرا قىلغۇچى، ھەر ئىر ئىشنىڭ شەرئىەت قانۇنىغا مۇۋاپىق ياكى مۇۋاپىق ئەمەسلىكىگە ھۆكۈم قىلغۇچى.

بىرىپ شۇ چاينى ئىچىپ دۇنيا قىلىپ يېنىپتۇ. شۇ زاماندا ئاق-سۇدا ئىشانجان ھەزرىتىمنىڭ خەلىپە* لىرىدىن ئاقسۇلۇق ھادى خەلىپەم ھەممىگە پېشىۋا ئىكەن. ھاجى پادىشاھ ھادى خەلىپەمنىڭ ئۆيىگە پاتمىگە بارغاندا، ئۆزىنىڭ چېينىنى ئىچىپ ھادى خەلىپەمنىڭ چېينىنى ئىچمەپتۇ. كېيىن بەزىلەر: «ھادى خەلىپەم پەرھىزكار، ئېھتىياتچان، تەقۋادار كىشى تۇرسا، نېمە ئۈچۈن چېينىنى ئىچمىدىلە؟» دەپ سورىغاندا، ھاجى پادىشاھ: «سىلەر-نىڭ دېگىنىڭلار راست. ھادى خەلىپەم تەقۋادار كىشى ئىكەن. ئەمما ئۆزى پېشانىسىدىن تەر چىقىرىپ، كەتمەن چېپىپ ئۇنىڭ ھوسۇلىنى يېمەيدىكەن، ھەرقانداق ئادەم نەزىر، ئۆشرە-زاكات، دەپ بىرەر نەرسە ئەكىلىپ بەرسە شۇنىڭ ئاشخانىلىرىغا سەرپ قىلمەيدىكەن. كىشىلەرنىڭ نەزىرىسىگە قاراپ تۇرغان ئادەم تەمەدىن خالىي بولالمايدۇ. يەنە بىرى، ھادى خەلىپەم ئۆزىمۇ ئۆشرە-زاكات بەرمەك ۋاجىپ ۋە زۆرۈر بولغان كىشى. ئۆشرە-زاكات بەرمەك ۋاجىپ بولغان كىشىنىڭ باشقىلار بەرگەن ئۆشرە-زاكاتنى يېيىشى توغرا ئەمەس. شۇ سەۋەبتىن چېينىنى ئىچمەي ئۆز چېينىمنى ئىچتىم»، دەپ جاۋاب بېرىپتۇ. بۇنى ئاڭلىغان كىشىلەر ئاپىرىن ئوقۇپتۇ. لېكىن ئۇ ئۆزى تەر تۆكۈپ ھوسۇل ئالغان ۋە ئۆشرە-زاكاتلىرىنى شەرىئەتكە مۇۋاپىق ئايرىپ بەرگەن دېھقانلارنىڭ ئۆيلىرىدە ئاش-تاماق بولسا ھېچبىر ئىككىلەنمەيلا يەۋېرىدىكەن.

ھاجى پادىشاھ مۇپتى بولۇپ تۇرغان چاغلىرىدا ھەج قىلىش نىيىتىگە كېلىپ، مۇپتىلىق ئەمىلىدىن ئىستېپا سورىماقچى

---

* خەلىپە — ئارقىسىدىن كەلگۈچى، ئەگەشكۈچى، ئورۇنباسار دېگەن مەنىدە.

بولىدۇ. ئاندىن ھەرەمگە بىرىپ ھاجى بولۇپ ئىككى ھەرەمدە① يەتتە يىل تۇرۇپ ئىبادەت قىلىدۇ.

ھاجى پادىشاھ ھەرەمدىن قايتىش سەپىرىدە نۇرغۇن شەھەرلەرگە بىرىپ سەيلە ـ تاماشا قىلغاچ، مازار ـ ماشايىخ، ئۆلىما، پازىل، ئۇلۇغ كىشىلەرنى زىيارەت قىلىپ دۇنياسىنى ئىلىپ ئۆز ۋەتىنى خوتەنگە قايتىپ كېلىدۇ.

دەل مۇشۇ چاغلاردا كۇچالىق خوجىلار قوزغىلىپ ئىسلام ئىچىپ ھاكىمىيەتنى تارتىۋالىدۇ. جامدا بولغان جەڭدە كۇچالىق خوجىلار خاقان چىرىكلىرىگە تەڭ كېلەلمەي مەغلۇپ بولىدۇ. مەغلۇپ بولغانلار قاتاردا خوتەنىڭ ھاكىمى ئىلىش② ھاكىم بەگىنىڭ ئوغلى تۆمۈر خەزىنىچى بەگمۇ بولۇپ، ئۇ خوتەنگە قېچىپ كەلگەنىدى. خوتەن خەلقى كۇچادا بولغان ۋەقەلەرنى تۆمۈر خەزىنىچى بەگدىن ئاڭلاپ ئۇلارمۇ ئىسلام ئاچماقچى بولىدۇ. نەتىجىدە تەشكىللىنىپ قوزغىلىپ كاپىرلارنى يوقىتىدۇ. يۈرت خەلقى، كىمنى باش قىلىمىز، دەپ مەسلىھەتلىشىپ ئاقىۋەت ھەبىبۇللا ھاجى مۇپتىنى پادىشاھ قىلىشقا قارار قىلىدۇ. بۇرۇن ئۆتكەن پادىشاھلارنىڭ رەسىم ـ قائىدىلىرى بويىچە ھەبىبۇللا ھاجىنى ئاق كىگىز ئۈستىدە ئولتۇرغۇزۇپ كۆتۈرۈپ پادىشاھلىق تەختىدە ئولتۇرغۇزىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ھاجى پادىشاھ پادىشاھلىق تەختىدە ئولتۇرۇپ ھۆكۈم سۈرۈپ، پۇقرالارنىڭ ئاسايىشلىقىغا تىرىشچانلىق كۆرسىتىپ تۇرغان چاغدا، يەكەندىكى شەيخ خوجا ھاجى خەزىنىچى بەگنى قاتتىق سۆزلەر بىلەن نۇرغۇن لەشكەر ۋە تۆكگانلارنى قوشۇپ ھاجى پادىشاھنىڭ ئۈستىگە ـــ خوتەنگە ئەۋە ـ

---

① ئىككى ھەرەم ـــ مەككە بىلەن مەدىنە شەھىرىنى كۆرسىتىدۇ.

② «تارىخىي ھەمىدىيە»دە «ئەلىشىر» دەپ ئىلىنىغان ـــ مۇھەررىردىن.

ئىدۇ. شەيخ خوجىنىڭ خېنىڭ ھاجى پادىشاھنىڭ كۆڭلىگە ئېغىر كېلىپ، نۇرغۇن لەشكەر بىلەن ئوغلى ئابدۇراخمان خان سودۇرنى ئۇلارغا قارشى چىقىرىدۇ. ئوتتۇرىدا نۇرغۇن جېدەل-ماجىرالار بولۇپ كەلگەن لەشكەرلەر مەغلۇپ بولىدۇ. كۆپ ئادەملەر چىقىم بولىدۇ ۋە ئابدۇراخمان خان سودۇرغا ئوق تېگىپ ۋاپات بولىدۇ.

شۇنىڭدىن كېيىن ھاجى پادىشاھ: «ئىنساب بىلەن ئېيتقاندا، بۇ يۇرتلاردا ئىسلامنىڭ جارى بولۇشىغا، بۇنداق كاتتا بەخت-دۆلەتكە مۇيەسسەر بولۇشىمىزغا كۆچالىق خوجاملار سەۋەب بولغاندى. كۆچالىق خوجاملار ئىسلام ئاچقىغان بولسا بىزنىڭ ھەددىمىز ئەمەس ئىدى. ئەمما يەكەندىكى شەيخ خوجا خاقانى چىنىنىڭ ئوبدان، تىنچ پۇقرالىرىنى ئۆلتۈرۈپ، ياماڭ ئادەملەر بىلەن شەھرىڭ بولۇپ يۇرت سوراپتۇ. مۇشۇ سەۋەبتىن شەيخ خوجىغا ئىشەنچ قىلالماي بويسۇنمىدىم» دېگەن مەزمۇندا نۇرغۇن سۆزلەرنى يېزىپ، ئەھمەد مىراپ بەگ باشلىق 50 نەچچە ئادەمنى خەت ۋە نۇرغۇن تارتۇق-پىشكەشلەر بىلەن كۇ-چادىكى راشىددىن خان خوجامنىڭ ئالدىغا ئەۋەتىدۇ. ئەمما راشىددىن خان خوجام بۇلارنى قوبۇل قىلمايدۇ.

بۇ ۋەقە يۈز بېرىشتىن ئىلگىرى، ھاجى پادىشاھ ئوغلى ئابدۇراخمان خاننى نۇرغۇن قىممەت باھالىق تارتۇق-پىشكەشلەر بىلەن مەدەت ۋە ياردەم تىلەپ قوقەن خانى خۇدايارخانىڭ ھۇزۇرىغا ئەۋەتكەندى. ئابدۇراخمان خان قوقەنگە يېتىپ بار-غاندىن كېيىن خۇدايارخان ئىززەت-ئىكرام بىلەن قوبۇل قىلىپ بىرنەچچە كۈن تۇرغۇزۇپ زىياپەت ۋە مېھماندار چىلىق-لارنى ئۆتكۈزگەندىن كېيىن، ئابدۇراخمان خانغا «سودۇر» لۇق مەنسىپىنى مەرھەمەت قىلىپ ئات-ياراق ۋە يارلىقلارنى بەردى. بىللە بارغان ئادەملىرىگە تون-سەرۇپاي، تەڭگە-تىللا ئىنئام

قىلدى. هاجى پادىشاھقىمۇ ھەم ئۆز لايىقىدا شاھانە سەرۇپاي، سەللە ـ كۆلا، ياراق ـ ئەسلىھەلەرنى سوۋغات قىلدى. مىربابا دادخاھنى* ئەمىرلەشكەر قىلىپ 200 يىگىتنى قوشۇپ، مىرزا بابا بەگ ھىسارىنى مىرزا بېشى (باش كاتىپ) قىلىپ، 50 يىگىتنى قوشۇپ ئابدۇراخمان سودۇر خانغا ھەمراھ قىلىپ خوتەنگە ئۆزىتىپ قويدى. بۇلار قەشقەرگە كەلسە ياقۇبېگ قوشبېگى يەكەندە ھامىددىن خوجام بىلەن ئۇرۇشۇۋاتقان چاغ ئىكەن. ئابدۇراخمان سودۇرخان يەكەندە قوشبېگى بىلەن كۆرۈشتى. قوشبېگى مىربابا دادخاھنى يىگىتلىرى بىلەن ۋە مىرزابابا بەگنىڭ يىگىتلىرىنى ئېلىپ قېلىپ، پەقەت مىرزابابا بەگنى ئىككى ئادىمى بىلەن ئابدۇراخمان خانغا قوشۇپ قوقەندىن ئېلىپ كەلگەن يارلىق ۋە سوۋغا ـ سالاملىرىنى ئۆزلىرىگە بېرىپ خوتەنگە يولغا سالدى.

مىرزابابا بەگ خوتەنگە يېتىپ بارغاندىن كېيىن ھاجىپادىشاھ ئۇنى ياخشى قارشى ئالدى. مۇناسىپ جاي تەيىنلەپ چۈشۈرۈپ ھەر كۈنلۈك تەمىناتىنى بېكىتتى. ئىززەت ـ ئىكرامىنى بەجا كەلتۈرۈپ ئوبدان يەردىن ئۆيلەپ قويدى ۋە ئۇلپەت بولۇپ ياخشى ئۆتتى.

ھاجى پادىشاھ تەختكە چىققاندىن كېيىن قەدىمكى خىتاي شەھىرىنى ئەسكەرخانا قىلىپ ئۆزىگە كاتتا ئالىي ئوردا بىنا قىلدۇردى. مەسچىت، خانىقالارنى ياساتتى. شەھەر ۋە سەھ ـ رادىكى چوڭ ـ كىچىك، ئەر ـ خوتۇنلارغا، پۇتۇن خوتەن ئەھلىگە شەرىئەت ھۆكمىنى جارى قىلدى. 10 كىشىگە بىر كىشىنى ئۇستاز قىلىپ بەلگىلەپ، خۇدانىڭ بىرلىك سۈپەتلىرىنى ھەم

---

* «تارىخىي ھەمىدىيە» دە «نارمۇھەممەد پەرۋانىچى» دېيىلگەن ــ مۇھەررىردىن.

99 پەرز، ناماز، روزا، زاكات، ھەج، ئىلمىي ھەيز ـ نىفاس قاتارلىق مەسىلىلەرنى تەلىم بېرىپ ئوقۇتۇپ ياد ئالدۇردى. بۇ ھەقتە كۆپ تىرىشچانلىقلارنى كۆرسەتتى. 7 ياشتىن 70 ياشقىچە پۈتۈن خوتەن خەلقى خۇددى مەكتەپ بالىلىرىغا ئوخشاش ساۋاق ۋە مەسىلىلەرنى تەكرارلايتتى.

ھاجى پادىشاھ ھەر جۈمە كۈنى ئۆزىنى تەختىراۋاندا كۆتۈر ـ تۈپ جۈمە نامىزىنى ئوقۇش ئۈچۈن چوڭ مەسچىتكە باراتتى. نامازغا تۇرغان چاغدا ئىككى تەرىپىدە ئالتىدىن 12 ياساۋۇل چوڭ قىلىچلىرىنى يالىڭاچلاپ ھازىرلا بىر ئادەمنى چېپىۋېتىدىغاندەك ئەلپازدا ئۆرە تۇراتتى. ياساۋۇللار رۇكۇ ۋە سەجدە قىلماي نامىزىنى ئىما ـ ئىشارەت بىلەن ئوقۇيتتى. ھاجى پادىشاھنىڭ مۇنداق قىلىشى، نامار ئۈستىدە بىرەر دۇشمەن قەست قىلىپ زىيان ـ زەخمەت يەتكۈزۈپ قويمىسۇن، دەپ ئېھتىيات قىلغانلىقىدىن بولۇشى مۇمكىن. شۇنىڭغا دىققەت قىلماق لازىمكى، شۇنداق ئېھتىياتكار پادىشاھ ياقۇپبەگ ئاتىلىق غازىنىڭ بارگاھىلىرىغا ئۆز ئايىغى بىلەن بېرىپ قانداق بالا ۋە ئاپەتلەرگە دۇچار بولغانلىقى يۇقىرىدا بايان قىلىندى.

ھاجى پادىشاھ خوتەنىنى «مىسىر» دەپ ھۆكۈم قىلىپ، ئىككى رەكەت جۈمە نامىزىنىلا ئوقۇيتتى. ئېھتىيات ئۈچۈن، ئوقۇلىدىغان پېشىن ۋە سۈننەت نامازلىرىنى ئوقۇمايتتى، ئۇنىڭدىن باشقا يەنە بىر تەرىپىگە «لائىلاھە ئىللەللا، مۇھەممەدۇن روسۇلىللا» يەنە بىر تەرىپىگە «زەربى خوتەن لەتىپ» دېگەن خەت ئويۇلغان بىر مىسقاللىق ئاق تەڭگە (كۈمۈش پۇل) سوقتۇرۇپ تارقاتتى.

ئوغرىلىق قىلغان كىشى تۈتۈلۈپ قالسا، ھايال قىلماي ئۆلتۈرەتتى. بۇ توغرىدا مۇنداق مىساللارمۇ بار، بىر ئادەم سەھرادا بىر كەتمەننى ئوغرىلاپ تۈتۈلۈپ قالىدۇ. بۇ ئوغرىغا

هاجی پادىشاه مۇنداق جازا بېرىدۇ. يوغان زەمبىرەكنى ئاغزىنى ئاسمانغا قارىتىپ يەرگە كۆمىدۇ. زەمبىرەكنىڭ ئىچىگە دورا قۇيۇپ بەتلەپ، ئوغرىنى زەمبىرەكنىڭ ئاغزىدا ئولتۇرغۇزۇپ زەمبىرەكنىڭ پىلتىسىگە ئوت ياقىدۇ. ئوغرى دورىنىڭ كۈچى بىلەن ھاۋاغا كۆتۈرۈلۈپ خالايىقنىڭ كۆزىدىن غايىب بولىدۇ. بىر مەھەلدىن كېيىن تۆت پارچە بولۇپ يەرگە چۈشىدۇ. شۇ چاغ جۈمە كۈنى بولغاچقا نۇرغۇن خالايىق بۇ ئەھۋالنى كۆرۈپ يۈرەكلىرى قېپىدىن چىقىپ تىترىشىپ كېتىدۇ. يەنە بىر ئادەم سەھرادا قوناقلىقتىن ئالتە باش چۈرۈچ قوناق (كۆكباش) ئۈزۈپ ئالغانكەن. بۇ ئادەمنى ئەكەلدۈرۈپ، سوراپ ئىقرار قىلدۇرغاندىن كېيىن دارغا ئاسىدۇ. ئازغىنا گۈناھ بىلەن بىرمۇ ئادەمنىڭ خۇنىنى تۆكمەك ھاجى پادىشاھقا ھېچ گەپ ئەمەس ئىدى. ئۇ ئەسلىدە ئادەم ئۆلتۈرۈشنى خىيال قىلمايتتى. ئەمما ئۆزى قېرى بولغاچقا ئاغزىدا بىر تال چىشى يوق ئىدى. ئۇ لېۋىنى شۇنداق چىشلىگەن ھامان ھەرقانداق ئادەم بولسىمۇ ھايال قىلماي يوق قىلىناتتى.

ھاجى پادىشاھ: «سەھرا - سەھرالاردا دېھقانچىلىق قىلمۇاتقان كىشىلەر ئېتىزلىققا ئىشلەتكەن كەتمەن، ئورغاق قاتارلىق ئەسۋابلىرىنى تاشلاپ قويۇپ قايتىپ كېتىپ ئەتىسى يەنە بېرىپ شۇ جايدىن ئېلىپ ئىشلەتسۇن. پۇقرالار كېچىسى ئىشكىلىرىنى ئوچۇق قويۇپ ياتسۇن. دۇكاندارلار دۇكانلىرىنى ئەتمىسۇن» دەپ يارلىق قىلدى. مەملىكەتنى ئىدارە قىلىش سىياسەتلىرىنى ھەددىدىن ئاشۇرۇۋەتتى. ئەگەر بۇ خىل ئەھۋاللارنى بىر - بىرلەپ تەپسىلاتى بىلەن بايان قىلساق، ئوقۇغۇچى ۋە ئىشتىكۈچىلەرگە مالالىق يېتىشى مۇمكىن.

خوتەن ئەھلىنىڭ بېشىغا يۇقىرىقى ھادىسىلەر كېلىشتىن ئىككى ئايچە ئىلگىرى بىر كېچىدە ھاجى پادىشاھنىڭ چۈشى

بۇزۇلۇپ فورقۇپ ئويغىنىپ ئورنىدىن تۇرۇپ كەتتى. تاڭ ئېتىشى بىلەن سالام رەسمىيەتلىرىنى تۈگەتكەندىن كېيىن مۆتىۋەر، ئۆلىمالارنى قىچقىرىپ:

— بۈگۈن كېچە خوتەن خەلقىنىڭ باشلىرى يوق، تەنلىرى بار چۈش كۆردۈم. بۇنىڭ تەبىرى قانداق؟ — دەپ كۆرگەن چۈشىنى بايان قىلدى. ھەممە ھەيران بولۇپ تەپەككۇر بىلەن بىرنەرسە دېيەلمەي تۇرغاندا، ھاجى پادىشاھ ئۆزى:

— بۇچۈشنىڭ تەبىرى — خوتەن ئەتراپىدىكى تامامى مېۋىلىك-مېۋىسىز دەرەخلەرنى ئادەم بويىي قويۇپ، ئۈستىنى كېسىپ كاللەكلىۋېتىلسۇن. بەلكى تەبىرى شۇ بولغاي، — دەپ ھۆكۈم قىلدى. بارلىق ئۆلىما، پازىللار ھاجى پادىشاھنىڭ پارانىستىگە ئاپىرىپ ئوقۇپ ھۆكۈمنى ئىجرا قىلدى. شۇنىڭ بىلەن خوتەن ئەتراپىدىكى مېۋىلىك-مېۋىسىز دەرەخلەرنى ئادەم بويى مىقدارى قويۇپ ئۈستىنى كېسىپ كاللەكلىۋەتتى.

ئەمما ھاجى پادىشاھنىڭ بۇ خىل تەبىر ۋە تەدبىرلىرى، تەقدىرگە مۇۋاپىق كەلمەي ھاجى پادىشاھ ۋە خوتەن ئەھلىنىڭ باش-كاللىلىرىغا قانداق بالا ۋە ھادىسىلەرنىڭ يۈز بەرگەنلىكىنى يۇقىرىدا ئازغىنا بولسىمۇ بايان قىلدۇق.

ھاجى پادىشاھنىڭ ئاتا-بوۋىلىرى دەرۋىشلىكنى كەسىپ قىلىپ، پەرھىزكار ئاتىلىپ ھەممىگە پېشۋا ۋە مۇقتەدا* بولغانىدى. يۇرتدارچىلىق ۋە سىياسەتچىلىك ئىلمىدىن بىخەۋەر ئىدى. يەنە بىرى دەرۋىشلىك بىلەن سىياسەتچىلىك بىر-بىرى بىلەن چېتىشالمايدىغان ئىش ئىدى. بۇرۇنىدىن تارتىپ بىرەر پادىشاھنىڭ خىزمىتىدە مۇلازىم بولۇپ سىياسەتچىلىك ئىشىدىن تەجرىبە ھاسىل قىلغان بولسا، بەلكىم بۇ ھادىسىلەرگە بىرەر

* پېشۋا ۋە مۇقتەدا — باشلامچى، يول باشلىغۇچى، پېتەكچى.

ئىلاج ۋە تەدبىر قىلغان بولاتتى.

تارىخ كىتابلىرىدا شۇنداق يېزىلغان: ئىلگىرىكى زامانلاردىمۇ، بۇرۇندىن تارتىپ ئۇلۇغ بولۇپ تەجرىبە ھاسىل قىلىپ، ھۆكۈم-رانلىق قىلىپ كەلگەن كىشىلەرنى ياكى ئۇلارنىڭ ئەۋلادلىرىنى تېپىپ پادىشاھلىق تەختىدە ئولتۇرغۇزۇپ، ئۇنىڭغا ئىتائەت قىلىپ بويسۇنۇپ كەلگەنكەن. ئۇلارنىڭ شەرايىت ۋە تەسىردىن پۇقرالارغا خاتىرجەملىك ۋە ئىتتىپاقلىق ھاسىل بولغان ۋە پادىشاھنىڭ دۆلەت ھاكىمىيىتىمۇ ئۇزۇن زامان جارى بولغانىكەن. ئۇلارنىڭ ئەۋلادلىرى ئۇزۇن زامانلاردىن بېرى پېقىرلىق، ئاجىز-لىق كوچىسىغا كىرىپ قالغان بولسىمۇ، بىرەر ھاكىمىيەت ۋە دۆلەتنىڭ بېشىغا چىقسىلا يۇرتدارلىق ئىشىنى ئوڭ-تەتۇر قىلماي دەل ئۆز جايىغا كەلتۈرىدىكەن ۋە باشقۇرۇپ كېتە-لەيدىكەن.

«ھەرقانداق شەيئى ئۆز ئەسلىگە تارتىدۇ»، دېگەن ئايەت-نىڭ مەزمۇنى مۇشۇنداق كىشىلەرنىڭ ئەھۋالىغا تەتبىق قىلىنسا مۇۋاپىق بولىدۇ. كونىلارنىڭ: «ئوۋنى ئوۋچى بىلەن ئوۋلا»، دېگەن سۆزىمۇ مۇشۇنداق ئەھۋالغا قارىتىپ ئېيتىلغان بولۇشى مۇمكىن. كىچىك بالىلار «دۇم-دۇم» ئويۇنى ئويناغان. چاغدا «ئاتاڭ نېمە ئىش قىلىدۇ؟» دېسە «دېھقانچىلىق قىلىدۇ» دەپ جاۋاب بەرسە «بېرىپ دېھقانچىلىق قىل» دەيدۇ. ئەگەر «ئاتام تۆمۈرچىلىك قىلىدۇ» دەپ جاۋاب بەرسە، «بېرىپ تۆمۈرچىلىك قىل» دەيدۇ. بۇ ھەرگىزمۇ بىكار ئېيتىلغان سۆز ئەمەس. بۇنىڭدىن شۇ نەرسە مەلۇمكى، ھەربىر ئادەم ئۆزىنىڭ ئاتا-بوۋىلىرىنىڭ كەسىپ-ھۈنەرلىرىنى ئۆزىگە مۇۋاپىق كۆرۈپ، شۇ-نىڭ بىلەن شۇغۇللىنىشى، تەڭرى بەرگەن نازۇ نېمەتلەرنىڭ شۈكرانىسىنى بەجا كەلتۈرۈپ، ئۆز دەرىجىسى ۋە ئورنىدىن ئارتۇق ئىشلارغا قەدەم تاشلاشتىن ۋە ئۆز ھالىغا مۇناسىپ

بولمىغان سۆزلەرنى سۆزلىمەكتىن ساقلىنىشى ۋە ئېھتىيات قىلىشى لازىم. مۇبادا ئۆز مەرتىۋە - دەرىجىلىرىگە باقماي قەدەملىرىنى يوغان ئالسا، ئىلگىرىكى ھالىنى ئېسىدىن چىقىرىپ قويسا، ئۇنداق كىشىلەرگە ھاجىي پادىشاھنىڭ بېشىغا كەلگەن ئىش كەلمەي قالمايدۇ.

نەزم

ئۆرگىنەي دەپ قاغا كەكلىك مېڭىشىن،
ئۆرگىنەلمەي ئۇنۇتتى ئۆز مېڭىشىن

ھاجى پادىشاھنىڭ ئاتا - ئەجدادلىرىنىڭ تۇتقان يولى ۋە ئۆزىنىڭ دەرۋىشلىكى كەم - كۈتمىسز دۆلەت، تۈگىمەس راھەت ئىدى. ئەمما قەدىرىنى بىلمەي ئۆتكەن ئۆمرى ۋە بۇرۇنقى ئەھۋالىنى نومۇس بىلىپ، پۇشايمان قىلدى. ئەمما كېيىن ئىز-دەپمۇ تاپالمىدى. كېيىن قولغا كەلگەن پادىشاھلىقنىڭ ۋاپاسىز-لىقىنى بىلمەي، ئۇنى ئۆز قامەت - سالاپىتىگە لايىق كۆرۈپ خۇرسەن بولدى ۋە كەتمەس دۆلەتكە ئۇلاشتىم، دەپ مەغرۇر-لىنىپ ئالدى.

ئاقىۋەت بۇ پادىشاھلىق چوڭ بىر بالا - قازا بولۇپ، ئەھلى ئايال، چوڭ - كىچىك، قەۋم - قېرىنداشلىرىغا بەلكى ئۆز جېنىغا، خوتەن، قاراقاش، ھەتتا پۈتۈن خوتەندىكى ئالتە شەھەر خەل-قىنىڭ ھەممىسىنىڭ جېنىغا زامىن بولدى.

6

جانابي بەدۆلەت ئاتىلىق غازى ئاقسۇ ۋە كۇچانى بويسۇندۇرۇش ئۇچۇن ئات چاپتۇرغانلىقى؛ بىر زەربە بىلەن نەچچە شەھەرنى پەتھ قىلغانلىقى؛ مۇراد باغچىلىرىدىن غۇنچىلارنى ئۇزۇپ، ئۆز قارارگاھ-لىرىغا قايتقانلىقى ۋە باشقا بىرمۇنچە ۋەقەلەر يۈز بەرگەنلىكى

جانابي بەدۆلەت ئاتىلىق غازى خوتەن، يەكەن، قەشقەر، يېڭىسار، مارالبېشى قاتارلىق شەھەرلەرنى بۇ جايلارغا تەۋە يېزا - سەھرالار بىلەن قوشۇپ ئۆزىگە بويسۇندۇرغاندىن كېيىن، خوتەنگە نىياز بەگنى*، يەكەنگە مۇھەممەت يۇنۇسخان شاغا-ۋۇلنى، قەشقەرگە ئالاش بەگنى، يېڭىسارغا ئامىلخان تۆرەمنى، مارالبېشىغا ھېكىمخان تۆرەمنى مۇستەقىل ھاكىم قىلىپ تەيىنلەپ، بۇ تەرەپنىڭ ئىشلىرىدىن پاراغ بولۇپ، يىگىت ۋە سەرۋازلارنى ھازىرلاش ۋە قورال - ياراق، ئەسلىھەلەرنى تەييارلاش بىلەن بولدى.

ئىشلار مۇشۇنداق ئۆز قائىدىسى بىلەن يۈرۈشۈپ كېتە-ۋاتقان بىر چاغدا، ئۇچتۇرپاندىن بىرنەچچە كىشى كۇچالىق خوجىلارغا ئىتائەت قىلىشتىن باش تارتىپ، ئاتىلىق غازىنىڭ ھىمايىسىگە ئۆتۈشنى نىيەت قىلىپ، ئاتىلىق غازىنى ئاقسۇ تەرەپكە قاراپ يۈرۈش قىلىشقا دەۋەت قىلدى. ئاقسۇدىن ئابدۇراخمان دادخاھ، ئابدۇللا دىۋان بېگىلەر تەكلىپنامە ئەۋەتتى. كۇچادىن توختى ئىشكىئاغا بەگ: «بۇ شەھەرلەرنى مەن ئېلىپ بەرسەم»، دەپ ھۆددە قىلىپ خەت ئەۋەتتى ھەم كۇچالىق

---

* نىياز بەگ — نىياز ھېكىمبەگنى كۆرسىتىدۇ.

خوجىلار ئارىسىدىكى ئىتتىپاقلىق دۇشمەنلىككە ئايلانغانلىق، خۇش خەۋەرنى ئاتلىق غازىغا يەتكۈزدى. ئاقسۇ، كۇچانى ئۆزىگە قارىتىپ بويسۇندۇرۇشنىڭ ئارزۇ - ھەۋىسى ئاتلىق غازىنىڭ كۆڭۈل سەھىپىلىرىدە يېڭىباشتىن پەيدا بولدى.

جانابىي ئاتلىق غازىنىڭ ئۆزىگە خاس مەھرەم ياساۋۇللىرى قوشۇلۇپ 3000 يىگىت، ئەمرلەشكەر مىرزا ئەھمەد قوشبېگىگە تەۋە 3000 يىگىت، ئەمىر لەشكەر ئۆمەر قۇل دادخاھقا تەۋە 3000 يىگىت، ئەمىر لەشكەر ئابدۇللا پانساتقا تەۋە 3000 ئەسكەر، جامەدار دادخاھقا تەۋە 3000 سەرۋاز ۋە جانبازلارنى دۇمباق، كاناي - سۇناي، توپ - زەمبىرەكلەر بىلەن جابدۇپ تەييار قىلدى ۋە ھەممە ئەمىر لەشكەرلەرگە: «ماراالبېشى قورغىنى بۇزۇلغان پېتى تۇرۇپ قالدى. ھەممە غالىب قوشۇنلىرىمىز بىلەن بىللە بېرىپ تۇزىتىپ كەلسەك قانداق؟»، دەپ مەسلىھەت تەرىقىسىدە ئاڭا سالدى. ھەممە ئەمىر لەشكەرلەر بىتىرلىكتە، ناھايىتى ياخشى بولىدۇ، دەپ بىجانىدىل قوبۇل قىلدى.

تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 1284 - يىلى* مايمۇن يىلى، مۇھەررەم ئېيىنىڭ ئىككىسى، ياقۇبېگ شانۇشەۋكەت بىلەن ئاتلىنىپ مەنزىلمۇ مەنزىل يول يۈرۈپ، ماراالبېشىغا يېتىپ كېلىپ، چېدىر - بارگاھلىرىنى تىكىپ ئورۇنلاشتى.

تۆت كۈن ئۆتتى. بۇ ئاردا ھېچقانداق ئەمر - پەرمان بولمىدى. ئاخىر ئاتلىق غازى ئۆزى ئەمىر لەشكەرلەرنى قىچقىرىپ: «ئاقسۇ كۇچاغىچە بېرىپ ئۇلۇغ مازارلارنى زىيارەت قىلىپ كەلسەك نېمە دەيسىزلەر؟» دېدى. ھەممەيلەن: «جان

---

* ھىجرىيىنىڭ 1284 - يىلى مىلادىيىنىڭ 1867 - 1868 - يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ. «تارىخىي ھەمىدىيە» دە: «تۆتىنچى كۈنى» دېيىلگەن — مۇھەررىردىن.

دىلمىز بىلەن خىزمەتلىرىدە،ھەم دەپ خىزمەتكارچىلىقىنى ئىزھار قىلىشتى. ئەمىر لەشكەر مىرزا ئەھمەد قوشىبېگنى ئىلگىرى ماڭدۇردى. غازى پانسات بىلەن ھەمدەم باتۇرنى چىغاۋۇل قىلدى. ھەربىر ئەمىر لەشكەرگە 8 دىن پانسات تەيىن قىلدى. ئۇلارغا تۇغ ـ ئەلەملەرنى ئىنئام قىلدى. ھەربىر ئەمىر لەشكەرگە ئالتۇن جابدۇقلۇق ئىككى ياۋىداق ئات، كۈمۈش جابدۇقلۇق ئالتە ياۋىداق ئات، ھەر بىر پانساتقا كۈمۈش جابدۇقلۇق ئىككى ياۋىداق ئات مەرھەمەت قىلدى. ئەمىر لەشكەر ۋە پانساتلار ئالتۇن جابدۇق ۋە كۈمۈش جابدۇقلۇق ياۋىداق ئاتلارنى ئالـ دىلىرىدا سۆلەت ئۇچۇن يېتىلەپ، ھەربىر ئەمىر لەشكەر ۋە پانساتلارغا تەيىنلەپ بەرگەن مۇرەتتەپ قارىي①، ئىمامىلار كالامۇللاتى بويۇنلىرىغا ئېسىپ ھەممىدىن ئىلگىرى ماڭدى.

ھەربىر ئەمىر لەشكەرنىڭ دەبدەبىسى گويا كاتتا ئۇلۇغ پادىشاھقا ئوخشىشاتتى. ئەمىر لەشكەر ۋە پانساتلارنىڭ تەرتىپ ۋە سۆلەتلىرىنى بىر ـ بىرلەپ بايان قىلىشقا قەلەم ئاجىز ئىدى.

ئۇلار مۇشۇنداق سۆلەت ۋە ھەيۋەت بىلەن ماراالبېشىدىن ئاتلىنىپ چىقىپ چىلاقىغا كەلدى. ئۇ يەردە بىر دولاننى② تۇتۇۋېلىپ: «يولدا خوجىلارنىڭ چېرىكلىرى بارمۇ؟» دەپ سورىدى. بۇ كىشى: «يايدى دېگەن جايدا 200، سايىبرىق دېگەن يەردە 50 چېرىكى بار» دەپ جاۋاب بەردى؛ غازى پانسات بۇ ئەھۋالنى ئۇققاندىن كېيىن، كېچىلەپ يايدىنىڭ ئايىغى بىلەن ئاقسۇ تەرەپكە ئۆتۈپ، كۈچالىق خوجىلارنىڭ چېرىكلىرى خەۋەرسىز ياتقان ۋاقىتتىن پايدىلىنىپ ھەممىنى

---

① مۇرەتتەپ قارىي ــ قۇرئاننى باشتىن ئاياغ ئۆز تەرتىپى بىلەن يادلىۋالغان كىشى.

② دولان ــ دولانلىق، يەرلىك كىشى.

تۆتۈپ باغلاپ، چېرىكلەرنىڭ چوڭى توختى خەلىپىنى ئۆلتۈردى. باشقىلارنى مارالبېشىغا ئەۋەتىۋەتتى. بۇ چاغدا بىر چېرىك ئېتىنى سۈغارغىلى كەتكەنىكەن، ئۇ قېچىپ بېرىپ خوجىلارغا خەۋەر يەتكۈزدى. غازى پانسات ئۇ يەردىن مېڭىپ سايىبېرىقتىكى چېرىكلەرنىمۇ تۆتۈپ باغلىدى. ئاقۇۋەت ئاقسۇ دەرياسىنىڭ بويىغا كەلدى.

ئاقسۇدىكى جامالىددىن خوجا ئاتلىق غازىنىڭ لەشكەرلىرى بىسىپ كەلگەنلىكىنى ئاڭلاپ ئوغلى يەھيا خوجىنى 3000 چېرىك بىلەن دەريا بويىغا چىقىرىپ: «كېسىنى تارتىۋېلىپ ئۇرۇشۇپ ئۇلارنى دەريادىن ئۆتكۈزمەڭلار»، دەپ يارلىق قىلدى. ئاتلىق غازىنىڭ يىگىتلىرى كېسىنىڭ بار - يوقلۇقىغا قارىماي قويماي قەيەر توغرا كەلسە شۇ يەردىن دەريانى كېچىپ ئۆتۈپ ھۇجۇم قىلدى. كۈچالىق خوجىلارنىڭ چېرىكلىرى بىر ھۇجۇم بىلەن ئارقىسىغا قاراپ قاچتى ۋە جېنىنى ئېلىپ ھەر تەرەپكە چېچىلىپ كەتتى. غازى پانسات بىلەن ھەمدەم باتۇر بەشى ئۇلارنى قوغلىغان پېتى ئاقسۇ شەھىرىگە كىرىپ ئوردىنىڭ ئۈستىگە چىقىپ: «زامان - زامان، ياقۇپ قوشبېگىنىڭ زامانى، تەنچ بول، خاتىرجەم بول» دەپ ۋارقىراپ جار سېلىپ ناغرا چالدى. جامالىددىن خوجا بۇ ئەھۋالنى كۆرۈپ ئاغىچىسى بىلەن ئوردىنىڭ ئارقىسىدىن قېچىپ چىقىپ ئالتۇن بۇزرۇكۇارغا بېرىپ پاناھلاندى. ئاغىچىسىنىڭ پۇتى چىقىپ كېتىپ ماڭالماي بىر ئادەمنىڭ ئۆيىگە يوشۇرۇندى.

گۇرۇھ - گۇرۇھ، تۈركۈم - تۈركۈم غالىب قوشۇنلارنىڭ كاناي - سۇناي ساداسى ۋە ئۇلارنىڭ ئاللا - باركاللا غوۋغاسى، سەرۋاز، جانبازلارنىڭ تاماشىسى بىلەن جانابىي ئاتلىق غازى ئاقسۇ شەھىرىگە كىرىپ ئورۇنلاشتى. شۇ ھالەتتە جامالىددىن خوجىنى تۆتۈپ ئاتلىق غازىنىڭ بارگاھىغا ئېلىپ كىردى.

ئاتىلىق غازى بىرمۇنچە دەشنام - ئازار بەرگەندىن كېيىن گۇناھىنى ئەپۇ قىلىپ يەكەنگە ئەۋەتىپ جامالىددىن خوجىنى ھاجى پادىشاھقا ھەمخانە*، ھەمسۆھبەت قىلىپ، بىر لەھەتكە كۆمدى. شۇنىڭ بىلەن ئاقسۇنىڭ پۈتۈن شەھەر - سەھرالىرىنى بويسۇندۇرۇپ قولىغا كىرگۈزۈپ خاتىرجەم بولدى. چىلانغا كەلگەندە خوجا نەزەربەگنى باش قىلىپ مۆمىن يۈز بېشىنى ئوتتۇز سەككىز يىگىتى بىلەن قوشۇپ «ئۈچتۇرپان ئەھلى خوجىلاردىن، خوجىلار ئۈچتۇرپان خەلقىدىن زېرىكىپتۇ. بۇرھانىددىن خوجىنىڭ بىزگە خېلى ئىشەنچىسى بار. خوجىنى ئوغلى بىلەن ئازار بەرمەي، چىرايلىقچە مېنىڭ بارگاھىمغا ئەۋەتىپ، يۇرتتىن خەۋەر ئېلىپ تۇرۇڭلار» دېگەن پەرمايىشى بىلەن ئۈچتۇرپانغا يولغا سالدى. خوجا نەزەربەگ ئۈچتۇرپانغا يېتىپ بېرىپ قورال - ياراق، خەزىنە، ئاشلىق ئامبارلىرىنىڭ ئاچقۇچلىرىنى تاپشۇرۇۋالدى. ئاندىن مۆمىن يۈز بېشىغا بۇرھانىددىن خوجىنى ئوغلى ۋە ئۈچ نەپەر مەھرىمى بىلەن 20 نەپەر كۆچمەننى قوشۇپ ئاقسۇغا يولغا سالدى. ئاقسۇغا كەلگەندىن كېيىن ئۇلارنى ئۈچ كۈنگىچە مېھمان قىلدى. تۆتىنچى كۈنى بۇرھانىددىن خوجا، جانابىي ئاتىلىق غازىنىڭ دىدارىنى زىيارەت قىلىپ ھەققىگە دۇئا قىلساق، دەپ ئىلتىماس قىلدى ۋە قەدىر-ئەھۋال تارتۇق - پىشكەش راسلاپ ياقۇپبەگ بىلەن كۆرۈشتى. ئاتىلىق غازى ئۆز بارگاھىغا باشلاپ داستىخان سېلىپ كىمخاب تون، سەللە - كۈلالار ئىنئام قىلدى.

ئاتىلىق غازى ئاقسۇغا بېرىپ ئىشنى سەرەمجانلاشتۇرغاندىن كېيىن، ھېكىمخان تۆرەمنى ئاقسۇغا ھاكىم قىلىپ باي ۋە سايرامىلارغىچە ، سۈيۈرغال قىلىپ مەرھەمەت قىلدى. ھەمدەم

---

* ھەمخانە — بىر ئۆيدە ياكى يانداش ئۆيدە بىللە تۇرماق.

باۋرنى باتۇر بېشى، خوتەنلىك موللا ئابدۇللا ئاخۇننى قازى كالان قىلىپ يارلىق چۈشۈردى. بۇرھانىددىن خوجىنى ئوغلى بىلەن قەشقەرگە ئەۋەتىپ مەھمۇد خوجا ھەزرەتنىڭ خانىقاسىغا تاپشۇردى. تاش خوجا پانساتنى بايغىچىلىك چىغاۋۇل قىلىپ 200 يىگىتى بىلەن ئالدىن ماڭدۇردى. بۇلار بايغىچە بىر يېرىم تاش مىقدارى كېلىدىغان سايلەنسگەر دېگەن يەرگە يېتىپ كەلگەندە كۇچا تەرەپتىن ئىبراھىم تۆرە، باقى تۆرە، تالى خەلىپە باشلىق 4000 لەشكەر كېلىپ قوشتام دېگەن يەردە تاش خوجىنى 160 ئادىمى بىلەن قوشۇپ ئۆلتۈرۈۋەتتى. ئىككى ئايدىن كېيىن تاش خوجا بىلەن يەنە بىر مۆتىۋەر كىشىنىڭ ئۇستىخانلىرىنى تېپىپ دەريادا يۇيۇپ تازىلاپ خالتىغا سېلىپ قەشقەرگە ئاپىرىپ ھەزرىتى ئاپاق خوجا مازىرىغا دەپنە قىلىشتى.

كۇچا لەشكەرلىرى شۇ تەرىقىدە ئاتىلىق غازىنىڭ يىگىتلىرىنى ئارقىسىغا ياندۇرۇپ جوغا دېگەن مەنزىلدىن ئۆتكۈزۈۋېتىپ ئۆزلىرى جوغادا چۈشكۈن قىلىپ ياتتى. نۇرغۇن لەشكەرلىرىنى ياقائىرىقتا توختىتىپ، تاغ ئىچىدىكى جىلغا، غارلارغا بۆكتۈرمە قىلىپ قويۇپ ئۆزلىرىگە دۈشمەن بولغان نۇرغۇن ئادەملەرنى يوقاتتى. تىرىك قولغا چۈشكەنلىرىنى تېرەككە ئېسىپ، ئاستىدىن ئوت قالاپ كاۋاپ قىلىپ ئۆلتۈردى.

ئاتىلىق غازى بۇ ئەھۋاللارنى ئاڭلاپ غەزەپكە ئۆرلەپ نۇرغۇن سەرۋاز، جانبازلارنى قىل قۇيرۇق بولۇپ ھۇجۇمغا ئۆتۈشكە پەرمان قىلدى. ئارقىسىدىن ئۆزى پۈتۈن ئەركان دۆلەت بىلەن غەلىبە ئارغىماقلىرىنىڭ ئۈزەڭگىلىرىگە ئاياغ قويدى. ئەمر لەشكەر، پانسات ۋە يىگىتلەر ئاتىلىق غازىنىڭ غەزىپىدىن قورقۇپ بىردەك ئات سالدى. ئۇلار شۇ مېڭىشىدا جوغانى ئېلىپ ياقائىرىقتا يېتىپ باردى. ساينىڭ لېۋىدە شۇنداق قاتتىق

جەڭ بولدىكى، ئۆلگەن ئۆلۈكلەرنىڭ مۇردىسى ساينىڭ تېشىدىن زىيادە يېتىپ كەتتى. ئاخىر يەنە نۇسرەتلىك قوشۇن غەلىبە قىلدى. كۇچا لەشكەرلىرىدىن ئىبراھىم تۆرە باشلىق ئازغىنا كىشى جېنىنى ئېلىپ قېچىپ كەتتى. قالغانلىرىنى تۇتۇۋېلىپ بەزىلىرىنى سىياسەت قىلىچىدىن ئۆتكۈزدى. بەزىلىرىنى نەزەر - بەنت قىلىپ ئاقسۇغا ئەۋەتتى. كۇچا لەشكەرلىرىدىن 3000 دىن كۆپرەك كىشى ھالاك بولۇپ، ئاتلىق غازىنىڭ يىگىتلىرىدىن 800 دىن ئارتۇق كىشى زايە بولدى. بۇ چاغدا ئاتلىق غازى چېدىر - بارگاھلىرىنى ياقائېرىق يېزىسىغا تىكىپ قارار تاپتى.

كۇچا تەرەپتىن راشىددىنخان خوجام ھامىددىن خوجىنى باش قىلىپ يەنە 4000 لەشكەر ئەۋەتتى. ھامىددىن خوجام بايغا كېلىپ جەڭ قىلىشنىڭ غەرىزىدە بولماي بەلكى ئەل بولۇپ ئىتائەت قىلىشنى ئۆزىگە لازىم بىلدى ۋە ئاتلىق غازىنىڭ ئالىي بارگاھلىرىغا ئۆز مەقسەتلىرىنى بايان قىلىپ خەت ئەۋەتتى. ئاتلىق غازى ئەرزنى كۆرۈپ ناھايىتى خۇشال بولۇپ دەرھال ھامىددىن خوجىنىڭ ئالدىغا مەھرەملەرنى چاپتۇردى. مەھرەملەر ھامىددىن خوجىنى ئېلىپ كېلىپ ئاتلىق غازى بىلەن كۆرۈشتۈردى. ئاتلىق غازى ھامىددىن خوجامدىن ناھايىتى خۇش بولۇپ، تون - سەرۇپاي، سەللە - كۆلا، تەڭگە - تىللالارنى ئىنئام قىلدى. ئاندىن كېيىن: «بىز كۇچانى سەرەمجانلاشتۇرۇپ ئايتقۇچە سىلى قەشقەرگە بېرىپ تۇرسىلا. بىر نان تاپسىاق تەڭ يەيمىز»، دەپ ۋەدە - قەسەملەر قىلىپ، مۇلازىم خىزمەتچىلەرنى قوشۇپ ھامىددىن خوجىنى قەشقەرگە يولغا سالدى، ئىككى يىلغىچە ۋەدىسىگە ۋاپا قىلىپ ھامىددىن خوجىغا تۇرىلەر قاتاردا ئورۇن، تەمىنات، سەرۇپاي بېرىپ، ئىززەت - ئىكرامنى بەجا كەلتۈردى. كېيىن ئۇنىڭدىن كايىپ ھەزرىتى ئاپاقا تاشلىدى.

جانابىي ئاتلىق غازى ياقائېرىقتىن ئاتلىنىپ مەنزىلمۇ

مەنزىل يول يۈرۈپ قەزىل يېزىسىغا كەلدى. بۇ يەردىن خەيرى مۇھەممەد پانسات توپچىنى چىغاۋۇل قىلىپ كۆچاغا ماڭدۇردى. كۆچادىن راشىددىنخان خوجا يەنە بىرمۇنچە لەشكەرنى چىقارىپ. غانىكەن. خەيرى مۇھەممەد توپچى بىر ھۇجۇم بىلەن ئۇلارنىڭ ئەدىپىنى بېرىپ، شۇ ماڭغىنىچە كۆچانى قولغا كىرگۈزۈپ، شامالباغ يېزىسىغا ئورۇنلىشىپ، ئۇ يەردىن ئاتلىق غازىغا ئەھۋالنى بايان قىلىپ خەت ماڭدۇردى. ئارقىدىن جانابىي ئاتلىق غازى داغدۇغا بىلەن كۆچاغا يېتىپ كەلدى. ئاندىن شامالباغ يېزىسىدىكى بۇلاق بېشىغا چېدىر - بارگاھلىرىنى تىكتى ۋە مۇلازىم يىگىتلەرنى كىرگۈزۈپ راشىددىنخان خوجىنى تۆتتۇرۇپ چىقتى ۋە ئۇنىڭغا بىرمۇنچە غەزەپ، دەشنام - ھاقارەتلەرنى قىلغاندىن كېيىن گۇناھىنى ئەپۇ قىلىپ ئۆز لايىقىدا تون - سەرۇپايلارنى ئىنئام قىلىپ، مۇلازىم يىگىتلەرنى ھەمراھ قىلىپ ئوردىسىغا كىرگۈزۈۋەتتى. راشىددىنخان خوجا ئوردىسىغا كىرگەندىن كېيىن قولىغا قىلىچ ئېلىپ بىر مەھرەمنى چېپىپ تاشلىدى. ئاندىن قولىغا مىلتىق، قىلىچ ئېلىپ سېپىل - نىڭ ئۈستىگە چىقىپ «مېنىڭ لەشكەرلىرىم نەگە كېتىشتىڭ؟ بۇ ئەنجانلىق قېپچاقلارنى ئۇرۇپ ئۆلتۈرۈپ شەھەردىن قوغلاپ چىقارمامسەن؟» دەپ ۋارقىراپ - جارقىراپ دىۋانىنىڭ ئىتتىدەك ھەر تەرەپكە يۈگۈرۈپ يۈردى. بۇ چاغدا لەشكەرلىرىنىڭ ھەممىسى جېنىنى ئېلىپ قېچىپ كەتكەنىدى.

ياقۇپبەگ بۇ ئەھۋالنى ئاڭلاپ يىگىتلىرىنى كىرگۈزۈپ راشىددىنخان خوجىنى تۆتتۇرۇپ چىقىپ يوقاتتى. راشىددىنخان خوجىنىڭ ئىنىسى جالال خوجا، بىر كىشىنىڭ ئەقىدى نىكاھىدىكى بىر خوتۇنىنى ئۆز ئەمرىگە ئالغانىكەن. پەخرىددىن خوجا بولسا شەرئىەتنىڭ ھۆكۈملىرىگە بويسۇنماي، قازى - مۇپتىلارنى ھاقارەت ۋە دەشنام قىلغانىكەن. ياقۇپبەگ بۇرۇن ئۆتكەن

پېشىۋا ئالىملارنىڭ ھۆكمى بويىچە ئۆلىمالاردىن پەتىۋا ئېلىپ، پەتىۋانىڭ مەزمۇنلىرىنى خوجىلارغا بىلدۈرۈپ، ئۆز ئىقرارى بىلەن گۇناھلىرىنى گەدىنىگە قويۇپ ئاممىغا ئىبرەت بولسۇن دۆچۈن ئۆلارنى قەتلى قىلدى. ئىبراھىم تۆرىنىمۇ قەتلى قىلدى. ئىشەنچلىك مۇلازىم، خىزمەتچىلەرنى بەلگىلەپ خان خوجىنىڭ خەزىنە - دەپنە، ياراق - ئەسلىھە، توپ - زەمبىرەك ۋە پۇتۇن پادىشاھلىققا تەئەللۇق نەرسە - كېرەكلىرىنى خەتلەپ دۆلەت خەزىنىسىگە تاپشۇردى. قۇمۇلدىن تارتىپ بۇ ئالتە شەھەردىكى ئىتائىلارنىڭ قورال- ياراقلىرى، خەزىنىلىرى راشىدىن خوجىنىڭ خەزىنىلىرىگە يىغىلغانىدى. ئۇنىڭ ھەممىسى جانابىي بەدۆلەتنىڭ خەزىنىلىرىگە كىرىپ كەتتى. ئۇ بۇلارنىڭ ھەممىسىنى قەشقەرگە ئېلىپ كەتتى.

ياقۇبېگ كۇچانىڭ ئىشلىرىنى سەرەمجان قىلىپ تۇڭىتىپ، ئىسھاق خوجامغا كۇچا، شايار، بۇگۇرلەرنىڭ مۇستەقىل ھاكىملىقىنى مەرھەمەت قىلدى. كۇچادا ئىككى ئاي مىقدارى تۇرۇپ، ئۇلۇغ مازارلارغا نەزىر - نۇزۇراتلار قىلىپ، غېرىب - غۇرۇالارغا سەدىقە - ئېھسانلار بېرىپ، خەتمە - قۇرئان قىلدۇرۇپ ساۋابىنى ئەرۋاھلارغا بېغىشلاپ، ياخشى كۆنلەرنىڭ بىرىدە قەشقەر دارىسىلتەنە①گە قاراپ يولغا چىقتى. ئاقسۇغا كېلىپ بىر ئاي مىقدارى تۇرۇپ، ئاقسۇنىڭ كاتتىلىرىدىن باقى مۇپتى ئاخۇنۇم، مۇھەممەد ئابدۇللا ئىشىكئاغابەگ، قاسىم قازى باشلىق 17 ئۆيلۈك ئادەمنى ئاق ئۆيلۈك② قىلىپ يەكەنگە ماڭدۇردى.

جانابىي ياقۇبېگ ئاقسۇدىكى تەۋەررۈك مازارلارنىڭ ھەققىدە خەتمە - قۇرئان ئوقۇتۇپ، كەڭرى نەزىر - چىراغ، خەير -

---

① دارىسەلتەنە ـــ پادىشاھ ئوردىسى جايلاشقان شەھەر، مەركەز.

② ئاق ئۆيلۈك ـــ سۈرگۈن قىلىش، يات يەرلەرگە پالاش.

سەددىقىلەرنى بېرىپ، داشلارنى قاينىتىپ، غېرىب ـ غۇرۇالارنىڭ دۇئالىرىنى ئېلىپ ئۇچتۇرپانغا قاراپ ئاتلاندى. ئۇچتۇرپانغا يېتىپ بېرىپ 20 كۈندەك تۇرۇپ، مۇھەممەد بابا توقسابەگكە ئالائىددىن بەگنى سەركار* قىلىپ تەينىلەپ قويۇپ، ئۆزى قاخشال يولى بىلەن قەشقەرگە قاراپ راۋان بولدى.

ئاتىلىق غازىنىڭ قوشۇنلىرى مەنزىلمۇ مەنزىل يول يۈرۈپ، ئاتۇشقا يېقىنلىشىپ، سۇغۇن قورۇل دېگەن مەنزىلگە كەلگەندە تاغ باغرىدىكى تاشقىن سۇ ئاققان بىر جىلغىغا چۈشۈپ ئارام ئالدى. كېچىسى ھاۋا بۇزۇلۇپ، چاقماق چېقىپ ھاۋا گۈلدۈرلىگىلى تۇردى. شۇ ئەسنادا ئازغىنا يامغۇرمۇ ياغدى. بۇنىڭغا ھېچكىم پەرۋا قىلمىدى. يېرىم كېچە بولغاندا جىلغىغا تاشقىن سۇ كېلىپ خەزىنە ـ دەپنە، ئات ـ تۆگە، زەمبىرەك، سەرۋاز ـ جانبازلارنىڭ تولىسىنى ئېقىتىپ كېتىپ چوڭ پالاكەت يۈز بەردى. زايە بولغان خەزىنە، قورال ـ ياراق، يىگىت ـ سەرۋازلارنى ئىزدەپ بەزىلىرى بىر كۈنلۈك ھەتتا ئىككى كۈنلۈك يەردىن تېپىپ كەلدى. كۆپلىرىنى تاپالمىدى. جانابىي ئاتىلىق غازىنىڭ بارگاھى ئېگىز يەرگە ئورۇنلاشتۇرۇلغانىكەن. سەلەب سۇ تەسىر قىلالمىدى. جانابىي ئاتىلىق غازى بۇ چوڭ ھادىسە توغرۇلۇق ھېچكىمگە بىلدۈرمىدى. ھايات قالغانلارغا تون ـ سەرۇپاي، سەللا ـ كۆلا، ئات ـ ياراق ئىنئام قىلدى.

كۈز پەسلىنىڭ باشلىرى ئىدى. ئۇلار قەشقەر تەرىپىدىن بىرنەچچە 100 ئېشەكىتە قوغۇن ـ تاۋۇز، يەل ـ يېمىشلارنى ئېلىپ چىقتى. ئاتىلىق غازى قوغۇننى ئېلىپ، ئۆز قولى بىلەن پىچىپ بىر تىلىمنى يەپ، قالغىنىنى چوڭ ـ كىچىك يىگىت، سەرۋاز، مۇلازىم، ياساۋۇللارغا مۇلايىم ۋە ياخشى سۆزلەر بىلەن

---

* سەركار ـــ ئىش بېشى.

بىر تىلمەدىن بېرىپ، ئۇلارنىڭ كۆڭلىنى ئۆزىگە رام قىلدى. بۇ مەنزىلدىن قوزغىلىپ ئاقتۆەت پايتەخت قەشقەرگە يېتىپ بېرىپ پادىشاھلىق تەختىدە ئولتۇردى. بۇ چاغ تارىخىي ھىجرىيە-نىڭ 1284 - يىلى① (مايمۇن يىلى) جامادىيەلئاخىرنىڭ 22-كۈنى ئىدى.

ياقۇبېەگ قەشقەردىكى مازارلاردىمۇ نەزىر - سەدىقە ئۆتكۈ-زۈپ غېرىب- غۇرۇپا، تۇل خوتۇن - يېتىم ئوغۇللارنىڭ دۇئالىرىنى ئالدى. ئەمرلەشكەر، پانسات، يۈز بېشى، يىگىت - سەرۋاز، چوڭ-كىچىك ھەممىسىگە مەنسەپ بېرىپ، تون - سەرۇپاي، تەڭگە - تىللا-لارنى ھەددىدىن زىيادە ئىنئام قىلدى.

شۇنىڭدىن كېيىن ئاتىلىق غازى بۇزرۇكخان تۆرەمگە 10 مىڭ تىللا بېرىپ بەدەخشان يولى بىلەن ئىككى ھەرەمنى زىيارەت قىلىش ئۈچۈن پەرغانىگە ئۇزىتىپ قويدى②. 12 ئاي مىقدارى ۋاقىت ئىچىدە خوتەن، يەكەن، ئاقسۇ، ئۈچتۇرپان، كۇچا ۋە كورلىنىچە قولغا كىرگۈزۈپ بۇ موغۇلىستان مەملىكە-تىنىڭ پادىشاھى بولۇپ ھەممىنى ئۆز بۇيرۇقى ئاستىغا ئالدى.

---

① ھىجرىيىنىڭ 1284 - يىلى مىلادىنىڭ 1867 - 1868-يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.

② بۇزرۇكخان خوجا پەرغانىگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، قاراۋۇل تۆپە دېگەن يەرنىڭ قاشتۇگىمەن كەنتىگە يېقىن كونا ئېغىز كەنتىدە ياشىغان ۋە شۇ يەردە ۋاپات بولغان ــ مۇھەررىردىن.

7

ياقۇپبەگ ئاتىلىق غازىنىڭ يەتتە شەھەر ۋە موغۇلستانىنى ئۆزىگە بويسۇندۇرغانلىقى؛ رۇم خەلىپىسىگە ئەلچى ئەۋەتىپ يارلىققا ئېرىشكەنلىكى ۋە باشقا ئىچكىرىلىق ۋەقەلەرنىڭ يۈز بەرگەنلىكى

جانابىي ئاتىلىق غازى ئاقسۇ، كۇچالارنى بويسۇندۇرغاندىن كېيىن داربەسەلتەنە قەشقەرگە قايتىپ بېرىپ خاتىرجەم بولدى. شۇنىڭ بىلەن موغۇلستان زېمىنى ئىچىدە ئۆزئارا دۇشمەنلىك ۋە ئاداۋەت تۇغدۇرۇلۇپ، «پادىشاھلارنىڭ ئەمرىگە ئىتائەت قىلىڭلار» دېگەن ئايەتنىڭ مەزمۇنىغا مۇۋاپىق ھەممە ئادەم بىراللاغا ئىتائەت كەمىرىنى مەھكەم باغلىدى. بۇ قېتىمقى ئۇلار مۇشۇ تەرىقىدە تىنچلىق ۋە خاتىرجەملىك بىلەن ئۆتكۈزدى. يىل ئۆرۈلۈپ باھار يېتىپ كەلدى. گۈل رەيھانلار كەڭ زېمىنىنىڭ قارا تۇپراقلىدىن باش كۆتۈردى.

ياقۇپبەگ ئاتىلىق غازى ئاقسۇ، يەكەن ۋە خوتەنلەردە ھەر تۈرلۈك ھۈنەرۋەنلىك ئىشخانىلىرى قۇرۇشقا پەرمان چۈشۈردى. جۈملىدىن زەرگەرلەر ئالتۇن-كۈمۈشتىن كەمەر، ئوقدان، يۈگەن، قۇشقۇن قاتارلىق ئات جابدۇقلىرى ياسىدى؛ تۆمۈرچىلەر مىلتىق، قىلىچ، شەمشەر، ئۆزەڭگە، يۈگەن قاتارلىق تۆمۈردىن ياسىلىدىغان نەرسىلەرنى تەييارلىدى؛ قازانچىلار چوڭ-كىچىك توپ-زەمبىرەك، چاچما ئوق قاتارلىقلارنى تەييارلىدى؛ كېيىم تىككۈچىلەر كىمخاب، تەتىلا، تاۋار، بەقەسەم، شايى، ئەتلەس، باناريس*، چىت، چەكمەنلەردىن تون، يەكتەك، تامبالالارنى

---

* باناريس — يوللۇق يىپ، رەخت.

تەككىلى تۇردى: تۇماقچى ۋە تېرىپۇرۇشلار بۇلغۇن، سۇلەيسۇن، تۇلكە تېرىلىرى ۋە كۆرپىلەردىن يۇمشاق جۇۋا چاپان، رۇمچە شاھانە تۇماق، تەلپەكلەرنى ھازىرلىدى: موزدۇز ـ سەررا چلار① تۇرلۇك ئۆتۈك، توۋۇا②، يۇگەن، قۇشقۇن، ئۇزەڭگە بېغى، ئېيىل ـ تارتما تىكتى. ياغاچچى، قوندا قچى، مىخچى، قۇيمىچى قاتارلىق كاسىپلارمۇ ھۇنەرلىرىدە ئۆز ماھارەتلىرىنى نامايان قىلدى. يەنە قوقەن خانلىرىنىڭ ئىشخانىلىرىدىن تەربىيىلىنىپ چىققان ماھىر، كامىل ئۇستىلارنى ئەكەلدۇرۇپ، مەللەخانىنىڭ نامىدا تىللا سوقتۇر ـ دى. بىر ياقتىن مىس پۇل قۇيۇشنىڭ تەرەددۇتىنى قىلىپ، ۋاڭ ـ خان نامىدا مىس پۇل قۇيدۇردى. ھەرخىل كەسىپ ئۇستىدە، ئۇستا بېشى ۋە ھەممە ئۇستا بېشىلىرىنىڭ تۆۋەندە ئىش بېشى تەيىنلىدى. ھەممە كاسىپ ـ ھۇنەرۋەنلەرگە ماڭاش بەلگىلىدى. ھېچقانداق بىر كىشىگە زورلۇق ـ زومبۇلۇق قىلمىدى. ھەر ئادەم ئۆز ئىختىيارى بىلەن كېلىپ، ئۆز ھۇنەرلىرىنى قىلىپ، قىلغان ئىشلىرىغا لايىق ھەقلىرىنى ئالدى.

دېمەك، جانابىي ئاتىلىق غازى ئادالەتنىڭ ئىشىكىنى ئاچتى. زۇلۇم ۋە زورلۇقلار سۇمرۇغقا ئوخشاش كوھىقاپ تېغىغا يوشۇ ـ رۇندى. شۇڭا پۇتۇن پۇقرالار دۆلەتلىرىنىڭ زىيادە بولۇشى ئۈچۈن قوللىرىنى ئىختىيارسىز كۆتۈرۈپ ئاتىلىق غازىغا دۇئا قىلىشتى. ياقۇبېگ ئاتىلىق غازى ئىھتىياتچانلىق بىلەن سىياسەتلەرنى ئادىل يۈرگۈزدى. لەشكەرلەر ۋە پۇقرالارنىڭ مېلى ياكى جېنىغا قول ئۇزىتىپ قالماسلىقى ئۈچۈن قاتتىق تەدبىرلەرنى يولغا قويدى. بىر قېتىم ئاتىلىق غازىنىڭ قوشۇنلىرى يەكەندىن قەشقەرگە كېلىۋاتقان

---

① سەررا چ ـ ئات جابدۇقلىرىنى تىكمەيدىغان ئۇستا.

② توۋۇا ـــ ئاتقا بوغۇز بېرىدىغان تېرە قاپ.

چېغىدا چۆلدىن چىقىپ، ئاۋات بىر يۇرت* ئىچىگە يېتىپ كېلىدۇ. بۇ يەرنى بىر كەمپىر بىرنەچچە قاچا قېتىقنى يولغا ئاچقىپ سېتىۋاتقانكەن. قوشۇن ئىچىدىكى بىر يۈز بېشى بىر قاچا قېتىقنى ئىچىپ پۇلىنى بەرمەي كېتىپ قالىدۇ. ئارقىدىن ئاتلىق غازى بۇ يەرگە يېتىپ كەلگەندە ھېلىقى كەمپىر «بىر سىپاھ بىر قاچا قېتىقمىنى ئىچىپ پۇلىنى بەرمىدى» دەپ يىغلاپ ئەرز قىلىدۇ. ئاتلىق غازى كەمپىردىن «قېتىق ئىچكەن سىپاھنى تونۇمسىز؟» دەپ سورايدۇ. كەمپىر «تونۇيمەن» دەپ جاۋاب بېرىدۇ. كەمپىرنى قوشۇن ئىچىگە ئەكىرىپ كۆرسىتىشكە ئەمر قىلىدۇ. كەمپىر قوشۇن ئىچىگە بىر قۇر قاراپ چىققاندىن كېيىن قېتىق ئىچكەن سىپاھنى «مانا مۇشۇ» دەپ كۆرسىتىدۇ. بۇ سىپاھنى ئاتلىق غازىنىڭ ھۇزۇرىغا ئېلىپ كېلىدۇ. ئاتلىق غازى كەمپىرگە قاراپ: «ئەي ئانا! بۇ يىگىتنىڭ قورسىقىنى ھازىر يېرىپ كۆرىمەن. ئەگەر قورسىقىدىن قېتىق چىقمىسا سەزنى ئۆلتۈرىمەن. ئۇ چاغدا ۋابالى بولامدۇ، بولمامدۇ؟» دەيدۇ. كەمپىر «ۋابالى بولمايدۇ» دەپ جاۋاب بېرىدۇ. ئاتلىق غازى دەرھال سىپاھنىڭ قورسىقىنى يېرىشقا بۇيرۇيدۇ. قارىغۇدەك بولسا قېتىق ھېچقانداق بۇزۇلماي ئۆز پېتى چىقىدۇ. ئاندىن ئۇنىڭ كىيىم ـ كېچەكلىرىنى كەمپىرگە بېرىدۇ.

يەنە مۇنداق بىر ۋەقە بولغان: ئاتلىق غازىنىڭ قوشۇنلىرى ئاقسۇغا يېتىپ كەلگەندە قوشۇن ئىچىدىكى بىر يىگىت بىر ئادەم ـ نىڭ ئىككى باغ بېدىنىنى تارتىۋېلىپ ئېتىغا بەرگەنكەن. بېدىنىڭ ئىگىسى ئەرز قىلغاندىن كېيىن بۇ يىگىتنىمۇ ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن قوشۇن ئىچىدىكى يىگىت ۋە سەرۋازلار كىشىلەرنىڭ نەرسە ـ كېرەكلىرىگە زورلۇق قىلىشقا ياكى بازار

---

* يېڭىشەھەر ناھىيىسىدىكى خانئېرىق يېزىسى ـــ مۇھەررىردىن.

نەرقىدىن تۆۋەن سوراپ قوپاللىق قىلىشقا ئەيمىنىدىغان بولۇشتى. سودا ـ سېتىقتا ناھايىتى مۇلايىم، شېرىن سۆزىن بولۇپ، ئەدەب بىلەن مۇئامىلە قىلىدىغان بولدى.

مۇنداق بىر ۋەقەمۇ يۈز بەرگەن: ياقۇپبەگ ئاتلىق غازى ئاقسۇغا يۈرۈش قىلغاندا قەشقەردىن چىقىپ مارالبېشىغا كېلىدۇ. ئوغلى ھەيدەرقۇلبەگ باشقا بىرنەرسىگە ئوق چىقارسا ئاتقان ئوقى خاتا كېتىپ شۇ تەرەپتە ئوتلاۋاتقان بىر ئېشەككە تېگىپ ئېشەك ئۆلۈپ قالىدۇ. ئېشەكنىڭ ئىگىسى ئەرز قىلىدۇ. تەكشۈرۈپ كۆرسە بۇ ئىشنى سادىر قىلغان ئۆز ئوغلى ھەيدەر قۇلبەگ ئىكەن. ئاتلىق غازى قاتتىق غەزەپلىنىپ: «مەن ئاتلىق غازىنىڭ ئوغلى دەپ سەۋەبسىز ئوق چىقىرىپ پۇقرالارنىڭ ئېشىكىنى ئېتىپ ئۆلتۈرەمسەن؟» دەپ ئۇنى تاياقتا تۇتۇپ ئەدىبىنى بەرگەنىكەن. شۇ سەۋەب بىلەن ھەيدەر قۇلبەگ ئۇزۇن ئۆتمەي ۋاپات بولغان. بۇنى كۆرگەن ئەمىر لەشكەر، پانسات باشلىق چوڭ ـ كىچىك ھەممىسىنىڭ دىللىرىغا قورقۇنچ چۈشۈپ يېگىباشتىن توۋا ـ ئىستىغپار ئېيتىشىپ ياقۇپبەگكە بولغان ئىتائىتىنى تېخىمۇ زىيادە قىلغانىدى. گەپنىڭ قىسقىسى شۇكى، پۈتۈن خالايىق ۋە يىگىت ـ سەرۋازلار ئىچىدە بىر ـ بىرىگە زورلۇق ۋە تەئەددى قىلىدىغان ئىشلار تامامەن تۈگىدى.

جانابىي ئاتلىق غازى مەيلى بار بولسۇن ياكى يوق بولسۇن، مەيلى يىراقتا ياكى يېقىندا بولسۇن، مەيلى كېچە ياكى كۈندۈزدە بولسۇن ھېچبىر كىشى بانا ـ سەۋەبسىز ھېچقانداق ئىشنى قىلىشقا جۈرئەت قىلالمىدى، بەلكى قىلىشنى يادىغىمۇ كەلتۈرەلمىدى. جانابىي ئاتلىق غازى يوق بولسۇن ياكى يىراقتا بولسۇن خۇددى ھازىر قاراپ تۇرغاندەك بىلىدى ھەم يۈز بەرگەن چوڭ ـ كىچىك ۋەقەلەرنى يېزىپ تۇرىدىغان كاتىپلارمۇ ھەر زامان، ھەر ماكاندا تەييار ئىدى.

يىگىت ۋە سەرۋازلارنىڭ سانى 50 مىڭدىن ئاشتى. ئىشخانىلاردا ماڭاش ئالىدىغان ئۇستا-ھۈنەرۋەنلەر 50 مىڭغا يېقىنلاشتى. خەزىنە-دەپنىلەرنىڭ سانىمۇ تولۇپ تاشتى. بۇ ۋاقىتتا باقۇيبەگ ئاتلىق غازىنىڭ دۆلەت ھۆكۈمرانلىقى شەرق تەرەپتە ئۇششاقتال ۋە كۆمۈشكىچە، شىمال تەرەپتە مۇز داۋان ۋە زوق داۋانغىچە، غەرب تەرەپتە ئەركەشتام ۋە بەدەخشانغىچە، جەنۇب تەرەپتە قاراڭغۇ تاغ ۋە چەرچەنگىچە كېڭەيدى. بۇ چېگرا ئىچىدىكى تاغ ۋە يايلاق، سەھرا ۋە قىشلاق، جاڭگال ۋە دەشت-تاشلىقلارنى، خۇسۇسەن ئولجا ۋە «خېنى يەر-زېمىن»*لارنى ئىشەنچلىك مۇلازىم-خىزمەتچىلەرنى ئەۋەتىپ سېپتىشقا كىرىشتى. بۇ ئىشنى بېجىرىش ئۈچۈن ئاقسۇلۇق موللا ئابدۇللا دېۋان بېگىنى باشلىق قىلىپ مۇھەممەد نەزەر قوشبېگى، مىرزا قاسىم مىھتەر، مىرزا ئىزىز بۇخارىلارنى ئاقسۇغا ئەۋەتتى.

بۇ يۇرتلارغا خىتاي ئەھلى ۋالىي بولغان چاغلاردا خاقانى چىن تەرىپىدىن ئاقسۇنىڭ ھاكىمى ۋە ئىشكىئاغىسى باشلىق 46 بەگكە پادىشاھلىق خەزىنىدىن بېرىلىدىغان ماڭاش تەمىنات ھېسابىغا چوڭ-لىرىغا جىق، كىچىكلىرىگە ئازراق يەر-زېمىن تەقسىم قىلىپ بېرىلگەنىكەن. ئاقسۇغا ھاكىم بولغان كىشىگە 100 ئۆيلۈك، ئىشكىئاغا بولغان كىشىگە 60 ئۆيلۈك، مەرتىۋىسىگە قاراپ ئەڭ تۆۋەن بەگكە تۆت ئۆيلۈكتىن دېھقانىنى بەگلەرنىڭ دېھقانچىلىقىنى قىلىپ خىزمىتىگە سالسۇن، دەپ ئىنئام قىلىپ يارلىق چۈشۈرگەنىكەن. تا ئىسلامىيەتكىچە شۇ يارلىقنىڭ ھۆكمى بويىچە ھەرقانداق ئادەم بۇ مەنسەپكە ئېرىشسە، مەنسەپ ئۈچۈن ئىنئام قىلىپ بەرگەن يەرنى شۇ ئادەملەرگە تېرىتىپ ئولارنى خىزمىتىگە سېلىپ كەلگەندى.

---

* خېنى يەر-زېمىن — پادىشاھلىق يەر، دېگەن مەنىدە بولۇپ، «بەگلىك يەر» دەپمۇ ئاتالغان.

بۇ قائىدە يەتتە شەھەرنىڭ ھەممىسىدە بىردەك جارى قىلىنغانىدى. بەگلەر ئىنئام قىلىنغان بۇ ئادەملەرنى نەق پۇل بىرىپ سېتىۋالغاندەك ياكى ئاتا مىراس قۇلدەك ھەقسىز ئىشلىتەتتى. ئۇلارنى ئىشلىتىپ يەر تېرىتىپ، ئاشلىق ئالسا ئۇنىسى ئۆزىگە ھالال دەپ بىلەتتى. بۇنداق كىشىلەر ھەرقانچە پۇل سەرپ قىلىپ يۇرت خەلقىگە ئارىلاشسىمۇ ئەقەللىي كۆك بېشى، ئون بېشى ياكى مۇئەززىن، جارۇپكەش① قاتارلىق تازىلىق ئەمەلدارلىرىمۇ ئىگە بولالمايتتى. خەلق ئىچىدە «تامغىلىق يانچى» دەپ ئاتىلىپ، ھەرگىز ئېتىبارى يوق ئىدى. بەگلەرگە خاقانى چىن تەرىپىدىن ئىنئام قىلىپ بېرىلگەن يەرلەرنى «خېنى زېمىن» دەپ ئاتايتتى. يەنە بۇ شەھەرلەر خىتايغا تەۋە بولغانىدىن كېيىن خىتاي ئەمەلدارلىرى پۇقرالارنى ئىشلىتىپ سۇ چىقىرىپ ئاۋات قىلغان يەرلەرنىمۇ «خېنى زېمىن» دەپ ئاتايتتى.

مۇشۇنداق خېنى يەر، قىشلاق ۋە يايلاقلارنى، ئىگىدارچىلىق قىلىپ تۇرغان ،كىشىلەرگە ۋە شۇ خېنى يەرلەر تەۋە بولغان مەھەللە- كەنتلەرنىڭ ئاھالىلىرىگە سودا قىلىپ سېتىپ پۇلىنى ئالىي خەزىنىگە تاپشۇردى. ئاقسۇغا تەۋە ئاقيار، كەلپىن، مىرزا تام، ئونباشقىچە بولغان جايلاردىن بەش لەك، 46 مىڭ تەڭگە② پۇل ھاسىل بولدى. باي، سايرامدىن سەل كەم تۆت لەك تەڭگە پۇل كىرىم بولدى. قالغان ئالتە شەھەرنىڭ ئەھۋالىمۇ مۇشۇ تەرىقىدە بولدى.

ياقۇبېگ ئاتىلىق غازىنىڭ بەخت-دۆلەتلىرى كۆندىن-

---

① جارۇپكەش — مەسچىت-خانىغا قاتارلىق دىنىي مۇئەسسە سىلەرنىڭ تازىلىق خىزمەتچىسى.

② «تارىخىي ھەممىدىيە» دە «ئەللىك ئالتە مىڭ تەڭگە» دېيىلگەن— مۇھەررىردىن.

كۆنگە يۇقىرى ئۆرلەپ ئەۋجىگە چىقتى. دۇشمەنلىرىنىڭ ئەھۋالى خارلىققا يۈزلەندى. مۇشۇنداق ئادالەت قانات يايغان، تەرتىپ ۋە ئىنتىزام راۋاج تاپقان كۈنلەردە ھەر تەرەپتىن ئەلچىلەر كەلگىلى تۇردى. جۇملىدىن تاشكەنتلىك قازىخانتۆرەم ئىككى ھەرەمنى زىيارەت قىلىپ شەرەپ بىلەن قەشقەرگە قايتىپ كەلدى.

بۇ زات ئاتىلىق غازىنى «رۇم خەلىپىسى»* گە ئەلچى ئەۋەتىشكە دالالەت قىلدى. ئاتىلىق غازى بۇ پىكىرنى خۇشاللىق بىلەن قوبۇل قىلىپ، «رۇم خەلىپىسى بولسا مۇسۇلمانلارنىڭ پېشىۋاسى، رويى زېمىننىڭ يېتەكچىسى. مېنىڭ ئۇ كىشىگە ئەلچى ئەۋەتىپ سالامىمنى يەتكۈزمىكىم زۆرۈر» دېدى. بۇ چاغدا قازىخانتۆرەم مۇنۇلارنى يەتكۈزدى: «ناشكەنتنى ئورۇسلار بېسىۋالغاندىن كېيىن يۇرتنىڭ ئۆلىما، پازىل، ئېتىقادلىق كىشىلىرى، بىزگە بۇ يۇرت ھارام بولدى، دەپ ئورۇسلارغا ئېتائەت قىلىشنى ئۆزلىرىگە نومۇس بىلىپ، پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ سۈننەتلىرىنى جارى قىلىپ ھىجرەت قىلىشنى ئىختىيار قىلدى. شۇ جۇملىدىن مەنمۇ ھىجرەتنى ئىختىيار قىلىپ ئىككى ھەرەمنى زىيارەت قىلغاندىن كېيىن قايتىپ رۇمغا كەلدىم. بىرنەچچە كۈن تۇرغاندىن كېيىن رۇمنىڭ ئەركان دۆلەت، ئۆلىما، پاز-ىللىرى بىلەن ھەمسۆھبەت بولۇشقا مۇيەسسەر بولدۇم. ئۇلار: «پەرغانە ۋىلايىتىنى ئورۇسلار بېسىۋاپتۇ. خاقانى چىن ۋىلايەتلەر-ىدىمۇ بىرمۇنچە مۇسۇلمانلار خاقانى چىننىڭ ئېتائىتىدىن چىقىپ، ئىسلام ئېيچىپ راۋاج تېپىپتۇ، دېگەن گەپلەرنى ئاڭلىدۇق» دېدى. شۇنىڭدىن كېيىن خەلىپە ھەزرەتلىرى شەرق تەرەپتىكى ئىسلام ئاچقان مۇسۇلمانلارنىڭ راۋاجى ئۈچۈن مەسچىت-مەسچىتلەردە بەش ۋاق نامازدىن كېيىن دۇئا قىلىنسۇن، دەپ يارلىق قىلدى

* ئوسمانلى تۈرك خەلىپىلىكىنى دېمەكچى — مۇھەررىردىن.

ۋە ئۆزى باش بولۇپ شەرق تەرەپكە قاراپ دۇئا قىلدى. ئەمما ئىسلام ئېچىشقا باشچىلىق قىلغان ئۇلۇغلارنىڭ نامىنى ھاجىلاردىن سورىسا، بەزىلىرى خوتەن پادىشاھىنىڭ ئىسمىنى ئېيتتى. بەزىلىرى كۇچالىق خوجىلارنىڭ نامىلرىنى ئېيتتى. بەزىلىرى ئىلى سۇلتانىنىڭ نامىنى زىكرى قىلدى. باشلىق بولۇپ ئىسلام ئاچقان كىشىنىڭ نامىنى خەلىپە ھەزرەتلىرى بىلەلمىدى. زېمىن يۈزىدىكى مۇسۇلمانلارنىڭ پۇشتى پاناھى بولغان رۇم خەلىپىسى بولغاچقا، بىرەر جايدىكى مۇسۇلمانلار باش كۆتۈرسە، ئۇ خۇشال بولۇپ دۇئا قىلىدۇ. مۇبادا مۇسۇلمانلارغا زىيان - زەخمەت يەتكەنلىكىنى ئاڭلىسا، مالال ۋە غەمكىن بولۇپ، ئۇنىڭدىن قۇتۇلۇشقا دۇئا- تەگبىر قىلىدۇ. ھەر تەرەپتە تۇرلۇك يول بىلەن باش كۆتۈرگەن مۇسۇلمانلارنى بىلىپ دەپتەرگە خەتلەپ قويۇش ھەر زامانىدىكى خەلىپىلەرنىڭ ۋەزىپىسى ئىكەن. بۇ موغۇلستان يۇرتىنىڭ ھەممىسى جانابىگىزغا قاراپتۇ. ئەلۋەتتە ئۆزىگىزنى مەلۇم قىلىپ رۇم خەلىپىسىگە خەۋەر قىلمىغىنىگىز لازىم» دېگەندە، بۇ گەپلەر ياقۇبېگ ئاتىلىق غازىغا ماقۇل كەلدى. خاقانى چىنىنىڭ مەرغۇب مالىلىرىدىن تاۋار - دورىدۇن، پاكىز - ئىسىل چاي، چىنە، ئالتۇن، يامبۇ، بىر توققۇز قالماق ۋە قازاق ئېتى، بىر توققۇز باكىرە پاكىزە گۈزەل بەرنا قىز، بىر توققۇز نەۋ جۇۋان، زىبا ياش يىگىت قاتارلىق تارتۇق پىشكەشلەرنى راسلاپ ھاجى قازى- خانتۆرەمنى باش قىلىپ بىرنەچچە ئىشەنچلىك مۇلازىم، خىز- مەتكارلارنى ھەمراھ قىلىپ قۇتلۇق زامان، سائادەتلىك كۇنلەردە رۇمغا سالدى.

شۇ كۇنلەردە پەرغانە ئۆلايىتىدىن سەيىد پازىل ئەھرارخان تۆرەم، قوقەندىن سەيىد ئەردىلاتى داموللىلار قەشقەرگە كەلدى.

كۇچالىق خوجىلارنىڭ زامانىلىرىدا كەشمىر تەرەپتىن مۇھەممەد ئىلىخاننىڭ ئوغلى مۇزەپپەرخان يەكەنگە كەل-

گەنىدى. ئۇ يەردىن كۆچاغا بارغان ۋە كۆچادىن ئۆتۈپ كور-
لىغا بارغان چاغدا، ئاتلىق غازى تۈسرەتلىك قوشۇنلىرى بىلەن
كۆچاغا يېتىپ كەلدى. مۇزەپپەرخان كورلىدىن ئۇرۇمچىگە
بېرىپ بىرنەچچە زامان غۇربەتچىلىك بىلەن ئۆمۈر كەچۈرۈپ
تۇرغان چېغىدا، ئىلى تەرىپىدىن كەلگەن بەزى مۇساپىر بايلار
مۇزەپپەرخان بايىنى تونۇپ ئىززەت - ئىكرامىنى قىلدى. تۆۋ-
گانلارنىڭ ئۇلۇغى لورىنجا خەلىپىمۇ* خەۋەر تېپىپ ئۇنىڭ
كۆپ ئىززىتىنى قىلىپ نەچچە ساندۇق چاي ۋە كۆمۈش ھەدىيە
قىلدى، باشقا تۆۋگانلارمۇ قولىدىن كېلىشىچە ياردەم قىلدى.
مۇزەپپەرخاننىڭ قولىغا پۇل كىرگەندىن كېيىن ئەتراپىغا
ئادەملەر توپلاندى، مۇشۇ كۈنلەردە خوتەندىن قېچىپ كەلگەن،
مۇھەممەد ئىلىخاننىڭ خىزمىتىدە بولغان كونا سىپاھلازدىن
مىرزا ئەھمەد قوشبېگى، مۇھەممەد بابا ئادىخاھ، غازى پانسات
قاتارلىقلار: «ئىلاج بولسا ئاقسۇ ۋىلايىتىگە، ھېچ بولمىغاندا
كۆچا تەۋەسىگە قەدەم تەشرىپ كەلتۈرسىلە، بىز ئۆزلىرىنى
ئىلتە شەھەرگە خان قىلاتتۇق. چۈنكى سىلى ھەممىزنىڭ
ئۇلۇغىمىز، مەۋلانىمىز ۋە خوجىمىز» دەپ ئىسرقا - ئارقىدىن
خەت ئەۋەتكىلى تۇردى. بۇنى كۆرۈپ مۇزەپپەرخاننىڭ ئابا ۋە
ئىجدادلىرىنىڭ كەسپ - ھۈنەرلىرىنى قىلىپ، يۇرت سوراپ
پادىشاھلىق تەختىدە ئولتۇرۇش ئارزۇسى كۆڭۈللىرىنى بىئارام
قىلدى. شۇنىڭ بىلەن بىرنەچچە پاراكەندە - باشباشتاق تۆۋگان
ۋە مۇساپىر نەمەنگانلىقلارنى ئەتراپىغا توپلاپ جەمئىيەت
قۇردى. بىرنەچچە بايلار ھۆكۈمەت تۈتۈپ ئەمەلگە ئىگە بولۇش-
نى تەمە قىلىپ قوللىرىدىكى دەسمايىسىنى قەرز بەردى ۋە
باشقىلاردىنمۇ قەرز ئېلىپ بەردى. بۇنىڭغا ئات - ياراق، قورال

* تۇدىلىك (داۋۇت خەلىپە)نى دېمەكچى — مۇھەررىردىن.

ئەسلىدە تەيىيارلاپ بىردىنلا كورلىغا بېسىپ بېرىپ، ناغرا-كاناي چېلىپ كورلىنى قولغا كىرگۈزۈۋالدى. كورلىنىڭ ھاكىمى ھاجىبەگ قېچىپ كۆچاغا كېلىپ بولغان ۋەقەنى بايان قىلدى. كۆچادىن بۇ ۋەقەنى خەۋەر قىلىشقا كېيىكتەك چاققان بىر خەۋەرچىنى قەشقەرگە چاپتۇردى.

جانابىي ئاتىلىق غازى مۇزەپپەرخانىڭ كورلىغا يېتىپ كەلگەنلىكىنى ئاڭلاپ، كونا سىپاھ ۋە يىگىتلەردىن ئەندىشە قىلدى. چۈنكى مۇزەپپەرخان خانزادە بولۇپ، ھەممىسىنىڭ چوڭى ئىدى. ئاتىلىق غازى دەرھال ئىسھاق خوجىغا قارىتىپ: «ئۆز يىگىتلىرىڭىزنى ئېلىپ كورلىغا بېرىپ ئىلاج بولسا مۇزەپپەرخاننى تىرىك قولغا چۈشۈرۈڭ، بولمىسا ھەر تەرىقە بىلەن يوقىتىپ، ماڭا مەلۇم قىلغايسىز»، دېگەن مەزمۇندا نامە ئەۋەتتى. نامە يېتىپ كېلىشى بىلەن تەڭ ئىسھاق خوجام قېشىدا تەيىيار تۇرغان 2000 يىگىتى بىلەن كورلىغا يېتىپ بېرىپ مۇزەپپەرخاننىڭ بارگاھلىرىنى قورشۇۋالدى. بىرمۇنچە قالماق-لار مۇزەپپەرخانغا قوشۇلغانىكەن. ئۇلار قېچىپ ئۆزلىرىنى چەتكە ئالدى. مۇزەپپەرخان ئازغىنا ئادەم بىلەن قېلىپ ئىسھاق خوجىغا تەڭ كېلەلمەي چېدىرلىرىغا يوشۇرۇندى. ئىسھاق خو-جىنىڭ باتۇرلىرى تەرەپ-تەرەپتىن ئوق ئېتىپ مۇزەپپەر خوجىنى ھالاك قىلدى. چېدىر-بارگاھلىرىنى غەلۋىردەك ئۆتمىتۇ-شۇڭ قىلىۋەتتى. بۇ ۋەقە تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 1285 - يىلى* كۈز پەسلىدە بولغانىدى.

ئاقسۇنىڭ ھاكىمى ھېكىمخان تۆرەم بۇيرۇق بويىچە قىزىل يېزىسىغا بېرىپ قارا كۆرستىپ يارەدەم يەتكۈزۈپ تۇردى.

---

* ھىجرىيىنىڭ 1285 - يىلى مىلادىنىڭ 1868 - 1869 يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.

مۇساپىر پانسات① ۋە يىڭىتتىلەرنى كۆچاغا كىرگۈزمىدى. ئاتىلىق غازى ناھايىتى ئېھتىيات قىلغانلىقىدىن شۇنداق قىلىشقا پەرمان چۈشۈرگەنىدى. مۇزەپپەرخان بىر تەرەپتىن بولمىغۇچە قەشقەردىكى ئەمرلەشكەر ۋە پانساتلارغىمۇ زادى بىلىنىدۇرمىدى. ئۇ مۇزەپپەرخان بىلەن بىللە كەلگەن نەمەنگانلىق مۇسا كۆلال باي بىلەن يەنە ئىككى نەمەنگانلىقنى قەشقەرگە ئېلىپ بېرىپ يوقاتتى. شۇنىڭ بىلەن ياقۇپبەگ مۇزەپپەرخاننىڭ ئۈستىدىن غەلىبە قازىنىپ خاتىرجەم بولدى. ئۇنىڭغىچە قىش پەسلىمۇ يېقىنلىشىپ قالدى.

جانابىي ئاتىلىق غازىغا تەۋە ۋىلايەتلەرنىڭ ھاكىملىرى، ھەر دەرەجىلىك ھۆكۈمەت باشلىقلىرى، ئەمەلدار، ئىش بېشىلىرى توقسان تارتۇق② نىڭ تەرەددۇتىغا كىرىشتى. ھەرقايسىسى جان - دىلى، پۈتۈن كۈچى بىلەن بىساتلىرىدا بارلىكى نەرسىلەرنى ھەتتا ئۇنىڭ ئۈستىگە قەرز ئېلىپ، زور تىرىشچانلىقلارنى كۆرسىتىپ قەدىمكى خان، خاقان، پادىشاھ ۋە سۇلتانلارنىڭ رەسىم - قائىدىلىرىدىن تېخىمۇ ئاشۇرۇپراق سوۋغا - سالاملارنى تەييارلاپ پايتەخت قەشقەرگە ئاتىلىق غازىنىڭ دەرگاھىغا قاراپ راۋان بولۇشتى.

شۇ جۈملىدىن خوتەننىڭ ھاكىمى نىياز ھېكىمبەگ، سەككىز چارەك كېپەك ئالتۇن، 1000 يامبۇ، 400 ئات (200 ئاتنىڭ ئىگەر، ئېبزەل، قامچىلىرىغىچە ھەممە جابدۇقلىرى تەييار) 400 ئاتىتا سۈلەيسۇن، تۈلكە تېرىلىرى، كۆرپىلىدىن

---

① ئاپتور مۇساپىر پانسات دەپ ياقۇپبەگكە ئەگىشىپ پەرغانىدىن بىللە كەلگەنلەرنى كۆزدە تۇتسا كېرەك.

② توقسان تارتۇق — ياقۇپبەگنىڭ غەلىبىسىنى تەبرىكلەش ئۈچۈن ئەمەلدارلار تەبيارلىغان تارتۇقلارنى كۆرسىتىدۇ.

قىلىنغان تون، شىم، تۆماق ـ تەلپەك؛ تەتىللا، كىمخاب، تاۋار، بەقەسەم، شايى ـ ئەتلەس، باتاردس، چەكمەن، كىيىم ـ كېچەك؛ لازىملىق باغ ـ بۇغۇچ يانچۇقلىرى بىلەن؛ خۇرۇم، كۆن ئۆتۈك ـ لەر پايىتىملىرى بىلەن ۋە يەنە تـوققۇز ـ توققۇز نەقىشلىك چۆگۈن، توققۇز ـ توققۇز ئاپتۇۋا ـ چىلاپچا، توققۇز ـ توققۇز مىس قازان كەپكۇر ـ چۆمۈچلىرى بىلەن، توققۇز ـ توققۇز قىرمە لىگەن قاتارلىق تارتۇقلارنى ئاتىلىق غازىنىڭ ئالىي نەزەرلىرى ـ دىن ئۆتكۈزدى. قانچە كۈن تۇرغان بولسا شۇنچە كۈن ئەتـ گەنلىكـى ناشتا ۋاقتىدا بىر تـوققۇز يامبۇ، مەخسۇس تىكىلگەن تونلارنى بوغچىلىرى بىلەن ئەكىرىپ ئاتىلىق غازىغا تەزىم تەۋا ـ زۇئىلار بىلەن دۆلەتـلىرىنىڭ ئەبەدىي بولۇشىغا دۇئالار قىلىپ ياندى. ھەممە ئەركان دۆلەتلەر بۇ ئىشلارغا ئاپىرىنلار ئوقۇ ـ شۇپ، بارماقلىرىنى چىشلىشىپ قالدى.

قالغان بارچە ۋىلايەتلەرنىڭ ھاكىملىرىمۇ ئۇشبۇ تەرىقىدە ئۆز ئەھۋاللىرىغا يارىشا تەييارلىغان تارتۇقلىرىنى ئارقا ـ ئارقـ دىن ياقۇپبەگنىڭ نەزەرىدىن ئۆتكۈزدى. جانابىي ئاتىلىق غازى ھەممە سەركەردىلـەردىن خۇشال بولـۇپ، ھەر بىرىگە نەچچە قەۋەت تـون، سەللە ـ كۆلا، قورال ـ ياراق، يارلىق، نىشانـلار ئاتا قىلىپ شاھانە ئىنئامىلارنى قىلىپ مەرھەمەتلەرنى كۆرسەتتى. ھـاكىم ۋە سەركەردىلەرگە ھەمراھ بولۇپ كەلگەن مەھرەم ـ مۇـ لازىملارغىمۇ سەرۇپاي، خىراجىتىگە تىللالارنى بېرىپ ھەممىسىنى رازى قىلىپ ئۆز يۇرتلىرىغا قايتىش ئۇچۇن رۇخسەت بەردى.

سوغـۇق قىش يېڭـى يىل قەدەم تەشرىپ قىلدى. باھار كـۇنلىرى يېتىپ كەلـدى. زېمىن يۇزىدىن ئۆسۈملۈكلەر باش چىقاردى. قۇشلار سايرىشىپ، گۈل ۋە رەيھانلار ئېچىلدى. ھەم ـ مىگە خـۇشاللىق يـۇزلەندى. مۇشۇ تـەرىقىدە ئۇلۇغ تەڭرىنىڭ دەرگاھىغا ھەمدۇ ـ سانا ۋە شۇكرىلەرنى قىلىپ دۇئا ۋە ئىلتىجا

بىلەن بولۇپ تۇرغان كۆنلەردە، ھاجى قازىخان تۆرەم مۇھەممەد ـ لەرنىڭ پادىشاھى رۇم خەلىپىسىنىڭ ھۇزۇرىدىن پايتەخت قەشقەرگە يېتىپ كېلىپ جانابىي ئاتلىق غازى بىلەن كۆرۈشتى.

رۇم خەلىپىسى ئابدۇلئەزىزخان ئاتلىق غازى ئەۋەتكەن سوۋغاتلار ۋە ئەلچىلەرگە ھەددىدىن زىيادە خۇرسەن بولۇپ، بۇ يەتتە شەھەرنى رۇمغا تەۋە قىلىپ، ئاتلىق غازىغا «مىراخور باشى»لىق ئەمەل بېرىپ، ئاتلىق غازىنى كاتتا پادىشاھلار دەرىجىسىدە كۆرۈپ، ئالتۇن تاج، ئالماس، ياقۇت، جاۋاھىراتلارنى تىزىپ كۆز قويغان شاھانە تۇماق، چۆرىلىرىگە، ياقا ۋە كۆكرەكلىرىگە ئالتۇن ـ ئالماس، ياقۇت، لەئەل جاۋاھىراتلار نەقىشلەنگەن رۇمچە نىمچا* باغ ۋە غىلاپلىرىغا ئالتۇن، ئالماس، لەئەل ـ ياقۇت، قىممەت باھا تاشلارنى قاتار ـ قاتار تىزىپ كۆز قويغان قىلىچ، سۇمبىلىرىگىچە ئالتۇن ـ كۈمۈش بىلەن راسلانغان مىلتىق قاتارلىق قىممەت باھالىق گۈزەل ۋە مەرغۇب ئىنئامىلار ۋە ئالەمشۇمۇل يارلىقلار بىلەن ئەلچىلەرنى ياندۇرغانىكەن. ئەلچىلەر سائادەتلىك كۆنلەردە يېتىپ كېلىپ رۇم خەلىپىسىنىڭ ئىنئامىلىرىنى ئاتلىق غازىنىڭ نەرەر ئالىيـ لىرىدىن ئۆتكۈزدى.

ياقۇپبەگ ئاتلىق غازى ھەددىدىن زىيادە خۇشاللىقىنى ئىچىگە سىغدۇرالماي غۇنچىغا ئوخشاش گۈلكەقەلىرى ئېچىلىپ كەتتى. شاھانە ئالتۇن تاجنى بېشىغا، تەۋەررۈك نىمچىنى ئۇچـ سىغا كىيىپ، قىلىچىنى بەللىرىگە ئېسىپ، مىلتىقنى قوللىرىغا ئېلىپ رۇم تەرەپكە قاراپ تەزىملەر بىلەن دۈئا قىلدى. گويا ئاي بىلەن كۈن ھەتتا يەتتە قەۋەت ئاسماندىكى يۇلتۇزلار ياقۇپبەگ ئاتلىق غازىنىڭ ۋۇجۇدىدا جىلۋە قىلىپ نۇر چېچىـ

---

* نىمچا ــ ئۇزۇن تون، ئۇزۇن چاپان.

ۋاتقانـدەك بولدى. چوڭ ـ كىچىك هـەممەيلەن مۇبـارەكلەش سادالىرىنى پەلەكتىن ئاشۇردى. جانابىي ئاتىلىق غازى نەچچە كۈن توي ـ تاماشا ئۆتكۈزۈپ، ئۆلىما ۋە ئەمىر ـ ئۇمرا، لەشـ كەر ـ يىگىت، سەرۋاز، چوڭ ـ كىچىكلەرنىڭ هەممىسىگە تون ـ سەرۇپاي ئاتا قىلىپ مەمنۇن قىلـدى. ئاندىن كېيىن خەلىپە ئابدۇلئەزىزخاننىڭ ئىسىملىرىنى خۇتبىدا قوشۇپ ئوقۇيدىغان بولدى. ئابدۇلئەزىز خاننىڭ نامى چۈشۈرۈلگەن تىللا، تەڭگە، چاقا (مىس) پۇللارنى قۇيدۇرۇپ تارقاتتى. بۇ يەتتە شەھەرنى رۇم تەۋەسى دەپ ئاتىدى. بۇ چاغدا تارىخىي هىجرىيىنىڭ 1286 ـ يىلى* ئىدى.

بۇ يىل ياز ۋە قىش شۇ تەرىقىدە خۇشال ـ خۇرام، غەم ـ ئەندىشىسىز، تىنچلىق بىلەن ئۆتتى.

8

ئۇرۇمچى تۆڭگانلىرىنىڭ كورلا ۋە كۇچا خەلقىنى بىسىرەدەجان قىلغانلىقى؛ ئاتىلىق غازى غالىب قوشۇنلىرى بىلەن تۆڭگانلارنى يوقىتىش غەرىزىدە شەرققە قاراپ يۈرۈش قىلغانلىقى ۋە مۇراد بېغىدىن مەقسەت گۈل ـ غۇنچىلىرىنى ئۈزۈپ تەختى ئالىيلىرىغا قايتقانلىقى

جانابىي ئاتىلىق غازىنىڭ بەخت ـ دۆلەتلىرى كۈندىن ـ كۈنگە تەرەققىي قىلىپ چېكىگە يەتتى. دۆلەت ۋە سەلتەنەتتە لەشكەر ـ كەشلىك ۋە سىياسەتتە گۈيا ئەمىر كەبىر ساھىبقىران تېمۇر

---

* هىجرىيىنىڭ 1286 ـ يىلى مىلادىنىڭ 1869 ـ 1870 ـ يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.

كوراگان ئىككىنچى بولدى①، يىل ئۆرۈلۈپ باھار يېتىپ كەلدى. بۇ چاغ تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 1287 - يىلى② ئىدى.

تۇرپان ۋە ئۇرۇمچىدىكى تۆگىگانلاردىن يەنشەي، لەنشىڭ يەنشەي باشچىلىقىدىكى 20 مىڭ تۆگىگان ئاتارمەن - چاپار - مەنلەر بۇشتۇمتوت كورلا تەۋەسىدە پەيدا بولدى.

بۇنىڭدىن بىر ئاي ئىلگىرى ئاتىلىق غازى پەرمان بېرىپ غازى مۇھەممەت بابا دادخاھ بىلەن ھاجىنى مىرزىنى كورلىغا ئەۋەتىپ ھاجى مىرزىنى كورلىغا زاكاتخانا③ بىنا قىلىشقا مەسئۇل قىلغانىدى. غازى مۇھەممەت بابا دادخاھنى ئۇششاقتاتال ئەترايىغا چۈشۈك بىر قاراۋۇلخانا سېلىپ، قاراۋۇل بېگى بىلەن قاراۋۇلچى يىگىتلەرنى توختىتىپ، تۆگىگانلار بىلەن بولغان چېگرىنى ساقلاشقا بەلگىلەپ ئەۋەتكەنىدى. ئۇلارنىڭ يىگىتلىرى ئاز بولغانلىقى ئۈچۈن تەڭ كېلەلمەي، كورلىنىڭ ھاكىمى ھاجىبەگ باشلىق ھەممىسى كۆچاغا قېچىپ كېلىپ، بۇ يامان خەۋەرنى خوددى پەلەكتىكى ئاقار يۇلتۇزلاردەك تېز ماكىدىغان چاپار - مەندىن ئاتىلىق غازىغا يەتكۈزدى. خەۋەر يېتىپ بارغان ھامان ئاتىلىق غازى ھېكىمخان تۆرەمنى ئالدىدىكى 1500 يىگىت، 500 سەرۋازلىرى بىلەن تۆگىگانلارغا ھۇجۇم قىلىشقا، ئىسھاق خان تۆرەمنى ئۇلارغا ياردەم بېرىشكە بۇيرۇدى. ھېكىمخان تۆرەم يارلىقىنى كۆرۈش بىلەن تەڭ، ئاقسۇنى مىرزا بابابەگ زاكاتچى

---

① ئاپتور بۇ يەردە ياقۇپبەگنى 1336 - يىلى تەختكە چىققان ئەمىر تېمۇر كوراگانغا ئوخشاتقان.

② ھىجرىيىنىڭ 1287 - يىلى مىلادىنىڭ 1870 - 1871 - يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.

③ زاكاتخانا — خەلقتىن يىغىۋالغان ئۆشرە - زاكات، باجلارنى ساقلايدىغان ئورۇن — مۇھەررىردىن.

بىلەن مۇھەممەت سەئىد قۇر بېشىغا تاپشۇرۇپ قويۇپ، يىگىت-سەرۋاز، توپ-زەمبىرەكلىرىنى ئېلىپ كۆچاغا يېتىپ باردى. ئۇلار كۆچادىن بىر پوتەي يىراقلىقتىكى قارايلاغاچ دېگەن مەنزىلدە تۇڭگانلارغا دۇچ كەلدى. بۇ يەردە ئۇرۇش ۋە جەڭلەر بولدى. ئاتلىق يىگىتلەر ۋە سەرۋازلارنىڭ غەيرەتلىرى ئۆرلەپ توپ-توپ بولۇپ تەرەپ-تەرەپتىن ھۇجۇم قىلىپ زەربە بېرەر-ۋاتقان چاغدا، ئۇشتۇمتۇت ئاتلىق سىپاھلار قاچتى. سەرۋازلار بىر باغنىڭ ئىچىگە كىرىۋېلىپ پاناھلىنىپ توپلىشىپ جەڭ قىلىپ تۇڭگانلارنى يېقىن كەلتۈرمەي تۇرغان چاغلىرىدا ئوقلىرى تۈگەپ قالدى. شۇنىڭ بىلەن بۇلار ئىلاجسىز قالدى. بۇ چاغدا تەرەپ-تەرەپتىن تۇڭگانلار قورشاپ كېلىپ سەرۋازلارنىڭ ھەممىسىنى يوقاتتى. ئاقىۋەت تۇڭگانلار كۆچانى بېسىۋالدى. 2000غا يېقىن يىگىت ۋە سەرۋازلار چىقىم بولدى. ھېكىمخان تۆرەم ۋە ئىسھاق تۆرەم قاتارلىق باشلىقلار ئاتلىق قېچىپ ئاق-سۇغا كېلەلمەي بايدا تۇرۇپ قالدى. كۆچا خەلقىنىڭ كۆپچىلىكى بالا-چاقىلىرىنى ئېلىپ يۇلتۇز باغ، موقۇر بىلەن ئاقسۇغا قېچىپ كەلدى. مىرزا بابا زاكاتچى كۆچادىن ئاقسۇغا قېچىپ كېلىپ ئىغۋا پەيدا قىلغان بىرنەچچە ئادەمنى تۈتۈپ نەزەر-بەند قىلدى. ئاقسۇدا يىگىت قالمىغانىدى. شۇنىڭ بىلەن ئاق-سۇنىڭ ئىچىدە ئىككىلىنىش ۋە تەۋرىنىش كەيپىياتى پەيدا بولدى.

مىرزا بابا زاكاتچى مۇساپىر سودىگەرلەرنى ۋە ياش سودا-گەرلەرنى يىغىپ كېلىپ، يىگىت قاتاردا ياراق-ئەسلىھەلەرنى بېرىپ كېچە-كۈندۈز يۈرتتىن خەۋەر ئېلىپ تۇردى. بۇ چاغدا بىر ئادەم «ئاقسۇدىكى تۇڭگانلار بىرەر ئىش تېرىپ قويارمىكىن، ھازىرلىق كۆرۈپ ھوشيار تۇرۇش لازىم» دېدى. مىرزا بابا زاكاتچى بۇ گەپنى ئاڭلىغاندىن كېيىن «قەيەردە تۇڭگانلار بولسا تۇتۇپ كېلىڭلار!» دەپ يىگىتلەرنى بۇيرۇپ، تېنىچ-ئامان

ئۆز هۈنەر ـ كەسىپلىرىنى قىلىۋاتقان، ئۆز ئىشلىرىنىڭ ئاۋارە ـ چىلىكى بىلەن يۈرگەن 19 تۈركۈمنى ئەكەلدۈرۈپ بىر ئۆيگە سولاپ قويىدى. سۈرۈشتۈرۈپ كۆرسە ئۇلار تىنچ تۇرمۇشلانار ئىكەن. سولاپ قويۇپ يەنە قويۇپ بېرىشتىن ئىبارەت قىلدى. تۇتۇپ كەلمىسەك بوپتىكەن، دەپ پۇشايمان قىلدى. ئەمدى نېمە بولسا بولسۇن، ئىبارەتلىك تۇچۇن قەشقەرگە ئەۋەتىپ ئاتىلىق غازىغا «تىنچ تۇرمۇشلانار ئىكەن»، دەپ مەلۇم قىلساق، دېگەن مەسلىھەتنى ماقۇل كۆرۈشۈپ، ئۇلارنى ئىككى ھارۋىغا سېلىپ، ئىككى يىگىتنى قوشۇپ يولغا سالدى.

مۇشۇنداق ئولتۇرۇشلاردە ئاتىلىق غازىنىڭ غەزەپلى ئاۋازىدىن قەشقەردىن يولغا چىقىپ قاراقىلچىن دېگەن يەرگە يېتىپ كەلگەندە ئاقسۇ تەرەپتىن ئېلىپ كېلىۋاتقان ئىككى ھارۋىدىكى تۇرمۇشلار ئاۋچىرىشىپتۇ. يالقۇيبەگ: «نېمە تۇرمۇشلار ئىكەن؟» دەپ سوراپتۇ. بىللە ئېلىپ ماڭغان يىگىتلەر: «ئاقسۇدىكى تۇرمۇشلار ئىكەن، مىرزا بابا زاكاتچى قۇلىمىز ئەۋەتتى»، دەپ مەلۇماتنامىنى تۇتۇپ بەرگۈچىلىك، بىر ھارۋىدىكىنى يولنىڭ ماۋۇ تەرىپىگە، بىر ھارۋىدىكىنى يولنىڭ ئاۋۇ تەرىپىگە ئاچقىپ، سويىۋەت (ئۆلتۈر)! دەپ پەرمان قىپتۇ. شۇنىڭ بىلەن گۇناھسىز 19 تۇرمۇشنى ئۆلتۈرۈپتۇ. ئەرز ـ مەلۇماتنى ئوقۇپ كۆرمەكتە يوق، ھەتتا قۇلىقىغىمۇ ئالماپتۇ. بۇ ۋەقەنى ھېكايە قىلىشتىن مەقسەت، پادىشاھنىڭ غەزەپ ئاتەشلىرىنى بايان ۋە مەلۇم قىلىش ئۇچۇندۇر. ئەزىز يارانلار، پادىشاھنىڭ غەزىپىدىن ھەزەر ئەيلەپ، يۈز قېتىم ۋە مىڭ قېتىم پاناھ تىلىمەك ھەممىزگە زۆرۈر ۋە لازىمدۇر.

شۇنىڭغىچە، تۇرمۇشلار كۇچادا توققۇز كۈن تۇرۇپ خەلقنى بۇلاپ ـ تالاپ، مۇسۇلمانچىلىقنىڭ دائىرىسىدىن تاشقىرى پۇتۇنلەي يامان ئىشلارنى قىلىپ، بىر كېچىدە چىقىپ تۇرپانغا قاراپ كېتىپتۇ. بۇگۈر ۋە كورلىنىمۇ شۇ تەرىقىدە بۇلاپ ـ تالاپ ئۆتۈپ كېتىپتۇ،

دېگەن خەۋەر كەلدى.

ئاتىلىق غازى مارالبېشىنىڭ ھاكىمى دەرۋىش مىراخورغا يىگىتلىرىنى ئاپىرىپ ھېكىمخان تۆرەمگە يارەدەم بېرىشكە پەرمان چۈشۈرگەنىدى. ئاقسۇلۇق ھېكىمخان تۆرەم ۋە دەرۋىش مىراخورلار كۈچاغا يېتىپ بېرىپ، ۋاپات بولغان يىگىت-سەرۋازلارنى دەپنە قىلىش بىلەن بولدى. ئاتىلىق غازى بۇ كۈنلەردە ئاقسۇغا يېتىپ كەلدى ۋە تۈگىگانلارنىڭ يېنىپ كەتكەنلىكى خەۋىرىنى ئاڭلاپ غەزەپ ئاتەشلىرى بىرئاز پەسكويغا چۈشكەن بولسىمۇ، ئەمما تۈگىگانلار ئۆلتۈرۈپ ۋەيران قىلغان مۇسۇلمانلارنىڭ جان ۋە پۇل-مالىلىرىغا ئىچى كۆيۈپ ناھايىتى خاپا بولدى، ئاقسۇلۇق ئېھمەددىن ئەلەم ئاخۇنۇم ۋە ئوغلى باھاۋىددىن ئاخۇن، ھادى خەلىپە، مۇھەممەد خېتىپ ئاخۇنۇم قاتارلىق كىشىلەرنى ئاق ئۆيلۈك قىلىپ قەشقەرگە ماڭدۇردى. ئاقسۇنى موللا ھېيان مىرزا بېشىغا مەرھەمەت قىلىپ بەردى. ئاقسۇدا كاتتا ئالىي ئوردا بىنا قىلىشقا پەرمان چۈشۈردى ۋە بۇ يەردە ئۈچ كۈن مىقدارى تۇرۇپ بىرنەچچە ئەمىرلەشكەرنىي ئالدىن ماڭدۇرۇپ، ئارقىسىدىن غەلىبە ئارغىماقلىرىغا مىنىپ ئۆزى راۋان بولدى. ھېكىمخان تۆرەمگە كايىپ تۇرپانغا ئۆزى بىلەن بىللە ئېلىپ ماڭدى. ھەمدەم باتۇر بېشى، مىربابا دادخاھلارغا غەزەپ قىلىپ تاپا قىلدى.

جانابىي ئاتىلىق غازى سەكسىز ئەمىرلەشكەر، ھەر بىر ئەمىرلەشكەرگە تەيىن قىلىنغان سەككىزدىن پانسات ۋە ئۇلارغا قاراشلىق يىگىت-سەرۋازلار ئۆزىگە خاس مەھرەم-ياساۋۇللار قوشۇلۇپ تىزىمغا ئېلىنغان 25 مىڭ يىگىت-سەرۋاز، توپ-زەمبىرەكچى بولۇپ زەبەردەس چوڭ قوشۇن بىلەن يولغا چىقتى. قوشچى، پىلتىرچى، بازارچىلارنىڭ ھېسابى يوق ئىدى.

ئەمىر-لەشكەرلەرنىڭ ھەربىرى گويا شانۇشەۋكەتلىك

پادىشاھقا، پانساتلارنىڭ سۆلەتلىرى بىر ۋىلايەتنىڭ ھاكىمىغا ئوخشىشاتتى. ئارقىلىرىدا قۇر بېشى، جاللاتلار، جازا ئىجرا قىلغۇچى يىگىتلەر، نەچچە ھارۋىدا گەدەنلىرىگە غۇل - زەنجىر سېلىنغان، تۆمۈر ھالقىلار بىلەن ھارۋىغا باغلانغان، سىم تورلۇق ھارۋىغا سولانغان ۋە بەزىلىرى پىيادە گۇناھكارلار، ئۇنىڭ ئەترايىدا ئاي پالتىلىرىنى كۆتۈرگەن مىرشەپلەر ماڭدى. ئۇنىڭ ئارقىسىدىن بىر پانسات، قوشۇن مىقدارى كېلىدىغان دۇئانە - قەلەندەر، بەڭگىلەر توپ بولۇپ ماڭدى. بۇ دۇئانىلار توپىي بايراق - ئەلەمىلىرىنى كۆتۈرۈپ قوشۇننىڭ ئارقىسىدىن يۇرۇپ، چۈشكۈن مەزگىلدە بىر چەت ياقىغا ئورۇنلىشىپ، ھەر ئەتىگەنلىكى قوشۇننىڭ ئارىلىرىغا كىرىپ «شەيئى لىللاھ» دەپ ئاجىز - بىناۋالىقىنى بىلدۈرۈپ، خەير - سەدىقە ئېلىپ ئۆز جايلىرىغا قايتىپ ئۆز ئۇلۇغلىرىنىڭ ئىتتاب ئىتىدە بولاتتى. ئاتلىق غازى بوش - ئازادە ۋاقىتلىرىدا بۇلارغە - ھۇ جەندە كۆلا، تەڭگە، تىللا ئاتا قىلىپ ھەرقايسىسىغا ئۆز لايىقىدا خۇلقى - مۇھەببەت ئىزھار قىلىپ دۇئالىرىنى ئالاتتى. ئۆلار مۆھتىسىپلارنىڭ تەكشۈرۈشلىرىدىن ئازاد قىلىنغانىدى.

قوشۇنغا ئەگىشىپ يۈرىدىغان بازارچىلار چېدىر - بارگاھنى تىكىدىغان جايغا بىر كۈن بۇرۇن بېرىپ رەستە - بازارلارنى تۈزەيتتى. گۆش - ياغ، گۈرۈچ، يەم - بوغۇز، بېدە، نان - توقاچ، ھالۋا - مۇرابا، قەنت - قەندالات، كۆكتات - ئوتياشلار، نازۇ - نېمەتلەر، ھەر تۈرلۈك دورا - دەرمان، مەجۇن، شاراب - شەربەت - لەرنى تەييار قىلاتتى.

ئاتلىق غازىنىڭ ئۆزى ئۈچۈن مەخسۇس ھارۋىلاردا توخۇ - تۇخۇم، نەچچە ھارۋا قوي يېغى، سۇ يېغى، نەچچە ھارۋا تونۇر، نەچچە ھارۋا كەتمەن، پالتا - كەكە، چىراغ - شامدان، نەچچە ھارۋا چوك - كىچىك سۈپۈرگە، نەچچە ھارۋا كاتتا تۇغ - ئەلەم قاتارلىق نەرسىلەر بىللە ئېلىپ مېڭىلاتتى. ئەمىرلەشكەر،

پانساتلارنىڭ قوشۇلۇپ 200 مىشكاپچى ساقلار يوغان مىشكاپ-لاردا① سۇنى ئاتقا يۈكلەپ ئېلىپ يۈرەتتى. مەيلى سەپەردە ياكى جەڭدە، كۆلدە ياكى چۆلدە، مەيلى دەريا مەيلى دەشتتە بولسۇن مىشكاپلاردا سۇ زادى كەم بولمايتتى. قاچان بارگاھ تىكىلسە ئاشقان سۇنى بارگاھنىڭ ئالدىغا سېپەتتى. 4 - 5 مىڭ قوي، سېغىن كالا، موزاي-توپاقلارنى بىللە ئېلىپ يۈرەتتى. چوڭ باشلىقلارغا ھەر ئەتىگەنلىكى يېڭى قايماق بىلەن تەييار-لانغان ناشتىلىق مەززىلىك شىرى چاي②، ئىسسىق نان، تاتلىق توقاچ، ھالۋا-رىشالە، تەملىك شېرىن تاماقلار، پاكىز خۇش بۇي سىنچايلار بېرىلەتتى. چايخانا ۋە ئاشخانىلىرى ئىككى گۇرۇپپا ئې-دى. ھەر مەنزىلگە يېتىپ بارغۇچە ئاشپەزلەر بىرنەچچە قازانلاردا قوي يېغى بىلەن دۆملەنگەن ئاشلارنى (پولۇ) تەييارلاپ تۇراتتى. ھەر كۈنى بىر گۇرۇپپا ئاشپەزگە نۆۋەت كېلەتتى. ئەمما ئاتلىق غازىنىڭ خاس ئاشخانىلىرىغا ھەر كۈنلۈكى 50 چارەك گۈرۈچ سەرپ بولاتتى. مەنزىلگە يېتىپ بارغان ھامان ھەممە چوڭ-كە-چىك، مەھرەم-ياساۋۇللارغا باراۋەر ئاش تارتىلاتتى. ئەمرلەشكەر ۋە پانساتلارنىڭ ئاشخانا-چايخانىلىرىمۇ شۇنداق قىلاتتى.

يۇرت ھاكىملىرى، ۋىلايەت ۋالىيلىرىدىن ھەر كۈنلۈكى 200—300 ئېشەكتە گۈرۈچ، 400—500 ئېشەك ياكى ھارۋىدا ئۇن-بوغۇز ئۆكسىمەي كېلىپ تۇراتتى.

دۇنيانىڭ ئىشلىرىغا قابىل بولغان ياقۇپبەگ ئاتلىق

---

① مىشكاپ — سەپەردە سۇ قاچىلاپ ئېلىپ يۈرىدىغان تېرىدىن قىلىنغان قاپ-تاغار.

② شىرى چاي — سۈت قايماق بىلەن تەييارلانغان سۈتلۈك چاينى شىمالىي شىنجاڭدا «ئەتكەن چاي» دېسە، جەنۇبىي شىنجاڭدا «شىرى چاي» دەيدۇ.

غازی مۇشۇنداق ھەيۋەت ۋە داغدۇغا بىلەن ھەنزىلمۇ ھەنزىل يول يۈرۈپ كۆچاغا يېتىپ كېلىپ، چېدىر ـ بارگاھلىرىنى تىكىپ ئورۇنلاشتى.

پەيغەمبىرىمىز مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ زامانىدىن تا ھازىرقى كۈنگىچە بۇ يەتتە شەھەر موغۇلستان يۈرتىدا ئىسلام پادىشاھلىرىنىڭ بۇ تەرىقە ھەيۋەت، داغدۇغىلار بىلەن بۇ يوللاردا يۈرۈش قىلغانلىقىنى ئىنسان قۇلقى ئىشتىمىگەن، پەلەك كۆزى كۆرمىگەن بولۇشى مۇمكىن.

ياقۇپبەگ ئىسھاق خوجامنى كۆچانىڭ ھاكىملىقىدىن ئىلىۋېتىپ، تەئەللۇقاتلىرى بىلەن يەكەنگە ئاپىرىپ شاغاۋۇل دادخاھقا تاپشۇرۇپ ماڭاش بەلگىلەپ بەردى. توختى ئىشكىئاغا بەگنى بىكار قىلىپ ئادەتتىكى يىگىتلەر قاتارىغا چۈشۈرۈپ قويدى. نارمۇھەممەد پەرۋانىچىنى كۆچاغا ھاكىم قىلدى. ئاندىن ئۇيەردىن يۈرۈپ كورلىغا يېتىپ باردى. ھاجى مىرزىنى كورلىغا ھاكىم قىلىپ تەيىنلىدى.

مۇشۇنداق ئادالەت ۋە تەرتىپ ـ ئىنتىزام كۆچەيگەن كۈنلەردە كۆچا ۋە كورلىدا بۇلىنىپ ـ تالىنىپ، پۇل ـ مالىلىرىدىن ئايرىلىپ پاراكەندىچىلىك كوچىسىغا كىرىپ قالغان سودىگەرلەر ياقۇپبەگكە يىغلاپ ئەرز ـ ھالىنى مەلۇم قىلدى. ئاتىلىق غازى مەرھەمەت قىلىپ بەزىلىرىگە تون ـ سەرۇپاي، بەزىلىرىگە پۇل ـ تىللا ياردەم قىلىپ: «سىلەرگە ئۇۋال بولغانلىقىنى ئاڭلىدىم. سەۋر قىلىپ، تۇرۇڭلار، مەن مىرزا ئەۋەتىمەن. شۇ چاغدا زىيانغا ئۇچرىغان دەسمايىلىرىڭلارنى راستى بىلەن تىزىملاپ بېرىڭلار، شۇنىڭغا قاراپ پۇلۇڭلارنى خەزىنىدىن بېرىمەن»، دېدى. پازىل زەينىلئابىددىن مەخدۇمنى مىرزىلىققا بەلگىلەپ پەرمان قىلدى. سودىگەرلەرنىڭ تالانغان دەسمايىلىرىنى مىرزا زەينىلئابىددىن سودىگەرلەرنىڭ ئاغزىدىن چىققىنى بويىچە تىزىملاپ ئاتىلىق

غازىنىڭ كۆرۈپ چىقىشىغا سۈنىدى. بەزىلىرى راستى بىلەن خەتلەتتى. بەزىلىرى بىرنى ئون قىلىپ كۆرسەتتى. ئاتىلىق غازى رويخەتكە نەزەر سېلىپ بەزىلەرنىڭ يالغاندىن كۆپەيتىپ خەتلەتكەنلىكىنى بىلىپ، تۇرپان پەتە بولغاندىن كېيىن بېرىمىز، دۈنا قىلىپ تۇرۇڭلار، دەپ پەرمان قىلدى.

شۇنداق قىلىپ تۇرپان پەتە بولغاندىن كېيىن سودىگەر-لەرنىڭ قولىدىكى دۆلەت خەزىنىسىگە زاكات تاپشۇرغان خېتىنى كۆرۈپ ئۇلارنىڭ بەرگەن زاكاتلىرىنىڭ مىقدارىدىكى پۇلنى بەردى.

ئاتىلىق غازى تۇرپانغا قاراپ يۈرۈش قىلىپ ئۇششاق-تالدىن ئۆتۈپ قاراقۇچىنغا* بارغاندىن كېيىن ئەمىرلەشكەر ئۆمەر قۇل لەشكەربېشىنى ئۆزىگە قاراشلىق پانسات ۋە يىگىتلە-رىنى ئېلىپ ئارغىمبۇلاق يولى بىلەن، ئەمىرلەشكەر ئابدۇللا لەشكەر بېشىنى ئىلانلىق يولى بىلەن تۇقسۇنغا بېرىشقا پەرمان قىلدى. ئىككى ئەمىرلەشكەر بىرلا ۋاقىتتا يولغا چىقىپ، ئىككى تەرەپتىن تەڭلا توقسۇندىكى تۆڭگانلارنىڭ ئۈستىدىن چۈشتى. ئىككى ئوتتۇرىدا جەڭ - جېدەللەر يۈز بېرىپ ئاخىر ئاتىلىق غازىنىڭ لەشكەرلىرى غەلىبە قازىنىپ توقسۇننى ئالدى. توقسۇندا 2000 چە تۆڭگان بولۇپ، 200 چىسى قېچىپ تۇرپانغا كەتتى. قالغانلىرى ھالاك بولدى. جانابىي ئاتىلىق غازى يېتىپ كېلىپ چېدىر - بارگاھلىرىنى دادۇڭ دېگەن يەرگە تىكىپ ئورۇنلاشتى. بىر - ئىككى كۈندىن كېيىن تۇرپاندىن 6000 تۆڭگان قورال - ياراق بىلەن يەمشى دېگەن يەرگە چىقىپ ئۇرۇش باشلىدى. بۇ قېتىم ناھايىتى قاتتىق جەڭ بولدى. ئاخىر، تۆڭگانلار مەغلۇپ بولۇپ كۆپچىلىكى يوقىتىلدى. ئاز بىر قىسمى قېچىپ

---

* قارا قەزىل بولسا كېرەك ـــ مۇھەررىردىن.

تۇربان شەھىرىگە كىرىۋالدى.

دادۇك شامالىنىڭ كانىي بولغانلىقتىن بۇ يەردە تۇرۇش مۇمكىن بولماي قالدى. شۇڭا ئاتىلىق غازى چېدىر ـ بارگاھلىرىنى يار دېگەن جايغا يۆتكەپ تىكتى.

ئۇرۇمچىدىكى لاۋ رىنجا خەلىپە ئاتاقلىق 17 مىڭ تۇڭگانىنى تۇرپاندىكى تۇڭگانلارغا ياردەم بېرىش ئۈچۈن ئەۋەتكەنىدى. تۆت كۈندىن كېيىن بۇلار يېتىپ كېلىشتى. تۇرپان شەھىرىدىكى تۇڭگانلارمۇ بۇ ئىشتىن خەۋەردار بولۇپ، 8000 تۇڭگان شەھەردىن چىقتى. تۇڭگانلار ئىككى تەرەپتىن ئاتىلىق غازىنىڭ غالىب قوشۇنلىرىنى قىستاپ ئوتتۇرىغا ئالدى. ئۇمەرقۇل ئەمىرلەشكەر بىلەن ئابدۇللا ئەمىرلەشكەر ئىككى قاناتقا ئۆتۈپ جەڭگە كىرىشتى. بارلىق پانسات، يۈز بېشى ۋە يىگىتلەرنىڭ ھەربىرى گويا رۇستەمى داستان ۋە سام نەريمانىدەك① پالۋانلىق-باتۇرلۇق ھۈنەرلىرىنى كۆرسىتىپ غەلىبە قازاندى. ئىككى تەرەپتىن كەلگەن تۇڭگانلارنىڭ ئازغىنىسى جانلىرىنى ئېلىپ، كەلگەن يېرىگە قاچتى. كۆپىنچىسى غالىب قوشۇنىنىڭ قولىغا ئەسىر چۈشتى. ئۇلارنىمۇ ئالدىدا ماڭغانلارنىڭ ئارقىسىدىن بارسا كەلمەس يولغا ئۈزىتىپ قويدى. ياقۇبېگ قوشۇنى ئۇ يەردىن ئۆتۈپ تۇرپان شەھىرىگە بەش يول مىقدارى يىراقلىقتىكى جايغا چېدىر ـ بارگاھلىرىنى تىكىپ ئورۇنلاشتى. چۆرە ـ ئەتراپىنى خەندەك كولاپ سېپىل ـ قوختالار②نى ياساپ، دەرۋازىلارنى ئورناتتى. چوڭ ـ كىچىك پۈتۈن قوشۇن شەھەرنىڭ ئىچىـ

---

① رۇستەمي داستان، سام نەريمان ـــ قەدىمكى ئىران رىۋايەتلىرىدىكى داڭلىق پالۋانلارنىڭ نامى.

② خوقتا ـــ سېپىلنىڭ ئۇستىگە بەلگىلىك ئارىلىقتا سېرتقا مىلىتىق، توپ ـ زەمبىرەك ئېتىش ئۈچۈن ياسالغان كەڭ ئورۇن.

گه ئورۇنلاشتى. ھەر كىچىسى 500 ئاتلىق يىگىت شەھەرنى ئايلىنىپ پاسىبانلىق قىلدى. بىر قىسىم بازارچىلار شەھەرنىڭ ئىچىگە، تولىراقى قار- يامغۇر، بوران - چاپقۇن، سوغۇق - شىۋىر- غانىدىن پاناھ بولغۇدەك ماكان تېپىپ شەھەرنىڭ سىرتىغا ئورۇنلاشتى. ئۇرپان شەھىرى پەتە بولماي مۇھاسىرىسى ئۇزۇنغا سوزۇلۇپ كەتتى. ھەپتە - ئون كۈندە بىر قېتىم شەھەردىن نۇر- غۇن تۆگىگانلار چىقىپ، ئۇرۇشۇپ تەڭ كېلەلمەي، يەنە قېچىپ شەھەرگە كىرىپ كېتىپ تۇردى.

مۇشۇنداق ئەھۋالدا تۇرغان كۈنلەردە، لۇكچۇنلۇكلەر تۆگىگانلار بىلەن بىرلىشىپ ئاتلىق غازىغا ئىتائەت قىلىشتىن يۈز ئۆرۈدى. ئاتلىق غازى ئۆمەرقۇل ئەمىرلەشكەر بىلەن ئابدۇللا ئەمىرلەشكەرنى پانسات ۋە يىگىتلىرى بىلەن لۇكچۇنگە ئەۋەتتى. بۇلار يېتىپ بېرىپ قاتتىق جەڭلەرنى قىلىپ ئاخىر غالىب كېلىپ لۇكچۇننى تارتىۋېلىپ خاتىرجەم بولدى ۋە ئەمدى غىزا - تاماققا ئېغىز تېگىپ تۇرغان چاغدا «ھايال بولماي دەرھال قايتىپ كېلىڭلار»، دەپ ئاتلىق غازىدىن پەرمان كەلدى. چۈنكى ئۇرۇم- چى تەرەپتىن 12 مىڭ تۆگىگان يېتىپ كەلگەنىكەن. ئەمىرلەش- كەر، پانساتلار قايتىپ كېلىپ تۆگىگانلار بىلەن جەڭ قىلىپ ئاخىر غالىب كېلىپ بۇ تۆگىگانلارنىمۇ يوقاتتى.

بۇ كۈنلەردە ئاۋغان خەيرى مۇھەممەد توپچىدار پانسات ئاتلىق غازىدىن يۈز ئۆرۈپ تۇرپان شەھىرىگە قېچىپ كىرىپ تۆگىگانلارغا قوشۇلۇپ كەتتى. تۆگىگانلارمۇ باتۇرلۇق ۋە پالۋانلىق بىلەن جەڭ قىلىپ نۇرغۇن ھەربىكەتلەرنى قىلىپ كۆردى. بىر كېچىدە خەيرى مۇھەممەد توپچىدار نۇرغۇن تۆگىگانلارنى ئۆزىگە ھەمراھ قىلىپ شەھەردىن چىقتى، ئۇلارنىڭ بەزىلىرى ئاتلىق غازىنىڭ چېدىر-بارگاھلىرىنىڭ ئەتراپىغا بىناقىلغان سېپىل- نىڭ ئۈستىگە چىقىۋاتقاندا، جامەدار دادخاھ بىلىپ قېلىپ ئالدە-

راشلىقتا توپ-زەمبىرەكلەرگە (ئوق يېتىپ كەلگۈچە) ئاق تەڭگە، چاقا پۇللارنى سېلىپ ئېتىپ بىرمۇنچىسىنى ئۆلتۈرۈپ، بىرمۇنچىسىنى تىرىك قولغا چۈشۈردى. ئەمما خەيرى مۇھەممەد توپچىدار قېچىپ تۇڭگانلار ئارىسىغا ئۆزىنى ئالدى. لېكىن بۇ قېتىم ئاتلىق غازىنىڭ غالىب قوشۇنلىرىنى مەغلۇپ قىلىشقا يېقىن قالغانىكەن. كەرەملىك تەڭرىم ئۆز مۇھاپىزىتى بىلەن ئۇنى يەنە ساقلاپ قالغانىدى. ھەممىسى نەزىر - چىراغ، خەير - سەدىقىلەرنى بېرىپ تەڭرىنىڭ ئىلتىپاتىغا شۈكرىلەر قىلىشتى.

تۇرپاننىڭ ئېسىل ئادەملىرىدىن ئابدىقاھاربەگ، خوجا ئابدۇللابەگلەر ئاتلىق غازىنىڭ قوشۇنلىرىغا ئۆز مەسئۇلاتلىرىدىن نۇرغۇن ئاق - قارا ئاشلىق يەتكۈزۈپ بېرىپ جەڭ خىزمىتىنى قىلدى. بۇلارنىڭ خىزمىتى ئاتلىق غازىنىڭ نەزەر ئىلتىپاتلىرىغا ئېرىشىپ، ھەر بىرىنى يارلىق ۋە پەرمانلار بىلەن رازى قىلدى.

گەپنىڭ خۇلاسىسى، تۇرپان شەھىرى تولۇق توققۇز ئاي مۇھاسىرە ۋە قورشاۋدا بولدى. تۇڭگانلار قامال ئىچىدە قېلىپ ھالى تەڭ بولدى. ئۇلار ھەممىسى خانىقالىرىغا يىغىلىپ ئەھدۇ پەيمان، قەسەمياتلار قىلىشىپ، ئاتلىق غازىنىڭ قوشۇنلىرىغا پەرۋانىدەك ئۆزلىرىنى ئۇرماقنىڭ مەسلىھەتىنى قىلىشىپ تۇرغاندا، جامەدار دادخاھ چاچما ئوقى قازانىدەك كېلىدىغان، تۇرپاندا قۇيدۇرغان كاتتا توپقا ئوق سېلىپ شەھەرگە قارىتىپ ئاتقانىدى. چاچما ئوق بېرىپ تۇڭگانلار مەسلىھەت قىلىشىپ تۇرغان خانىقانىڭ ئىچىگە ۋە ئۇ يەردىن ئۆتۈپ خانىقانىڭ ئەترابىغا چۈشۈپ، نۇرغۇن تۇڭگانلارنى نابۇت قىلىپ، بىرمۇنچىلىرىنى يارىدار قىلدى. بۇنىڭ بىلەن تۇڭگانلارنىڭ دىللىرىغا قورقۇنچ ۋە ئەندىشە چۈشتى. ئۇلار: «بۇ پادىشاھ ئۇلۇغ كىشى ئىكەن. بىزنىڭ يامان نىيەت بىلەن مەسلىھەت قىلىشىپ تۇرغانلىقىمىزنى

بىلىپ توپ ئاتتى، ئەمدى بولمىدى، ئامانلىق تىلەپ كىشى چىقىرايلى» دەپ مەسلىھەت قىلىشتى ۋە مۇددىئالىرىنى بايان قىلىپ كىشى چىقاردى. ياقۇپبەگ ئۇلارنىڭ ئىلتىماسلىرىنى قوبۇل قىلدى. تۆكگانلارنىڭ ئۇلۇغى سۇ يەنشەي باشلىق پۇتۇن تۆكگانلار ئوق ـ ياراق، ئەسلىھەلىرىنى تاشلاپ ئاتلىق غازىنىڭ بارگاھىنىڭ ئالدىغا كەلدى. ئۇلارنى مەھرەم ۋە مۇلازىملار ئېلىپ كىرىپ جانابىي ئاتلىق غازى بىلەن كۆرۈشتۈردى. جانابىي ئاتلىق غازى سۇ يەنشەي باشلىق ھەممە تۆكگانلارغا زىياپەتلەر بېرىپ، تون ـ سەرۇپاي، سەللە ـ كۆلالار ئىنئام قىلىپ رازى قىلدى. بۇنىڭ بىلەن تۆكگانلارنى ئۆزلىرىگە مىراس قالغان قۇل ـ دېدەكلىرىدەك ئىتائەتچان ۋە پەرمانبەردار قىلۋالدى.

ياقۇپبەگ تۇرپاننى قولغا كىرگۈزگەندىن كېيىن ھېكىمخان تۆرەمنى ھاكىم، ھەيدەر قۇل پانساتنى ئەمىرلەشكەر، تۇرپانلىق خوجا ئابدۇللابەگنى سەركار، قازى سۇرخ ئابنى قازى كالان قىلىپ تەيىنلەپ ئىشلارنى بىر قۇر رەتكە سالدى.

تۇرپانلىق ۋايىت خەلىپىنىڭ ئەھۋالى يۇقىرىدا بىرنەچچە داستاندا بايان قىلىنغانىدى. ئۇ تۆكگانلارنىڭ ئىچىگە كىرىپ ئۇلارغا كۆپ خىزمەتلەرنى كۆرسەتكەن ۋە نۇرغۇن يىگىتلەرنى نابۇت قىلغانىدى. شۇ سەۋەبتىن ياقۇپبەگ ۋايىت خەلىپىنى گۇناھكار قىلىپ بايىنىڭ ھاكىمى ئەھمەد بەگكە ئەۋەتىپ «ۋايىت خەلىپە يېتىپ بارغان ھامان ئۆز قولۇڭ بىلەن يوقات!» دەپ بۇيرۇق بەردى. بۇيرۇق ئىجرا قىلىندى.

بىر كېچىسى ئەھمەدبەگ چۈشىدە ئۆلگەن ۋايىت خەلىپە قولىغا پىچاق ئېلىپ قوغلاپ يۈرگەنلىكىنى كۆردى ۋە قورقۇپ ئويغىنىپ كەتتى. ئاردىدىن يەتتە كۈن ئۆتكەندە ئەھمەد بەگمۇ ئۆلدى. ئاتلىق غازىنىڭ پەرمان ئالىلىرى بىلەن ئەھمەد بەگنىڭ خوتۇنى ئېرىنىڭ ئورنىغا ھاكىم بولۇپ باي بىلەن

سايرامنى 16 ئاي سوردى. ئۇنىڭدىن كېيىن بايغا مۇدەممەد ئىمىنبەگ توقسابە ھاكىم بولدى.

9

بەدۆلەت ئاتىلىق غازى ئۇرۇمچى تەرەپكە ئاتلىنىپ، ئۇرۇمچىنى پەتھ قىلغانلىقى ۋە نەنسەندىكى خىتاي شى شىكۇڭنىڭ ئۇنىڭغا ئىتائەت قىلغانلىقى؛ ئۇرۇش - جېدەللەرنىڭ يۈز بەرگەنلىكى ۋە ئاخىر غەلىبە بىلەن ئۆز پايتەختىگە قايتىپ كەلگەنلىكى

جانابىي ئاتىلىق غازى تۇرپان ۋە لۈكچۇننىڭ ئىشلىرىدىن پاراغ ۋە خاتىرجەم بولۇپ، ئون ئاي تۇزپاندا تۇرۇپ قالدى.

ئۇرۇمچىدىكى لاۋ رېنجا يەنى داۋۇت خەلىپە بولسا تۇڭگانلار ئارىسىدا ۋە ئۇرۇمچى، تۇرپان ۋىلايەتلىرىدە گويا شانۇ شەۋكەتلىك پادىشاھ ئىدى. ئاتىلىق غازى بىلەن بىرنەچچە قېتىم لەشكەر ئەۋەتىشىپ جەڭ ۋە ئۇرۇشلار قىلىشقانىدى. بىرنەچچە مەرتىۋە ئۆزئارا خەت، ئەلچىلەر ئەۋەتىشىپ بېرىش-كېلىشلەرمۇ بولغانىدى. شۇ مۇناسىۋەتلەردە بىر - بىرلىرىگە دوستلۇق ئالاقلىرىنى ئىزھار قىلىشقانىدى. شۇ ئەسنادا ئاتىلىق غازى ئەزدم قۇل پانسات باشچىلىقىدا تۆت پانسات بىلەن 1500 يىگىتنى ئۇرۇمچىگە داۋۇت خەلىپىنىڭ ئالدىغا ئەۋەتتى. داۋۇت خەلىپە پانساتلارنىڭ ئالدىغا كىشى چىقىرىپ ئىززەت ۋە ھۆرمەت بەجا كەلتۈرۈپ شەھەرنىڭ سىرتىغا چۈشۈردى. قونالغۇ تەمىناتلىرىنى كەڭرى چىقارتىپ خاتىرجەم قىلىپ قويۇپ، نامازشام ئارىلىقىدا پانساتلارنىڭ ئۇستىگە ئوق - ياراقلار بىلەن قوراللانغان نۇرغۇن تۇڭگانلارنى چىقىرىپ تۇيۇقسىز تۇرغان يىگىتلەرگە ھۇجۇم قىلدى ۋە جەڭگە قول قويدى. نۇرغۇن يىگىتلەر ھالاك بولدى. پانساتلار 400 يىگىت بىلەن جانلىرىنى جايلاپ قوشۇنغا

ئاران قېچىپ كېلىۋالدى.

يەنە بىر ۋەقە، ئۇرۇمچى بىلەن يۇلتۇز ئارىسىدىكى نەنسەن دېگەن جايدا 6000 ئۆيلۈكتىن كۆپرەك خىتاي بولۇپ، بۇلار كۈچالمىق ئىسھاق خوجىنىڭ قەتلىئام قىلىشىدىن قۇتۇلۇپ قالغانىدى. بۇلارنىڭ چوڭىنى شى شىكۇڭ دەپ ئاتايتتى. ئۇ دائىم تۆڭگانلار بىلەن ئۇرۇشۇپ تۇراتتى، گاھى تۆڭگانلار غالىب كېلىپ، گاھى شى شىكۇڭ غالىب كېلىپ تۇرغانىدى. شۇ ئەسنادا شى شىكۇڭ ئاتىلىق غازىنىڭ تۇرپانغا كەلگەنلىكىنى ۋە تۆڭگانلارنى يوقاتقانلىقىنى ئاڭلاپ ئىنىسى ماشويىنى ھەمراھ قىلىپ قورال - ياراق بىلەن قوراللانغان 2500 خىتاي چېرىكىنى باشلاپ ئاتىلىق غازىنىڭ ھىمايىسىگە ئۆتۈشنى ئارزۇ قىلىپ، 9000 قوي، 800 ئات، 800 كالا، نەچچە يۈز تۆگە، يامبۇ - كۈمۈش قاتارلىق سوۋغا - سالاملارنى ئېلىپ تۇرپانغا كەلدى. ئاتىلىق غازى بۇلارغا ھەددىدىن زىيادە مەرھەمەتلەر كۆرسەتتى. شى شىكۇڭ تۇرپاندا بىرنەچچە كۈن تۇرۇپ، ئىنىسىنى 1500 چېرىك بىلەن* ئاتىلىق غازىنىڭ خىزمىتىدە قويۇپ، ئۆزى 1000 ئادىمى، بىلەن نەنسەنگە قايتىپ كەتتى. بۇ خىتاي چېرىكلىرى تۇرپانىدىكى تۆڭگانلار بىلەن بولغان جەڭدە نۇرغۇن خىزمەت كۆرسەتتى. ئاتىلىق غازىنى ئۇرۇمچىگە يۈرۈش قىلىشقا كۆپ دالالەت قىلدى ھەم جىق تىرىشچانلىقلار كۆرسەتتى. ئاتىلىق غازىمۇ تۇرپاننى بېسىۋالغان بىلەن ئۇرۇمچىنى قولغا كىرگۈزمىگۈچە ھېساب بولمايدىكەن، دەپ ئويلاپ ئۇرۇمچىگە يۈرۈش قىلىش قارارىغا كېلىپ يولغا چىقتى. بۇ تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 1287 - يىلى، ماھى رەجەپنىڭ 4 - كۈنى* قىش پەسلى ئىدى.

---

* ھىجرىيىنىڭ 1287 - يىلى مىلادىنىڭ 1870 -، 1871 - يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ. «تارىخىي ھەمىدىيە» دە: «ئون تۆتىنچى كۈنى» دېيىلگەن ـــ مۇھەررىردىن.

ئابدۇللا ئەمرلەشكەرنى چىغاۋۇل قىلىپ ئالدىدا ماڭدۇردى. ئارقىسىدىن ياقۇپبەگ غەلىبە ئۇزەكگىسىگە ئايىغ قويدى. داۋانـ چىڭ تۈڭگىانلىرى تارتۇق ـ پىشكەشلەر بىلەن ئۇنىڭ ئالدىغا چىقىپ ئىشەنچ بىلدۈرۈپ ئامانلىق تىلىدى. ئۇلار بۇ يەردىن مېڭىپ ئۇرۇمچى تەۋەسىگە يېرىپ، ئۇرۇمچىگە سۇ كىرىدىغان دەريانىڭ بېشىدىكى تاغ باغرىغا جايلاشقان «دەقيانۇسنىڭ شەھىرى» دەپ ئاتالغان جايغا ئورۇنلاشتى ۋە ئەتراپىغا سېپىلـ خەندەكلەر بىنا قىلىپ ياتتى. بۇ يەردىن ئۇرۇمچى شەھىرىگە 30 يـول كېلەتتى. ئەمما قىش پەسلى بولـغاچقا سوغۇقنىڭ قاتتىقلىقى، قار ـ شىۋىرغانىنىڭ ئازابىدىن يىگىتلەر قىينىچىلىقتا قالدى. بىرنەچچە پىلتىرچى، بازارچىلار ھالاك بولدى. مۇشۇ ئەھۋالدا 27 كۈن ئۆتتى. لاۋ رىنجا داۋۇت خەلىپىنىڭ يارلىقى بىلەن 60 مىڭ تۈڭگان تەييار بولۇپ، كېچىسى تۈيۇقسىز ھۇجۇم قىلىش نىيىتى بىلەن ناماز شام ۋاقتىدا ئاتلىق غازىنىڭ قوشۇنـ لىرى ئورۇنلاشقان تەرەپكە قاراپ يۈرۈش قىلدى. شۇ كېچىسى قار يېغىپ كېچە ناھايىتى قاراڭغۇ بولدى. ئۇرۇمچى شەھىرى بىلەن ئاتلىق غازىنىڭ قوشۇنلىرى ئورۇنلاشقان جايىنىڭ ئارىلىقىدا تاغ ۋە ئېدىرلار كۆپ بولغاچقا تۈڭگانلار يولدىن ئېزىپ بىرمۇنچىـ سى بىر تاغنىڭ ئېغىزىغا، بىرمۇنچىسى يەنە بىر تاغنىڭ ئېغىزىغا كىرىپ كېتىپ ئايلىنىپ يۈرۈپ يول تاپالماي ۋەيران بولدى. ئۇلار ئۇچ ھەتتا تۆت بۆلەك بولۇپ ھەرقايىسىسى بىر تاغنىڭ جىلغىسىغا كىرىپ كەتكەچكە، شۇنچە ئۇزۇن كېچىدە 30 يول ئارىلىقتا يېتىپ بارالمىدى. بۇمۇ قۇدرەتلىك تەڭرىنىڭ ئىلتىپاتىدىن بولغان بولۇشى مۇمكىن.

جانابىي ئاتلىق غازى ناماز بامداتتىن يانغاندا تاغنىڭ ئۈستىدىن ئەلەم ـ بايـراقلار كۆرۈندى. قوشۇنىنىڭ ھەممىسى ئاتلىنىپ بېرىپ ئۇرۇشۇپ تۈڭگانلارنىڭ ھەممىسىنى ئۆلتۈردى.

دەل شۇ چاغدا يەنە بىر تەرەپتىن بايراقلار كۆرۈندى. بۇلار بىلەن جەڭ قىلىپ تۇرغان چاغدا باشقا تەرەپتىن يەنە نۇرغۇن تۇڭگانلار بايراقلىرنى كۆتۈرۈپ يېتىپ كېلىشتى. ناھايىتى قاتتىق جەڭ بولدى. بۇ چاغدا تۇيۇقسىزلا تۇڭگانلار غالىب كېلىپ سەر-ۋازلار قاچقىلى تۇردى. ئاتىلىق غازىغا ھەمراھ بولۇپ بارغان 16 مىڭ يىگىت، سەرۋازلارنىڭ ھەممىسى جەڭگە كەتكەن بولۇپ، ئاتىلىق غازىنىڭ قېشىدا 100 نەپەر مەھرەم، 100 نەپەر ياسا-ۋۇل، 100 نەپەر يىگىت قالغانىدى.

ياقۇپبەگ ئاتىلىق غازى تۇرپاندىكى چاغدا مىرزا ئەھمەد قوشىبېگنى نىسار مەسۇم ھەزرىتىم ئەكىلىپ ئاتىلىق غازىغا دۇئا قىلدۇرغانىدى. مىرزا ئەھمەد قوشىبېگى ئاتىلىق غازىنىڭ قېشىدىكى يىگىتلەرنىڭ قاتارىدا ئاددىي يىگىت دەرىجىسىدە تۇراتتى. ئاتىلىق غازى قېچىپ كېلىۋاتقان سەرۋازلارنى كۆرۈپ مىرزا ئەھمەد قوشىبېگىگە: «قېچىپ كەلگەن سەرۋازلارنى چاپ»، دەپ بۇيرۇق قىلدى. مىرزا ئەھمەد قوشىبېگى دەرھال بېرىپ تۆت - بەش سەرۋازنى چېپىپ تاشلىدى. بۇنى كۆرۈپ قېچىپ كەلگەن مەيلى سەرۋاز، مەيلى يىگىت بولسۇن ئارقىسىغا يېنىپ بېرىپ تۇڭگانلار بىلەن جەڭ قىلىشقا كىرىشىپ كەتتى.

ئاتىلىق غازى ئۆز يېنىدىكى مەھرەم، ياساۋۇل، يىگىتلەرگە مىرزا ئەھمەد قوشىبېگنى باشلىق قىلىپ سوقۇشقا ئەۋەتتى. ئۇلار شۇنداق جەڭ قىلدىكى، بۇ جەڭنى تەرىپلەپ تۇگەتكىلى بولمايدۇ.

تۇڭگانلارنىڭ تولىسى پىيادە ئىكەن. سوغۇقنىڭ قاتتىقلىقىدىن ئۇلارنىڭ ھالى خاراب بولدى. شۇنداق قىلىپ نۇرغۇن تۇڭگانلار ھالاك بولدى. بۇ جايدا بىر ئېگىز تاغ بولۇپ، بىر-مۇنچە تۇڭگانلار شۇ تاغنىڭ ئۈستىگە چىقىۋېلىپ تۆۋەنگە قارىتىپ ئوق ئاتقىلى تۇردى. يىگىت - سەرۋازلار تۆۋەندىن يۇقىرىغا

كېلىۋاتقان ئەسىرلەشكەر ئابدۇللا پانسات ۋە پەيزى يۈز بېشى باشلىق باتۇر يىگىتلەر بۇ ئارەبسىدە مەكتەپ بالىلىرىغا قاراپمۇ قويماي ئۇلارنى ئاتلىرىغا دەسسىتىپ ئۆتۈپ، شەھەر دەرۋازىسىغا كېلىپ ئوق چىقىرىۋاتقان چاغدا، ئاتىلىق غازىدىن «شەھەرگە كىرمىسۇن»، دەپ ئالمي پەرمان چۈشتى. بۇنىڭ بىلەن شەھەرگە كىرمەي ئاتىسىڭ جىلاۋلىرىنى تارتىپ ئارقىغا ياندى. بىرمۇنچە يىگىت ـ سەرۋازلار تۆگىگانلارنىڭ ئوغۇل ـ قىزلىرىنى ئولجا ئالغانلىرىنى كەن، ئاتىلىق غازى بۇنى كۆرۈپ: «دۇشمەنلىكى بالىلىرىنى نېمە ئۈچۈن تىرىك ئېلىپ چىقتىڭ؟» دەپ غەزەپلىنىپ ئولجا ئالغان يىگىت ـ سەرۋازلارنى ئۆلتۈرمەكە بۇيرۇدى. بالىلارنى بولسا ئۆلتۈرگۈزۈۋەتتى. شۇ باھانە بىلەن گۇناھلىق ۋە گۇناھسىز، چوڭ ـ كىچىك، رەسىدە ۋە نارەسىدە، ئوغۇل ـ قىز بولۇپ ناھايىتى كۆپ تۆگىگانلار قىرىلىپ كەتتى.

بۇ چاغدا داۋۇت خەلىپە يەنىلا ئۇ يېنىجا: «ياقۇپبەگ پادىشاھ باشلىق غالىب قوشۇن شەھەر ئىچىگە كىرسە، خوتۇن، بالا ـ چاقىلىرىمىز قورقۇپ كېتىدۇ. بىز ياقۇپبەگكە ئىتائەت قىلىپ بويسۇنساق، ھەرقانداق يارلىق قىلسا بىجانىدىل قوبۇل تۇتساق»، دەپ ئەلچى چىقاردى. ئاتىلىق غازى ماقۇل كۆرۈپ ئۇلارنىڭ دېگىنىدەك قىلدى.

داۋۇت خەلىپە ئالتۇن ـ كۈمۈش، ئىسىل چاي، چىنە ـ قاچا، تاۋار ـ دۇردۇن قاتارلىق خاقانى چىنىدىن چىقىدىغان گۈزەل ـ نەپىس نەرسىلەر ۋە بارلىق خەزىنە ـ دەپنىلىرىنى تارتۇق قىلىپ ئاتىلىق غازىنىڭ بارگاھى ئالىيلىرىغا چىقاردى. ئەمما ئۆزرە بايان قىلىپ ئۆزى چىقمىدى. ئىتائەت ۋە قوللۇق كەمەرـ لىرىنى بېلىگە مەھكەم باغلىدى. «ئەگەر سىياسەت تېغىدىن ئۆتكۈزمەن دېسىلە، جان ۋە مېلىم جانابىي پادىشاھ ئۈچۈن پىدا بولسۇن ياكى كەمىنە كەمتەر، قېرى قوللىرىغا ئەپۇ قەلىمىنى

سۆرسلە. كەرەملىك پادىشاھ ئىختىيار ئۆز ئىلكىلىرىدە...»، دەپ ئەرز قىلدى. جانابىي ئاتىلىق غازى ئۇنىڭ شۇنچىلىك قىلغىنىغا رازى بولۇپ ئامانلىق بەردى.

ئاتىلىق غازى ئۇرۇمچى تەرەپكە يۈرۈش قىلغاندا، تۇرپان دىكى تۆڭگانلارنىڭ چوڭى شاۋيەنشەينى ئۆزىگە ھەمراھ قىلىپ بىللە ئېلىپ كەلگەنىدى. شاۋيەنشەي بۇرۇن قىلغان گۇناھلىرى ئىگە بەدىلىگە ناھايىتى چوڭ خىزمەت كۆرسەتتى. شۇڭا جانابىي ئاتىلىق غازى ئۇنىڭغا ئۇرۇمچىنىڭ دايەنشەيلىكىنى مەرھەمەت قىلدى ھەم ئالتۇن كەمەر، مىلتىق، ياراق ـ ئەسلىھەلەرنى ئىنئام قىلدى. ئۇرۇمچىگە قۇتۇبى، سانجى، ماناس، ئاۋانچىنىڭ قاتارلىق ئالتە شەھەر قاراشلىق ئىكەن. شاۋيەنشەيگە ھەممىنى قوشۇپ بېرىپ رازى قىلدى. بۇ ئالتە شەھەرنىڭ ھەر بىرىگە دايەنشەي كىمنى لايىق كۆرسە شۇنى يەنشەيلىككە تەيىنلەپ يارلىق چۈشۈردى. يەنشەيلەر دايەنشەينىڭ ئىتائىتىدە بولۇپ، بۇيرۇقىغا بويسۇنۇپ پەرمانبەردارلىق قىلدى.

دايەنشەي: «مەن ئىسلام پادىشاھلىرىنىڭ رەسىم ـ قائىدە ـ دىلىرىنى بىلمەيمەن. جانابىيلىرىنىڭ ھۆزۈرىدىكى مۇلازىم، ئوردا ئەمەلدارلىرىدىن بىرىنى تىلەيمەن. ئۇ كىشى ماڭا قائىدە ـ قانۇنلارنى ئۆگىتىپ تەلىم بەرسە»، دەپ جانابىي ئاتىلىق غازىغا مەلۇم قىلدى. ياقۇبېگ ئۇنىڭ ئەرزىنى قوبۇل كۆرۈپ، مىرزا بېشى زەينىلئابىددىن مەخدۇمنى سالام ئاغىسى قىلىپ تەيىنلەپ دايەنشەينىڭ قېشىدا ئۇرۇمچىدە قالدۇردى. شۇ يىلى ئۇرۇمچىنىڭ سوغۇقى ئادەتتىن تاشقىرى ناھايىتى قاتتىق بولغانىدى، شۇ قىشتا نەنسەندىكى شى شىكۇڭ ھەر كۈنلۈكى ياقۇبېگنىڭ قوشۇنلىرىغا ئۆز ئادەملىرىدىن 100 تۆگە، 50 — 60 ھارۋىدا تاشكۆمۈر يەتكۈزۈپ بېرىپ ناھايىتى كۆپ خىزمەت قىلدى. ئىنسسمۇ چېرىكلىرى بىلەن ئالاھىدە خىزمەتلەرنى كۆرسەتتى. مۇشۇ كۈنـ

چىقاردى. ئەلچىلەرنى كۆزۈپ حوتۇنخان ئۆزى قاراشەھەرگە كېلىشكە ئېھتىيات قىلىپ لاما، گەيگەن* دېگەنلەرنىڭ باشچىلىقىدا بىرنەچچە مەنسەپدارى بىلەن 500 قالماقىنى ئاتلىق غازىنىڭ ھۇزۇرىغا ئەۋەتتى. ئاتلىق غازى كەلگەن قالماقلارنى بىرنەچچە كۈن توختىتىپ چوڭ زىياپەت قىلدى. ھەرخىل ئوقى رىشالە، ھالۋا، قەنت ـ شېكەر بىلەن تەييارلانغان نازۇنېمەتلەر، قوي يېغىدا ئەتكەن پولۇ، شويلا ـ شورپا قاتارلىق ئالدى يېمەك ـ ئىچمەكلەر بىلەن مېھمان قىلدى. قالماقلار ئۈچۈن سېرىق لانكا، سېرىق دابالاردىن قالماقچە تون، كىيىم ـ كېچەك تىكىپ ئۈرۈپ تەييارلاپ قويغانىكەن. ھەممىسىگە تون ـ سەرپايلارنى ئىنئام قىلىپ قايتىپ كېتىشكە رۇخسەت بەردى.

شۇ ئاردا بىرمۇنچە يىگىتلەر بىلەن مۇھەممەت توقسابەنى ئەۋەتىپ خوتۇن خاقانىنى ئەكەلدۈرۈپ باشقا يول بىلەن كورلىغا ئاپىرىپ ئاخۇن چىغانىنىڭ ھويلىسىغا چۈشۈرۈپ شۇ يەردە تۇتۇپ قالدى. خوتۇنخانغا تەمىناتلارنى بەلگىلەپ ئۇنى مۇھاپىزەت قىلىپ ساقلاشنى ھاجى مىرزىغا تاپشۇردى. ئاتلىق غازىنىڭ ھۇزۇرىغا كەلگەن قالماقلار خوتۇنخاننى كورلىغا ئېلىپ كەتكەنلىكىدىن خەۋەرسىز ئۆز يۇرتلىرىغا كەتتى.

شۇ ئەسنادا ئۇرۇمچىدىن خەت كېلىپ: «نەنسەندىكى شى شىكۇڭ نۇرغۇن چېرىك بىلەن ئۇرۇمچىگە بېسىپ كېلىپ دايەنشەي بىلەن ئۇرۇشۇپ، دايەنشەينى ئۆلتۈرۈپ، ئۇرۇمچى شەھىرىنى بۇلاپ ـ تالاپ يەنە ئۆز جايىغا قايتىپ كەتتى»، دېگەن يامان خەۋەر ئاتلىق غازىنىڭ قۇلىقىغا يەتتى. بۇ خەۋەردىن سەل كېيىن جانابىي زەينىلئابىددىن مەخدۇم مىرزا بەشى 50 تەك ئۆگگان بىلەن 30 تۆگە چاي، چىنە قاتارلىق تارتۇق ـ

---

* يەنى گېگەن.

پەشكەشلەرنى ئەكىلىپ ئاتىلىق غازىنى زىيارەت قىلىپ پاتمە ئوقۇدى.

مەزكۇر مىرزا بەشى زەينىلئابىددىن مەخدۇم، دايەنـ شەي تەرىپىدىن شى شىكۇگىغا ئەلچى بولغان ۋە شى شىكۇك ئانچە ماقۇل تۇتمىغانىكەن. مىرزا بەشى زەينىلئابىددىن مەخدۇم شى شىكۇگىنىك ئالدىدىن يېنىپ كەلگەندىن كېيىن: «ماڭا ئۇرۇمچىنىك ئابى ـ ھاۋاسى ياقمىدى، ئاتىلىق غازىنىك خىزمەتلىرىگە تارتۇق ـ پەشكەشلەرنى ئېلىپ بارغاچ دۇئا ـ پاتمە ئوقۇپ يانسام»، دەپ دايەنشەيدىن رۇخسەت ئېلىپ سوۋغا ـ سالاملار بىلەن يولغا چىقىپ ئىككى كۈندىن كېيىن ھېلىقى ۋەقەلەر يۈز بېرىپتۇ. ۋەقەدىن مىرزا بەشىنىك خەۋىرى يوق ئىكەن. جانابىي ئاتىلىق غازى ئۇرۇمچىدە دايەنشەي بىلەن شى شىكۇگىنىك ئوتتۇرىسىدا بولغان ۋەقەلەرنى مىرزا بەشىغا مەلۇم قىلىدى. تەگرىم ئۆز قۇدرىتى بىلەن زەينىلئابىددىننى مۇھاپىزەت قىلىپ، بىر باھانە ـ سەۋەب بىلەن خەتەردىن ساقلاپ سالامەت قايتىپ كېلىشكە نېسىپ قىلغانلىقىغا شۈكرىلەر بەجا كەلـ تۇردى. مىرزا بەشى زەينىلئابىددىن مەخدۇم موللا، ئەخلاق ـ پەزىـ لەتلىك، شائىر، ئىش بىلەرمەن، بىرنەچچە خان ـ پادىشاھلارنىك ھۆزۈرىدا مىرزا بەشى بولۇپ كۆپ ئىززەت ـ ئابروي تاپقان، ئاتىلىق غازىنىك ھۆزۈرىدىمۇ قەدىر ـ قىممىتى ئۇستۇن، كاتتىبات ئىشلـ رىدا لايىقەتلىك كىشى ئىدى، ئۆزىنىكا تەبئىي ئەقىل ـ پاراسىتى ۋە زېھىن ـ ئىدراكىنىك قۇۋۋىتى بىلەن «دىۋان فۇزۇلى» نىك ئۇسلۇبىدا مەھجۇرى* تەخەللۇسى بىلەن بىر توم شېئىرىي دىۋان يېزىپ چىققانىدى. دىۋانىنىك مەزمۇنىغا نۇرغۇن پەند ـ نەسىھەت،

---

* مەھجۇرى ـــ بۆلۈنۈپ كەتكەن، ئاجرالغان، ئايرىلىپ كەتكەن دېگەن مەنىدە.

هەقىقەت، ماڭارىپ ۋە مەرىپەتلەر كىرگۈزۈلگەنلىكى ئۈچۈن بۇ ئەسەر ھەممە پەزىلەتلىك كىشىلەرنىڭ يىغىلىش سورۇنلىرى ۋە مەركە ـ ئولتۇرۇشلىرىدا ئوقۇلاتتى. ئىشتىكۈچى ۋە كۆرگۈچىلەر ھەيرانلىق چىشلىرىدا تەئەججۇپ بارماقلىرىنى چىشلىشەتتى. مىرزا بېشى زەينىلئابىددىن مەخدۇمنىڭ پەزىلىتى ئۇنىڭ شېئىر، ۋەزىن، قاپىيىلىرىگە ئىنساپ كۆزى بىلەن نەزەر سالسا ئاندىن مەلۇم بولىدۇ. تۆۋەندىكى مىسرا مەزكۇر دىۋاندىن بىر پارچىدۇر:

نەزىم

گەر نەسىب ئولسا بۇ مەھجۇرە تەۋاڧى كەئبە،
باش ئۇرۇپ ئۆتكەن ئىشنە تەۋبە تەزەررۇئەيدەلىم*

جانابىي ئاتىلىق غازى: «ئۇرۇمچى يۇز ئۆرۇپ ئىتائىتىمىزدىن چىقسا، لەشكەر ئەۋەتىپ ئىككىنچى قېتىم ئىتائەت قىلدۇرۇپ بۇيرۇقىمىزغا كىرگۈزگىلى بولىدۇ. دايەنشەي ئۆلۈپ كەتسە يەنە بىر تۇغقانىنى دايەنشەي قىلىپ تەيىنلەپ يارلىق چۈشۈرسەك دايەنشەي بولۇپ كېتىۋېرىدۇ. ئەمما سىز مىرزا بېشىغا خەتەر يەتسە سىزدەك كىشىنى تاپقىلى بولمايتتى» دەپ، مىرزا بېشىغا كۆپ مېھرىبانلىق كۆرسىتىپ ئېھسانلارنى مەرھەمەت قىلدى.

جانابىي ئاتىلىق غازى قاراشەھەر ۋە كورلىلاردا ئۈچ

---

* ئەگەر (تەگرىم) مېنى كەئبىنى تاۋاپ قىلىشقا مۇيەسسەر قىلسا، ئۆتكۈزگەن گۇناھلىرىمغا بېشىمنى ئۇرۇپ تۇرۇپ توۋا قىلىپ يىغلايتتىم.

ئايدەك تۇرۇپ قالدى. ئاندىن چوڭ ھەشەمەتلەر بىلەن قوزغىلىڭ ئەركسان دۆلەتلەر بىلەن ئاقسۇغا يېتىپ كېلىپ يېگىمدىن بىنا قىلغان ئالمي ئوردىغا چۈشۈپ ئورۇنلاشتى. بۇ ئوردا پەرغانە ۋىلايىتىدىكى خانلارنىڭ ئوردىلىرىغا ئوخشىتىپ ياسالغانىدى. ئاتىلىق غازى يېڭى ئوردىدىن رازى بولۇپ، ئىش بېشى نىياز باقى ۋە قالغان ئۇستىلارغا نۇرغۇن ئىنئام ۋە مۇكاپاتلارنى بەردى. بۇ تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 1288 - يىلى * ياز پەسلىنىڭ ئاخىرى ئىدى.

10

جانابىي ياقۇپبەگ ئاتىلىق غازىنىڭ پەرمانى بىلەن ھېكىمخان تۆرەم ئۈرۈمچىنى تۇڭگانلىرىنىڭ ئۈستىگە لەشكەر تارتقانلىقى ۋە ياقۇپبەگ ئۆز پەرزەنتى بېكقۇلىبەگنى يارەدەم ئۈچۈن ئارقىسىدىن ئەۋەتكەنلىكى؛ ھېكىمخان تۆرەم مەقسەت گۈلىنى قولغا كەلتۈرۈپ قايتىپ، كېلىپ بارگاھىنى تاۋاب قىلغانلىقى

جانابىي ئاتىلىق غازى ئاقسۇغا يېتىپ كېلىپ سەلتەنەت لىك ئوردىدىكى پادىشاھلىق تەختىگە چىقىپ ئولتۇردى. ئاقسۇغا ئىككى مەنزىل قالغانىدا كورلىدىكى ھاجى مىرزىدىن: «بىر كېچىدە ياراق - ئەسلىھەلەر بىلەن قورالسلانغان 2000 دەك قالماق كورلىغا بېسىپ كىرىپ سوقۇشۇپ 200 چە ئادەمنى ئۆلتۈرۈپ خوتۇنخانىنى ئەپقېچىپ كەتتى»، دېگەن مەزمۇندا مەلۇمات كەلدى. ۋەقە مۇنداق بولغانىدى: ھاجى مىرزا قالماق-

---

* ھىجرىيىنىڭ 1288 - يىلى مىلادىنىڭ 1871 - 1872 - يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.

لارنىڭ يامان نىيىتىنى بىلىپ قېلىپ قالماقلار كېلىدىغان يول ۋە تاغ جىلغىلىرىنى توسۇش ئۈچۈن ئادەم ۋە يىگىتلىرىنى ئېلىپ، 30 يول يىراقلىقتىكى «قالقمان» دېگەن مەنزىلگە چىقىپ ياتقانىكەن. قالماقلار باشقا يول بىلەن كورلىغا كېلىپ خوتۇنخانىنى ئېلىپ كېتىپتۇ.

يەنە بىر ۋەقە، نەنسەندىكى شى شىكۇڭ لەشكەر تارتىپ ئۇرۇمچىگە بېرىپ دايەنشەيىنى ئۆلتۈرۈپ، بۇلاپ ـ تالاپ چىقىپ كەتكەنلىك خەۋىرى ئاتىلىق غازىنىڭ قۇلىقىغا يەتكەنىدى. بۇ ۋەقەنىڭ سەۋەبى مۇنداق ئىدى: سۇ يەنشەي بىلەن شى شى كۆڭنىڭ ئارىسىدا قەدىمدىن تارتىپ ئاداۋەت بار ئىدى. شى شى كۆڭنىڭ نۇرغۇن چېرىكلىرىنى ئاپىرىپ ئاتىلىق غازىغا ياردەم بېرىپ خىزمەت كۆرسىتىشتىكى غەرىزى؛ سۇ يەنشەيىنى يوقىتىش ئىكەن. ئىش ئۇنىڭ مۇددىئاسىدەك بولماي ئاتىلىق غازى شاۋيەنشەيىنى ئۇرۇمچىگە دايەنشەي قىلغانلىقى ئۈچۈن شى شى كۆڭنىڭ ھەسەت ۋە دۇشمەنلىكى تېخىمۇ ئاشقانىكەن. يەنە بىرى، چانىبي ئاتىلىق غازى شى شىكۆڭدىن 10 مىڭ تاغار ئاشلىق ئېلىپ دايەنشەيگە مەرھەمەت قىلغانىدى. شى شىكۇڭ دايەنشەيىنى «ئاشلىقنى ھازىر بېرىسەن»، دەپ قىستىدى. دايەنشەي: «ھازىر پۇقرالارنىڭ قولىدا ئاشلىق يوق. خامان ئالغاندا بېرەي»، دېسە ئۇنىماي ئىككى ئوتتۇرىدا ئۇرۇش ـ جېدەل يۈز بەرگەنىكەن.

بۇ چاغدا ئاتىلىق غازى كۆچادىكى نارمۇھەممەد پەرۋانىچىنى ئەمىر لەشكەر دەرىجىسىدە 1500 يىگىتنى بىلەن، كورلىدىكى ھاجى مىرزىنى 500 يىگىتنى بىلەن ئۇرۇمچىگە بېرىشقا پەرمان چۈشۈردى. كورلىغا شۇ يەرلىك تاشلان قازىبەگنى ھاكىملىققا تەيىنلىدى. تۇرپاندىكى ھېكىمخان تۆرەمگىمۇ ئۇرۇمچىگە يۈرۈش قىلىش ئۈچۈن پەرمان قىلدى.

هېكمىخان تۆرەم، نارمۇھەممەد پەرۋانىچى، ھاجى مىرزا، مەھمۇدبەگ ئۆرگەنجى، ھەيدەر قۇل دادخاھ قاتارلىقلار 8000 ئادەم بىلەن ئۇرۇشچىگە يېتىپ كەلدى.

ئۇرۇشچىدىكى تۈركمانلار دايەنشەي ئۆلكەندىن كېيىن ئوغلى تالىپ ئاخۇننى ئۆزلىرىگە چوڭ قىلىپ ئۇنىڭ ئەمرى-پەرمانلىرىغا بويسۇنۇپ تۇرغانىكەن، جانابىي ئاتىلىق غازىدىن تالىپ ئاخۇننىڭ نامىغا دايەنشەيلىك مەنسەپ ئۇچۇن يارلىق كەلگەنىدى. ھېكمىخان تۆرەم باشلىق سەركەردىلەر بىلەن تۈركمانلار كېڭەش - مەسلىھەت قىلىشىپ ئىتتىپاق بولۇپ شى شىكۇگدىن ئىنتىقام ئېلىش قارارىغا كەلدى ۋە قوشۇنلارنى باشلاپ نەنسەندىكى خىتايلارنىڭ ئۇستىگە بېرىپ جەڭگە كىرىشىپ كەتتى. خىتايلار تەڭ كېلەلمەي، كىچىك نەنسەننى تاشلاپ چوڭ نەنسەنگە قېچىپ كەتتى. ھېكمىخان تۆرەم باشلىق سەركەردىلەر نەنسەندە تۇرۇپ، بولغان ۋەقەنى جانابىي ئاتىلىق غازىغا مەلۇم قىلدى. ئاتىلىق غازىدىن: «نەنسەندىكى خىتايلار قاچقان بولسا كارىگلار بولمىسۇن. ئەمدى ئۇرۇشچىگە كىرىپ قىشنى شۇيەردە چىقىرىگلار»، دېگەن جاۋاب كەلدى.

بۇ كەچكۈز پەسلى ئىدى. پەرمانغا بىنائەن غالىب قوشۇن ئۇرۇشچىگە كەلسە، تۈركمانلار تالىپ ئاخۇن دايەنشەينى بىر ئۆيگە قاماپ قويۇپ، داۋۇت خەلىپە لاۋ رىنجانى ئۆزلىرىگە باش قىلىۋاپتۇ. شۇڭا ھېكمىخان تۆرەم باشلىق غالىب قوشۇنى ئۇرۇشچىگە كىرگۈزمىدى. ئىككى ئوتتۇرىدا ئۇرۇش بولۇپ ئاخىر تۈركمانلار غالىب كەلدى. ئەھۋالنى ئاتىلىق غازىغا مەلۇم قىلىپ دەرھال مەلۇمات ماڭدۇردى. ئەمما قوشۇن ئىچىدىكى پەيزى يۇز بېشى، ئاسرانقۇل قىپچاق ۋە تاغايى قەرشىلار باتۇرلۇقتا رۇستەمنى داستان ۋە سامى نەرىماندىن زىيادە

قەھرىمانلىقلارنى كۆرسەتتى. ئەگەر بۇ باتۇر پالۋانلار بولمىغان بولسا، قوشۇن ئىچىدىكى چوڭ ـ كىچىك ھەممىسىنىڭ جېنىنى ساقلاپ قېلىش ئاسان ئەمەس ئىدى.

مەلۇمات جانابىي ئاتىلىق غازىنىڭ ھۇزۇرىغا يېتىپ بارغان ھامان، ئاقسۇدىكى ئۆمەرقۇل دادخاھ ئەمرلەشكەر ۋە ئەزىم قۇل پانسات باشچىلىقىدىكى 7000 لەشكەرنى ھېكىمخان تۆرەم ۋە نارمۇھەممەد پەرۋانىچىلارغا ياردەم بېرىش ئۈچۈن دەرھال ئاتلىنىشقا يارلىق چۈشۈردى. بۇلار يېتىپ بېرىپ تۈڭگانلار بىلەن ئۇرۇشۇپ داۋۇت خەلىپە لاۋ رىنجانىڭ پايتەختى ئۇرۇمچىنى قولغا كىرگۈزدى. داۋۇت خەلىپە بىرمۇنچە تۈڭگانلار بىلەن قېچىپ چىقىپ ماناسقا جېنىنى جايلىدى.

جانابىي ئاتىلىق غازى ئاقسۇدا توققۇز ئايدەك تۇرۇپ ئاندىن پايتەختى قەشقەرگە قايتتى.

شۇ ئەسنادا لاۋ رىنجا داۋۇت خەلىپە ماناستىن نۇرغۇن چېرىكنى باشلاپ كېلىپ ھېكىمخان تۆرەم، نارمۇھەممەد پەرۋانىچى، يېڭىدىن كەلگەن ئەمرلەشكەر باشلىق ھەممە قوشۇننى ئۇرۇمچى شەھىرىنىڭ ئىچىگە قامىۋالدى. ئۇرۇمچى ۋە ئۇنىڭغا قاراشلىق ئالتە شەھەردىكى تۈڭگانلارنىڭ لاۋ رىنجا داۋۇت خەلىپىگە ئەقىدە ـ ئىخلاسلىرى ناھايىتى زىيادە ئىكەن. 16 مىڭ تۈڭگان جەم بولۇپ كېلىپ ئۇرۇمچى شەھىرىنى قورشاپ تۆت ئاي قامال قىلىپ ئاتىلىق غازىنىڭ لەشكەرلىرىنى شەھەر-دىن تاشقىرى چىقارمىدى. ئەمما قامالدا قالغانلار تۇرلۇك ئىلاج ۋە تەدبىرلەرنى قوللىنىپ، بولۇۋاتقان ئەھۋاللاردىن ئاتىلىق غازىنى خەۋەردار قىلدى. ئاتىلىق غازى ئۆزىنىڭ مېھرىبان پەرزەنتى، دىل رىشتىسى بېكقۇلىبەگنى باش قىلىپ مۇھەممەد كېرىم دادخاھ، ئىلىبەگ پانسات، مۇھەممەد سەيىت پانسات، نورۇز پانسات، خالمان پانساتلارنى قوشۇپ 5000 يىگىتنى،

تۆره قۇل ۋە مۇھەممەد رېھىم پالۋانلارنى باش قىلىپ 2000 سەرۋازنى، ئۆمەرخان ئىشانغا تۆت چوڭ توپنى بېرىپ ھەممىسىنى قوشۇپ ئۇرۇمچىگە ماڭدۇردى.

بېكقۇلىبەگ دۆلەت ئىشلىرىنى ۋە لەشكەرلەشتۈرۈش تەرتىپىنى جانابىي ئاتىلىق غازىنىڭ قانۇن - قائىدىلىرى بويىچە تەييارلاپ سەپ - سەپ بولۇپ داغدۇغا بىلەن توقسۇنغا يېتىپ باردى. توقسۇننىڭ ھاكىمى جاھان دادخاھ سوۋغا - سالاملار بىلەن ئالدىغا چىقىپ قونالغۇلارنى تەييارلاپ كۈچ - قۇدرىتىنىڭ يېتىشىچە خىزمەتنى قىلدى. جانابىي بېكقۇلىبەگ بەش كۈن ئارام ئېلىپ، ئۇ تەرەپنىڭ ھال - ئەھۋالىدىن تولۇق خەۋەردار بولۇپ ئاندىن ئۇرۇمچى تەرەپكە ئاتلاندى.

داۋانچىڭلىقلارمۇ ئاتىلىق غازىدىن يۈز ئۆرۈپ داۋۇت خەلىپە لاۋ رىنجاغا ئىتائەت قىلغانىكەن. داۋانچىڭنى ئالماي تۇرۇپ ئۇرۇمچىگە بېرىش مۇمكىن ئەمەس ئىدى. ئائىلاج داۋانچىڭنى قولغا ئېلىش جېڭىنى قىلىشقا مەجبۇر بولدى. قىرىق كۈن ئۆتكەندە ئاندىن غەلىبە شامىلى ناماياں بولۇپ، مەقسەت گۈللىرى بېكقۇلىبەگنىڭ قولىغا كەلدى. تۈڭگانلاردىن 1500 دىن كۆپرەك ئادەم يوقىتىلدى. يىگىتلەردىن 200 چىسى ئۆلدى، بىرنەچچىسى يارىدار بولدى.

داۋانچىڭ ئېلىنغاندىن كېيىن ئۇلار ھېكىمخان تۆرەم ۋە نارمۇھەممەد پەرۋانچىلارغا يارەدەم بېرىش ئۈچۈن يۈرۈش قىلىپ ئۇرۇمچىگە يېتىپ باردى. بېكقۇلىبەگ شەھەرنىڭ تېشىدىن ھېكىمخان تۆرەم ۋە پەرۋانچىلار شەھەرنىڭ ئىچىدىن ھەربىكەت قىلدى. قاتتىق جەڭ ۋە سوقۇشلار بولدى. ئاخىر ياقۇپبەگ قوشۇنى غالىب كېلىپ تۈڭگانلارنى مەغلۇپ قىلدى. بۇ تارىخىي

ھىجرىيىنىڭ 1289 - يىلى① ئىدى. 15 مىڭدىن ئارتۇق تۈركگان ھالاك بولدى. 1000 دەك يىگىت چىقىم بولدى. 400 چىسى يارىدار بولدى. بۇ ئۇلۇغ غەلىبە خەۋىرىنى «پەتھنامە»① قىلىپ ياقۇپبەگنىڭ دەرگاھىغا ئەۋەتتى. جانابىي ئاتىلىق غازى ھېكىمخان تۆرەم باشلىق ھەممىسىگە تون ـ سەرۇپاي، تەڭگە ـ تىللا، ئات ـ ياراق ئىنئام قىلدى.

قوشۇن ئۇرۇمچىدە قامىلىپ تۇرغانكۈنلەردە يىگىتلەر-نىڭ ئەھۋالى ناھايىتى ناچار بولۇپ كۆپ قىمىنچىلىقلارنى تارتتى. قىممەتچىلىكمۇ چېكىگە يەتتى. بىر جىڭ نانىنى بىر سەر كۈمۈشكە ئالدى. ھەتتا ئۇنىڭغىمۇ تېپىلمىدى. ئاتلارغا تامنىڭ سۇۋاقلىرىنى سويۇپ، سۇدا يۇيۇپ سامىنىنى ئايرىپ بەردى. بۇنىڭ بىلەنمۇ ئىلاج بولماي ئاتلار ئۆلدى.

ئۇرۇمچى قولغا كىرگۈزۈلگەندىن كېيىن، بېكقۇلىبەگ ھېكىمخان تۆرەمگە ئۆز ۋەتىنى تۇرپانغا قايتىپ كېتىشكە رۇخسەت قىلدى.

بېكقۇلىبەگ قالغان ئەمىر لەشكەر، پانساتلار بىلەن ئىككى ئاي ئۇرۇمچىدە تۇرۇپ، ئۇنىڭدىن كېيىن كومادىغا③ ئاتلاندى. كومادىدا جەڭ ۋە ئۇرۇشلار بولدى. بۇ ئۇرۇشتا خالىسباي پانساتقا ئوق تېگىپ شېھىت بولدى. تۈركگانلار ئاقىۋەت تەڭ كېلەلمەي تارتۇق ـ پىشكەشلەر بىلەن چىقىپ ئەمر ـ پەرمان-لارغا بويسۇنىدىغانلىقلىرىنى بىلدۈرۈپ ئامانلىق تىلىدى. بېكقۇلىبەگ قوبۇل كۆرۈپ يۇرتلىرىنى ئۆزلىرىگە بېرىپ بىر-

---

① ھىجرىيىنىڭ 1289 - يىلى مىلادىنىڭ 1872 - 1873 - يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.

② پەتھنامە ـــ غالىبىيەت خېتى، خۇش خەۋەر يەتكۈزۈش خېتى.

③ يەنى گۈمۈدى، ھازىرقى مىچۇەن ناھىيىسى.

نەچچە كۈنددىن كېيىن قايتتى.

بۇ كۈنلەردە جانابىي ئاتىلىق غازى قەشقەردىن مەرغىلان-لىق يەھيا يۈز بېشىنى مۇلايىم، شېرىن سۆزىن، قەنت-ناۋاتتەك تاتلىق گەپلەر بىلەن يېزىلغان خەت ۋە سوۋغاتلار بىلەن ئەلچى قىلىپ ماناستىكى داۋۇت خەلىپە لاۋ رېنجانىڭ ئالدىغا ئەۋەتكەنىدى. يەھيا يۈز بېشى داۋۇت خەلىپىنىڭ ئالدىغا بېرىپ ئەلچىلىك رەسمىيەتلىرىنى بەجا كەلتۈردى. ئەمما لاۋ رېنجا ئەنجانلىقلارنىڭ گەپ - سۆزلىرىنى ئاڭلىمايمەن، ئەلچىسىنىمۇ كۆرمەيمەن، دەپ غەزەپ ئاچچىقى ۋە جاھىل-لىقىدىن يەھيا يۈز بېشىنى دارغا ئاستى. بىللە بارغان ئۇچ ئادىمىنى يوقاتتى. ئاتىلىق غازى داۋۇت خەلىپىنىڭ بۇخسىل قىلمىشلىرىنى ئاڭلاپ، غەزىپى ئۆرلەپ ئاللابەگ پانسات، ھىساممىدىن پانسات، ئاخۇن پانسات، باقى پانساتلارنى باش قىلىپ 2000 لەشكەرنى ماناسقا ماڭدۇر-دى. بۇلار يېتىپ بېرىپ بېكقۇلىبەگكە ئۇچرىشىپ ئۇلار بىر-لىكتە ئاتىلىنىپ ماناسقا يېتىپ بېرىپ شەھەرنى مۇھاسىرە قىلدى ۋە جەڭلەر بولدى. ئۇلار نەچچە قېتىم مەغلۇپ، نەچچە قېتىم غالىب بولۇپ ئۇرۇشتى. ئاقىۋەتتە ماناسمۇ ئېلىنىدى. شۇ كۈنى داۋۇت خەلىپە زەھەر يەپ ئۆز جېنىنى ئۆزى ئەزرائىلغا تاپشۇردى. پۇتۇن مال - مۈلكىنى غالىب قوشۇن تاپشۇرۇۋالدى. بۇ ئۇرۇشتا 300 دىن كۆپرەك يىگىت ئۆلدى. 2000 دىن ئارتۇق تۈركگان يوقىتىلدى.

تۈركگانلارنىڭ شەھەرلىرى ئىككىنچى قېتىم ياقۇبېگ ئاتىلىق غازىغا تەۋە بولدى. ئۇرۇمچىگە تەۋە ئالتە شەھەر-دىكى پۇتۇن تۈركگانلارنى چوڭ - كىچىك، باي - كەمبەغەل دەپ ئايرىماي ھەممىسىنى بىر - بىرلەپ خەتلەپ، بايلىرىغا 1000 سەردىن كۈمۈش، ئۇنىڭدىن تۆۋەنرەكلىرىگە 800 سەر، ئەڭ

كەمبەغەلىگە 10 سەردىن كۆمۈش سېلىپ زورلۇق بىلەن يىغۋالدى. شۇنىڭدىن كېيىن ھەممە تۆڭگانلار ئاجىز ۋە خارابلىققا يۈز تۇتتى.

بېكقۇلىبەگ كەنجى ئاخۇن دېگەن بىر سالا تۆڭگانىنى ھەممە تۆڭگانلارغا دايەنشەي قىلىپ، ئۇرۇمچى ئالتە شەھەر تۆڭگانلىرىنى شۇنىڭغا تاپشۇرۇپ بۇ تەرەپنىڭ ئىشلىرىنى سەرەمجان قىلىپ ھەممە غالىب قوشۇنلار بىلەن تۇرپانغا قايتتى. تۇرپاندىكى مازار ـ ماشايىخ، شېھىتلەرگە قۇرئان شېرىپنى خەتمە قىلدۇرۇپ، ئاجىز ـ بىچارە، كەمبەغەللەرگە نەزىر ـ چىراق، سەدىقىلەرنى بېرىپ دۇئاسىنى ئالدى.

كورلا ھاكىمى ھاجى مىرزا بىمپەرۋالىق قىلىپ قالماقلارنىڭ خانى خوتۇنخانىنى قولىدىن چىقىرىپ قويىدى ۋە بىرنەچچە ئادەملەر زايە بولدى. بۇ گۇناھلىرىنى گەدىنىگە قويۇپ كورلىنىڭ ھاكىملىقىدىن ئېلىنىۋېتىپ قەشقەرگە ئاپىرىپ ئۇچ يىل توختىتىپ قويدى. كورلىغا نىياز مۇھەممەد توقسابەنى ھاكىم قىلدى. ياقۇبېگ نارمۇھەممەد پەرۋانچىنى كونا سىپاھ دەپ قاراپ ئىلگىرى ھېكىمخان تۆرەم ئىككىسىنى ئۇرۇمچىگە بۇيرۇغاندا نارمۇھەممەد پەرۋانچىنى ئەمر ـ لەشكەر دەرىجىسىدە قىلىپ، مۇھىم ئۇرۇش ۋاقىتلىرىدا ھېكىمخان تۆرەمنى نارمۇھەممەد پەرۋانچىنىڭ ئەمرىگە بويسۇنۇشنى بەلگىلەپ پەرمان چۈشۈرگەنىدى. ئۇرۇمچىگە بارغاندىن كېيىن نارمۇھەممەد پەرۋانچى دايەنشەينىڭ ئوغلى تالىپ ئاخۇندىن بىر مۇنچە نەقدىنە * ئالتۇن ـ كۈمۈشلەرنى مەخپىي ئېلىپ جانابىي ئاتلىق غازىغا، «تالىپ ئاخۇننى ئۇرۇمچىگە دايەنشەي قىلىپ بېرىلسە، تۆڭگانلار تالىپ ئاخۇننى خالايدىكەن»، دەپ

---

* نەقدىنە ـــ نەقپۇل، ئالتۇن ـ كۈمۈش مەنىسىدە.

ئەرز بەرگەنىلىكىنى تالىپ ئاخۇننى دايەنشەي قىلىپ يارلىق چۈشۈرگەنىدى. ئەمما تۈگكانلارنىڭ چوڭلىرى تالىپ ئاخۇنغا ئىتائەت قىلىشنى نومۇس بىلىپ ئىككىنچى قېتىم داۋۇت خەلىپەنى ئۆزلىرىگە باش قىلىپ ئاتلىق غازىغا ئىتائەت قىلىشتىن باش تارتقانىكەن. شى شىكۆنىگىمۇ سۈيەنشەيگە قەدىمدىن تارتىپ ئاداۋىتى بولغانلىقتىن ئاتلىق غازى تۇرپاندا سۈيەنشەي بىلەن سوقۇشۇۋاتقان چاغدا تۇرپانغا بېرىپ ئاتلىق غازىغا ياردەم بېرىپ خىزمەت كۆرسەتكەنىدى. بۇ ۋەقەدىن كېيىن قىلىپ ئۆتۈلدى.

چوڭ - كىچىك پۈتۈن نۇگكانلارنىڭ داۋۇت خەلىپە لاۋ رىنجاغا بولغان ئەقىدە - ئىخلاسلىرى ھەددىدىن زىيادە ئىدى. نارمۇھەممەد پەرۋانىچى داۋۇت خەلىپىنى تۈگكانلارغا چوڭ قىلىپ بېرىلسە، دەپ ئەرز قىلغان بولسا، ئاتلىق غازى يارلىق چۈشۈرۈپ داۋۇت خەلىپە تۈگكانلارغا باشلىق بولغان بولسا، بۇ جەدەل - ماجىرالارنىڭ بولماسلىقى مۇمكىن ئىدى. بىگىت ۋە تۈگكانلارنىڭ خۇنلىرىمۇ تۆكۈلمەس ئىدى. جانابىي ئاتلىق غازى، بۇ ئەھۋاللارنى بىلىپ، نارمۇھەممەد پەرۋانىچىغا كايىپ قەشقەرگە ئاپىرىپ سوغۇق ئۆيگە سولاپ قويۇپ مۇزلىتىپ ئۆلتۈردى. كۆچاغا ئامىلخان تۆرەمنى ھاكىم قىلدى. ئۇرۇمچى ۋە ماناسلاردا باتۇرلۇق كۆرسەتكەن ئاسرانقۇلىنى پانسات قىلدى. تاغايى قەرشىنى ياساۋۇللارغا يۈز بېشى قىلدى. پەيزى يۈز بېشى ئۆزبەنىڭ پانساتى مەھمۇد ئۆرگەنچىگە گەدەنكەشلىك قىلغانىكەن، شۇنىڭ ئۈچۈن كايىپ مۇز داۋانغا كەلگەندە ئەمىلدىن بوشاتتى، پەيزى يۈز بېشى مۇز داۋانىدىن قاچقانىدى، تۈتتۇرۇپ كېلىپ گۈناھلىرىنى گەدىنىدە قويۇپ شۇ يەردىلا يوقاتتى. ئۇرۇمچىنى كەنجى ئاخۇنغا تاپشۇردى. يۈسۈپ ئاخۇن تۈگكانىنى بىگىتلەرگە ياساۋۇل بېشى قىلىپ تەيىنلىدى. ئۇرۇمچى كوناشە -

هەرگە تۇردى قۇلى دادخاهنى ئەمىرلەشكەر قىلىپ تۆت پانسات بىلەن 1000 يىگىتنى قويدى. تۆت پانسات ھەربىرلى نۆۋەت بىلەن ئالمىشىپ تۇردى. تۆگانلار تىنچلىق ۋە خاتىرجەملىك بىلەن بۇز ھۇنەر - كەسىپلىرىگە مەشغۇل بولدى. بۇ چاغ تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 1290 - يىلى* ئىدى.

جانابىي بېكقۇلىبەگ غەلىبە بىلەن پايتەخت قەشقەرگە قايتىپ ئاتلىق غازى بىلەن كۆرۈشتى. تۆگانلاردىن ئولجا ۋە ئالۋانغا ئالغان يامبۇ، كۈمۈش، چىنە، چاي قاتارلىق ئېسىل مالارنى بىرمۇ بىر تىزىملاپ دۆلەتلىك خەزىنىگە تاپشۇرۇپ بەردى. تۆگانلارنىڭ شەھەرلىرىدە بولغان ۋەقەلەرنى ياقۇبېگكە تەپسىلىي مەلۇم قىلدى. ئاتلىق غازى خۇرسەن بولۇپ ماختاپ ئاپىرىنلار ئوقۇدى. بېكقۇلى بەگنى پۈتۈن غالىب قوشۇننىڭ ئۇستىگە ئەمىرلەشكەر، ئەمىرلىئۇمرا قىلدى. قالغان ئەمىر لەشكەر، پانسات، يىگىت، سەرۋازلارغىمۇ ئۆز لايىقىدا ئىنئاملار قىلىپ ھەممىنى خۇرسەن ۋە رازى قىلدى. بۇنىڭ شۈكرانىسىگە چوڭ توي قىلىپ ئۆلىما، سەيىد ئەمىرلەشكەر، پانسات، يىگىت - سەرۋاز، پۈتۈن ئاھالە، پۇقرا، بارلىق غەربىب - غۇرۋالارغا تون - سەرۋاي، تىللالارنى بەرىپ، تۇل خوتۇن - يېتىم ئوغۇللارغا نەزىر - چىراق، سەدىقىلەرنى بەرىپ بىرنەچچە قارىيلار خەتمە - قۇرئان قىلىپ، بۇلارنىڭ ساۋابىنى ئەرۋاھلارغا بېغىشلىدى.

ئاتلىق غازى دەسلەپ تۇرپان، ئۇرۇمچىلەرنى ئېلىپ ياندى. ئىككىنچى قېتىم بېكقۇلىبەگ بەرىپ يېڭىباشتىن بويسۇندۇردى. بۇ ئاردا تولۇق ئۇچ يىل ۋاقىت ئۆتتى. نۇرغۇن خەزىنە - دەپىنە بايلىقلارغا زىيان بولدى. بۇ شەھەرلەرنىڭ باج - خىراجلىرى يەتمىدى. بولۇپمۇ نۇرغۇنلىغان قىممەت باھالىق كاتتا

---

* ھىجرىيىنىڭ 1290 - يىلى مىلادىنىڭ 1873 - 1874 - يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.

ئارغىماق، ئاتلار ھالاك بولىدى. قىممەتچىلىك بولۇپ كېتىپ يىگىت ـ سەرۋازلار ئات كۆشىنى يېگەنلىكتىن، قورساق ئاغرىقىغا گىرىپتار بولۇپ ئىچى سۈرۈش سەۋەبى بىلەن بىرمۇنچىسى ئۆلدى. تۆگىگانلاردىن قەھرىمانلارنىڭ تىغى، پادىشاھنىڭ سىياسىتى، بەلكى قۇدرەتلىك تەڭرىنىڭ ئىرادە ـ تەقدىرى بىلەن 200 مىڭدىن كۆپرەكى پالاكەت دەرياسىغا غەرق بولۇپ، ئۇ دۇنيانىڭ بازىرىنى ئاۋات قىلدى.

ئۇيغۇش ۋاقتىدا ئۆلۈپ كەتكەن چوڭ ـ كىچىك، ئوغۇل ـ قىز نارەسىدە بالىلارنىكىمۇ ھېسابى يوق. خىتاي، قالماق ۋە تۆگىگاداڭلارنىڭ بالىلىرىنى سودىگەرلەر ئولجا تەرىقىسىدە ئەسىر ئالدى. بەزىلىرىنى ئاتا ـ ئانىلىرى ئازغىنا ئاش ـ ئوزۇق، دەن ـ توقاچقا ساتتى. بەزىلىرىنى قورسىقىنى بېقىپ خىزمىتىگە سېلىش ئۈچۈن كىشىلەرگە بىكارغا بەردى. مۇسۇلمانلار ئۇلارنىڭ قىزلىرىنى چوڭ قىلىپ ئۆز ئەمرىگە ئالدى ياكى بىرىگە نىكاھ قىلىپ قويدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇلغان بالىلار چوڭ بولۇپ ئادەم قاتارىغا كىرىپ مۇسۇلمانلار بىلەن ئارىلىشىپ كەتتى. بۇ بالىلارنى مەكتەپكە بېرىپ ئوقۇتۇپ خەت ـ ساۋادىنى چىقىرىپ موللا قىلدى. بەزىلىرىنى ھۈنەرگە بېرىپ كەسىپدار قىلدى. بەزىلىرى مۇرەتتەپ قاردى بولۇپ كامالەتكە يەتتى.

شۇ چاغلاردا بۇ ئالتە شەھەردىكى ھەربىر ئادەمنىڭ ئۆيىدە يېڭى مۇسۇلمان بولغان خىتاي، قالماق، تۆگىگانلارنىڭ بالىلىرىدىن تۆت ـ بەشى، ئاز دېگەندە بىر ـ ئىككىسى بارئىدى. بۇ ئالتە شەھەردىن ئۈرۈمچى ـ تېشىپ پەرغانە ۋىلايىتى، بۇخارا، تۈركىستان، بەدەخشان ھەتتا رۇم، ھىندىستانلارغىچە ئەپكەتكەنىدى. ئۇلار مۇسۇلمانچىلىق قائىدە ـ يوسۇنلىرىدا چىڭ ۋە مۇستەھكەم بولۇپ، بارغان جايلىرىدا يەر ـ سۇ، جاي ـ مۈلۈك ئىلىپ ئۆمۈر ئۆتكۈزدى.

ئۇلۇغ مېھرىبان تەڭرىم: ئۆز قۇدرىتىڭ ۋە رەھمىتىڭ بىلەن شۇ يېڭى مۇسۇلمانلارنىڭ ۋە «لائىلاھە ئىللەللاھۇ، مۇھەممەدۇن روسۇلىللاھ» دېگەن كەلىمە شېرىپنى تىلغا جارى قىلغان ھەممە بەندىلىرىڭنىڭ چوڭ-كىچىك گۇناھلىرىنى ئەپۇ قىلغىن. «چىن ئىخلاسى بىلەن لائىلاھە ئىللەللاھۇ، مۇھەممەدۇن روسۇلىللاھ دېگەن كىشى جەننەتكە كىرىدۇ»، دېگەن ھەدىسىڭ مەزمۇنى بويىچە قىيامەت كۈنى سوئال-سوراقسىز جامالىڭغا مۇشەررەپ قىلىپ، يۈزىمىزگە جەننەتىڭ ئىشىكىنى ئېچىۋەتسەڭ، سېنىڭ دەرگاھىڭدا ھېچقانچە ئىش ئەمەس. چۈنكى سەن كەرەملىك سېخىيسەن. بەندىلىرىڭگە مېھرىبان ۋە شەپقەتلىكسەن.

11

بەدۆلەت ياقۇپبەگ ئاتىلىق غازىنىڭ ئىككىنچى قېتىم تۇرپانغا يۈرۈش قىلغانلىقى ۋە دۆلىتى ئالىلىرىنىڭ زاۋالسىققا يۈز تۇتقانلىقى؛ بەلكى دۆلەت قۇياشىنىڭ غەربكە قاراپ پەسلىگەنلىكى

تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 1288-يىلى* (چاشقان يىلى) ياز پەسلىنىڭ ئاخىرىدا ياقۇپبەگ ئۇرۇمچى ۋە تۇرپانلىق جەڭلىرىدىن خاتىرجەم بولۇپ، ھەيۋەت ۋە سۆلەت بىلەن قايتىپ ئاقسۇ شەھرىگە كەلدى ۋە موللا جىيان مىرزا بەشىنى گۇناھكار قىلىپ ئاقسۇدىن يۆتكەۋېتىپ، ئۇرۇنىغا كۇچالىق ئابدۇراخمان دادخانىنى قويۇپ، مۇھەممەد مۇسا توقسابەنى سالام ئا-

* ھىجرىيىنىڭ 1288-يىلى مىلادىنىڭ 1871-، 1872-يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.

غىسى قىلىپ ئەۋەتكەنىدى.

تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 1289 - يىلى ① (كالا يىلى) باش باھار پەسلى پەرزەنتى بېكقۇلىبەگنى ھېكمەخان تۆرەمگە ياردەم بېرىپ ئىككىنچى قېتىم ئۇرۇمچىنى بويسۇندۇرۇش ئۈچۈن ئەۋەتكەنىدى. بېكقۇلىبەگ ئۇرۇمچى تەۋەسىنى قولغا كىرگۈزۈپ 14 ئاي بولغاندا يەنى تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 1290 - يىلى② ياز پەسلىدە يېنىپ كېلىپ ئاتىلىق غازى بىلەن كۆرۈشكەنىدى. 1291 - يىلى③ بىر يىل يۇرت ئىچى تىنچ، خاتىرجەملىك بىلەن ئۆتتى، ئەمما تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 1292 - يىلى ④ قۇمۇل، لەنجۇ تەرەپلەردىن داخۇ، شياۋخۇ⑤ ئىسىملىك ئىككى تۈڭگان (بۇلارنىڭ ئەھۋالى مۇشۇ كىتابنىڭ مۇقەددىمسىدە بايان قىلىنىدى) 30 مىڭدىن كۆپرەك ئاتارمەن - چاپارمەن تۈڭگانلارنى باشلاپ تۇرپان تەۋەسىدە پەيدا بولدى. بۇلارنىڭ مەقسىتى ياقۇبېبەگ ئاتلىق غازىنىڭ خىزمىتىگە كىرىپ ئۇنىڭغا ئىتائەت قىلىش ۋە ھەممىمىز ئىتتىپاقلىشىپ بېيجىڭ خىتايلىرىغا تاقابىل تۇرۇش، دېگەندىن ئىبارەت ئىدى. ئەسلىدە بۇ داخۇ،

---

① ھىجرىيىنىڭ 1289 - يىلى مىلادىنىڭ 1872 - 1873 - يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.

② تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 1290 - يىلى مىلادىنىڭ 1873 - 1874 - يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.

③ ھىجرىيىنىڭ 1291 - يىلى مىلادىنىڭ 1874 - 1875 - يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.

④ ھىجرىيىنىڭ 1292 - يىلى مىلادىنىڭ 1875 - يىلىغا توغرا كېلىدۇ.

⑤ شەنشى، نىڭشيا، گەنسۇ قاتارلىق جايلاردا 1862 - يىلى پارتلىغان خۇيزۇ خەلق قوزغىلىڭىنىڭ مەشھۇر يولباشچىسى بەي يەنخۇ قاتارلىقلارنى كۆرسىتىدۇ ـــ مۇھەررىردىن.

شياۋخۇ دېگەن تۆڭگانلار بېيجىڭ تەرەپتىن چىقىقان نۇرغۇن خىتاي چېرىكلىرىگە تەڭ كېلەلمەي قېچىپ بۇ تەرەپكە كەلگەندى. ھېكمىخان تۆرەم نۇرغۇن تۆڭگانلارنىڭ تۇرپان تەۋەسىگە كەلگەنلىكىدىن ۋاقىپ بولۇپ، ئالدىنقا نۇرغۇن قوشۇن چىقىرىپ ئۇلارنى تۇرپانغا كىرگۈزمىدى ۋە تۇرپاننىڭ سىرتىدىنلا ماناس، ئۇرۇمچى تەرەپكە ئۆتكۈزۈۋېتىپ، ئۇلارغا شۇ ئەتراپتا تېرىقچىلىق قىلىپ ھوسۇل ئالغۇدەك كەڭرى زېمىن-يايلاقلارنى كۆرسىتىپ بەردى. ئۇلارمۇ دېھقانچىلىق قىلىپ كۈن كۆچۈرۈشنىڭ تەرەددۇتىغا كېرىشتى. بۇ تۆڭگانلار قۇمۇلنىڭ شەھەر-سەھرالىرىدىكى ئاھالىنى بۇلاپ-تالاپ، ئۇلارنى ئەر-ئايال، خوتۇن-بالىلىرى بىلەن قوشۇپ ئۆز ماكانلىرىدىن ئايرىپ پىيادە، ئاچ-يالىڭاچ ھالدا ئالدىلىرىغا سېلىپ ھەيدەپ بىللە ئېلىپ كەلگەنىكەن. ھېكمىخان تۆرەم بۇ ئەھۋالدىن خەۋەر تېپىپ ئۇلارغا رەھىم-شەپقەتلىرى تۇتۇپ، بۇلار جايلاشقان سەھرالارغا ئاش-ئوزۇق چىقىرىپ بەردى. بۇنىڭدىن بۇرۇن يەنى تۇرپاننى ئاتلىق غازى ئۆزبېگە ئىتائەت قىلدۇرۇشتىن ئىلگىرى، ئۇرۇمچىدىكى دايەنشەي، سۇيەنشەي دېگەن تۆڭگانلارمۇ قۇمۇلغا 30 مىڭ تۆڭگان بىلەن بېرىپ، قۇمۇل ۋاڭىنى ئۆلتۈرۈپ، يۇرتنى تالان-تاراج قىلىپ بىر مۇنچە قۇمۇل خەلقىنى ۋاڭنىڭ ئاغىچىسى بىلەن قوشۇپ ئېلىپ كەلگەنىدى.

جاناپىي ئاتلىق غازى بۇرۇن لوندونغا — پەرەڭ مەلىكىسىگە دوستلۇق ئالاقىسىنى ئورنىتىش مەقسىتىدە نۇرغۇن تارتۇق-پىشكەشلەر بىلەن ئابدۇسەمەت ئىشىكئاغىنى ئەۋەتكەنىكەن، بۇ سوۋغا-سالاملار پەرەڭ مەلىكىسىگە بەكمۇ يارىغانلىقتىن، ياقۇپبەگكە 20 مىڭ پىستانلىق مىلتىق سوۋغات قىلغانىكەن. بۇ مىلتىقلارنى ئاتلىق غازى ئۆزبېنىڭ يېگىت-سەرۋازلىرىغا تارقىتىپ بەرگەنىدى.

يەنە بىر ۋەقە، ئەھرارخان تۆرەم ۋە مۇھەممەد جان بايـ

لارنى ئۇرغۇن تارتۇق - پىشكەشلەر ۋە كۆپلىگەن تىللا - نەخسىەر بىلەن مىلتىق ئېلىپ كېلىش ئۇچۇن يەنە ئەۋەتكەنىدى. 40 مىلك دومبا① ۋە كالتوس② مىلتىق، 100 ئاتتا ھەر شىرەسى 100 جىڭدىن كېلىدىغان 200 شىرە ئېسىل چاي ئەكىلىپ ئاتلىق غازىنىڭ نەزىرىدىن ئۆتكۈزگەنىدى. ئاتلىق غازى بۇ 200 شىرە چاينىڭ شىرەلىرىنى ياردۇرۇپ ئوردىنىڭ سەھنىسىگە خامان قىلىپ تۆكتۈرۈۋىدى، يوغان بىر دۆۋە بولدى. بۇ چايلارنى ئەمرلەشكەر، پانسات، يىگىت - سەرۋازلار، چوڭ - كىچىك ئەمىر-ئەمەلدار ھەتتا بالىلارغىچە دەرىجىسىگە قاراپ ئون لېگەن، بەش لېگەندىن ئەقەللىي ئەڭ تۆۋەنلىرىگە بىر لېگەندىن ئىنئام قىلدى. مۇلازىملارنىڭ ھېچقايسىسى بۇ ئىنئامدىن قۇرۇق قالمىدى. بۇ چاي شۇنداق پۇراقلىق چاي ئىكەنكى، ئوردا ئىچى، بەلكى شەھەر ئىچىنى مۇشكى - ئەنبەردەك خۇش بۇي قىلىۋەتتى.

مۇشۇ كۈنلەردە ئاتلىق غازىنىڭ كۆڭلىدە يەنە بىر قېتىم سەپەر قىلىش ئارزۇسى پەيدا بولغانىدى. ئۇشتۇمتۇت پەرغانە ۋىلايىتىدىكى قىپچاق ئاپتابەچىدىن «قورال - يارىق، توپ - زەمبىرەك بىلەن 2000 تۆگىگان ئەۋەتسىڭىز، ئورۇسلار بىلەن سوقۇشۇپ پەرغانە ۋىلايىتىنى ئورۇسلاردىن تارتىۋالسام» دېگەن خەۋەرنى ئېلىپ ئەلچى كەلدى. ئەسلىدە بۇ ئاپتابەچى ئۆز ئەتراپىغا بىرمۇنچە قىپچاقلارنى يىغىپ روسىيىگە ئىتائەت قىلىشتىن باش تارتىپ، چەت - ياقىلاردا كۈن ئۆتكۈزۈپ يۈرگەنىدى. ئاتلىق غازىغا تەكرىدىن تۇيۇقسىز بىشارەت بولغاندەك ئاپتا-بەچىگە: «ماڭا ئۇرۇمچى تەرەپتىن دۈشمەن پەيدا بولدى. شۇڭا

---

① دومبا ـــ قوشئاتار مىلتىق.

② كالتوس - تاپانچا.

ئۆزۈم ئاتلانماقچى بولۇپ تەييارلانغانىدىم. خۇدا خالىسا پات-يېقىندا قايتىپ كېلىپ نۇرغۇن قوشۇن بىلەن بېرىپ سىزگە ئۆزۈم ياردەم بېرەي. 2000 ئادەم بىلەن روسىيەدەك بۇ چوڭ يۇكنى كۆتۈرگىلى بولمايدۇ»، دېگەن تاتلىق گەپ، مۇلايىم سۆزلەر بىلەن ئۇنىڭ ئەلچىلىرىنى يولغا سالدى.

جانابىي ئاتىلىق غازىنىڭ دۆلەت ئاپتىمپىنىڭ نۇرى زاۋالغا، بەخت-دۆلەتلىرى راۋاجلىقتىن چۈشكۈنلۈككە يۈز كەلتۈرگەنىدى. ئۇ تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 1292-يىلى* كۆز پەسلىدە يېڭىسارغا كەلدى. يولغا چىقىدىغان چاغدا: «خاقانى چىن تەرەپتىن نۇرغۇن قارا چېرىك قوشۇلغا كەپتۇ»، دېگەن خەۋەرمۇ كەلگەنىدى. بۇ چاغدا ئۆمەر قۇل دادخاھ، جامەدار دادخاھلار باشلىق بىرنەچچە سادىق، ياخشى نىيەتلىك كىشىلەر: «جانابىي ئالىي پايتەختتىدىن قوزغالمىسا، ھەرقانداق خىزمەت بولسا بىز كەمىنە قۇللىرىغا پەرمان بەرسە، بېرىپ بىجانىدىل ئادا قىلىپ كەلسەك»، دەپ ئىلتىماس قىلدى. ئاتىلىق غازى: «سىلەر قەشقەردە تۇرۇپ تۇرۇشلار، ئۆزۈم بېرىپ كېلەي» دەپ قوبۇل قىلمىدى. بۇنىڭدىكى سەۋەب، ئۆمەر قۇل دادخاھ ۋە جامەدار دادخاھلار «بىز بارماي ھېچقانداق شەھەر ئېلىنمىغىنى يوق» دېگەنىكەن. مۇشۇ ۋەجىدىن بۇلارنى قەشقەردە بېكقۇلىبەگنىڭ قېشىدا قويۇپ، ئۆزى ئاتلىنىپ ماڭغانىدى. ئۇ يېڭىساردىن يولغا چىقىپ يەكەنگە كېلىپ چۈشتى. يەكەننىڭ قازى رەئىسى مولا نىئىمان ئاخۇن ئۆزىنىڭ ھوقۇق دائىرىسىدىن ئارتۇق ئوشۇقچە ئىشلارنى قىلغانىكەن. خۇسۇسەن ئالىي ئوردا تەقلىدىدە قىلىپ بىر كاتتا ھويلا-ئىمارەت ياساتقانىكەن. بۇ ئىش ئاتىلىق

---

* ھىجرىيىنىڭ 1292-يىلى مىلادىنىڭ 1875-، 1876-يىلىرىغا توغرا كېلىدۇ.

غازىنىڭ سەمسى - قۇلمقىغا ئاڭلانغاندىن كېيىن بىر كېچىدە ئۆزى مەخپىي بەرمەپ ئەينى ئەھۋالنى كۆرگەنلەردىن كېيىن قازى رەئىسنى چاقىرتىپ كېلىپ ئەسلىدىن ئېلىپ تاشلاپ نەزەربەند قىلدى. ۋە مال - مۈلكىنى دۆلەت خەزىنىسىگە تاپشۇرۇۋالدى. 200 سەرۋازغا مەزكۇر ئىمارەتنى چېقىپ - بۇزۇپ ئورنىغا تەرەتخانا سېلىشقا پەرمان بەردى. سەرۋازلار بۇ ئىمارەتنى 15 كۈندە ئاران - ئاران بۇزۇپ بولدى.

جانابىي ئاتىلىق غازى يەكەندە 20 كۈن تۇرغاندىن كېيىن يولغا چىقىپ ناھايىتى داغدۇغا ۋە ھەشەمەتلەر بىلەن ئاقسۇغا يېتىپ باردى. بۇ دەل كۈز پەسلى ئىدى. ئۇ بۇ يىلقى قىشنى ئاقسۇدا چىقاردى. ئەمما ئۇرۇمچى تەرەپكە ئارقا - ئارقىدىن لەشكەر ماڭدۇردى.

خوتەندىن نىياز ھېكىمبەگ 90 تارتۇق ئېلىپ سالامغا كەلگەنىدى. ئۇنىڭغا جاۋاب بەرمەي توختىتىپ قويدى. قىش ئۆزاپ باھار كەلدى. بۇ چاغ تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 1293 - يىلى* باھار پەسلى ئىدى.

ياقۇپبەگ ئەمدى ئۆزىنىڭ ئەسلى مەقسەت ۋە نىشان تەرىپىگە يۈرۈش قىلىش قارارىغا كەلدى. نىياز ھېكىمبەگنى ھەمراھ قىلىپ بىللە ئېلىپ ھەيدەر قۇل دادخاھ، كېرىمباي مىرزا پانسات، شاغاۋۇل دادخاھنىڭ ئوغلى ئىسھاقجان پانسات، ئابدۇراخمان دادخاھنىڭ ئوغلى ھاپىزبەگ پانسات باشلىق 10 مىڭ يىگىت، 3000 سەرۋاز ۋە توپ - زەمبىرەك قاتارلىق ئەسلىھە - لەرنى ئېلىپ ھەيۋەت ۋە داغدۇغىلار بىلەن ئارغىماقلىرىغا مىنىشىپ ئاستا - ئاستا كۈچاغا يېتىپ باردى. بىرنەچچە كۈن

---

* ھىجرىيىنىڭ 1293 - يىلى مىلادىنىڭ 1876 - 1877 - يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.

تۇرغىدىن كېيىن ئۇ يەردىن كورلىغا بىاردى. شۇ چاغدا ئۇرۇمچىدىكى تۆگىگانلارنىڭ چوڭى كەنجى ئاخۇندىن: «خاقانى چىن تەرىپىدىن بىرمۇنچە خىتايلار چىقىپ گۇچۇگىغا كەلدى»، دېگەن مەلۇمات يېتىپ كەلدى. ئاتىلىق غازى بۇ مەلۇماتىنى كۆرگەندىن كېيىن راست - يالغانلىقىنى ئېنىقلاش ئۈچۈن، تاغاي ياساۋۇلىنى ئۇرۇمچىگە ئەۋەتتى. تاغاي ياساۋۇل ئۇرۇمچىگە بېرىپ قايتىپ كەلگەندىن كېيىن: «بىرمۇنچە پاراكەندە، تېرىندى خىتايلارنىڭ گۇچۇگىغا كەلگەنلىكى راست ئىكەن»، دەپ خەۋەر ئەكەلدى. ئۇنىڭىچە ئاتىلىق غازى كورلىدىن قوزغىلىپ چىقىپ، قاراشەھەردىن ئۆتۈپ ئۇششاقتالنى چۈشكۈن قىلىپ ئورۇنلاشقاندى. تاغاي ياساۋۇل: «پاراكەندە تېرىندى خىتايلار ئىكەن»، دەپ مەلۇمات بەرگەنلىكتىن ئۇششاقتالدىن چىقىپ ئۇدۇل توقسۇنغا بېرىپ چېدىر - بارگاھلىرىنى تىكىپ ئورۇنلاشتى.

ئاتىلىق غازى كورلىدىكى چېغىدا ئاقسۇدىكى ئوغلى ھەققۇلىبەگكە: «پالانى - پالانى پانساتلارنى ئېلىپ دەرھال يېتىپ كېلىڭ»، دەپ يارلىق ئەۋەتكەندى. ھەققۇلىبەگ يارلىق بويىچە مۇھەممەدكېرىم دادخاھ، ۋاللابەگ، باتۇر پانسات، ئالمىباي پانسات باشلىق 7000 يىگىت، 3000 سەرۋاز، جەمئىي 10 مىڭ لەشكەر بىلەن توقسۇنغا يېتىپ كېلىپ ئاتىلىق غازى بىلەن كۆرۈشتى. ئاڭىچە ئاتىلىق غازى توقسۇنىدا بىر شەھەر بىنا قىلدۇرغاندى. ھەققۇلىبەگنى يىگىت سەرۋازلىرى بىلەن شۇ شەھەرگە چۈشۈردى. بۇ يازنىڭ باشلىنىش ۋاقتى ئىدى.

ياقۇبىبەگ تۆگىگان ما دالويىغا ئەزىمقۇل پانسات قاتارلىق تۆت پانساتنى قوشۇپ، 1500 تۆگىگان لەشكىرى بىلەن ئۇرۇمچى كومادىغا ئەۋەتتى. ئۇلار ئۇرۇمچىگە بارغاندىن كېيىن ئەزىمقۇل

پانسات يەكمىسىرى بىلەن كونادىغا باردى قالغان پانساتلار ئۇرۇمچىدە تۇردىقۇل دادخاھىنىڭ ئېشىدا قالدى. مۇشۇ ئەھۋالدا گۈچۈك تەرەپتىن نۇرغۇن خىتاي چېرىكلىرى كېلىپ، ئەزىمـ قۇل پانسات بىلەن ئۇرۇشۇپ ئۆلارنى شەھەرگە قامىۋالدى. ئەزىمقۇل پانسات بىرنەچچە كۈن فورشاۋدا قالدى. ئاخىر خىتاي چېرىكلىرى غەلىبە قىلىپ كومادىسى ئالدى. ئەزىمقۇل پانسات بۇ ئۇرۇشتا شېھىت بولدى. يىگىتلىرىنىڭ تولىسى زايە بولدى. ياردار بولغان يىگىتلەر ئاتلىق غازىنىڭ ھۆزۈرىغا ئېتىپ كېلىپ ئەھۋالنى مەلۇم قىلسا، ياقۇبېگ بۇلارغا قىلچە ئەھمىيەت بەرمىدى. ما دالويە تۆگگان لەشكەرلىرىنى ئېلىپ ئەزىمقۇل پانساتقا يارەدەم بېرىش ئۈچۈن ماڭغانىدى. چىداۋالماغا بارغاندا خىتاي چېرىكلىرى بىلەن توقۇنۇشۇپ قېلىپ نۇرغۇن جەڭلەرنى قىلدى. ئاخىر خىتايلارنى ئارقىسىغا چېكىنىدۈردى. مۇشۇ چاغدا ياقۇبېگدىن: «خىتايلار بىلەن ئۇرۇشماڭلار، ما دالويە يېنىپ كەلسۇن»، دېگەن پەرمان ئېتىپ باردى. شۇنىڭ بىلەن ياقۇبېگ ما دالويىنىى ئەكەلدۈرۈپ: «تۆگگانلاردىن 5000 يىگىت تەييارلاپ تۇرۇڭ. ۋاقتى كەلگەندە پەرمان ئەۋەتىمەن. شۇنىڭغا قاراپ ئىش قىلغايسىز»، دەپ 100 چە تۆگگان يىگىتى بىلەن قەشقەرگە ئەۋەتىۋەتتى. نىياز مۇھەمـ مەد توقسابە ۋە ھەيدەرقۇل دادخاھنى ئالتە پانسات بىلەن داۋانچىغا بېرىپ شەھەر بىنا قىلدۇرۇشقا ئەۋەتتى. تېز پۇرسەتتە شەھەر بىناسى پۈتۈپ ھەممە قوشۇنلار كىرىپ ئورۇنلاشتى. بۇ ۋاقىتتا داخۇ، شياۋخۇ دېگەن تۆگگانلار ئۇرۇمچى ۋە ماناس تەرەپتىن كېلىپ ئاتلىق غازىنى زىيارەت قىلدى. ئاتلىق غازى بۇ تۆگگانلارغا بىرنەچچە كۈن زىياپەتلەر قىلىپ ئۆز لايىقىدا تون ـ سەرۇپاي، تەڭگە ـ تىللا ئىنئام قىلىپ ھەممىسىنى رازى قىلىپ، كۆڭۈللىرىنى ئۆزىگە رام قىلدى.

شۇنىڭ بىلەن ئۇلارنى ئۇرۇمچى تەرەپكە ياندۇردى.

جانابىي ئاتىلىق غازى ئەسكەر، پانساتلارغا: «خىتايلار بىلەن ئۇرۇشماڭلار!» دەپ پەرمان قىلىپ قايتا - قايتا تەكىتلىدى. ئاتىلىق غازىنىڭ لەشكەرلىرى ئۇرۇشماي جىم تۇرۇسىمۇ خىتاي چېرىكلىرى ئۇرۇش باشلىدى. يىگىتلەر ئۆز جېنىنى مۇھاپىزەت قىلىش ئۈچۈن ئائىلاج ئۇرۇشۇپ ئۆزىنى قوغدىدى. شۇنداق تۇرۇقلۇق ئاتىلىق غازى: «نېمە ئۈچۈن ئۇرۇشىسەن؟» دەپ كايىپ خاپا بولدى. مۇنداق قىلىشتىكى سەۋەب، ئاتىلىق غازىنىڭ خاقانى چىن بىلەن يارىشىپ، سۇلھ قىلىپ ئەھدە - توختاملار تۈزسەم، دېگەن مەقسىتى بار ئىدى. بۇ قېتىم خىتايلارنىڭ بىرمۇنچە چوڭ مەنسەپدارلىرى قولغا چۈشكەنىدى. ئۇلارغا دەخلى - تەرۇز قىلماي ھەممىسىنى ئاقسۇ، كۇچا، بايىنىڭ ھاكىملىرىغا ئەۋەتىپ بىرنەچچە زامان ئوبدان ئاسراپ باقتى. كېيىن «بۇيرۇق كەلدى»، دەپ ئۇلارنى يوقاتتى.

مۇشۇنداق ئەھۋالدا خىتايلارنىڭ ئەھۋالىنى بىلىپ كېلىش ئۈچۈن ئىنىئام خوجا ئىسىمىنى ئەۋەتتى. ئىنىئام خوجا ئىسىمىنى: «خىتايلار ھەددى - ھىسابسىز كۆپ ئىكەن. ئەلەم - بايراقلىرد - نىڭ نۇرغۇنلىقىدىن بېشى بىلەن ئايىغى زادى كۆرۈنمەيدۇ. ئۇلار خاقانىي چىنىنىڭ پەرمانى بىلەن چىققان چېرىكلەر ئىكەن»، دەپ مەلۇمات ئەكەلدى.

ھېكىمخان تۆرەمنىڭ يىگىتلىرىدىن ئاقسۇلۇق باقىشبەگ ۋەسىدىقبەگ، يۈسۈپبەگلەر باشلىق ئالتە شەھەرلىك يىگىتلەرنىڭ بىرنەچچىسى خىتايلارنىڭ ئىچىگە قېچىپ كىرىپ كەتتى. تۇرپانلىق بەگلەردىن ئابدىقادىربەگ، مۇقبۇلبەگ، شەھبازبەگ قاتارلىق يۈز بېشىلار خىتايلارغا مەخپىي خەت ئەۋەتكەنىكەن، قولغا چۈشۈپ قالدى. گۇمانلىق بولۇپ قالغان بۇ بەگلەرنى

ۋە يەنە خىتايلار تەرىپىگە مايىل بىرمۇنچە ئادەملەرنى ـ ق ئۆيلۈك قىلىپ يەكەنگە ماڭدۇردى.

جانابىي ئاتىلىق غازى: «مۇبادا خىتايلار بىلەن ئۇرۇشۇپ ھەلىبە قىلسام ناھايىتى ياخشى ئىش بولىدۇ. ئەگەر ئۇنداق بولماي ئىش ئەكسىچە بولۇپ مەغلۇپ بولسام، ئۇنداق كۈنـ لەردىن تەڭرىم ئۆزى ساقلىسۇن، نەگىمۇ يېتىپ بارغىلى بولار؟ بۇ يوللار ساپ چۆل تۇرسا، نۇرغۇن مۇسۇلمانلارنىڭ جېنىغا زامىن بولۇشۇم مۇمكىن...»، دەپ توقسۇنداىن كورلىغا يېنىپ كەتتى. بۇ كەچكۈز پەسلى بولۇپ، بۇ قېتىم توقسۇندا تۆت ئايدەك تۇرغانىدى.

ئەسلىدە كورلىدىن قوزغالماي تۇرمىدى①. ئۇنىڭ قىلغان تەدبىرلىرى تەقدىرگە مۇۋاپىق كەلمەي ئۆز ئايىغى بىلەن خەتەرلىك جايغا باردى. ئۇ ئەقىل ـ ئىدراك، پەم ـ پاراسەتتە شۇ قەدەر دانا ئىدىكى، بۇنداق خۇسۇسىيەت ھېچقانداق پادىشاھلارغا نېسىپ بولمىغان بولۇشى مۇمكىن. ئۇ بۇ يەتتە شەھەر، موغۇلىستان يۇرتلىرىغا 14 يىل پادىشاھلىق قىلدى. ھەممە ئىشنى ئۆزىنىڭ ئەقىل ـ پاراسىتى بىلەن قىلدى. ياكى بىر دىيانەتلىك ۋەزىر ساقلىمىدى، يا بىرەر كىشى ساداقەت بىلەن بىرەر مەسلىھەتنى ئۇنىڭ سەمىمگە سالالمىدى. ئاتىلىق غازىنىڭ ھاكىمىيىتىدە بۇنداق ئىشلار ئەسلا بولمىدى.

گەپنىڭ قىسقىسى، دۆلەت ـ بەخت يۇز كەلتۈرگەندە ھەممە ئىش ئۆز ـ ئۆزىدىن تەييار بولىدىكەن. دۆلەت يانغاندا ئەبۇزەر جەمھۇر② دەك دانا ۋەزىر ۋە تەدبىرلىك كىشى بولغان بىلەنمۇ

---

① ئەسلىسى شۇنداق. توقسۇن بولسا كېرەك ـــ مۇھەررىردىن.

② ئەبۇزەر جەمھۇر ـــ رىۋايەتلەردە ھارۇن رەشىد دېگەن داڭلىق پادىشاھنىڭ پاراسەتلىك ۋەزىرى دېيىلىدۇ.

بالا ـ قازا ئۆز ئىشىنى ئۆز خاھىشى بويىچە قىلىۋېرىدىكەن.

جانابىي ئاتىلىق غازى پەزەنتى ھەققۇلىبەگنى يىگىت ـ سەرۋاز، ئەمىسىلەشكەر، پانسات بولۇپ 10 مىڭ كىشى بىلەن توقسۇندا قويۇپ ئۆزى كورلىغا قايتتى. ھېكىمخان تۆرەم ۋە ھەققۇلىبەگلەرگىمۇ: «خىتايلارغا ئوق چىقىرىپ ئۇرۇشمەڭلار»، دەپ تاپىلاپ تەكىتلىدى.

ئاتىلىق غازى توقسۇندىن يولغا چىققاندىن بىر كۈن كېيىن يېڭىسارلىق ئۇشۇربەگ خەزىنىچى ① خەزىنىلەرنى قوزغاپ ئىلىپ مېڭىش پۇرسىتىدىن پايدىلىنىپ، خەزىنىدىكى ئالتۇنلارنى ئىلىپ، بىرمۇنچە ئادەملەرنى ئەگەشتۇرۇپ خىتايلار تەرىپىگە قاراپ قاچتى. بىرمۇنچە يىگىتلەر ئارقىسىدىن قوغلىدى. يېڭەن بارغاندا ئۇشۇربەگ خەزىنىچى تىللا ـ تەڭگىلەرنى يولغا چېچىۋەتتى. قوغلاپ بارغان يىگىتلەر تىللا ـ تەڭگىگە ئولىشىپ يىغىۋېلىشنىڭ كويىدا بولدى. بۇ پۇرسەتتە ئۇشۇربەگ ئۆزاپ بېرىپ خىتايلارنىڭ ئارىسىغا كىرىۋالدى. ئاتىلىق غازى باشلىق ھەممە ئەربابلار لەۋلىرىنى چىشلىشىپ قالدى. ئىلاجىنى تاپالمىدى. ئاخىر سەۋر قىلىپ پەسكويغا چۈشۈپ قالدى. ئۇشۇربەگ خەزىنىچى خىتاي تۇغقانلىرىغا ئاتىلىق غازىنىڭ ھەممە سىر ـ ئەسرارلىرىنى بىر ـ بىرلەپ ئېيتىپ بەردى. بۇنىڭ بىلەن خىتاي چېرىكلىرىنىڭ يۈرىكى يوغىناپ كۆچلەندى.

شۇ كۈنلەردە خىتايلار داۋانچىڭغا يېتىپ كەلدى. مۇھەممەد نىياز توقسابە نەچچە كۈن سەۋر قىلىپ ئوق چىقارمىدى. ئاخىر بولمىدى. داۋانچىڭدا 2000 چە يىگىت بار ئىدى②.

---

① باشقا مەنبەلەردە «ئۇشۇرخىتاي» دېيىلگەن ـــ مۇھەررىردىن.

② شۇچاغدا، داۋانچىڭدا ئاتىلىق غازىنىڭ 3000 دەك ئەسكىرى بار ئىدى ـــ مۇھەررىردىن.

بۇلارنىڭ 400 ى دەرۋازىدىن چىقىپ مەشق قىلىۋاتقان كاپىر-لارنى ئاتتى. ئازغىنا ۋاقىت ئىچىدە مىڭغا يېقىن خىتاينى يوقاتتى. ئاتىلىق غازىدىن: «ئوق چىقارماڭلار»، دەپ ئارقا-ئارقىدىن پەرمان كەلگىلى تۇردى. ئەمىر لەشكەر، پانسات ۋە يىگىتلەرنىڭ كۆڭۈللىرى بۆلۈنۈپ، ئىشەنچلىرى سۇۋۇدى. ئاخىر خىتاي چېرىكلىرى كۆپلىگەن توپ - زەمبىرەكلەر بىلەن ھۇجۇم قىلىپ داۋانچىڭنى تارتىۋالدى. ئەسىر چۈشكەن-لەردىن ئالتە شەھەرلىكلەرنى قورال - ياراقلىرىنى ئېلىۋېلىپ ئۆزىنى قويۇپ بەردى. نىياز مۇھەممەد توقسابە باشلىق يەتتە پانساتىنى ۋە بىرنەچچە مۇساپىر يىگىت ۋە يۈز بېشىلارنى تۇرمىگە سالدى. بۇ چاغدا ھەققۇلىبەگ توقسۇندا ئىدى. ئۇ ئامباردىكى غەللە - ئاشلىق ۋە ئەكەتكىلى بولمايدىغان ئېغىر نەرسىلەرنىڭ ھەممىسىگە ئوت قويۇۋېتىپ كورلىغا قاراپ قاچتى.

خىتاي چېرىكلىرى تۇرپانغا 70 يول كېلىدىغان يەمشى دېگەن جايغا كېلىپ ئورۇنلاشتى. ھېكىمخان تۆرەم تۇرپاندا تۇرالماي توقسۇنغا يېنىپ چىقتى. شۇ كۈنى خىتايلار تۇرپاننى بېسىۋالدى. ئەگەر ئاتىلىق غازى ئۇرۇشمەن دېسە يېنىدا 30 مىڭ يىگىت بار ئىدى. تۇرپان، توقسۇندا 30 مىڭ يىگىتكە 30 يىل يەتكۈدەك غەللە - ئاشلىق يىغىلغانىدى. توقسۇندىكى ئاشلىقلار كۆيۈپ نابۇت بولدى. تۇرپاندىكىسى خىتاي چېرىك-لىرىگە نېسىپ بولدى.

خىتاي چېرىكلىرى توقسۇننىڭ بىكار بولۇپ قالغانلى-قىنى ئاڭلاپ بەش كۈندىن كېيىن توقسۇنغا بېرىپ ئورۇنلاشتى.

ھېكىمخان تۆرەم ۋە ھەققۇلىبەگ باشلىق ئەمىرلەشكەر، پانسات، يىگىت - سەرۋازلار قارا شەھەرگە كەلدى. ئاتىلىق غازىدىن ئۇلارغا: «كورلىغا كەلسۇن»، دەپ پەرمان كەلدى. ئۇلار قورقۇپ بارالماي، «پەرمان بېرىلسە غازات قىلساق»، دەپ

ئەرز ئەۋەتتى. ئاتىلىق غازى ئائىلاج: «ئىلگىرى بىنا قىلىنغان شەھەر دەريانىڭ بۇ تەرىپىدە بولۇپ قالغانىكەن. مەزكۇر شەھەرنى بۇزۇپ تاشلاپ، دەريانىڭ بۇ تەرىپىگە باشقىدىن شەھەر بىنا قىلىڭلار!»، دەپ پەرمان قىلدى. پەرمانغا بىنائەن دەريانىڭ بۇ تەرىپىگە يېڭىدىن شەھەر بىنا قىلدى. ھېكىمخان تۆرەم ۋە ھەققۇلىبەگكە 30 مىڭ يىگىت ھەمراھ ئىدى. ئاتىلىق غازىنىڭ ئالدىدا 3000 يىگىت بار ئىدى. بۇ دەل باھار كۈنلىرى بولۇپ، ھېكىمخان تۆرەم ۋە ھەققۇلىبەگلەر قارا شەھەردە ئىككى ئايدىن كۆپرەك تۇرۇپ قالدى.

ئاتىلىق غازى بارغانسېرى قاتتىق غەزەپلىنىشكە باشلىدى. بىر كۈنى موللا كامالىددىن مىرزىغا كايىپ ئۇنى تاياقتا باستى. ياساۋۇللار ناھايىتى كۆپ ئۇردى. ياقۇپبەگ غەزىپىنى باسالماي ئۆزى بېرىپ ئۇردى - تەپتى. چارچاپ كېتىپ ھالسىراپ، سوغۇق چاي ئىچىمەن، دېدى. بىر مەھرەم سوغۇق چاي كەلتۈرۈپ بەردى. چاينى ئېلىپ كۆتۈرۈپ ئىچتى. سوغۇق چاي ئىچمىدى، بەلكى ئەجەلنىڭ شەربىتىنى ئىچتى. شۇنىڭ بىلەن ئاتىلىق غازى يىقىلدى، قاتتىق ۋە رەڭگى كۆكەردى. بەدەنلىرى چاك - چاك يېرىلدى. «ئىننا لىللاھى ۋە ئىننا ئىلەيھى راجىئۇن»①. بۇ زور ھادىسە تارىخىي ھىجرىيە - نىڭ 1294 - يىلى② ياز پەسلى، رەبىئۇلئاخىر ئېيىنىڭ 14 - يەكشەنبە كۈنى يۈز بەرگەنىدى.

بەزىلەر مۇنداق دېگەنىدى: ئاتىلىق غازى نىياز ھېكىم -

---

① تەگرى بەزىنى يوقتىن بار قىلدى، يەنە تەگرىنىڭ قۇدرىتى بىلەن بارلىقتىن يوق بولىمىز.

② ھىجرىيىنىڭ 1294 - يىلى مىلادىنىڭ 1877 - يىلىغا توغرا كېلىدۇ.

بەگدىن خاتىرجەم ئەمەس ئىدى. نىياز ھېكىمبەگمۇ ئاتلىق غازىدىن ئارتۇقراق تەشۋىشتە ئىدى. ئۇلار بىر-بىرىنى قەستلەپ پەيتنى تاپالماي يۈرۈشكەنىدى. نىياز ھېكىمبەگ چارە-تەدبىر-نىڭ كۆپلۈكىدىن جېنىنى ساقلاپ كېلىۋاتقانىدى. ۋاقتىنى غەنىيمەت تاپتى.

نىياز ھېكىمبەگ ئاتلىق غازىنىڭ يېقىن مەھرەملىرىدىن بىرنەچچىسىگە: «ئىسىان، ياخشىلىقنىڭ قۇلى»، دېگەن ئايەت-نىڭ مەزمۇنى بويىچە ئالتۇن، تىللالارنى بېرىپ ئۆزىگە يېقىن سىرداش قىلىۋالغانىدى.

ئاتلىق غازىنىڭ مەھرەملىرىدىن تېگى پەس بىرى ئۆزۈدىن بېرى نىياز ھېكىمبەگدىن تەمىنات ۋە ئىنئام ئېلىپ كەلگەنىدى. ئۇ نىياز ھېكىمەگدىن ئاتلىق غازىنى يوقىتىدىغان تەدبىرلەرنى تەلىم ئېلىپ ئۆگەنگەن. نىياز ھېكىمبەگ ئۇنىڭغا نۇرغۇن تىللالارنى بەرگەن ۋە: «بىر چىنە چايغا ئۆزۈڭ بىلىدىغان، ئاتلىق غازى كىشىلەرگە بېرىپ تەجرىبىدىن ئۆتكەن زەھەردىن سېلىپ، ئارىلاشتۇرۇپ تەييارلاپ قوي. ئاتلىق غازىنىڭ قاتتىق غەزىپى كەلگەندە ئاچچىقىپ بەرسەڭ ئاچچىقىدا بىلەلمەي ئىچىۋېتىدۇ. ئۇ مۇشۇ چارە بىلەن بىر تەرەپ بولسا ئەجەب ئەمەس...»، دەپ ئۆگەتكەنىدى. ئۇ پۈتۈن ھىيلە-مىكىرنىڭ پىشۋاسى، يامانلىقنىڭ ئۇستازى نىياز ھېكىمبەگدىن پىتنە-ئىغۋانى تەلىم ئېلىپ ئۆگەنگەنلىكى ئۈچۈن، ئاتلىق غازىنىڭ غەزىپى ئۆرلەپ، ئاچچىقى كەلگەندە زەھەر ئارىلاشتۇرۇلغان چاينى ئاچچىقىپ بەردى. ياقۇپبەگ پەرق ئېتەلمەي ئىچتى. شۇنىڭ بىلەن تۈگەشتى. يەنە بەزىلەر: شۇ چاغدا ياقۇپبەگ چاينى قولىغا ئالدى. ئەقىل-پاراسىتىنىڭ نۇرى بىلەن زەھەر ئىكەنلىكىنى بىلدى. لېكىن قولىدا تۇتۇپ تۇرۇپ ئۇچ قېتىم «ياروسۇللىلاھ» دەپ كۆتۈرۈپ بىر يولى ئىچىپ تۈگەتتى. ئادەتتە

چاي ئىچكەندە روسۇللالاھنىڭ سۆننەتلىرىنىڭ قائىدىسى بويىچە ئۇچكە بۆلۈپ ئىچەتتى، دەيدۇ. مەيلى قايسى يول بىلەن بولسا بولسۇن، خاھى دۇنيانىڭ تىترەتكەن شانۇ شەۋكەتلىك پادىشاھ، خاھى غېرىب - بىچارە، خار - زار كىشى بولسۇن، ئەجەللىنىڭ شەربىتىنى ئىچمەي، جان ئاچچىقىنى تېتىماي ئىلاجى يوق. ئەجەلنىڭ ۋاقتى يەتكەندە ھەممە ئوخشاش يەكسان بولىدۇ ۋە يوقلىدۇ. «ئەجەل كەلسە، ئۇنىڭ ۋاقتى ھەرگىز ئىلگىرى ياكى كېيىن بولمايدۇ»، دېگەن ئايەتنىڭ مەزمۇنىغا مۇۋاپىق بولىدۇ. بىرەر باھانە - سەۋەب بىلەن بۇ ۋاپاسىز ئالەمدىن ئۇ ئالەمگە كەتمەي قۇتۇلالمايدۇ. «پۇتۇن شەيئى ئۆز ئەسلىگە قايتىدۇ»، دېگەن ئايەتنىڭ مەزمۇنى ئەزەلدىن جارى بولۇپ كېلىۋاتىدۇ. بۇنىڭ ھەقىقىي سىرىنى قۇدرەتلىك تەڭرىم ئۆزى بىلىدۇ. چۈنكى ئۇ «نېمىنى خالىسا شۇنى قىلىدۇ ۋە نېمىنى خالىسا شۇنىڭغا ھۆكۈم قىلىدۇ» (ئايەت).

رۇبائى

پادىشاھا سايەئى لۇتفى ئىلاھ،
يۈزى شەمئىدىن پەلەك تېپىپ زىيا.
تالىئى نۇرى تېپىپ ئەفسۇس زەۋال،
كەتتى بۇ پانى جەھاندىن ئاھ - ئاھ*.

ئەزەلدىن بار بولغان، ھۆرمەت ۋە ئىبادەتكە لايىق بولغان

---

* پۇتۇن ئالەمنىڭ پادىشاھى بولغان ئۇلۇغ تەڭرىنىڭ لۇتپى ۋە مەرھىمىتى بىلەن ئۇنىڭ نۇرىدىن بۇ دۇنيا يورۇدى. تەلىيىنىڭ نۇرى زاۋال تاپقانلىقتىن ئۇ بۇ پانىي جاھاندىن كەتتى. ئىسمت!

ئۇلۇغ تەڭرىم ــ «خالىغان كىشىنى پادىشاھ قىلىدۇ»، دېگەن ئايەت بويىچە ھەرقاچان، ھەر ماكاندا ئىنسانلاردىن بىر كىشىنى خالاپ ئۇنىڭ بېشىغا تاج كىيدۈرۈپ پادىشاھلىق تەختىدىن ئورۇن بېرىپ: «بىز سىلەرنى زېمىنغا خەلىپە قىلدۇق»، دېگەن ئايەتكە مۇۋاپىق ئۇنى ئىنسانلارغا پادىشاھ قىلىدۇ. ئاقىۋەت ئۇ پادىشاھنى مەملىكەتنى ئىداره قىلىشقا قولى يەتمەيدىغان قىلىپ، «مەخسۇس چېدىرلار ئىچىده ھۇرلەر بولغان» ۋە «ئاستىدا ئېرىق ـ ئېرىقلاردا سۇلار ئاقىدىغان»* ئالىي جايغا يەنى جەننەتكە ئاپىرىپ راھەت ـ پاراغەتكە سازاۋەر قىلىدۇ.

مەسنەۋى

ئۇمۇر كۆرمەك ئۇزۇن ئەمرى مەھالدۇر،
بۇ دۇنيانىڭ بەقاسى پات زەۋالدۇر.

ھەمىشە بولمىغايلار پادىشاھلىق،
ئۇمىد يوق مۇلكى دۇنيادىن ۋەفالىق.

ھەمىشە يوق تىرىكلىك ھېچ كىشىگە،
ۋەفا يوق دۇنيانىڭ نېئمەتلىرىگە.

جاھان فانى دۇرۇر ئەي خوجە زىنھار،
كى سەن باقى تەسەۋۋۇر ئەتمە ئەي يار.

كى ھەق باقى دۇرۇر دۇنيا ئەرۇسى،
ئېرۇر فانى نەچە كۆرگۈزسە ئانى.

* قوش تىرناق ئىچىدىكى سۆزلەر ــ ئايەتنىڭ تەرجىمىسى.

× × ×

مەسنەۋی

بىۋەفادۇر فەلەك بۇقەلەمۇن،
ساز ئاھەنگگە يوق قانۇن.
يوق بەقا جاھ ئىلە شەۋكەتغە داغى،
يوق ۋەفا ئۇمر ئىلە دەۋلەتغە داغى.
كۆركى ھەر شەھكى يۇرۇپ ئالدى جەھان،
بارچە باردۇرمۇ قارا يەرگە نىھان.
ھەم كىيۇمۇرس ئىلە ھۇشەنەك قانى،
ئىككىنغە تاج ئەۋرەڭگى قانى.
قانى جەمشىد، فەرىدۇن ئاخىر،
بىرىنى قويمادى گەردۇن ئاخىر.
نى كىيانى، بارۇنى، ساسانى
نى ئىسكەندەر داغى نى ئىشكانى.
قالمادى رۇستەم ئىلە سام داغى،
يەزدۇ جەرد ئۆتتى بەھرام داغى.
قانى خانلار خانى ئول چىڭگىزخان،
ئۇگتاي قانى كىم ئىردى قاآن.
قانى تىمۇر شەھ ئىسلام پەناھ،
كى جەھان ئالدى چېكىپ خەيلى سىپاھ.
تا فەلەك بىلدى تەئەددى فەننى،
قايسىدىن ئالمادى ئۆز بەرگەنىنى.
كىمگە بەردى قەناەت ئەۋجىغە نەشەسەت،
كىم يەنە قىلمادى تۇف'قغە پەست.

كىمگە بىر نۇش ئىلە يەتكۈردى بەھر،
كىم يانا تۇتمادى بىر ساغەر زەھر.
چۇن بۇ مەئنا بۇ سۇفەت تاپتى ئەدا،
كىم نە شەھ قالغۇسى باقى نە گەدا.
لۇتفى قىلغاي ئاڭا كىم ھەييى غەفۇرە
دۇنياۋى ۋە ئاخىرەتنى مەئمۇر.

12

يەتتە شەھەرنىڭ پادىشاھى، دىنىنىڭ ھىمايەچىسى ياقۇپبەگ ئاتىلىق غازىنىڭ ياخشى ئەخلاقلىرى دۆلەتنىڭ گۈللىنىشىگە، يامان سۇيىقەستلىرى دۆلەتنىڭ بەختسىزلىكىگە سەۋەب بولغانلىقى

شەرىئەتنى راۋاجلاندۇرغۇچى، ئۆلىما ۋە دانالارنى دوست تۇتقۇچى، پۇقرالارنىڭ تەربىيەتچىسى، يامان ئىش ۋە زۇلۇمنى يوق قىلغۇچى، ئاھالىنىڭ شەپقەتلىك مېھرىبان ئاتىسى مۇھەممەت ياقۇپبەگ ئاتىلىق غازىنىڭ ياتقان جايى ۋە قەبرىلىرى تەكرىنىڭ نۇرىغا تولسۇن.

تەكرىم ئۆزىنىڭ ئۇلۇغ قۇدرىتى بىلەن ئاتىلىق غازىنى ياراتقاندا ئەقىل ـ پاراسىتىنى يۇقىرى قىلغانىكەن. شۇڭا پەم ـ پاراسەتتە، ئەقىل ـ ئىدراكتا تەكەببۇرى يوق، ئىنسىدە ساقلاش قابىلىيىتىدە يەككە ـ يېگانە ئىدى. ھېچقانداق پادىشاھلارنىڭ ۋۇجۇدىدا بۇنداق خۇسۇسىيەتلەر كۆرۈلمەگەنىدى. نۇرغۇن كىشىلەر ئاتىلىق غازىنىڭ پەم ـ پاراسەتلىرىنى ئەۋلىيالارنىڭ كارامەتلىرىگە ئوخشىتاتتى.

جانابىي ئاتىلىق غازى ئۆز قول ئاستىغا كىرگۈزگەن يۇرتلارنىڭ شەرق تەرىپى كومادىدىن غەرب تەرىپى سىرىقۇلغىچە

تەك ھەممە يەردە باراۋەر ئەزان ئېيتىلاتتى. ئاتىلىق غازى ھەر ۋاقىت سەپەر قىلسا ئاز دېگەندە 7000 چېدىر قوشۇن بىللە يۈرەتتى. ھەر چېدىردا بىر ئادەم ئەزان ئېيتاتتى. ھەتتا بازارچىلار ئىچىدە ھەر بىر دۇكاندىن بىر ئادەم ئەزان ئېيتاتتى. شەھەر سەھرالاردىكى مەسچىتلەرنىڭ مەزىنلىرى بىرلا ۋاقىتتا تەك ـ باراۋەر ئەزان ئېيتاتتى. ھەرگىز ئىلگىرى ـ كېيىن قىلمايتتى. مەزىنلەر پەشتاقلارغا چىقىپ ئاتلىق غازىنىڭ مەسچىتىنىڭ مەزىنىنىڭ ئەزان ئېيتىشىغا ئىنتىزار بولۇپ قاراپ تۇراتتى. كېچىلىرى بولسا سەھەر قوپۇپ تەرەت بىلەن مەسچىتلەرنىڭ ئۆگزىلىرىگە چىقىپ سالاۋات ئېيتىپ، دۇئا ۋە توۋا ئىستىغپار بىلەن قاراپ تۇراتتى. چوڭ ـ كىچىك ھەرقانداق كىشى سەللە يۆگىمەي كوچىلاردا يۈرەلمەيتتى. رەئىسلەر* كوچا ـ بازارلاردا ھەمىشە شەرىئەتكە خىلاپ ئىش ـ ھەرىكەتلەرنى سۈرۈشتۇرۇپ تەكشۈرەتتى. تۇماق ياكى دوپپا بىلەن يۈرگەن كىشىنى كۆرسە، تۇماق ـ دوپپىلىرىنى يىرتىپ ياكى قايچا بىلەن كېسىپ پارچە ـ پارچە قىلىپ تاشلايتتى. شاراب، بوزا، تاماكا ۋە نەغمە ـ ناۋا، ئوسسۇل ـ ساما قاتارلىق ئىشلار مەنئى قىلىنغانلىقتىن مەخپىي ياكى ئاشكارا كۆرگىلى بولمايتتى. بەلكىم خالايىق ئارىسىدا مۇنداق ئىشلار تۇگىگەن ۋە ئۇنتۇلغان بولۇشى مۇمكىن. بويسۇنمايدىغان، گەدەنكەشلىك قىلىدىغان ئادەملەر، پىتنە ـ پاسات پەيدا قىلىپ، ئۇرۇش ـ تالاش قىلىدىغان باشباشتاقلار، ئوغرى، قىمارۋاز، لۇكچەك، كەپتەرۋازلارمۇ ئاتلىق غازىنىڭ قەھرى ـ غەزەپ ۋە قىلىچلىرىدىن قورقۇپ توۋا ئىستىغپار ئېيتىپ ئىبادەت بىلەن مەشغۇل بولاتتى. مۇبادا

---

* رەئىس ـــ شەرىئەت قائىدىلىرىنى تەكشۈرۈپ، خىلاپلىق قىلغۇچىلارنى جازالايدىغان دىنىي ئەمەلدار.

ئۇرۇش ـ تالاش قىلغان، يالغان تۆھمەت ۋە خۇسۇمەت قىلغان ئادەملەر ياقۇپبەگنىڭ ئالدىغا كېلىپ قالسا، دەرھال يۈز بېشى، پانساتلارغا ياكى جاللاتلارغا تاپشۇرۇپ قاتتىق جازالايتتى. ھەر كۈنى ئىككى قېتىم پۇقرالارنىڭ ئەرز ـ دادلىرىنى سورايتتى. تېگىشلىكلىرىنى ياساۋۇل يىگىتلەرنى قوشۇپ قازى مەھكىمىسىگە ئەۋەتىپ بېرەتتى. ھەرقانچە چوڭ جىنايەتلەر بولسۇن ئۇ ئەۋەتىپ بېرەتتى. ئىلگىرىكى ۋاقىتتا بىر يىلدا تۆگسىمەيدىغان دەۋالار ياقۇپبەگ زامانلىرىدا شەرئىەت ھۆكمى بويىچە بىر سائەتتە بىر تەرەپ بولاتتى. ئىلگىرىكى ۋاقىتتا بىر يىلدا تۆگسىمەيدىغان دەۋالار ياقۇپبەگ زامانلىرىدا شەرئىەت ھۆكمى بويىچە بىر سائەتتە كۆندە تۆگەيتتى. تەكەببۇر ئەمەلدارلار، بەگ ۋە بەگزادىلەر، يانچى، كانچى، پۇقرا ۋە خالايىقلارنىڭ ھەممىسى تەڭ ـ باراۋەر ئىدى. شۇ زامانلاردا بۆرە بىلەن قوي بىر كۆلچەكتە سۇ ئىچتى. كەپتەر بىلەن لاچىن بىر دەرەختە چۈجە چىقاردى، دېيىشكە بولاتتى.

ئېتىبارلىق تارىخ كىتابلىرىدا بۇرۇن ئۆتكەن پادىشاھلارنىڭ ـ جۈملىدىن ئەمىر كەبىر تېمۇر ساھىبقىران كوراگان ۋە مىرزا سۇلتان ھۈسەيىن بىنىنى بايقارا كوراگان (قەبرىلىرى تەڭرىنىڭ نۇرىغا تولسۇن) لارنىڭ تەرىپ ۋە تەۋسىپلىرىنى بايان قىلىپتۇ. ئۇلارنىڭ يۈرت ۋە لەشكەرلىرى كۆپ بولسا بولغاندۇ، ئەمما دۆلەت ۋە ھەشمەتتە جانابىي ئاتىلىق غازى ھەرگىز ئۇلاردىن كەم ئەمەس ئىدى. مەزكۇر ئۆتكەن پادىشاھلار شارابتىن خالىي ئەمەس ئىكەن. ھەتتا ھەقىقىي خەلىپە بولغان ئابباسىيە خەلىپىلىرىمۇ شارابقا ئوخشاش شەرئىەت مەنئى قىلغان ئىشلارغا ئەھمىيەت بەرگەن ۋە ئۇنى دوست تۇتقانىكەن. لېكىن جانابىي ئاتىلىق غازىنىڭ ئۆزى ياكى پۇقرا ـ رەئىيەلىرىدە يۇنداق مەنئى قىلىنغان ئىشلارنىڭ يۈز بەرگەنلىكىنى ھېچكىشى ئىشتىكەن ئەمەس. شۇ سەۋەبتىن ئاتىلىق غازىنى ئۆتكەن پادىشاھلاردىن يۇقىرى

ئەخلاقلارنى، شەرئىەت ۋە ئۇلۇغ ئۆلىمالارنىڭ سۆز ـ ھەرىكەتـ لىرىگە تەتبىقلاپ تامامەن يوقاتتى.

بۇ يەتتە شەھەردە ھامام يوق ئىدى. ئاتىلىق غازى قەشقەر، يەكەن، خوتەن، ئاقسۇدا ھامام بىنا قىلدۇردى. زاكىرجان قارىينى مەككە مۇكەررەمگە ئەۋەتىپ يەتتە شەھەر نامىدا «تەكىيەخانا» (مېھمانخانا) بىنا قىلىشقا تۇتۇش قىلغانىدى، پۇتكىچە ئۆمرى يار بەرمىدى. شەھەر ـ شەھەرلەردىكى ئەمەلـ دارلارغا بۇيرۇق بېرىپ، ئۇستا بېشىلارنى تەيىنلەپ، بۇ يەتتە شەھەر دائىرىسىدىكى ئۇلۇغ مازارلارنىڭ سەھنىلىرىنى كېڭەيـ تىپ، بىنالىرىنى يېڭىباشتىن ياستىپ چىقتى. مەسچىت ـ خانـ قالارنىڭ پەشتاقلىرىنى ئېگىز ۋە ھەيۋەتلىك قىلىپ كاھىش ـ رەڭلىك خىشلار بىلەن زىننەتلەپ، گۈل نەقىشلەرنى چىقىرىپ جۇلالىق قىلىپ ياساتتى. شەھەر ئىچىدىكى مەسچىت ۋە خانقـ لارنىڭ كۆپچىلىكىنى پۈختا، مۇستەھكەم خىشلار بىلەن قايتىدىن رېمونت قىلدۇردى. يوللاردىكى مەنزىل ـ ئۆتەڭلەرگە پۈختا خىشلار بىلەن ئالىي، گۈزەل ئىمارەتلەرنى ياستىپ، قورغان ۋە چۈشكۈنخانىلارنى بىنا قىلدى. شۇ جۈملىدىن قەشقەردىكى ھەزـ رىتى ئاپاق خوجا يەنى ھىدايىتۇللا ئىشاننىڭ مازار، خانقا ـ مەسچىتلىرىنى ياساتتى. خۇسۇسەن گۈمبەزلىرىنى بۇزۇپ كېڭەيتىپ، پۈختا خىش، گۈزەل كاھىشلار بىلەن قايتىدىن گۈمبەز بىنا قىلدى. بۇ يەتتە شەھەر ئىچىدە بەلكى موغۇلستان ئۆلكىسىدە بۇنداق ئالىي گۈمبەز ھېچ زاماندا ياسالمىغان بولۇشى مۇمكىن. ھەممە شەھەرلەردىكى مەسچىت، خانقا، پەشتاقلارنى ياساپ پۈختا، مۇس ـ تەھكەم قىلدى. بۇنىڭدىن كېيىن قەرنە ـ قەرنە*، زامان ـ زامانلار ـ غىچە شۇنداق مۇستەھكەم تۇرۇشى ۋە بۇزۇلماسلىقى مۇمكىن.

---

* قەرنە ــ بىر قەرنە 30 يىل بولىدۇ.

جانابىي ئاتىلىق غازىنىڭ دەبدەبە - داغدۇغىسى، سۆلەت ۋە ھەشىمەتلىرى كىشىلەرنىڭ كۆزلىرىدىن غايىب بولىدى. ئەمما بىنا قىلغان ئىمارەتلىرى خالايىقنىڭ كۆز ئالدىلىرىدا ھازىر ۋە ئاشكارا تۇرۇپتۇ. ئاتىلىق غازىنىڭ ئۇلۇغلۇقىغا بىنا قىلغان ئىمارەتلىرى گۇۋاھ ۋە شاھىتتۇر.

جانابىي ئاتىلىق غازى ھەر شەھەرگە قەدەم تەشرىپ قىلغاندا، شۇ شەھەرگە بىر مەنزىل يېقىن قالغاندا ئىشەنچلىك بىرى مەھرىىسىدىن شۇ شەھەردىكى مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرىغا موللىلارغا تون - سەرۇپاي، بىرىدىن قىزىل تىللا ھەدىيە كىرگۈزۈپ مەكتەپ بالىلىرىنى ئازاد قىلىشنى ۋە دۇئاقىلىشنى ئىلتىماس قىلاتتى. مەھرەم يېتىپ بېرىپ مەكتەپ موللىسىغا، ئاتىلىق غازىنىڭ سوۋغا - ھەدىيەلىرىنى تاپشۇرۇپ، مەكتەپ بالىلىرىنى ئازاد قىلدۇرۇپ، ئاتىلىق غازى ھەققىدە دۇئا ئىلىپ ياناتتى. بۇ مەكتەپ موللىلىرى شەھەرنىڭ تېشىغا مەكتەپ بالىلىرىنى ئاچقىپ ئاتىلىق غازىنى قارشى ئالاتتى ۋە دۇئا قىلاتتى. ئاتىلىق غازى ئېتىدىن چۈشۈپ مۇلايىم خۇلق، ئوچۇق چىراي بىلەن مەكتەپ بالىلىرىنى كۆرەكتىن ئۆتكۈزۈپ، بالىلارغا ئىككى تەڭگە، بەش تەڭگە، ئون تەڭگىدىن ئاق تەڭگە ئىنئام قىلاتتى. قۇرئان ئوقۇيدىغان بالىلارغا قۇرئان، ھەپتىيەك ئوقۇيدىغان بالىلارغا ھەپتىيەك ھەدىيە قىلاتتى. ئاندىن ئاتلىنىپ شەھەرگە ياكى بارگاھ ئالىيلىرىغا بېرىپ چۈشەتتى.

جانابىي ئاتىلىق غازى ھەرقاچان ئەلىبە ئۈزەڭگىلىرىگە ئاياغ قويۇپ سەپەرگە چىققانلىرىدا ئەمىر، مەھرەم، يىگىت، سەرۋازلار بولۇپ ئاز دېگەندە 10 مىڭ كىشى بىلەن ئاتلىناتتى. ھەر قېتىم ئاتلانغاندا مەيلى كۈندۈز، مەيلى كېچە بولسۇن كاناي چېلىپ قوزغىلاتتى. مۇشۇنچە نۇرغۇن قوشۇندىن جارانگ - جۇرۇنگ، ۋارانگ - چۇرۇنگ ئاۋاز چىقمايتتى. قوشۇننى شۇ قەدەر قاتتىق ئىدارە

قىلاتتىكى، يىگىت ـ مەھرىمىلەر مەيلى پەس، مەيلى چىڭ ئاۋازدا سادا چىقىرالمايتتى. ھەتتا ئاتلارمۇ كىشنەمەيتتى. ئاتىلىق غازى قوشۇننىڭ ھال ـ ئەھۋالىدىن بىر دەقىقە خەۋەرسىز ئەمەس ئىدى. راھەت ۋە ئاسايىشنى ئۆزىگە ئەسلا راۋا كۆرمىگەنىدى.

نەزم

گەر خاھىش ئەتسەڭ ئۆز ئاسايىشىڭ،
دىيارىڭدا ئارام ئالالماس ھېچ كىشىڭ.

بۇ نەزم ئاتلىق غازىنىڭ ئەھۋالىغا تولىمۇ مۇۋاپىق ئىدى. ئۇنىڭ ھەممە ئىشلىرى شەرىئەتنىڭ ھۆكۈملىرىگە تەتبىق قىلىنغانىدى. خۇسۇسەن چۈشۈرگەن يارلىق، پەرمان، بۇيرۇقلىرى گويا خانىقادا ئولتۇرغان ماشايىخ، پىشۋالارنىڭ تەلىمى ۋە بىر ئۇلۇغ ئۆلىمانىڭ ئەمىر ـ مەرۇپلىرىدەك باشتىن ـ ئاياغ نەسىھەت، ۋەز، شەرىئەتنىڭ راۋاج ـ رونا قالمىنى تەرغىپ ۋە تەشۋىق قىلىدىغان ئىبارىلەر بىلەن تولۇپ تاشاتتى.

ئاتلىق غازىنىڭ يارلىقلىرى جۈملىسىدىن ئىككى پارچە پارسچە، بىر پارچە تۈركىي يارلىقىنى مۇۋەپپەقىيەتلىك ھالدا نەمۇنە ئۈچۈن كەم ـ زىيادە قىلماي، ئۆز ئەينى بىلەن، كېيىنكى زاماندىكى ئادىل، ھەققانىيەتچى، دىيانەتلىك تەتقىقاتچىلارنىڭ دۇئا قىلىشىغا سەۋەب بولارمىكىن دېگەن ئارزۇدا بۇ سەھىپىگە كۆچۈرۈپ يازدىم.

پارسى تىل بىلەن يېزىلغان، خۇش پۇراق
چاچىدىغان ئىنايەتنامە*

* ئىنايەتنامە ـــ ئۇقتۇرۇش، تونۇشتۇرۇش دېمەكتى؛ ئالاقە، تەقدىرنامە دېگەن مەنىلەردە.

دۇنياگۈيسىمز سەمسىمي سادىق قازى ئەسكەرگە: سالامدىن كېيىن مەلۇم بولسۇنكى، پادىشاھ ھەزرەتـ لىرىنىڭ دادخاھلىرىدا بولۇۋاتقان گەپ ـ سۆزلەردىن شۇنى مۆلچەرلەشكە بولىدۇكى، بەزى جايلاردا زۇلۇمـ نىڭ ئەۋج ئېلىۋاتقانلىقى، غەيرىي ئىشلارغا قەلەم تەۋرىتىلىۋاتقانلىقى، بەزى ئىشلاردا تەگرىنىڭ ئەمرى ۋە شەرىئەتنى تونۇشنىڭ يېتەرسىزلىكىدىنـدۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ ئىنايەتنامىنى گۇمىدىكى مۇھەممەد ئەزىمبەگنىڭ ھۇزۇرىغا ئەۋەتىش لايىق كۆرۈلدى. ئالىي پەزىلەتلىك، ئۆلۈكنى تىرىلدۈرگۈدەك خىسلەتـ لىك مۇھەممەد ئەزىمبەگ ئىنايەتنامىنى خۇرسەنـ لىك بىلەن قوبۇل قىلغايلار.

بۇ دۇنيانىڭ پانىيلىقى ھەممىگە ئاشكارىدۇر. زۇلۇم ۋە زۇلۇم قىلغۇچىلارغا تەگرىم دائىم قاتتىق قەھرى ـ غەزەپ قىلىدۇ. تەگرىم بەندىلىرىنىڭ ھەر زامان، ھەر ماكاندا قىلغان ـ ئەتكەنلىرىنى ئاشكارا كۆرۈپ تۇرىدۇ. ھېچقانداق ئىش تەگرىنىڭ نەزەرـ دىن يىراق ئەمەس. بۇنى ئۇنتۇپ قېلىشقا بولمايدۇ. ھەقىقەت ۋە راستچىللىق نىجاتلىقنىڭ سەۋەبچىسىدۇر. ئۆلىمەكلىك ھەق. ئۆلگەندە بىزنى پادىشاھ ھەزرەتـ لىرى بىلەن بىر گۆرده قويمايدۇ. زۇلۇمغا مادارا قىلىش خەلقنى ۋاپا قىلغانلىق بولمايدۇ. ھەقنى سۆزلەش، ھەقنى ئىزدەش، ھەقىقەتكە ئەگىشىش تەگرىنى رازى قىلىدۇ. ئۆتكەن ئۇلۇغلارنىڭ ئىشلىرىنى راۋاجلاندۇرۇپ ھەرـ قانداق ئىش، ھەرقانداق ھەربىكەتتە زۇلۇمنى رەت قىلىپ، ھەمىشە زۇلۇمدىن يىراق بولۇشقا ئەستايـ دىل تىرىشچانلىق كۆرسىتىشلىرىنى، ساداقەت بىلەن

تىنىش تاكۆرۈشلىرىنى، تەكتلەيمىز. ۋەسسالام.
ھەجرىيە 1289 - يىلى (مىلادى 1872 - 1873 - يىللار).

پارسى تىل بىلەن يېزىلغان ئىككىنچى ئىنايەتنامە:

شەرىئەتنى قوغدىغۇچى مولللا ئىبراھىم قازى ئەسكەرگە: سانسىز سالاملىرىمىزدىن كېيىن مەلۇم بولسۇنكى، ياخشى زامان. كۈزەل ئىنتىزام رۇناق تاپقان چاغدا مۇھەممەد رەسۇل مەرگەننىڭ ۋاسىتىسى بىلەن سىيىت مولللا تۆپە ئوغلى ۋە لۇتپۇللا ياساۋۇل-لارنىڭ، پۇقرا - رەئىيەلەرنى قائىدە - يوسۇن بويىچە ياخشى ئىدارە قىلىۋاتقانلىقىدىن ۋاقىپ بولدۇق. گۇما① ، زانـگـۇي ②، دوۋا③، پىيالما④ قاتارلىق جايلارنىڭ پۇقرالىرى مەرھەمەتلىك ئۇقتۇرۇش، مۇبا-رەك يارلىقلارنى ئاڭلاشنى ئارزۇ قىلىپ دۇئا ۋە تەلەپتە تۇرۇۋاتقانلىقى مەلۇم. لاياقەتلىك قازى ئىبراھىم ئۆزىگە قاراشلىق جايلاردىكى پۇقرالارنىڭ ھەق ۋە ھوقۇقلىرىنى جازى قىلىشنى مەسئۇلىيەتلىك بىلەن ئىجرا قىلدى. ھەقنى ھەق ئىگىسىگە يەتكۈزۈپ، ئىككى تەرەپنى بـاراۋەر رازى قىلدى. پۇقرالار ئارىسىدىكى ھەق تەلـەپ، خۇسۇمـەت، ئاداۋەت، جېدەل ماجىرالار ۋە كونا دەۋالار تامامەن تۈگـەتىلدى. مۇھەممەد كېرىم مىرزا، لۇتپۇللا ياساۋۇللار يەكـەن شەھىرىنى ئوبـدان مۇھاپىزەت قـىلدى.

① ② ③ ④ ـــ خوتەن تەۋەسىدىكى يۇرتلارنىڭ نامى.

ئىككىسۇ* تەۋسىيىسى مۇھەممەد ئەزىم ئاتلىق بىر كىشى مۇنداق بىر ئەھۋالنى يەتكۈزدى: ئەھمەدىيار ئىشىپشى پۇقرالارغا جەبر - زۇلۇم قىلغانلىقتىن، بۇ جايدىكى پۇقرالار پادىشاھ ھەزرەتلىرىگە ئىتائەت قىلىپ شەرىئەت ھۆكمىگە مۇۋاپىق تەكشۈرۈپ كۆرۈشلىرىنى ئىلتىماس قىلىپ ئەرزلىرىنى مەلۇم قىلىش ئۈچۈن يولغا چىقىپتۇ. ئۇلارنىڭ ياخشى ساقلىنىشىغا يېتىپ كېلىپ پادىشاھ ھەزرەتلىرىنىڭ قوبۇل قىلىشىغا مۇيەسسەر بولۇشىنى ئۈمىد قىلىمىز. بۇ ئەرزنىڭ مەزمۇنىدىن ئالدىنئالا خەۋەردار بولغانلىقىمىز ئۈچۈن چەكسىز خۇرسەن ۋە مەمنۇن بولدۇق. چۈنكى جەبر - زۇلۇمنى توختىتىش، پۇقرالارنى زۇلۇم ۋە ئازابتىن خالاس قىلىش تولىمۇ ئەھمىيەتلىك مۇھىم ئىشتۇر.

ئىككىنچى سۆزىمىز، شەرىئەتنىڭ راۋاجى ئۈچۈن داۋاملىق تىرىشچانلىق كۆرسەتمەكلىرى لازىم. ئەگەر بىر ئادەم شەرىئەتنىڭ راۋاجى ئۈچۈن ۋاپات بولسا، ئۇنداق كىشىنى چوقۇم شېھىتلىك دەرىجىسىگە مۇشەررەپ بولدى، دەپ تونۇماق كېرەك. غەيرەت ۋە ھىممەتنى سەرپ قىلغاندا ئاساسىي مەقسەتتىن چەتنىمەسلىك لازىم. باشتىن - ئاياغ شەرىئەت ھۆكمىدىن چىقماسلىق كېرەك. كىشىلەر شەرىئەتكە رىئايە قىلىشنى ئادەت ۋە كەسىپ قىلىشى لازىم.

ئەرزنىڭ مەزمۇنىنى يەتكۈزگەن مۇھەممەد

---

* ئىككىسۇ — ھازىر پوسكام ناھىيىسىگە قاراشلىق بىر يېزىنىڭ نامى.

ئەزىمگە كىيىم-كېچەك، يول خىراجەت مەرھەمەت قىلدۇق، ۋەسسالام.

ھىجرىيە 1289-يىلى (مىلادى 1872-، 1873-يىللار).

تۈركسي تىل بىلەن يېزىلغان ئىنايەتنامە

شەرىئەتنىڭ پاناھى بولغان ئابدۇللا قازى كالانغا: مەرھەمەتلىك ۋە سائادەتلىك سالاملىرىمىز-دىن كېيىن مەلۇم بولسۇنكى، مۇشۇ كۆنلەردە بۇ ئىسلام دۆلىتىدە تەڭرىنىڭ پەزلى بىلەن پۈتۈن ئائىلە تاۋابىئاتلىرىڭىزنىڭ خاتىرجەملىكىنى، دۆلەتنىڭ كۆچلۈك ۋە مۇستەھكەم، خەلقنىڭ ئىتائەتمەن بولۇشىنى، مىللەتنى ھەر تۈرلۈك ئاپەت ۋە مەنۇي بالالاردىن پاك ساقلاپ ئۇلارنىڭ ئىشلىرىغا غەلىبە ئاتا قىلىشنى تەڭرىگە ئىلتىجا قىلىپ، داۋاملىق بەش ۋاق نامازدىن كېيىن دۇئا ۋە تەلەپتە بولغانلىقىڭىزنى ئىزھار قىلىش، غېرىب، ئاجىز، كۆڭلى سۇنۇق پۇقرالارنىڭ ھاجىتىنى راۋا قىلىپ، ئۇلارنىڭ كۆڭلىنى شەرىئەت ھۆكمىنى ئىجرا قىلىش بىلەن خۇرسەن قىلىپ، ياخشى دۇئاسىنى ئېلىۋاتقانلىقىڭىزنى، ئۆزىڭىزنىڭمۇ مۇسۇلمانلارنىڭ بېشىدىن بۇ دۆلەتنىڭ نۇرىنىڭ ئۆچمەسلىكىگە دۇئا ۋە تەلەپ بىلەن مەشغۇل بولۇۋاتقانلىقىڭىزنى خەۋەر قىلىپ، خەت يېزىپ پادىشاھ ھەزرەتلىرىنىڭ قوبۇللۇق نەزىرىگە مۇشەررەپ بولۇشنى ئۈمىد ۋە ئارزۇ قىلىپ، ئىنىڭىز موللا ئابدۇكېرىمنى بىر بوغچا ۋە بىر ئات

بىلەن سالامغا ئەۋەتكەن ئىكەنسىز. مۇھەررەم ئېيىنىڭ يىگىرمە بەشىنچى كۈنى جۈمە نامىزىدىن كېيىن سائادەت ۋە شاراپەت بىلەن قوبۇللۇق نەزىرىگە مۇشەررەپ بولدى. ئەرزىگۈسىزگە ئېرىشلىغانلارنىڭ ھەممىسىدىن ۋاقىپ بولۇپ قانائەت ھاسىل قىلدۇق، ئۆپ خۇرسەن بولدۇق.

تەكرىم دۇنيانىڭ ئەھۋالاتلىرىنى ھەمىشە بىلىپ تۇرىدۇ. ئىنسان ۋە جىنلارنىڭ خوجىسى بولغان پەيغەمبىرىمىزنىڭ شەرىئىتىنىڭ ئۆتكۈر نۇرى بۇ يەتتە شەھەر خەلقىنىڭ بېشىنىڭ ئۈستىدە يېنىپ تۇرغان مەشئەلدۇر. ئېتىقادلىق ۋە دىيانەتلىك كىشىلەر، خۇسۇسەن شەرىئەت ئىلمىنىڭ ئۆلىمالىرى بۇ دۆلەت ۋە شەرىئەتنىڭ زاۋاجلىنىشى ئۈچۈن دائىم دۇئا ۋە تەلەپتە بولۇشلى ئۆزلىرىنىڭ زۆرۈر مەجبۇرىيىتى دەپ تونۇيدۇ. ئۇلاردا پەيغەمبىرىمىز-نىڭ شەرىئەتلىرىنىڭ راۋاجى، پۇقرالارنىڭ خاتىر-جەم-پاراۋانلىقىدىن باشقا نىيەت ۋە مەقسەت يوق. ئۇممەتلىرىگە چەكسىز مېھرىبان پەيغەمبىرىمىزنىڭ شەرىئەت نۇرلىرىنىڭ تېخىمۇ كەڭ تارقىلىشىنى مەقسەت قىلىپ شەرىئەتنى راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن ھەمىشە مەشغۇل بولۇشىمىز لازىم. بۇ نۇرنىڭ روناق تېپىشىنىڭ خاسىيىتى ۋە نەتىجىسى پۇقرالارنىڭ ئاسايىشلىقىغا سەۋەب بولىدىغانلىقىنى بىلىشىمىز لازىم. بۇ بەش كۈنلۈك ئالەم ئۆتۈپ كېتىدۇ، قىيامەت كۈنى مۇشەققەتلىكتۇر. تاپشۇرۇلغان مەجبۇرىيەتنى ياخشى ئادا قىلىپ ئاخىرەتلىكىمىز ئۈچۈن تىرىشچانلىق كۆرسىتىمىز.

دۆلىتىڭىزنىڭ زىيادە بولۇشى ئۈچۈن تەگرە-
نىڭ دەرگاھىغا ھەقىقىي سادىقلىق بىلەن دۇئا ۋە
ئىلتىجانى زىيادە قىلىشىڭىزنى ئۈمىد قىلىمىز.
ھوللا ئابدۇكېرىمغا سەرۇپاي ۋە خىراجەت
ئىلتىپات قىلدۇق. ئۆزلىرىگە كىيىم-كېچەك، سەللە-
كۆلا، رومال مەرھەمەت قىلىپ ئەۋەتتۇق، ۋەسسالام.
ھىجرىيە 1294 - يىلى (مىلادى 1877 - يىلى).

يۇقىرىدا ھەربىر ۋەقەلەر بايان قىلىنغاندا جانابىي ئاتىلىق غازىنىڭ ياخشى ئەخلاقلىرى ئاز - تولا زىكرى قىلىنغانىدى. بۇ يەردىمۇ ئازراق يازدۇق. تەپسىلىي يازساق ئوقۇغۇچى ۋە ئىشتىكۇچىلەرگە مالال كېلىشىدىن ئەنسىرەپ شۇنچىلىك زىكرى قىلىش بىلەن قانائەتلەندۇق.

ئەخلاقىي ھەمىدە ① بار يەردە ئەلۋەتتە ئەخلاقىي زەمىمە ② مۇ بولىدۇ، پايدا بار جايدا زىيانمۇ بولىدۇ. گۈل تىكەنسىز، ھەسەل ھەرىسىز بولمايدۇ. ھەر بىر مەخلۇقاتتا ياخشى خىسلەت بولغە-
نىدەك، ياماندا ھەرىكەتمۇ ئۇنىڭدىن ئايرىلمايدۇ. ياخشىلىق بىلەن يامانلىق قوشكېزەك بىر تۇغقان بولۇپ بىر - بىرىدىن ئايرىلماسلىق ئادىتى ئەزەلدىن جارى بولۇپ كەلمەكتە.

ھاۋا گۈلدۈرلەپ چاقماق چېقىشى بىلەن رەھمەت يامغۇرىمۇ ئەلۋەتتە بىللە كېلىدۇ. بۇنداق بولغاندىن كېيىن، ئاتىلىق غازىنىڭ ئەخلاق زەمىمىلىرىنىمۇ ئازراق بايان قىلىپ ئۆتە-
سەك، ئىسكەنجىبىنگە③ ئوخشاش سۆزلىمىزگە ئاچچىق - چۈچۈك-

① ئەخلاقىي ھەمىدە ـــ ياخشى ئەخلاق، گۈزەل ئەخلاق.
②ئەخلاقىي زەمىمە ـــ يامان ئەخلاق، ناچار ئەخلاق.
③ ئىسكەنجىبىن ـــ شېكەرنىڭ قىيامى بىلەن ئۈزۈم سىركىسىنى ئارىلاشتۇرۇپ ئېتىلىدىغان مۇز دوغ.

لۇك تەمسنى بىرىپ تۇقۇغۇچى ۋە ئىشتىكۇچىلەرگە زوق ۋە لەززەت بېغىشلىشى مۇمكىن.

تارىخ كىتابلىرىدا ئىلگىرى ئۆتكەن مۇئەللىپ - ئاپتورلار - نىڭ بۇرۇنقى پادىشاھلارنىڭ ياخشى خىسلەت، يامان سۈپەتلىرىنى بىر - بىرلەپ بايان قىلىشتىكى مەقسەتلىرى «كېيىنكى زامانداا ئۆتكەن پادىشاھلار ۋە ھاكىم ئەمەلدارلار، ياخشى ئىش قىلغان پادىشاھلارنىڭ ئۆمرى ئۇزۇن، دۆلىتى زىيادە بولۇپ، پەرزەنت ۋە نەۋرىگىچە دۆلىتى قولىدىن كەتمەي ئەل ئارىسىدا نامى ساقلىنىپ، خالايىق ئۇلارنىڭ روھىلىرىغا دۇئا قىلىدىكەن. يامان ئىشلارنى قىلىپ، كىشىلەرگە زۇلۇم - ئازاب قىلسا، ئۆمرى قىسقا، دۆلەتلىرى كۆتاھ* بولۇپ يەر يۈزىدە يامان سۈپەت بىلەن مەشھۇر بولىدىكەن. بۇنداق پادىشاھلارغا خالايىق زامان - زامانلارغىچە لەنەت ئوقۇيدىكەن»، دەپ بىلىپ ئۆزلىرىنى ياخشىلىق يولىغا مايىل قىلىپ ياخشىلار قاتارىغا قوشۇلسا ئەجەب ئەمەس، دېگەندىن ئىبارەت بولۇشى مۇمكىن. شۇ ۋەجىدىن مەنمۇ ئاتىلىق غازىنىڭ يامان سۈپەت ۋە نالايىق ھەرىكەتلىرىنى ئازغىنا يېزىپ كۆرسىتىشنى زۆرۈر دەپ بىلدىم.

ئاتىلىق غازى شۇ قەدەر ئۇلۇغ پادىشاھ بولغان بولسىمۇ، بىرەر دىيانەتلىك، سادىق، دانا، پەزىلەتلىك كىشىنى ئۆزىگە ۋەزىر قىلمىدى. مەملىكەتنى ئىدارە قىلىشنىڭ پۈتۈن ئىشلىرىنى ئۆزى يالغۇز قىلدى. ھېچقانداق كىشىگە ئىشەنمىدى. شۇنداق دۆلەتپەرۋەر، ھاكىمىيەت ئىشلىرىغا تەدبىرلىك كاتتاخان تۆرەم ۋە كىچىكخان تۆرەملەرگە ئاخىرقى ئۆمرىدە ئۆزى ئىچكەن شەربەتتىن ئىلتىپات قىلدى. ئۇلار ئىچكەن ھامان تەسىر قىلىپ بۇ ئالەمدىن ئۇ ئالەمگە سەپەر قىلدى. ۋەلىخان تۆرەمنى

---

* كۆتاھ - قىسقا.

يېڭسارىدا تامنىڭ ئاستىغا باستۇرۇپ ئۆلتۈردى. بۇزرۇكخان تۆرەمنى بولسا دەسلەپ «مەن تۆرەمنىڭ ئەمرى بىلەن كەلگەن». دەپ ئۆزىگە ھەمراھ قىلىپ بىللە ئېلىپ يۇرۇپ يەتتە شەھەرنى قولغا كىرگۈزگەندىن كېيىن، ھەجگە بېرىپ كەلسىلە، دەپ يۇرتتىن چىقىرىۋەتتى.

دەسلەپكى چاغلاردا، ئاتىلىق غازى باشقىلار چوڭ گۇناھ ئۆتكۈزسە، نەسىھەت قىلىپ ئەپۇ قەلىمنى سۈرۈپ كەچۈرۈم قىلدى. ئاز خىزمەت قىلسا، كۆپ ئىنئام ۋە ئېھسانلارنى قىلدى. كېيىنكى ۋاقىتلاردا كىچىك گۇناھ سادىر قىلسىمۇ چوڭ غەزەپ قىلىپ ئېغىر جازا بېرىدى، بەلكى يوقاتتى. چوڭ خىزمەت كۆرسەتسە ئاز ئىلتىپات قىلدى، بەلكى بىرەر باھانىنى قويۇپ قاتتىق غەزەپ ۋە ئازاب قىلدى. ئىلگىرى بىر باغ بېدە، بىر تاۋاق قېتىق ئۈچۈن بىر ئادەمنى ئۆلتۈردى. كېيىن نەچچە-نەچچە ئادەمسلەر خانىۋەيران بولۇپ تۈگىشىپ كەتسە ھېچكىمنىڭ دادىسغا يەتمىدى. ئىش بېشى، ھاكىم، ۋىلايەت ئەمەلدارلىرىنى قوللاپ، ئۆستۈرۈپ زۇلۇمنى راۋاجلاندۇردى، بىر تەرەپتىن مۇساپىر ۋە مۇجاۋۇر* سودىگەرلەر كەلسە ماللىرىنى دۆلەت ئوردىسىغا ئېلىۋالدى. مال ئىگىسى ئارغامچا-توقۇناق، ئورۇما، كىگىز، پالاسلىرىنى قولتۇقلاپ قالدى. ئارقىسىدىن «زاكىتىنى بەر» دەپ زاكاتچى، مۇلازىم قوشۇپ قويدى. مال ئىگىسى، پۈتۈن مېلىمنى ئوردىغا ئالدى، دېسە، مېلىڭنى ئوردىدىن ئال، ھازىر زاكىتىنى بەر، دەپ قىستىدى. ئائىلاج جازانىگە پۇل ئېلىپ زاكاتنى بېرىپ، ئۆزى قەرز ئېلىپ جېنىنى ساقلىدى. ئوردىدىن پۇلنى بەرسە ئالدى، بەرمىسە شۇ سەۋەب

---

* مۇجاۋۇر — باشقا يۇرتتىن كېلىپ، شۇ جايدا ئولتۇرا قالمىپ قالغان كىشى.

بىلەن سەرگەردانلىق كوچىسىغا كىرىپ ۋەيران بولدى.

يېزا - سەھرا، كەنت - قىشلاقلارغا غەلىلە - تاناپنىڭ ① پۇلىنى يىغىش ئۈچۈن بارغان مۇلازىملار 10 مىڭ، 20 مىڭ پۇل بولسىمۇ، كېچە بارسا كېچە، كۈندۈز بارسا كۈندۈز تەخىر قىلماي يىغىۋالاتتى. ھەرگىز مۆھلەت ۋە پۇرسەت بەرمەيتتى. ئاتىلىق غازىنىڭ ھۆكمىنىڭ ئىتتىكلىكى مۇشۇ دەرىجىدە ئىدى. خۇسۇسىەن خوتەن خەلقىنى نىياز ھېكمىبەگ، ئاقسۇنى ئابدۇراخمان دادخاھ، باي ۋە سايرامنى مۇھەممەد ئىمىن توقسابە ناھايىتى خاراب قىلدى. «ھەر ياغاچنىڭ پانىسى ئۆزىدىن» دېگەن تەمسىل ھەممىگە مەشھۇر بولغىنىدەك، بۇ ھاكىملار پۇقرادىن پۇلنى ئېلىپ ئوردىغىمۇ بەردى، ئۆزىنىڭ يانچۇقلىرىغىمۇ سالدى. لېكىن ئەيىبنى ئاتىلىق غازىنىڭ گەدىنىگە ئارتتى. ئاتىلىق غازىنىڭ ئەيىبى شۇ ئىدىكى، كىرىم - چىقىمنى ئەسلا سۈرۈشتۈرۈپ كۆرمىدى.

ھەر بىر ۋىلايەت ھاكىملىرىنىڭ 500 دىن، ئەڭ ئازلىرىدا 60 — 70، بەزەر 100 دىن دېۋانبەگلىرى② بار ئىدى. ھەر يىلى ھەر بىر كەنتكە شۇ كەنت ئىچىدىن بىر بايىنى تۆتۈپ خالىسۇن - خالىمىسۇن دېۋانبېگى قىلىپ بەلگىلەپ نىشان - دەستەك③ بېرەتتى ۋە دەرھال دېۋانغا مۇلازىملارنى قوشۇپ پۇل، ئۆشرە - زاكات يىغىشقا باشلايتتى. دېۋانبېگى بىر يىل مۇتامام بولغۇچە ئۆشرە - زاكات، دېھقانچىلىق بېجى قاتارلىقلارنى پۇقرالاردىن

---

① تاناپ — يەر ئۆلچىمى بولۇپ، ئىلگىرى دېھقانچىلىق بېجى بىر تاناپ يەرنى بىرلىك قىلىپ بەلگىلەنگەن. بۇ يەردىكى تاناپ — دېھقانچىلىق بېجى دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

② دېۋانبەگ — ئۆشرە - زاكات، باج يىغقۇچى.

③ نىشان - دەستەك — بۈيرۇق، خىزمەتكە تەيىنلەش بۈيرۇقى.

شەرئەتكە مۇۋاپىق يىغىۋېلىپ، ئوردا خەزىنىسىگە تاپشۇرۇپ بېرىپ بولغاندىن كېيىن، بۇ پالاكەت باسقان دېۋانبەگلىرىنى تەھقىقلەپ تەكشۈرۈش ئۈچۈن جاللات سۈپەت مۇلازىم، زالىم مىرزىلارنى چىقىراتتى. بۇ مۇلازىم، مىرزىلار بىرنى ئون، ئوننى يۈز قىلىپ خەتلەپ «ھەقىقەتلەپ» تەكشۈرگەنلىكتىن، دېۋانبەگلىرىنىڭ زىممىسىگە 20 مىڭ، 30 مىڭ تەڭگە پۇل چۈشەتتى. ئات ـ ئۇلاغ، كىگىز ـ كېچەك، يەر ـ سۇ ھەتتا قازان ـ قوشۇققىچە سېتىپ مۇلازىم ۋە مىرزىلارغا تاپشۇراتتى. مۇبادا مال ـ مۈلكى چىقىشماي قالسا دېۋانبەگلىرى: «ئوردا خەزىنىسىگە مۇنچە مىڭ تەڭگە قەرزدارمەن» دەپ ھۆججەت بېرەتتى. دېۋانبەگلىرى پۇقرالاردىن يىغىۋېلىپ ئوردا خەزىنىسىگە تاپشۇرغان پۇللارنى «شەرئەت توغرىسىدىن»، دەپ ئاتايتتى. دېۋانبەگلىرىنىڭ ئۆزىدىن ئالغان پۇلنى «ھەقىقەت توغرىسىدىن» دەپ ئاتايتتى. ئەرز ـ داد قىلسايەنەشۇ ھاكىم، مۇلازىم، مىرزىلارغا چىقىرىپ بېرەتتى. بۇلار ئۆزىنىڭ خاھىشى، قولىدىن كېلىشىچە قىلمىغان زۇلۇملىرىنى قىلىپ يەنە ئالاتتى، قازىلارنىڭ ئەھۋالىمۇ شۇنداق ئىدى.

ئىككىنچى قېتىم خىتايلارنىڭ كېلىشىنى ئۈمىد قىلىپ ئوتۇغات* ۋە قالپاقلىرىنى ساقلاپ كەلگەن، كۆڭۈللىرى دۈشمەنلىك ۋە ئىنتىقام ئوتى بىلەن تولغان قەدىمىي بەگ ۋە بەگزادىلەرگە ئەجەللىك ۋاقتى يېتىپ ئۆلۈپ كەتسە ئۇنى ئاتىلىق غازى ئۆزىنىڭ پاراسەت نۇرى بىلەن دەرھال بىلەتتى. ئۇلارنىڭ مىراس باجلىرىنى يىغىپ كېلىش ئۈچۈن زالىم، پەس تەبىئەت مىرزىلارنى چىقىراتتى. مىسال ئۈچۈن ئېيتقاندا، مىرزا قاسىم

---

* ئوتۇغات ــ مەنچىڭ خاندانلىقى دەۋرىدە يەرلىك ئەمەلدارلار كىيىدىغان، ئەمەل ـ دەرىجىلىرىنى ئىپادىلەيدىغان مەخسۇس باش كىيىم.

مەھتەر، مىرزا ئابدۇللا بۇخارىلارنى ئاقسۇلۇق ئابدۇللا دىۋانە بېگنىڭ مىراس بېجىنى ئەكىلىشكە ئەۋەتتى. بۇ مىرزىلار ئابدۇللا دىۋانىبېگنىڭ ئوتۇغات چەشمەدارىنى① 5000 تەڭگە، دىك قالپاق خىتايىنى② 10 مىڭ تەڭگە، دەپ باھا قويدى. يەنى بىر ئوتۇغات ۋە بىر قالپاقنىڭ باھاسى 15 مىڭ تەڭگە بولدى. قالغان مال ـ مۈلۈكلىرىنىمۇ مۇشۇ تەرىقىدە باھالىدى. 40 تەڭگىدىن بىر تەڭگىنى مىراس بېجى دەپ ھېسابلىغاندا 46 مىڭ تەڭگە بولدى، ئابدۇللا دىۋانىبېگنىڭ پۈتۈن مال ـ مۈلۈكلىرىنى پۈلغا سۈندۇرۇپ ھېسابلىغاندا 28 مىڭ تەڭگە بولدى. مىراس بېجىنىڭ قالغىنىنى ئۇرۇق ـ تۇغقان، يار ـ بۇرادەر، مۇلازىم، خىزمەتكارلىرىدىن قەرز ئېلىپ بەردى.

ئابدۇللا دىۋانىبېگنىڭ قىزى ئالىي ئوردىدا خانىشلار قاتارىدا ئاتىلىق غازىنىڭ نىكاھىدا ئىدى. بەخت ـ دۆلەت يۈز ئۆرۈپ زاۋاللىققا يۈزلەنگەندە، پادىشاھ ۋە ئۇلۇغلارنىڭ پېئىل ـ خۇيلىرىمۇ يۆتكىلىپ قالدىكەن. پۇقرا ـ رەئىيە، ئەمەلدار ـ سىپاھ، خىزمەتچى، چاكارلارنىڭمۇ ھال ـ ئەھۋالى ئۆزگىرىدىكەن. يىگىت ـ سەرۋاز، ئەمىر، سىپاھلار تون ـ سەرۇپاي، كىيىم ـ كېچەكلىرىنى كىيىپ، ئاتلىرىنى مىنىپ، پۇللىرىنى خەجلەپ، ئاغىچە ـ خوتۇنلارنى ئېلىپ. كۆڭۈللىرى خالىغان غىزا ـ تاماقلارنى ئېتىپ يەپ، ئېغىزلىرىدا چىشلەپ، چىشلىرىدا چاينىپ تۇرۇقلۇق، ئاتلىق غازىنىڭ شىكايىتىدىن تىللىرىنى ئەسلا يىغمىدى. تۆز ھەققىگىمۇ يۈز خاتىرە قىلمىدى. ئاخىر جازاسىنى تارتتى.

---

① ئوتۇغات چەشمەدارى ـــ قىممەت باھالىق تاشلاردىن ئۆز قويغان، يەرلىك ئەمەلدارلار كىيىدىغان باش كىيىم.

② دىك قالپاق خىتايى ـــ خىتاي نۇسخىسىدا ياسالغان ئەمەلدارلار كىيىدىغان تاج.

تۇز كورلۇق قىلغانلىقنى نەتىجىسىنى كۆردى.

شۇنداق نەقىل قىلىدۇ، قەشقەرلىك پەيزىۋات يېزىسىدا بىر ئادەم ئېتىزغا ئۇرۇق چېچىپ قوش ھەيدەۋاتقانىكەن. يەنە بىر كىشى كېلىپ، «ئەي بۇرادەر، نېمە تېرىدىڭىز؟» دەپ سوراپتۇ. «نېمە تېرىماقچىدىم، خىتاي تېرىدىم»، دەپ جاۋاب بېرىپتۇ. بۇ جاۋابنى ئاڭلاپ سورىغۇچى كىشى ھەيران بولۇپ ئۆتۈپ كېتىپتۇ. ئالتە ـ يەتتە ئايغا قالماي، دېگەندەك خىتايلار كېلىپ ھېلىقى ئېتىزلىققا چۈشۈپ گازارما قىلىپ يېتىپتۇ. ئىككى پۇقرا بىر يەردە بولسا خىتايلارنىڭ كېلىدىغان خەۋەرلىرىنى ئېيتىشىپ، راست ـ يالغان سۆزلەرنى توقۇشۇپ ئۆزلىرىنى خۇش قىلاتتى. بۇ سۆزلەرنىڭ راستلىقىغا ئىسپات بولسۇن ئۈچۈن ئېسىمگە كەلگەن مۇنداق بىر ۋەقەنى بايان قىلىپ ئۆتەي: بۇرۇنقى چاغلاردا زامانىنىڭ زاھىت، دەۋرانىنىڭ ئابىتلىرىدىن، قىلغان دۇئالىرى ئىجابەت بولىدىغان ئۇچ زاھىت بىر تەرەپكە سەپەر قىلغانىكەن. بىر يەرگە بارغاندا يول ئۈستىدە ياتقان بىر مۇنچە چېرىكەن ئۈستىخانلارغا كۆزى چۈشۈپتۇ. ئۇلار: بۇ كونا سۆڭەكلەر قانداق مەخلۇقنىڭ سۆڭىكىدۇ؟ ئەھۋالدىن ۋاقىپ بولساق، دېيىشىپتۇ. بىرى دۇئا قىلسا، شامال چىقىپ سۆڭەكلەرنى يىغىپ بىر ـ بىرىگە تۇتاشتۇرۇپتۇ. يەنە بىرى دۇئا قىلسا سۆڭەككە گۆش، پەي، تومۇر پەيدا بوپتۇ. ئۈچىنچىسى دۇئا قىلسا، سۆڭەككە جان كىرىپتۇ ۋە ئېچىرقاپ كەتكەن زور بىر شىر سەكرەپ قوپۇپتۇ. ئەسلىدە بۇ شىر ئاچلىقتىن ئۆلۈپ قالغانىكەن. تىرىلگەندىن كېيىن ئۈچ زاھىتنى پارە ـ پارە قىلىپ يەپ كېتىپتۇ. تىلەپ تاپقان خىتايلار ھېلىقى قايتا جان كىرگەن، ئاچ قالغان شىرغا ئوخشاش بولدى.

ئەزىز بۇرادەرلەر، تارىخ كىتابلىرىدا بۇرۇنقى ئۆتكەن پادىشاھلارنىڭ مېھىر ـ شەپقەت بىلەن قەھرى ـ غەزەپ، گۈزەللىك

بىلەن سەتلىك، ياخشى ئەخلاق بىلەن يامان ئەخلاقلىرىنى بىرلىكتە تەسۋىرلىنىپ بايان قىلىنىپ كەلدى. بۇنىڭدىن كېيىنكى پادىشاھ، ۋىلايەت ھاكىملىرىدىمۇ يۇقىرىقى سۈپەتلەر بولۇشى مۇمكىن. چۈنكى پادىشاھ، ۋىلايەت ھاكىملىرىنىڭ مېھىر ـ شەپقەت، ئېھسان ۋە ئىنئام ئاتا قىلماي چارىسى يوق. غەزەپ ۋە سىياسەت ئىشلەتمەي يەنە ئىلاجى يوق. پادىشاھ بولغان كىشى ياۋاش، رەھىمدىل بولۇپ، سىياسەت ئىشلىتىشنى ئۆزىگە لازىم ۋە راۋا كۆرمىسە، پۇقرالاردا بەخت ۋە خۇشاللىق، ھۇزۇر ۋە پاراۋانلىق ھاسىل بولمايدۇ. يۇرتتا بۆلۈنۈش، ئىتتىپاقسىزلىق پەيدا بولۇپ ھالاكەتكە يۈز تۇتىدۇ. ئەگەر پادىشاھ زالىم، قەھرى ـ غەزەپلىك بولۇپ، ئادالەت ۋە ھەقىقەتنى لازىم تۇتمىسا، پۇقرالاردا تىنچلىق ۋە ئاسايىشلىق بولماي زۇلۇم قىلىنغۇچىلار ـ دىن بىرەر سەگەك، سەھەر قوپىدىغان كىشىنىڭ قىلغان دۇئاسى تەگرىنىڭ دەرگاھىدا قوبۇل بولۇپ قالسا، ئۇنداق كىشىنىڭ ئاھ دەپ پىغلىغان كۆز ياشلىرى مەۋج ئۇرۇپ تۇرغان قانلىق دەريادا ئايلىنىپ، ھېلىقىدەك زالىم پادىشاھلارنى، ئۇنىڭغا تەۋە خىزمەتچى ـ خادىم، چاكار ـ مۇلازىم، تۇغ ـ بايراق، كاناي ۋە ئەلەملىرى بىلەن قوشۇپ غەرق قىلىپ نابۇت قىلىشى مۇمكىن. بۇ ئالەمنىڭ ھادىسىلىرىدىن ۋە ئۆتمۈش ۋەقەلىرىدىن تەجرىبە ھاسىل قىلىپ ئىبرەت ئېلىش لازىم. چۈنكى «ئەقىل ـ پاراسەتـ نىڭ ئىگىلىرى، ئىبرەت كۆزى بىلەن چوڭقۇر قارىغۇلار!» دېگەن ئايەت بار.

پارچە

تەكىيە قىلما ئەي ئەزىزلەر دەۋلەتى ئىلدامىغە،
باش يانىڭدىن پات ئالۇرلەر دەۋلەتى ئىقبالىنى.

ياتقۇزۇپ جىسمى لەتىمگىنى بۇ تىيرە خاك ئۇزە،
يوق ئېتىپ سەۋلەت ھەشەمنى پەش قىلۇرلەر نايىنى*.

كەرەملىك تەكرىم، ئۆزىگە خاس قۇدرىتى ۋە ھېكمىتى بىلەن دۆلەت ۋە نېمەت ئىگىلىرىدىن، ئۆزى بەرگەن دۆلەت ۋە نېمەتلىرىنى ئېلىشنى ئىرادە قىلسا، ئالدى بىلەن ئۇلارنىڭ خۇي ـ پەيئىلىدىكى ياخشىلىقنى ئېلىپ تاشلاپ ئۇنىڭ ئورنىغا نالايىق ئىش، يامان ئەخلاقلارنى كىرگۈزۈپ، دۆلەت ۋە نېمەتـ لەرگە شۈكرى قىلىشتىن ياندۇرۇپ، كۈپرانى نېمەت قىلىدىغان قىلىپ، ئاندىن دۆلىتىنىڭ ئاپىتىنى قارا ئىغۇلاشتۇرۇپ، بەخت ـ تەلەينىڭ نۇرىنى خىرە قىلىپ بەلكى ئۇچۇرۇپ يوق قىلىدىكەن. يەنە بىر دۆلەتكە لايىق كىشىنى بەلەن پەرۋاز قىلدۇرۇپ، بېشىغا پادىشاھلىقنىڭ تاجىنى كىيدۈرۈپ، نۆۋەتنى ئۇنىڭغا بېرىپ كاناي ـ سۇنايلىرىنى ساداغا كەلتۈرىدىكەن. ئۇلۇغ تەكرىم، خاھى پادىشاھ، خاھى گاداي بولسۇن بەش كۈنلۈك بۇ دۇنيادا ياخشى ئىشلارنى بەرپا قىلىپ، ياخشى نام بىلەن كېتىشنى نېسىپ قىلغايسەن، ئامىن.

پارچە

بۇ ئالەم ئىچرە ياخشى ئەت ئىمارەت،
كى قالغاي نىك نام ھەم باقالىق.

---

* ئەي ئىبرىلار! تېز كەلگەن دۆلەتكە ئىشەنمە. چۈنكى ئۇنداق بەخت ـ دۆلەت بېشىگىدىن پاتلا كېتىدۇ. نازۇك بەدەنلىرىنى قارا تۇپراق ئۇستىگە ياتقۇزۇپ، سۆلەت ـ ھەشىمەتلىرىنى يوق قىلىپ، قومۇشتەك پەس ۋە خار قىلىدۇ.

ۋەرەق ئىچرە قېلىپتۇر ياخشى ئاتلار،
ئەگەر كىسراغە ئوخشە قىلسە ھەملىق*.

13

يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمىرلەر ۋە ئىشنىك ئاقىۋىتىنى ھەل قىلالايدىغان لەشكەر باشلىقلىرىنىك ئىتتىپاقلىشىشى بىلەن سىيىت ھېكىمخان تۆرەمنى پادىشاھلىق تەختىدە ئولتۇرغۇزغانلىقى؛ لېكىن پەلەك يار بەرمىگەنلىكتىن ئۇلار «ۋەتەن سۆيۈش ئىمانىنىك جۇملىسىدىن» دېگەن ھەدىسنىك تەقەززاسى بويىچە ئۆز ۋەتىنىگە قايتىپ كەتكەنلىكى

دېمەك، جانابىي ئاتىلىق غازى پانىي دۆلەتنى تاشلاپ، باقىي دۇنيانى خالاپ، جېنىنى ئەزرائىلغا، مال ـ مۈلكىنى ئو ـ غۇللىرى بىلەن قىپچاقلارغا، بەلكى خىتاي بىلەن قالماقلارغا تاپشۇردى.

نىياز ھېكىمبەگ بىلەن ئەھرارخان تۆرەم ئاتىلىق غازىنىك جەسىتىنى ئىچكىرى ئەكىرىپ ياتقۇزۇپ قويۇپ قاراشھەردىكى ھەققۇلىبەگكە بولغان ۋەقەنى بايان قىلىپ تېزلىكتە خەت ماڭ ـ دۇردى. ھەققۇلىبەگ ئۇچىنچى كۈنى قارا شەھەردىن يېتىپ كەلدى. ئاڭغىچە نىياز ھېكىمبەگ ئۆزىدىن ئېھتىيات قىلىپ، ئەرز ـ داد بولسا ئاتىلىق غازى ھايات ۋاقتىدىكىدەك ئەكىرگەن بولۇپ كىرىپ ـ چىقىپ، يارلىق ـ پەرمانلارنى بېرىپ تۇردى.

---

* بۇ ئالەمدە ياخشى ئىش قىلساڭ، ياخشى دېگەن نامىڭ مەڭگۈ ئۆچمەيدۇ. كىسراغا ئوخشاش پادىشاھلارنىڭ نامى قەغەز يۈزىدە قېپقالدى.

«جانابىي ئالىينىڭ مىجەزلىرى سەل خاپا ئىكەن. ئاز ۋاقىتتىن كېيىن چىقىدۇ»، دەپ كىشىلەرنى يېقىن بارغۇزماي ئۆچ كۈننى ئۆتكۈزدى. ھەققۇلىبەگنىڭ ئارقىسىدىن ھېكىمخان تۆرەم باشلىق ئەمرلەشكەر، پانساتلارمۇ ئارقا - ئارقىدىن يېتىپ كەلدى، ئەھۋالمۇ ئاشكارا بولدى.

نىياز ھېكىمبەگ، مۇھەممەد كېرىم دادخاھ، تاشباي دادخاھ ۋە ئاتاباي پانساتلار باشلىق ئەمرلەشكەرلەر مەسلىھەتلىشىپ، بۇرۇنقى پادىشاھلارنىڭ رەسىم - قائىدىلىرى بويىچە ھېكىمخان تۆرەمنى ئاق كىگىز ئۈستىدە ئولتۇرغۇزۇپ «خان» قىلىپ كۆتۈردى. خەزىنىنىڭ ئىشكىلىرىنى ئېچىپ ئەمىر، دادخاھ باشلىق چوڭ - كىچىكلەرگە، يىگىت - سەرۋازلارغا تون - سەرۇپاي، پۇل ۋە تىللا، ئات ۋە جابدۇقلارنى بەرگىلى تۇردى. مۇشۇ ئەھۋالدا يەتتە كۈن ئۆتتى. بىر كېچىدە ھەققۇلىبەگ ئاتىلىق غازىنىڭ جەسىتى - تاۋۇتىنى ئېلىپ ئاقسۇ تەرەپكە ناھايىتى تېز يۈرۈپ كەتتى.

دادخاھلار باشلىق چوڭلار «ھەققۇلىبەگ ئاتىلىق غازىنىڭ جەسىتىنى ئېلىپ يۈرۈپ كەتتى. ئۇلار ئاقسۇغا بېرىپ خەزىنىلەرنى قولىغا ئېلىپ سەرەمجان قىلىپ، قەشقەرگە بېرىپ ئۇ يەردىكى خەزىنە - دەپتىلەرنى قولىغا كىرگۈزۈپ، ئاندىن كېيىن بىرلەرگە قارىماي ئەنجان، تاشكەنتلەرگە چىقىپ كېتىدۇ، خەزىنە بولمىسا بىز خىتايلار بىلەن قانداق ئۇرۇشىمىز؟ ئۇلارنىڭ ئارقىسىدىن قوغلاپ خەزىنىلەرنى بەرمەسلىكىمىز كېرەك»، دەپ ھېكىمخان تۆرەمنى ماقۇل قىلدى. كورلىنى داخۇ تۆڭگانغا تاپشۇردى. ئۇنىڭغا ئاقسۇلۇق كوچىر ۋاڭنىڭ ئوغلى ئاقنىيازبەگنى تۆڭچى ۋە ياساۋۇل بېشى قىلىپ، باي مۇھەممەد جارچى بېشىنى 500 سەرۋازغا باشلىق قىلىپ كورلىدا قويۇپ، ھېكىمخان تۆرەم باشلىق قوشۇنلار ئاقسۇغا راۋان بولدى ۋە ئالدىراپ -

هولۇقۇپ ئاقسۇغا يېتىپ كەلدى.

ھەققۇلىبەگ ئالدىدا يېتىپ كېلىپ، ئاقسۇدا ئىككى كۈن تۇرۇپ، بىرمۇنچە خەزىنىلەرنى يىغىشتۇرۇپ، يىگىت ۋە قىپچاقلار بىلەن ئاتلىنىپ غازىنىڭ جەسىتىنى ئېلىپ قەشقەرگە يۇرۇپ كەتكەنىدى. ھەققۇلىبەگ «دادامنىڭ جەسەت - تاۋۇتىنى قەشقەرگە ئاپىرىپ ھەزرىتى ئاپاق خوجام مازىرىغا دەپنە قىلىپ بولغاندىن كېيىن ئاكام بىلەن مەسلىھەتلىشىپ يا مەن كېلەر-مەن، يا ئاكام كېلەر. ئاندىن خىتايلار بىلەن غازات قىلارمىز»، دېگەن مۇستەھكەم نىيەت بىلەن يولغا چىققانىدى. ئەمما نىياز ھېكىمبەگ: «كىچىك بېگىم (ھەققۇلىبەگ) قەشقەرگە يۇرۇپ كەتتى. غەرىزى باشقىچەدەك قىلىدۇ. ئەلۋەتتە ئېھتىيات قىلغايلار ۋە خەۋەردار بولغايلار. ۋەسسالام»، دەپ بىرنەچچە پىتنە - پاسات گەپلەرنى يېزىپ مەخپىي ھالدا چوڭ بەگكە (بېكقۇلىبەگ) خەت ماڭدۇرغانىدى. چوڭ بەگ خەتنى كۆرۈپ مەزمۇنىدىن ۋاقىپ بولغاندىن كېيىن: «ھەققۇلىبەگنى ئۇچرىغان يەردە ئۆلتۈرۈپ كۆمۈۋېتىپ نەرسە - كېرەكلىرىنى ئەكىلىڭلار»، دەپ پەرمان بېرىپ مۇھەممەد زىيا پانساتنى باش قىلىپ بىر-نەچچە مەھرەم، يىگىت - سەرۋازلارنى ھەققۇلىبەگنىڭ ئالدىغا چىقارغانىدى. بۇلار لونكۇ دېگەن يەردە ئۇچراشتى. ئاتتىن چۈشۈپ بىر پىيالە چاي ئىچمىشكەندىن كېيىن ئاتلىرىغا مىنىپ يولغا چۈشتى. ھەققۇلىبەگ بولغان ۋەقەلەرنى بىر - بىر بايان قىلىپ سۆزلەپ بېرىپ، بۇلارنىڭ يامان غەرەزلىرىدىن خەۋەرسىز، خالىس، توغرا نىيەت بىلەن كېتىپ بارغان چاغدا، قەمبەر مەھرەم دېگەن ھەققۇلىبەگكە قارىتىپ ئوق چىقىرىدۇ. ئوق بۇ تەرەپتىن ئۇ تەرەپكە ئۆتۈپ كېتىدۇ. ھەققۇلىبەگ «بۇ نېمە پوق يېگىنىڭ»، دەپ قىلىچلىرىنى تارتىپ چىقىرىپ چاپماقچى بولغاندا يەنە بىر يىگىت ئوق چىقىرىدۇ. ھەققۇلىبەگ ئاتتىن

يەقلىپ جان بېرىدۇ. ئۇنى شۇ جايدىكى بىر جىلغىغا دەپنە قىلىدۇ. ئۇ جاي «ھەققۇلىبەگ جىلغىسى» دېگەن نام بىلەن مەشھۇر بولدى.

تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 1294 - يىلى① جامادىيەلئەۋۋەل - نىڭ 2 - كۈنى ھېكىمخان تۆرەم ئاقسۇغا كېلىپ خانلىق تەختىگە چىقىپ ئولتۇردى. ھەممە يىگىت - سەرۋاز، قىرغىز - قىپچاقلار ئاتلىق غازىنىڭ ئاقسۇدىكى خەزىنە - دەپىنىلىرىنى تالان-تاراج قىلىپ بۇلاپ كەتتى. بۇنداق بۇلاڭ - تالاڭ «خان تالىڭى» دېيىلىدىكەن. مۇشۇنداق پاراكەندە كۈنلەردە نىياز ھېكىمبەگ بىرنەچچە مۇلازىملىرىنى ئېلىپ خوتەنگە قاراپ قېچىپ كەتتى.

ھېكىمخان تۆرەم ئالاھىدە يارلىق - پەرمان بىلەن ئابدۇ - راخمان دادخاھنى ئاقسۇغا ھاكىم قىلدى. ئامىلخان تۆرەمنى كۇچانىڭ ھاكىملىقىدىن ئېلىۋېتىپ، كۇچانى مۇھەممەد رەھىمخان تۆرەمگە سۈيۈرغال قىلىپ بەردى. ئۇچتۇر پاننى ھېكىم پانساتقا، باي ۋە سايرامنى مۇسامىس بېگىگە تاپشۇردى. مۇھەممەد مۇسا توقسابە، ئاتاباي پانساتلارنى ھۇدەيچى② قىلىپ يارلىق چۈ - شۈردى. بەچە باتۇر پانساتنى ھەممە لەشكەر ئۈستىدە ئەمىر لەشكەر قىلدى. كېيىم قۇل دادخاھ، موللا ئالىم قۇلنىڭ ئوغلى شىرمۇھەممەد مىرزىنى ئەمىرلەشكەر قىلدى. كېيىك لاۋۇر ۋە مۇھەممەد ئەپەندىنى 2000 سەرۋازغا ئەمىرلەشكەر قىلدى.

دېمەك، سەككىز ئەمىرلەشكەرگە يارلىق ۋە نىشان بېرىپ، تۇغ - بايراق، داپ - دۇمباق، قورال - ياراق، ئات - توپچاقلارنى

① ھىجرىيىنىڭ 1294 - يىلى مىلادىنىڭ 1877 - يىلىغا توغرا كېلىدۇ.

② ھۇدەيچى — جارچى، پادىشاھنىڭ ئەمر - پەرمانلىرىنى ئېلان قىلغۇچى، جاكار قىلغۇچى ئەمەلدار.

بېرىپ، پادىشاھلارچە مەرھەمەت، سېخىيلارچە ئىلتىپات كۆر-سەتتى. شۇ پەيتتە قەشقەردىن «بېكقۇلىبەگ، جامەدار دادخاھ، ئۆمەرقۇل ئەمرلەشكەر ۋە ئالاش دادخاھلار باشچىلىقىدا نۇر-غۇن قوشۇن بىلەن ئاقسۇغا قاراپ يولغا چىقتى»، دېگەن يامان خەۋەر يېتىپ كەلدى. ھېكىمخان تۆرەم بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ بەچە باتۇر ئەمرلەشكەر باشلىق ھەممە لەشكەر بېشى، پاد-سات، يىگىت - سەرۋاز بولۇپ جەمئىي 25 مىڭ قوشۇن بىلەن ئاتلىنىپ، مەنزىلمۇ مەنزىل يول يۈرۈپ ئاقسۇدىن تۆت مەنزىل يىراقلىقتىكى يايدى دېگەن جايغا يېتىپ كېلىپ چۈشۈپ ئورۇنلاشتى.

بېكقۇلىبەگ قوشۇنىنىڭ چىغاۋۇلى ئالاش دادخاھ چۆل-قۇدۇق دېگەن يەرگە كېلىپ ئورۇنلاشقانىدى. ھېكىمخان تۆرەم مۇھەممەد سىيىت پانسات، ھاپىز پانساتلارنى پەرمان بىلەن چىغاۋۇل قىلىپ ماڭدۇرغانىدى. ئىككى چىغاۋۇل ئۈچرىشىپ ئالاش دادخاھ ۋە ئۇنىڭ يىگىتلىرىنى ئارقىغا ياندۇرۇپ ۋە بىر-نەچچە ئادەملىرىنى تۇتۇپ باغلاپ ئەكەتتى. قەشقەرلىك ئاخۇن پانسات ھېكىمخان تۆرەم تەرىپىگە قېچىپ ئۆتتى. ھېكىمخان تۆرەمنىڭ لەشكەرلىرى ئاخۇن پانساتنى مۇبارەكلىدى. بۇنىڭ بىلەن زور خۇشاللىق يۈز كەلتۈردى. ئۇلار شۇ كۈنى ئارام ئالدى. سەرتتا قاراۋۇل ۋە پايلاقچىلارنى قويدى. ئەتىسى بۇ ئىككى خۇنخور چوڭ قوشۇن يۈزمۇيۈز بولۇپ سەپلىرىنى راسلاپ جەڭگە كىرىشتى. ھەر ئىككى تەرەپتىن ئەسكەرلەر ئۆلۈشكە باش-لىدى. ئەجەلنىڭ بازىرى جۇش ئۇرۇپ راسا قىزىدى. ھېكىم-خان تۆرەمنىڭ باتۇرلىرى بېكقۇلىبەگنىڭ يىگىتلىرىنى ئارقىغا چېكىندۈرۈپ مەغلۇپ قىلىۋاتقان چاغدا، ئاتاباي پانسات ھۇدەيچى ھېكىمخان تۆرەمدىن يۈز ئۆرۈپ يىگىتلىرىنى ئېلىپ بېكقۇلىبەگ تەرەپكە قېچىپ ئۆتۈپ توپنى بۇزۇپ كىرىپ كەتتى. بۇنىڭ

بىلەن بېكقۇلىبەگ تەرەپكە كۆچ قوشۇلۇپ، ھېكمەخان تۆرەم ئاجىزلاشتى. مۇشۇ ئەھۋالدا ھۈسەيىن مەھرەمنىڭ بېشىغا ئوق تەگدى. ھېكمەخان تۆرەم ئارقىغا چېكىندى. كېرىم قۇل ئەمر لەشكەر، كېرىم باي مىرزا ۋە ئىلىبەگ پانساتلارمۇ ئارقىسىغا ياندى. مۇھەممەد مۇسا توقسابە، كېپەك لاۋۇر، مۇھەممەد رېھىم پالۋانلار كەلپىن قاشقال، قارابۇلاق بىلەن ئۆتۈپ ئەنجانغا قاراپ راۋان بولدى. بۇلارغا يېگىت - سەرۋازلار قوشۇلۇپ 1500 گە يېقىن ئادەم بولۇپ بىللە كەتتى. ئىككى قوشۇن ئالتە سائەت ئۇرۇشتى. 1500چە لەشكەر چېقىم بولدى.

ئاتاباي پانسات بېكقۇلىبەگنىڭ ئالدىغا بېرىپ دۈئا قىلغاندىن كېيىن «يايدىدا نۇرغۇن خەزىنە بار ئىدى. زايە بولۇپ كېتىشەرمىكىن»، دەپ مەلۇم قىلدى. بېكقۇلىبەگ ئاتاباي پانساتقا تون - سەرۇپاي مەرھەمەت قىلىپ، «سىز ئىلگىرىلەپ بېرىپ خەزىنىنى مۇھاپىزەت قىلىڭ!»، دەپ پەرمان قىلدى. ئاتاباي پانسات تېز بېرىپ خەزىنىنى ئۆز تەرىپىگە تارتىۋاتقاندا، ھېكمەخان تۆرەم يېتىپ كەلدى. ئاتاباي پانسات قاچتى. ھېكمەخان تۆرەم تۇتقۇرۇپ كېلىپ «مەندىن نېمە يامانلىق كۆردۈڭ؟ سېنى ھۈدەيچى قىلسام سەن ماڭا تۆزكورلۇق قىلدىڭ. ئاتا - بوۋا ئەجدادىمنىڭ ئۇلۇغلۇقىنى كۆردۈڭمۇ؟ سېنى ماڭا تۇتۇپ بەردى. ئۆزۈڭنىڭ تارتىشقا تېگىشلىك جازاسى»، دەپ يالىڭاچ - لاپ، شاش، توسۇن ئاتنىڭ قۇيرۇقىغا باغلاپ قويۇپ بەردى. ئۇ ئاتنىڭ كەينىدە دەشت - باياۋانلاردا سۆرۈلۈپ پارچە - پارچە بولۇپ يوقالدى. ھېكمەخان تۆرەم خەزىنىلەرنى تالان - تاراج قىلىشقا ھۆكۈم قىلدى. ئاخىر باشقىلار بۇلاپ تۈگەتتى.

نەزم

ئالە قىلما غەيرىدىن ئۆزۈڭ ئىشىدىن بول مولۇل،
كىم زەرەرنى تېرىپ ئەردىڭ ھەم زەرەر تاپتىڭ ھوسۇل①.

شەمئى پەرۋانەنى كۆيدۈردى،
كۆيگۈسى داغى ئۆز ئايانى بىلە.②

ھېكمىخان تۆرەم ئايكۆلگە كەلدى. ئايكۆلدىن ئارالنى ئارىلاپ ئۆتۈپ ئۇچتۇرپانغا باردى. ئۇ يەردىمۇ تۇرماي بەدەل داۋىنىدىن ئېشىپ ئىسسىق كۆلگە بېرىپ، ئۇ يەردىمۇ توختىماي پەرغانە ۋىلايىتى، مەرغىلان شەھرىگە تەۋە ئابا ۋە ئەجەدادلىرىنىڭ قەدىمكى مەھەللىسى «ئەسكە» دېگەن جايغا بېرىپ ئورۇنلاشتى. ھېكمىخان تۆرەم بىلەن مۇھەممەد توقسابە باشلىق 5000 دىن ئارتۇق ئاتارمەن ـ چاپارمەن يىگىتلەرمۇ بىللە چىقىپ كەتتى. بەچە باتۇر باشلىق بىرنەچچە پانسات ۋە 10 مىڭدىن ئوشۇقراق يىگىتلەر ھېچ تەرەپكە يۆتكەلمەي تۇرۇپ بىكقۇلى ـ بەگكە ئىتائەت قىلدى. بىكقولىبەگمۇ بۇلارغا ئىسلىتىپاتلار كۆرسەتتى. بىكقۇلىبەگكە ئىشەنچ ۋە ئىخلاسى يوق يىگىتلەر ھەر تەرەپكە قېچىپ، سەرگەردان بولۇپ تاراپ كەتتى. شۇنىڭ بىلەن ئىسلامدىن رونىق كەتتى.

جانابىي ياقۇپبەگ ئاتىلىق غازىنىڭ لەقىمى «بەدۆلەت» ئىدى. بۇ لەقەم ئاسماندىن چۈشكەن، تەڭرى ئاتا قىلغان لەقەم

---

① باشقىلاردىن ئاغرىنما، ئۆزۈڭ قىلغان ئىشتىن خاپا بول، چۈنكى زەرەرنى تېرىغانمىدىڭ، ئۇنىڭدىن ئالغان ھوسۇلۇڭمۇ زەرەر بولدى.

② شام پەرۋانىنى كۆيدۈردىمۇ، ئاقىۋەت ئۆزىمۇ كۆيۈپ تۈگەيدۇ.

ئىدى. بەدۆلەت كەتتى، ئىسلامنىڭمۇ دۆلىتى كەتتى. ئۇلۇغ تەڭرىم، مۇسۇلمانلارنىڭ كۆڭلىدىن ئىسلامنىڭ مۇھەببىتىنى يوق قىلمىغايسەن. قىيامەت كۈنى مۇسۇلمانلار قاتاردا باش كۆتۈرگىلى نەسىپ قىلغايسەن، ئامىن! ئەككىلا ئالەمنىڭ پەيغەمبىرى — مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ ھەققى ـ ھۆرمىتىدىن دۇئايىمىزنى ئىجابەت قىلغايسەن.

14

جانابىي بېكقۇلىبەگ ئىنىنى مۇھەممەد ياقۇپبەگ ئاتىلىق غازىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى؛ ئاقسۇ بىلەن خوتەنىنى بېسىۋالغانلىقى ۋە دۆلىتىنىڭ ئاخىرلاشقانلىقى

ھەققۇلىبەگ ئاتىلىق غازىنىڭ جەسىتىنى كورلىدىن قەشقەرگە ئېلىپ ماڭغاندا، بېكقۇلىبەگ پىتنە ـ پاسات گەپلەر ۋە يالغان ھىيلە ـ مىكىرلەرگە ئىشىنىپ ئۆزىنىڭ بىرقورساق بىگۇناھ ئىنىسىنى ئۆلتۈرۈپ قولىنى قانغا بوياپ، بۇ دۇنيا ـ ئاخىرەتتە مالامەت ۋەتاپا ـ تەنگە قالدى. بۇ ئىشتىن كېيىن ئۇ ئاقسۇغا بېرىپ ھېكىمخان تۆرەم بىلەن جەڭ قىلىش قارارىغا كەلدى ۋە ئەمىر لەشكەر ئۆمەرقۇل دادخاھ، جامەدار دادخاھ ۋە ئالاش بى دادخاھلار باشلىق 15 مىڭدىن كۆپرەك لەشكەرنى ئېلىپ تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 1294 ـ يىلى* جامادىيەلئاخىرنىڭ 18 ـ كۈنى سۆلەت ۋە ھەشىمەت بىلەن ئاقسۇغا قاراپ يۈرۈش قىلىپ، چۆلـ قۇدۇق ۋە يايدى دېگەن جايلاردا ھېكىمخان تۆرەم بىلەن

* ھىجرىيىنىڭ 1294 ـ يىلى مىلادىنىڭ 1877 ـ يىلىغا توغرا كېلىدۇ.

ئۇچراشتى. ئىككى ئاردىدا ئۇرۇش - جەڭلەر بولدى. بېكقۇلىبەگ- نىڭ ئادەملىرىدىن مۇھەممەد قابىل ياساۋۇل بەشى ۋە پوسەر پانسات باشلىق مىڭغا يېقىن يىگىت نابۇت بولدى. جامەدار دادخاھنىڭ باشمالتاق قولىنى ئوق ئۇزۇۋېتىپ قولى كېرەكتىن چىقتى. شۇنىڭ بىلەن بېكقۇلىبەگكە مەغلۇبىيەت يۈز كەلتۈرۈ- ۋاتقان چاغدا، ھېكىمخان تۆرەم باشلىق يىگىت - سەرۋازلار ئۆزلىرىنى چەتكە ئېلىپ ئارقىسىغا چېكىندى. بېكقۇلىبەگ غەلە- بە قىلىپ ئاقسۇ، كۇچا، ئۇچتۇرپانلارنى قولغا كىرگۈزۈشكە مۇ- يەسسەر بولدى ۋە ئەركانى دۆلەتلىرى بىلەن يايدىدىن چىقىپ ئاقسۇغا يېتىپ بېرىپ ئاتا مىراسى تەخت بارگاھلىرىغا چىقىپ ئولتۇردى. ئۇ ھېكىمخان تۆرەمگە تەۋە چوڭ - كىچىك يىگىت سەرۋازلارغا كايىپ، ئەيىبلەپ بەزىلىرىنى نەزەبەند قىلدى. بەزى- لىرىنى يەكەنگە ۋە قەشقەرگە ھەيدەۋەتتى. ئاقسۇنىڭ ئىشلىرى- نى بىرتەرەپ قىلغاندىن كېيىن ئابدۇراخمان دادخاھنى ئاقسۇ- غا ھاكىم قىلىپ يارلىق چۈشۈردى، مۇھەممەد رەھىمخان تۆرەمنى كۇچانىڭ ھاكىملىقىدىن ئېلىۋېتىپ ئۇرنىغا قايتىدىن ئامىل- خان تۆرەمنى بەلگىلىدى. ئۇچتۇرپاننى مۇھەممەد بابا توق- سابەگكە، باي ۋە سايرامنى مۇسا مىس بېگىگە تاپشۇردى، شۇنىڭدىن كېيىن ئاقسۇدا بىر ئايدەك تۇرۇپ پايتەختتى قەشقەرگە قايتىپ كەلدى.

ئاصىلخان تۆرەم كۇچاغا بېرىپ خاتىرجەم بولغاندىن كېيىن كۇچالىق قادىر پانسات، شايارلىق مەئمۇر پانسات، ئالاش دادخاھ- نىڭ ئىنىسى يولداشبەگ پانسات قاتارلىق بەش پانساتنى بۇگۇرگە بېرىپ تەكشۈرۈپ كېلىشكە ئەۋەتكەنىدى، بۇلار بۇگۇر- گە بېرىپ جاھاننىڭ ئەھۋالىدىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن ھەم- مىسى بىرلىشىپ مەسلىھەتلىشىپ مۇنداق قارارغا كېلىشتى: «دەسلەپتە كۇچادىكى خىتايلارنى بىز ئۆلتۈرگەنىدۇق. ھازىر يەنە خىتايلار تۇرپانغا يېتىپ كېلىشتى. بۇگۈن - ئەتە كۇچاغا يېتىپ

كېلىش ئېھتىمالى بار. تۈڭگان داخۇ، شاۋخۇلار خاقانى چىنپىڭ چوڭ دۈشمنى ئىكەن. كۈچانى ئەنجانلىقلاردىن ئاجرىتىۋېلىپ ئۆزىمىز سوراپ تۇرساق ۋە داخۇ، شاۋخۇلارنى قولىمىزغا كەلـ تۈرۈپ ئۇلارنى خىتاي مەنسەپدارلىرىغا سوۋغات قىلساق، مۇشۇ سەۋەب بىلەن ئىلگىرىكى گۇناھلىرىمىزنى ئەپۇ قىلىۋەتسە ئەجەب ئەمەس» دېيىشىپ بىر كېچىدە بۈرۈلۈپ، كۈچاغا قاراپ يولغا چىقتى. كۈچانىڭ بىر مەنزىل يىراقلىقتىكى ياقاتوقاي دېگەن ئۆتەڭگە كېلىپ تاغ ئېرىق يېزىسىدىن 2000 ئالامانىنى يىـ غىپ تۆت تەرەپتىن قورشىۋالدى. بۇ ئەھۋالنى ئامىلخان تۆـ رەمگە خەۋەر قىلسا ئۇ: «قادىر پانساتنىڭ ھەددى ئەمەس، بىھۇدە، ئوشۇق گەپنى قىلمائىلار»، دەپ بىپەرۋالىق قىلىپ ئۇيقۇغا كىرىشىپ كەتتى. شۇچاغدا كۈچادا توپ، زەمبىرەكلىرى بىلەن 1000 تۈڭگان سەرۋاز بار ئىدى. قادىر پانسات تۈڭگانـ لارغا مەخپىي كىشى كىرگۈزۈپ ئۇلارنى ئۆزىگە قارىتىۋالدى. ئاڭمىچە تاڭ ئاتتى. ئامىلخان تۆرەم ئويغىنىپ، كۆزلىرىنى ئېچىپ قارىسا ئىش باشقىچە، شۇنىڭ بىلەن ئۇ ئۇرۇشقا تەييارـ لانىدى. ئىككى تەرەپ ئوق چىقىرىشىپ جەڭ قىلىشتى. ئامىلخان تۆرەم تەرىپىدىن ئابدۇللابەگ باشلىق 180 كىشى ھالاك بولدى. ئاخىر تەڭ كېلەلمەي ئامىلخان تۆرەم ئاقسۇغا قاراپ قاچتى. كۈچانى قادىر پانسات ئۆزىگە قاراتتى. تېخى بىرئاي ئۆتمىگەنىـ دى، كورلىدىكى داخۇ، شاۋخۇلارنىڭ قوزغىلىپ كۈچاغا قاراپ كېلىۋاتقانلىقىنىڭ خەۋىرى كەلدى. قادىر پانسات 5000 ئادەم راسلاپ قارايانغاچ دېگەن يەرگە ئالدىغا چىقىپ، توسۇپ جەڭ قىلدى. 300 ئادەم نابۇت بولدى. ئاخىر تۈڭگانلار غالىب كەلدى. قادىر پانسات باشلىق كۈچا لەشكەرلىرى ھەرتەرەپكە قاچتى.

ئۇلۇغ تەڭرىنىڭ ھېكمەت ۋە قۇدرىتىنى شۇنىڭدىن كۆـ

رؤكلاركى، بىرئاي ئىچىدە كۆچانى ئامىلخان تۆرەمدىن قادىر پانسات ئالدى. قادىر پانساتتىن تۆكگانلار ئالدى. تۆكگاندلاردىن خىتايلار ئالدى.

نىياز ھېكمىبەگ ئاقسۇدىن قاچقان بېتى خوتەنگە بېرىپ دۇشمەنلىك ۋە خۇسۇمەتلىك دۇمبىقىنى چېلىپ باشقىچە يول تۇتتى. بۇ خەۋەرنى بېكقۇلىبەگ ئاكلاپ قەشقەرنىڭ ئىشلىرىنى سەرەمجان قىلغاندىن كېيىن نىياز ھېكمىبەگنىڭ ئەدىپىنى بېرىش ئۈچۈن خوتەنگە يۈرۈش قىلىشقا تەييارلاندى. ئۇ ئۆمەرقۇل دادخاھ ئەمرلەشكەر، جامەدار دادخاھ، ئالمباي پانسات، شىر - مۇھەممەت مىرزا پانسات، ئوبۇلقاسىم پانسات، مىرزا ئەھمەت قوشبېگى ئەمرلەشكەر، ئۇنىڭدىن باشقا ما دالويە باشلىق 2000 تۆكگان قوشۇلۇپ توپ - زەمبىرەك، دۇمباق - كانايلىرىنى ئېلىپ 25 مىڭ يىگىت بىلەن يولغا چىقتى. ئاتلىق غازىنىڭ قائىدە ئۇسلۇبلىرىنى جارى قىلىپ، مەنزىلمۇ مەنزىل يول يۈرۈپ يەكەنگە كېلىپ چۈشتى. بېكقۇلىبەگ شاغاۋۇل دادخاھنى يىگىت لىرى بىلەن ئۆزىگە ھەمراھ قىلىپ يەكەندىن يۈرۈش قىلىپ خوتەن ۋىلايىتىگە تەۋە زاۋا دېگەن جايغا يېتىپ كەلدى. بۇ خەۋەرنى نىياز ھېكمىبەگ ئاكلاپ ئىنىسى مۇھەممەد ئىمىن بەگنى ئەمرلەشكەر قىلىپ توپ - زەمبىرەكلىرى بىلەن 10 مىڭ لەشكەر، 30 مىڭ پاراكەندە - باشباشتاق چوماقچىلارنى ئەۋەتكەندى. ئىككى تەرەپتىن سەپ تارتىپ ئۇرۇش باشلاندى. تولا ئادەملەر نابۇت بولدى. ئاخىر بېكقۇلىبەگ غالىب كەلدى. مۇھەممەد ئىمىنبەگ مەغلۇپ بولۇپ قاچتى. نىياز ھېكمىبەگمۇ تەييارلا تۇرغانكەن. مۇھەممەد ئىمىنبەگ-نىڭ مەغلۇپ بولغانلىقىنى ئاكلاپ كېرىيە ۋەزىيە تەرىپىگە قاراپ قاچتى. ئوردا ئىچى ۋە خەزىنىلىرىنى يىگىت - سەرۋاز، ئالامانلارغا بۇلاڭ - تالاڭ قىلىشقا ئەمر قىلدى.

بەكقۇلىبەگ چوڭ غەلىبە قازاندى. ئۇ نىياز ھېكمىبەگنىڭ قاچقانلىقىنى ئاڭلاپ ئوبۇلقاسىم پانسات، مىرزائىبلى پانساتلارنى 880 يىگىت بىلەن نىياز ھېكمىبەگنى تۇتۇپ كېلىشكە بۇيرۇق بېرىپ يولغا سالدى. زابا (زاۋا) دېگى ئۇرۇشتا غەلىبە قازانغاندىن كېيىن، بەكقۇلىبەگ مۇھەممەد يۇنۇس شاغاۋۇل دادخاھ، ئۆمەرقۇل ئەمىرلەشكەر، جامەدار دادخاھلارنى چاقىرىپ «ھازىر خوتەننى ئالدۇق، ئەمدى خىتايلار بىلەن ئۇرۇشساق، خوتەندىن كېرىيە يولى بىلەن ئاقسۇغا چىقىپ بارىمىزمۇ ياكى يەكەندىن ئۆتۈپ قەشقەرگە بېرىپ ئاندىن بارىمىزمۇ؟ قانداق مەسلىھەت بېرىسىلەر؟» دېدى. ھەممىسى باشلىرىنى تۆۋەن سېلىۋالدى، ھېچقايسىسىدىن بىرەر ئېغىز سۆز چىقمىدى. ئاخىر مۇھەممەد يۇنۇس شاغاۋۇل دادخاھ: «خاقانى چىنىنىڭ ئىقلىمى① بولسا ھەممە ئىقلىملاردىن چوڭ، دادىلىرىمۇ بۇنى بىلىپ خىتايلار بىلەن ئۇرۇشمىغان. نۇرغۇن ياخشى يىگىتلەر يايدى جېڭىدىن كېيىنلا ئۆز يۇرتىغا كېتىپ قالدى. مەسلىھەتنىڭ ئوبدانراقى شۇكى، خاقانى چىن بىلەن ئۇرۇشمىز دېمەيلى، مۇسۇلمانلارنىڭ خۇنىغىمۇ زامىن بولمايلى، قەشقەردىن ئايىملارنى② ئەكەلدۇرسە، ياركەنت بىلەن ئۆتۈپ خەلىپەئى رۇمنىڭ③ خىزمىتىگە بارساق ياكى ئىككى ھەرەمنى④ زىيارەت قىلىپ كەلسەك» دېدى.

بەكقۇلىبەگ باشقىلارغا قاراپ: «سىلەر نېمە دەيسىلەر؟»

---

① ئىقلىم — دۆلەت، مەملىكەت دېگەن مەنىدە.

② ئايىم — ئايال، ئايالى، خوتۇنى.

③ خەلىپەئى رۇم — شۇ زامانىدىكى تۈركىيە سۇلتانى. «رۇم» ھازىرقى ئىستامبۇل شەھىرى.

④ ئىككى ھەرەم — مەككە بىلەن مەدىنە.

دەپ سوردى. ئۇلار: «دادخاھ ئاكىمزنىڭ مەسلىھىتى ناھايىتى ياخشى مەسلىھەت بولدى. بىزلەرگىمۇ ماقۇل كېلدۇ» دېدى. بېكقۇلىبەگ، «ئۇنداق بولسا بىز خوتەندىن يانغۇچە ئايىملارنى يەكىنگە ئەكەلسۇن» دەپ مۇھەممەد سەركارنى قەشقەرگە ئەۋەتتى. ئۆزلىرى خوتەن شەھرىگە كىرىپ ئورۇنلاشتى ۋە خوتەننىڭ ھاكىملىقىنى كۈچالىق سەئىد ھاكىم بەگكە بەردى. خوتەننىڭ ئىشلىرىنى بىرتەرەپ قىلغاندىن كېيىن بارات ئېيىنىڭ 16 - كۈنى يەكەنگە كېلىپ چۈشتى. قەشقەردىن ئايىملارنىمۇ ئەكەلدى.

قەشقەردىن بېكقۇلىبەگنىڭ بالا - چاقىلىرىنى ئاچچىقىپ كەتكەندىن كېيىن، قەشقەردىكى يېڭى مۇسۇلمان بولغان خۇدالويە بېكقۇلىبەگكە ئىتائەت قىلىشتىن ياندى ۋە قاراۋۇللاردىكى يېڭى مۇسۇلمانلارنى شەھەرگە ئەكىرىپ، خەزىنە - دەپنە، ياراق - ئەسلىھە، ئايىم - ئاغىچىلارغا ئىگە بولۇپ، دۇشمەنلىشىشكە تەييار بولدى.

نىياز ھېكىمبەگنى تۇتۇپ كېلىش ئۈچۈن بېكقۇلىبەگ زاباىدىن ئوبۇلقاسىم، مىرزا ئىبلى قاتارلىق پانساتلارنى يىگىتلىرى بىلەن ئەۋەتكەندى، بۇلار نىياز ھېكىمبەگنىڭ ئارقىسىدىن قوغلاپ تۆت كۈنلۈك يولنى بىر كۈندە بېسىپ 16 كۈنلۈك يىراقلىقتىكى نىيە دېگەن شەھەردە ئۇلارغا يېتىشتى. نىياز ھېكىمبەگنىڭ ئىنىسى مۇھەممەد ئىمىنبەگ لەشكەرلىرى بىلەن توختاپ تۇرۇپ قوغلاپ كەلگەنلەر بىلەن جەڭ قىلدى. ھەر ئىككى تەرەپتىن 200 دەك يىگىت چېقىم بولدى. مىرزا ئىبلى پانساتىمۇ ئەجەل شەربىتىنى ئىچتى. شۇنىڭ بىلەن قوغلاپ كەلگەنلەر كەينىگە يېنىپ كەتتى. نىياز ھېكىمبەگ خىتايلار كېلىۋاتقان تەرەپكە قاراپ يۈرۈپ كەتتى. ئوبۇلقاسىم پانسات خوتەنگە يېنىپ كېلىپ سەئىد ھېكىمبەگنىڭ نىيىتىنىڭ بۇزۇلغانلىقىنى كۆردى. شۇنىڭ بىلەن ئۇيەردىمۇ تۇرماي يىگىتلە-

رنى ئېلىپ يەكەنگە كېلىپ بېكقۇلىبەگ بىلەن كۆرۈشۈپ دۇ-
ئا قىلدى ۋە سەئىد ھېكىمبەگنىڭ ئەھۋالاتنى بىر - بىرلەپ
بايان قىلدى. بۇنى ئاڭلاپ بېكقۇلىبەگ سەئىد ھېكىمبەگنى
خوتەندىن ئەكېلىپ ئەزەربەند قىلدى. بايىنىڭ ئىلگىرىكى ھا-
كىمى مۇھەممەد ئىمىن توقسابەنى قارىقاشقا ھاكىم قىلغانىدى،
ئەمدى ئۇنى خوتەنگە ھاكىم قىلدى.

شۇنىڭ بىلەن جانابىي بېكقۇلىبەگ ئاقسۇدىكى ھەممە
يىگىتلەرگە بەچە باتۇر پانساتنى ئەمرلەشكەر، پۇتۇن سەر-
ۋازلارغا ھاجى ممرزىنى ئەمرلەشكەر قىلىپ توپ - زەمبىرەك-
لەر بىلەن جەمئىي 5000 لەشكەرنى يېرىپ، ئۆزى قەشقەرگە
قايتىپ كەلگەنىدى. كۇچادا قادىر پانسات يۇز ئۆرۈدى. كامىل
خان تۆرەم ئاقسۇغا يېنىپ كەلدى. مۇشۇنداق ئەھۋالدا، ئۇ
ئۇچتۇرپاندىكى مۇھەممەد توقسابەنى ئاقسۇغا چاقىرتىپ كېلىپ
«قادىر پانساتنى تۇتۇپ، كۇچانى بويسۇندۇرۇش» نىڭ مەسلە-
ھىتىنى قىلىشتى. ھىساممددىن پانسات قاتارلىق تۆت پانساتنى
كىچىك يول بىلەن، يەنە تۆت پانساتنى چوڭ يول بىلەن كۇچاغا
يولغا سالدى. بۇنىڭدىكى مەقسەت، ئىككى تەرەپلەپ كۇچاغا
بېسىپ كىرىپ، بويسۇندۇرغاندىن كېيىن قادىر پانساتنى تۇتۇپ
ئەدىبىنى بېرىش ئىدى. مۇشۇ مەسلىھەت ئۇستىدە تۇرۇۋاتقان
چاغدا خىتايلار كېلىپ كۇچانى بېسىۋالدى. تۇڭگانلار سايرامغا
قېچىپ چىقتى. كۇچادىكى مۇساپىر پانساتلار تۇڭگانلارنىڭ
ئالدىدىراق قېچىپ چىقىپ ياقائىرىقتىكى پانساتلار بىلەن ئۇچ-
راشتى. ھەممىسى ئىتتىپاقلىشىپ خىتايلار بىلەن جەڭ قىلدى.
خىتايلار غالىب كېلىپ چوڭ يول بىلەن ئاقسۇغا راۋان
بولدى. پانساتلار قىزىلبۇلاق يولى بىلەن ئاقسۇغا بالدۇرراق
كېلىپ، مۇھەممەد بابا توقسابە، بەچە باتۇر ئەمرلەشكەرلەرگە
خەۋەر يەتكۈزدى. مۇھەممەد بابا توقسابە ۋە بەچە باتۇر ئە-

مىرلەشكەرلەر ئابدۇراخمان دادخاھتىن خاتىرجەم ئەمەس ئىدى. شۇڭا ئابدۇراخمان دادخاھنى ياساۋۇل بېشى بىلەن قوشۇپ تۇتۇپ، مەھكەم باغلاپ قەشقەرگە ئەۋەتتى. بۇچاغدا بۇلار ھەر-تۇرلۈك مەسلىھەتلەرنى قىلىشىپ باقتى، ئەمما ھېچ ئىشنىڭ باش - ئايىغىنى تاپالماي ھەيران قالدى.

بېكقۇلىبەگ ئاقسۇغا ناماز خۇپتەن بىلەن مۇقىمجان ئىشن بېشىنى ھاكىم قىلدى. كېچىسى خەزىنىلەرنى خەتلەپ رويخەتكە ئالدى. تاڭ ئېتىشى بىلەنلا يىگىتلەر پاراكەندە بولغىلى تۇردى. ئەمىرلەشكەر ۋە پانساتلار تۇڭگان ۋە خىتاي-لار بىلەن ئۇرۇشمىز دەپ يولغا چىقتى. «تۇڭگانلار خىتاي-لاردىن قېچىپ كېلىۋاتىدۇ. خىتايلار تۇڭگانلارنىڭ ئارقىسىدىن قەدەممۇ قەدەم ئىز بېسىپ قوغلاپ كېلىۋاتىدۇ»، دېگەندەك خەۋەرلەر ئۇزلۇكسىز كەلگىلى تۇردى. ئەمىرلەشكەر ۋە پانساتلار يولغا چىققان بولسىمۇ، يۇقىرىقىدەك خەۋەرلەرنى ئاڭلاپ ئۇلارغا ھۇجۇم قىلىشنىڭ پەيتىنى تاپالماي، ئائىلاج قەشقەرگە قاراپ يۇرۇپ كەتتى. چۈشكە يېقىن بولغاندا، تۇڭگانلار ئاقسۇغا گويا چۈمۈلىدەك بېسىپ كەلدى. بېكقۇلىبەگنىڭ ئادەملىرى شەھەردە تۇرالماي ئۇچتۇرپان تەرىپىگە ئۆتۈپ، ئاقسۇ شەھىرى-دىن ئوتتۇز يول يىراقلىقتىكى بىر مەنزىلگە كېلىپ چۈشتى. شۇكۈنى كېچىسى ئاقسۇنى تۇڭگانلار ئالدى. سۇبھى يورۇپ تاڭ ئاتقاندى. شەرق تەرەپتىن خىتاي چېرىكلىرى* كۆرۈندى. تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 1294 - يىلى* شەۋۋال ئېيىنىڭ 17 - كۈنى (چارشەنبە) خىتاي قارا چېرىكلىرىنىڭ ئاتلىرىنىڭ تۇ-ۋىقى ئاقسۇ شەھىرىگە دەسسىدى.

---

* ھىجرىيىنىڭ 1294 - يىلى مىلادىنىڭ 1877 - يىلىغا توغرا كېلىدۇ.

ئەمرلەشكەر ۋە يېگىتلەر ئاقسۇدىن ئۈمىدىنى ئۈزۈپ، تەڭرىنىڭ پەرمانىغا بويسۇنۇپ، بەزىلىرى ئۇچتۇرپان بىلەن ئىسسىق كۆل تەرىپىگە ئۆتۈپ جېنىنى قۇتۇلدۇردى، بەزىلىرى قەشقەرگە ۋە بەزىلىرى يەكەن تەرەپكە كەتتى.

جانابىي بېكقۇلىبەگ ئەھۋالدىن خەۋەر تېپىپ تۇرغان چاغلاردا يەكەندىكى يېگىتلەر ئارىسىدا باشباشتاقلىق، پارچىلىنىش پەيدا بولۇپ، بەزىلىرى يېڭىسارغا، بەزىلىرى قەشقەرگە قېچىپ كەتتى. بۇنى كۆرۈپ بېكقۇلىبەگنىڭ غەزىپى ئۆرلەپ ئۆزى ئاتلىنىپ يېڭىسارغا كەلدى. قاچقانلاردىن ئاخۇن پانساتنى ئۆلتۈردى. ئىككى مەھرەمنى دارغا ئاستى ۋە بىرنەچچە يېگىتلەرنى يوقاتتى. مۇشۇنداق قاتتىق تۇتقانلىقتىن يېگىتلەر ئىككىنچى قېتىم يىغىلىپ جەم بولدى. بېكقۇلىبەگنىڭ مەسلىھىتى، «ئالدى بىلەن قەشقەردىكى يېڭى مۇسۇلمان خۇ دالويە تۈزكورلۇق قىلغانلىقتىن شۇنى بىرتەرەپ قىلىپ، ئاندىن خىتايلار بىلەن جەڭ قىلىش» قا قارار تاپتى. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار قەشقەرگە ئاتلاندى. قەشقەردە ئالاش دادخاھ خۇ دالويەنى مۇھاسىرە قىلىپ ئۇرۇشۇپ تۇرغاندى. بېكقۇلىبەگ باشلىق ھەممەيلەن ئەمرلەشكەر، يېگىت ۋە سەرۋازلار قەشقەرگە يېتىپ بېرىپ بىجانىدىل جەڭگە كىرىشىپ كەتتى. چۈنكى خەزىنە، توپخانا، لوندوندىن ئەكەلگەن نەچچە مىڭ قوش ئاتار، يەككە ئاتار مىلتىق، چوڭ - كىچىك ئەمرۋە يېگىتلەرنىڭ خوتۇن - بالا - چاقىلىرى، ئۆي تەئەللۇقاتلىرى ھەممىسى يېڭىشەھەردە ئىدى. بۇلارنىڭ ھەممىسىگە خۇ دالويە ئىگە بولۇۋالغانىدى. شەھەرنى قولغا كىرگۈزۈش ئۈچۈن ھەممەيلەن بارلىق چارىلەرنى قىلىدى. شۇ تەرىقىدە 28 كۈن ئۆتتى. زۇلھەججە ئېيىنىڭ توققۇزى ھارپا كۈنى ئىدى. «سېپىلنىڭ ئاستىغا دورا كۆمۈپ تەييار قىلىپ ئەتىسى دورىغا ئوت يېقىپ سېپىلنى

بۇزۇپ شەھەرنى ئالىمىز» دەپ مەسلىھەتلىشىپ تۇرغاندا، ئەتە- سى ئىختيار چېرىكلىرى قەشقەرگە يېتىپ كەلدى. سېپىل ياكى شەھەرگە قارىغىلى پۇرسەت بولمىدى. بېكقۇلىبەگ باشلىق ئەمىر، يىگىت، سەرۋازلار ھېچنېمىگە قارىماي ئەنجان يولىغا قاراپ راۋان بولدى.

مىرزا ئەھمەد قوشىبېگى مىڭدىن ئارتۇق يىگىت بىلەن كوناشەھەرنىڭ قۇم دەرۋازىسىدا تۇرۇپ، يىگىت، سەرۋازلارنىڭ چېكىنىشىنى، بايلار ۋە مۇساپىر سودىگەرلەرنىڭ ئالامانلارنىڭ زىيان - زەخمەتلىرىگە يولۇقماي تىنچ - ئامان شەھەردىن چىقىۋېلىشىنى مۇھاپىزەت قىلىپ تۇردى. ختاي چېرىكلىرى شەھەرگە كىرىشى بىلەن- ئەك مىرزا ئەھمەد قوشىبېگى يىگىتلىرى بىلەن قوشۇلۇپ شەھەردىن ئايرىلىپ پەرغانە تەرەپكە راۋان بولدى. ختايلار ئاباۇ ئەجدادلىرىنىڭ مۇلكى - مىراسلىرىغا ئىككىنچى قېتىم ئىگە بولدى. شۇنداق سەلتەنەت ۋە شەۋكەتلىك پادە- شاھتىن ئېغىزدىكى ھېكايەتتىن باشقا بىرەر نەمۇنە - نىشان يادىكار قالمىدى». «ئەقىل - ئىدراكنىڭ ئىگىسى بولغۇچىلار ئىب- رەت كۆزى بىلەن چوڭقۇر قاراڭلار»، دېگەن ئايەتنىڭ مەزمۇنى بويىچە ئەلۋەتتە ئىبرەت ئالماقلىق لازىمدۇر.

بۇ تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 1294 - يىلى زۇلھەججە (قۇربان ھېيت) ئېيىنىڭ 10 - كۈنى قىش پەسلىنىڭ دەسلەپكە مەزگىلى ئىدى.

پارچە

خۇدايىمكم ئېرۇرلەر مالىكۇلمۇلك،
كى ھەركىمگە بەرسە تۇتىيەلمۇلك.
نە ھەد بولغاي كىشىگە مۇلك ئالماق،
شەھەنشاھىكى ئولدۇر تەنزىئۇلمۇلك.

مەسنەۋى

گادايىنى شاھ ئېتەردىن يوق ھەر ئاسان،
ئاڭا شاھنى گاداي قىلماق ھەم ئاسان.

نەزم

ھەرچە خالىق خالىغانى ئول بولۇر،
ئانچە مەخلۇق خالىغان قايدا بولۇر.

دېمەك، ئىككىلا ئالەمنىڭ پادىشاھى بولغان ئۇلۇغ تەڭرىسىنىڭ غەزىپى قوزغالدى. بۇ يەتتە شەھەر ئاھالىسىنىڭ باشلىرىدىن ئىسلام چىرىغىنىڭ نۇرىنى ئۆچۈردى. مەشرىق تەرىپىدىن قارا چېرىكلەرنىڭ كۆپۈر - زۇلمەتىنىڭ ئىس - تۈتەكلىرى ئۆرلەپ، گويا قارا پالاستەك يەتتە شەھەر ئەھلىنىڭ باشلىرىغا يېپىلدى. ھەقىقىي مۇسۇلمان - دىيانەتكارلارغا بىرمۇسىبەت، ئەلەم، غەم ۋە كۆڭۈلسىزلىك يۈز كەلتۈردى. لېكىن مۇسۇلمان سۈرەتلىك مۇناپىقلارغا خۇددى بىر توي - مەرىكە، شاد - خۇراملىق ھاسىل بولدى. ھەممىگە قادىر ئۇلۇغ تەڭرىم تەقدىرىنىڭ ئەمر - پەرمانى شۇ تەرىقىدە جارى بولغاندىن كېيىن، ئۇنىڭغا بويسۇنماي ئىلاجىنىڭ يوقلۇقى ھەممە ئىنسانلارغا قۇياشنىڭ نۇرىدەك روشەن. شۇسەۋەبتىن ئۇلۇغ ئۆلىمالار، دىيانەتلىك مۆتىۋەرلەر بىلىنى مەھكەم باغلاپ ئۆز خىزمەتلىرىگە مۇستەھكەم بولدى.

مەسنەۋى

خۇدا بەرگەنگە سەن ھەرگىز تۆۋچەشمە،
ئاتا ئەيلەپ ئۆزى بەردى خۇداۋەندە.

15

قارايۇز نىياز ھېكمبەگنىڭ ۋەقەلىرى، قىلمىش - ئەتمىشلىرى ۋە ئاقىۋەت پۇتۇنلەي توگەشكەنلىكى

نىياز ھېكمبەگ ئەسلىدە يەكەنلىك ئاددىي بىر دېھقان-نىڭ ئەۋلادىدىن ئىدى. كىچىكىدىن تارتىپ خىتاي مەنسەپدار-لىرىغا خىزمەت قىلىپ كەلگەنلىكتىن، ئاتىلارنىڭ «دوستۇڭ قارىغۇ بولسا بىر كۆزۈڭنى قىس» دېگەن سۆزىنىڭ مەزمۇنىغا مۇۋاپىق، خىتايلارنىڭ خۇيـ پەيلىنى ئادەت قىلغان ۋە ئۇنىڭدىن مەنپە-ئەت ئىلىپ، مەنسەپ ۋە مەرتىۋىسى دەرىجىمۇ دەرىجە ئۆسۈپ يەكەنگە ئىشىكئاغا بولغان. بۇ چاغدا يەتتە شەھەردە پاراكەن-دىچىلىك يۈز بەرگەنىدى. بۇ ۋاقىتلاردا نىياز ھېكمبەگ يەكەنده ئابدۇراخمان ھەزرىتىمنىڭ خىزمىتىنى قىلدى. ئۇنىڭ-دىن كېيىن تۆڭگانلارنىڭ خىزمىتىدە بولدى. كۆچالىق خوجىلار يېتىپ كەلگەنده، ئۇلارغا خىزمەت قىلدى. قەشقەردە ياقۇبېگ ئاتىلىق غازى باش كۆتۈرگەنده، ئاتىلىق غازىغا خىزمەت قىلدى. ھەممىسگە ئوخشاش مادارا قىلىپ ئاشكارا ۋە مەخپىي خىزمەت ۋە خۇشامەت قىلىپ كەلگەنىدى. كۆچالىق ياقۇپ دۇۋانبېگى نىياز ھېكمبەگنىڭ قىلمىشلىرىنى بىلگەندىن كېيىن، «سىلى ھەممە دەۋرىدىكى ئۇلۇغلار بىلەن كۆرۈشۈپ تۇرىدىكەنلا، بىرەر

ئۇلۇغنىڭ خەيرىسىدە مۇقىم بولىۋاتقانلىقىڭلار ئۈچۈن ئىشلىرى ئوبدان بولماپتۇ»، دەپ نارازىلىق بىلدۈرگەندە، نىياز ھېكىمبەگ «بۇ يۇرت كىمنىڭ قولىدا تۇرىدىغانلىقىنى بىلمەيمەن. شۇ سەۋەبتىن ھەممىسگە خىزمەت قىلىمەن. ئەگەر سىلى بىلمەن دېسىلە، جەزم قىلىپ ئېيتىپ بەرسىلە، مەن شۇ كىشىنىڭ ئىشىكىدىن بۆلەك ئىشىككە بارمايمەن» دەپ تىلىنى چاينىپ زەيپانە جاۋاب بەردى. يۇقىرىقىلاردىن مەلۇم بولدىكى، نىياز ھېكىمبەگنى پۈتۈن ئالەمنىڭ ياراتقۇچىسى ئۇلۇغ تەڭرىم ياراتقان چاغدا ئۇنىڭ ۋۇجۇدىغا تۆزكورلۇقنى قوشۇپ ياراتقانىكەن. تۆزكورلۇقنىڭ مۇكاپاتىنى بۇ دۇنيادا كۆردى. تەپسىلىي ئەھۋالى تۆۋەندە سۆزلىنىدۇ.

ئاتىلىق غازى يەكەننى قولغا ئالغاندىن كېيىن، يەكەنىڭ ھاكىملىقىنى يۇنۇسجان شاغاۋۇلغا تۇتقۇزۇپ نىياز ھېكىمبەگنى يۇنۇسجان شاغاۋۇلغا شاغاۋۇل قىلىپ بەردى. بۇنداق قىلىشتىن مەقسىتى ئىسلامنىڭ قائىدىلىرىنى ئۆگىنىپ ئادەتلەنسۇن، دېگەندىن ئىبارەت ئىدى. ئاتىلىق غازى خوتەننى قولغا كىرگۈزگەندىن كېيىن، نىياز ھېكىمبەگنى خوتەنگە مۇستەقىل ھاكىم، ئىنىسى مۇھەممەد ئىمىنبەگنى ئەمرلەشكەر قىلىپ، سەككىز پانساتنى قوشۇپ بەردى. نىياز ھېكىمبەگ 12 يىل خوتەنگە ھاكىم بولدى. ھاكىم بولغاندىن تارتىپ 12 يىلغىچە ھەر جۈمە كۈنى جۈمە نامىزىدىن كېيىن نىياز ھېكىمبەگنىڭ بىر دوكلاتچىسى سەككىز يامبۇلۇق ئالتۇن ئەكىلىپ ئاتىلىق غازىغا دۇئا قىلدۇراتتى. ھەر يىلدا ئىككى نۆۋەت چوڭ تارتۇق قىلاتتى. قىلغان تارتۇقلىرىنىڭ خىلى ۋە سانىنى يۇقىرىدا ئازراق بايان قىلىنغانلىقى ئۈچۈن بۇ يەردە تەكرارلىمايمىز.

ئاتىلىق غازىنىڭ زامانىدا خوتەنده ئىشخانا قۇرۇشقا ئەمر بولغانىدى. نىياز ھېكىمبەگ بۇ پۇرسەتنى غەنىيمەت بىلىپ

ئەقىل - پاراسەتلىرىنى ئىشقا سېلىپ نۇرغۇن ھۈنەر ۋە تەدبىر-لەرنى ئەملىگە ئاشۇردى. خۇسۇسەن گىلەمچى ئۇستىلارغا ھېچ ۋاماندا بولمىغان يېپەك گىلەملەرنى توقۇتتى. ئاتلىق غازىغا قىلىدىغان تارتۇق - پىشكەشلەردىن ئاشۇرۇپ، ھەربىرى توققۇز مېھرابلىقتىن تۆت پارچە يېپەك گىلەم جايناماز تەييارلاپ. ئۇلۇغ مەككە مۇكەررەمگە، ھەر بىرى توققۇز مېھرابلىقتىن تۆت پارچە يېپەك گىلەم جايناماز تەييارلاپ مەدىنە مۇنەۋۋەرگە ھەدىيە قىلىدى. ھەر بىر پارچە گىلەمنىڭ ئېغىرلىقى يۈز جىگدىن كەم ئەمەس ئىدى ۋە يەنە بىر پارچە توققۇز مېھرابلىق يېپەك گىلەم، بىر پارچە توققۇز مېھرابلىق يۈك جايناماز گىلەم تەييار قىلىپ ئەسھابۇلكەبكە ھەدىيە قىلدى. خوتەندىكى پۈتۈن ئۇلۇغ مازار، مەسچىت، خانىقالارنىڭ پەشتاقلىرىنى بۈزۈپ قايتىدىن ياساتتى. شەھەر ئىچىدىكى جامە، ھېيتگاھ، مەھەللە مەسچىتلىرىنى پۈختا خىش ۋە گەچ بىلەن زىننەتلەپ ياستىپ چىقتى. خوتەنگە تەۋە ئۆتەڭ، مەنزىللەرگە كۆل كولاپ، قۇدۇق قېزىپ، توققۇز كۈم-بەزلىك مەسچىت، مېھمانخانا، ئاشخانا ۋە ئاتخانىلارنى بىنا قىلىپ، ئادەملەرنى بۇلتۇرغۇزۇپ ئاۋات قىلدى. ئاتلىق غازىمۇ نىياز ھېكىمبەگنى ئۆزىگە قاراشلىق ھەممە مەنسەپدار ۋە سەر-كارلاردىن ئارتۇق كۆرۈپ، ناھايىتى كۆپ ئىززەت - ئىكرامىنى قىلاتتى. گويا پەرغانە ۋىلايىتىدە ياقۇپبەگ ئاتلىق غازى، موغۇلىستان زېمىنىدا نىياز ھېكىم ئىشكىناغابەگ تۇغلۇغاندەك. چارە - تەدبىردە، مەسلىھەت ۋە پاراسەتتە بىر - بىرىدىن كەم ياكى زىيادە ئەمەس ئىدى. «ئادەم خىلى بىلەن، ھايۋان تۆرى بىلەن»، دېگەن كونىلارنىڭ سۆزى بۇلارنىڭ شەنىگە تەتبىق قىلىنسا دەل مۇۋاپىق ئىدى.

ئاتلىق غازى بىلەن نىياز ھېكىمبەگ بىر - بىرلىرىنى كۆرگەندە ھەسەل بىلەن سىرىق ياغدەك كەمتەر ۋە مۇلايىم

بولۇشۇپ كېتەتتى. ئەمما ھەمىشە بىر - بىرىنىڭ قەستىدە يۈرەتتى.

ئاتلىق غازى بۇ يەتتە شەھەرنى قولغا كىرگۈزۈش، ئىدارە قىلىش ۋە قوغداشقا ناھايىتى كۆپ كۈچ سەرپ قىلىپ، مەھەنە - مۇشەققەتلەرنى تارتتى. بۇ ئەھۋاللارنى تەپسىلىي بايان قىلىشقا بۇ ئىككى تىللىق قەلەم ئاجىزلىق قىلىدۇ. ئەمما ھەممە دۆلەت ۋە راھەتنى، ئەيش - ئىشرەت ۋە پاراغەتنى نىياز ھېكمەبەگ ۋە ئۇنىڭ بالا - چاقىلىرى كۆردى. گويا پەرغانە ۋىلايىتىدىن ئاتلىق غازى نىياز ھېكمەبەگنىڭ ھالاۋىتى ئۈچۈنلا كەلگەندەك ئىدى.

نىياز ھېكمەبەگ پۈختا خىشلار بىلەن 12 يەردە ئوردا - ئىمارەت، كەڭرى باغ، كاتتا كۆل بىنا قىلدى. ھەر كۈنلۈكى بالا - چاقىلىرى ۋە خاس مۇلازىم خىزمەتچىلىرى بىلەن بىر باغقا چىقىپ سەيلە - تاماشا قىلىپ نەغمە - ناۋا بىلەن كۆڭۈل ئېچىپ يېنىپ كېلەتتى. ئالاھىدە بىر باغ بىنا قىلدۇرۇپ ئۇنىڭغا «جىكەتلىك ئوردا» دەپ ئات قويدى. ئىككى تاغار ئۇرۇق چاچقۇدەك يەرنى نەيزە بويى كولاپ توپىسىنى ئېلىپ تاشلاپ پەيسلىتىپ، ئەتراپىغا ئېگىز قورۇ تام سالدۇردى. شۇ باغ - نىڭ چوڭلۇقىدا يىپەكتىن تور توقۇتتى. ئېگىز تۈۋرۈكلەرنى قاداپ ئوتتۇرۇكتىن بۇ تۈۋرۈككە يىپەك تاناپ - ئارغامچىلارنى تارتىپ ئوستىنى يىپەك تور بىلەن ياپتۇردى. چەرەندە - پەرەندە، تۆت ئاياغ، ئۇچار قانات، ياۋايى ھايۋان، ئۆي ھايۋانلىرى دەپ ئايرىماي پۈتۈن جان - جانىۋارلاردىن بىر جۈپ ئېلىپ كېلىپ مەزكۇر باغنىڭ ئىچىگە سولىدى. مېۋىلىك، مېۋىسىز، باغدىكى، جاڭگالدىكى، چۆلدىكى يا يۇرتتىكى دەپ ئايرىماي، رەيھان، سەرىن، رەنا گۈلگىچە ھەتتا چىغ، تىكەن، يانتاققىچە پۈتۈن گىياھ - ئۆسۈملۈكلەرنى باغنىڭ ئىچىگە كۆچەت قىلىپ تىكتى. جاڭگال ۋە سەھرالاردا تېپىلمايدىغان دەرەخ ۋە گىياھلار بۇ

باغ ئىچىدىن تېپىلاتتى. ھەر كۈنلۈكى نەچچە تاغار ئاشلىقنى پەرەندە ئۇچار قاناتلارنىڭ ئۇزۇقى ئۈچۈن چېچىپ بېرەتتى. نەچچە ئىت ـ ئېشەكلەرنى يولۇاس، بۆرە، توڭگۇز، تۈلكە قاتارلىق چەرەندىلەرنىڭ يېمىكى ئۈچۈن ئۆلتۈرۈپ تاشلاپ بېرەتتى. قاچان كۆڭلى خالىسا شۇ چاغدا چىقىپ تاماشا قىلىپ قايتىپ كېلەتتى. دېمەك، كۆڭلى خالىغانىنى ئۆز مۇددىئا ـ مەقسەتلىرىدىكىدەك قىلدى.

نىياز ھېكمىبەگ خوتەننى شۇنداق قاتتىق ئىدارە قىلىدىكى، ھېچ كىشىنىڭ غىدىڭ ـ پىدىڭ قىلىشقا قۇدرىتى يوق ئىدى. ئەمما شۇنداق تەرىپلەشكە بولاتتىكى، ئەقىل ـ پاراسەتلىرى دانا ئاقىللاردىن، پىكىر ـ تەپەككۇرلىرى ھۆكۈما ـ پەيلاسوپلاردىن ئۈستۈن ئىدى. ھەرقانچە تەدبىرلىك، ئىش بىلەرمەن، يىراقنى كۆرەر، تەجرىبىلىك كىشى تەپەككۇر بېشىنى خىيال دەرياسىغا چۆمدۇرۇپ، جەۋلان قىلىپ ئۈزسىمۇ، ئۇنىڭ مۇراد قىرغىقى ۋە مەقسەت كانارىسىنى كۆرەلمەيتتى. بۇ قەلەم ئۇۋەت دەرياسىغا چۆمگىنىچە بېشىنى يۇقىرى كۆتۈرەلمەيتتى. نىياز ھېكمىبەگنىڭ بېشىدا بار بولغان ئەقىل ـ پاراسەت، دۆلەتنىڭ ھەممىسى، ئاتىلىق غازىنىڭ دۆلەت ئاپىتىنىڭ نۇرىدىن ھاسىل بولغان بىر نىشانە ياكى بىر زەررە ئىدى. ئاتىلىق غازىنىڭ نىياز ھېكمىبەگكە بولغان ئېتىقاد ۋە ئىلتىپاتلىرى قانچە چوڭ بولسا، نىياز ھېكمىبەگنىڭ ئاتىلىق غازىغا بولغان خىيانەت ۋە يامان نىيەتلىرى ئۇنىڭدىن يۈز ھەسسە زىيادە ئىدى. بۇنىڭ مىسالى شۇكى، نىياز ھېكمىبەگ بىر تاغىسىنى لەنجۇ تەرەپكە خىتاي مەنسەپدارلىرىدىن ھال سوراپ ئۇلارنىڭ ئەھۋال ـ ۋەزىيەتلىرىنى بىلىپ كېلىشكە، توغرىراقى، تەكلىپ قىلىپ ئەكىلىشكە ئەۋەتكەنىكەن. ئۇ ئادەم نەچچە ئاي يول مېڭىپ خىتاي مەنسەپدارلىرى بىلەن كۆرۈشۈپ ئۇلاردىن خەت ـ

خەۋەر ئېلىپ يېنىپ كەلگەنكەن. نىياز ھېكمەبەگ خەتنى كۆرۈپ ۋاقىپ بولۇپ ھەم تاغىسىنىڭ ئاغزىدىنمۇ ئاڭلاپ ئوبدان بىلىپ بولغاندىن كېيىن بىر ئۆيىنىڭ ئىچىگە قۇدۇق كولاپ، ئاغزىنى بىلىنمىگۈدەك قىلىپ يېپىپ، ئۈستىگە كىگىز سېلىپ قويغانىكەن. تاغىسىنى شۇ ئۆيگە تەكلىپ قىلىپ قۇدۇق تەرەپكە باشلاپتۇ. تاغىسى قەدىمىنى قويغان ھامان قۇدۇققا چۈشۈپ كېتىپتۇ. دەرھال زەمبىلدە توپا - قۇم ئەكىلىپ قۇدۇقنى كۆمدۈرۈۋېتىپتۇ. بۇ ئەھۋالنى بىلىپ قالغان بىر مەھرەم ئاتىلىق غازىغا ئەرز بېرىپ ۋەقەنى مەلۇم قىپتۇ. ئاتىلىق غازى: «پالانى مەھرەم شىكايىتىڭىزنى قىلىپ ئەرز بەرگەنكەن، مەن قۇلاق سالمىدىم. شۇ مەھرەمنىڭ جازاسىنى بەرگەيسىز»، دەپ نىياز ھېكمەبەگكە ئىنايەتنامە ئەۋەتىپتۇ. بۇ ئىنايەتنامىنى كۆرگەن ھامان مەزكۇر مەھرەمنى يوق قىپتۇ. يەنە بىرى، ئاتىلىق غازى باقىي ئالەمگە سەپەر قىلغاندىن كېيىن نىياز ھېكمەبەگ خوتەنگە قايتىپ كېلىپلا ئەسلى ۋۇجۇدىدىكى ئىسيانكارلىق مىجەزى باش كۆتۈردى. شۇنىڭ بىلەن دۇشمەنلىك، ئاداۋەت دۇمبىقىنى چېلىپ بىراقلا يۇز ئۆرۈدى. بېكقۇلىبەگ خوتەنگە بارغاندا 30 مىڭ لەشكەر بىلەن ئىنىسى مۇھەممەد ئىمىنبەگ ۋە ئوغلىنى چىقىرىپ بېكقۇلىبەگ بىلەن جەڭ قىلدى. بۇ لەشكەرلەر بېكقۇلى-بەگكە تەڭ كېلەلمەي قاچتى. نىياز ھېكمەبەگ قالغان لەش-كەرلىرىنى توپلاپ، توپ - زەمبىرەكلىرىنى تەييارلاپ تۇرغان چاغدا، چىقارغان لەشكەرلىرىنىڭ مەغلۇپ بولۇپ قېچىپ كېلە-ۋاتقانلىق خەۋىرىنى ئاڭلىدى. توپ - زەمبىرەكلەرنىڭ پىلتىسىغا ئوت يېقىپ پۈتۈن خوتەن ئەھلىنى ۋە قېچىپ كېلىۋاتقان لەشكەرلەرنى قەتلىئام قىلىشنى قەستلىدى. بۇ ئەھۋالدىن ئىشەنچ-لىك مۇلازىم ۋە ياخشى نىيەتلىك ئەمىرلەر خەۋەر تېپىپ قېلىپ، ھەممىسى يىغىلىشىپ بۇ يامان نىيەتتىن قايتىشنى ئىلتى-

ماس قىلدى. نىياز ھېكمىبەگ بۇنداق نالايىق ھەرىكەتتىن قولىنى تارتىپ «مەيلى لەشكەر ياكى پۇقرا بولسۇن خەزىنىلەرنى بۇلىۋالسۇن»، دەپ ئەمىر قىلدى. بۇنىڭ بىلەن پۇتۈن خالايىق تالان ـ تاراجغا كىرىشىپ كەتتى.

مۇشۇ ئەھۋالدا نىياز ھېكمىبەگ مەخسۇس ساندۇق، تۇلۇم ـ لارغا قاچىلانغان ئالتۇن ـ كۈمۈشلەرنى ئېلىپ ئىشەنچلىك مۇلازىم ۋە ياساۋۇللىرى بىلەن خىتايلاردىن ياخشىلىق ـ ئۈمىد قىلىپ كېرىيە يولى بىلەن كورلىغا قاراپ قاچتى. بۇ مەنزىل ـ لەردە بۇرۇنلا مەخسۇس ئاتلارنى قويۇپ بېقىپ تۇرغانلىقتىن، 16 كۈنلۈك يولنى تۆت كېچە ـ كۈندۈزدە بېسىپ يېتىپ باردى. مەنزىلگە يېتىپ بارغاندىن كېيىن مىنىپ بارغان ئاتلىرىنىڭ پېيىنى كېسىۋەتتى. قېچىپ كېتىپ بارغان يولدا مەيلى يىگىت ـ سەرۋاز، مەيلى سودىگەر بولسۇن پەرغانە تەرىپىدىن كەلگەنلا كىشى بولسا ئۇچرىغان يېرىدە يوقاتتى. قاراۋۇلدا تۇرغان تاش بەچە باشلىق 30 دەك مۇساپىر يىگىت بار ئىدى. ھەممىسىنى ئۆلتۈرۈۋەتتى. ئوبۇلقاسىم پاتسات ۋە مىرزا پانساتلار نۇرغۇن يىگىتلەر بىلەن كەينىدىن قوغلاپ بارغان بولسىمۇ، يول قۇم ـ لۇق بولغانلىقتىن ئاتلارنىڭ تولىسى ماڭالماي توختاپ قالدى. 200 چە يىگىت نىيە دېگەن يەردە يېتىشىۋالدى. خوتەن بىلەن نىيەنىڭ ئارىلىقى قاتتىق 16 كۈنلۈك يول ئىكەن. ئىككى ئوتتۇرىدا جەڭ ۋە جېدەل بولدى. ئىككى تەرەپتىن 150 تەك ئادەم زايە بولدى. قوغلاپ بارغان يىگىتلەر ئاز بولغانلىقتىن نىياز ھېكمىبەگنى تۇتۇۋالالمىدى. نىياز ھېكمىبەگ قېچىپ كەتتى.

نىياز ھېكمىبەگ مۇشۇ تەرىقە بىلەن كورلىغا بېرىپ خىتاي مەنسەپدارلىرى بىلەن ئۇچراشتى. بۇ كۈنلەردە خىتاي مەنسەپ ـ

دارلىرىنىڭ چوڭى لوشەي دارىن بايدا، زۇڭدۇ دارىن* ئاقسۇدا ئىكەن. نىياز ھېكىمبەگ كورلىدىكى خىتاي ئەمەلدارلىرىغا ئاپارغان ئالتۇن - كۈمۈشلىرىنى بەردى. بۇلار لوشەي دارىن ۋە زۇڭدۇ دارىنلارغا خەۋەر يەتكۈزدى. ئۇلاردىن «كەلسۇن»، دېگەن پەرمان كەلدى. ئاڭغىچە زۇڭدۇ دارىن قەشقەرگە كەتكەنىدى. يەكەنگە دۇڭ دارىن كەلگەنىدى. نىياز ھېكىمبەگ قەشقەرگە بېرىپ زۇڭدۇغا «مەن خوتەنگە 12 يىل ھاكىم بولغانىدىم. خوتەن ئەھلىنىڭ ئۇلۇغ خان چېرىكىگە بېرىدىغان 12 يىللىق غەللە - پاراق مەھسۇلاتىنى يىغىۋېلىپ مەخپىي ساقلاپ قويغانىدىم. ئىلگىرىكى پادىشاھقا پۇقرالاردىن ئارتۇق ئالغان قىسمىنى بېرىپ ئالداپ كەلگەنىدىم. شۇ مەخپىي ساقلىغان خەزىنىلەرنى ئېچىپ ئۇلۇغ خان چېرىكلىرىگە تاپشۇرسام»، دەپ مەلۇم قىلدى. زۇڭدۇ دارىن نىياز ھېكىمبەگنى چاقىرتىپ كېلىپ: «سەن ھاكىم بولۇشتىن ئىلگىرى نېمە ئىش قىلغان؟» دەپ سورىدى. نىياز ھېكىمبەگ «مەن يەكەندە تۆتىنچى ئىشكىتاغا بولغانىدىم» دەپ جاۋاب بەردى. زۇڭدۇ دارىن: «سەن نىيىتى يامان ئادەم ئىكەنسەن. سېنى ئادەم قىلىپ بىر چوڭ شەھەرگە 12 يىل ھاكىم قىلغان، تۈز بەرگەن ئۇلۇغۇڭغا خىيانەت قىپسەن...» دەپ ئانچە ئېتىبار قىلمىدى. ئۇ ئاخىر خىتاي مەنسەپدارلىرىنى خوتەنگە باشلاپ ئاپىرىپ مەخپىي جايلاپ قويغان خەزىنىلىرىنى ئېچىپ بىر - بىرلەپ تاپشۇرۇپ بەردى.

نىياز ھېكىمبەگنىڭ شەھەردىكى ئوردا بىغىنىڭ بىر تەرىپىدە ئېگىز - پەس دۆڭلۈك زېمىن بار ئىدى. بۇ يەردە شېھىتلەرنىڭ مازىرى بار ئىكەن، دەپ ئەتراپىغا ئېگىز قورۇ تام سالدۇردى. تامنىڭ ئىچىگە مەسچىت، ھۇجرا، قارىيخانا، ئېتىكاپخانا،

---

* لىيۇ جىنتاڭ، تۆۋەندە «زۇڭتۇڭ» دەپمۇ ئېلىنغان — مۇھەررىردىن.

ئاشخانا، ئاتخانا بىنا قىلدۇرۇپ يەنە ئىككى قەبرە بەرپا قىلدۇردى. ھەر بىر قەبرىنىڭ ئۈچىگە 1500 دىن يامبۇ، بىرنەچچە چارەكتىن ئالتۇننى قاچىلاپ ئاغزىنى چاپلىدى. ئۈستىگە تۇغ - شەددە، ئەلەم - بايراقلارنى قاداپ كاتتا ئالىي مازار قىلدى. بىر مۇنچە يەر - زېمىن، دۆكانلارنى ۋەخپە قىلىپ ھوسۇلىنى قارىي ۋە ئېتىكاپ قىلىپ ياتقان كىشىلەرگە بېرىشنى تەيىن قىلدى. ھەر دۈشەنبە، پەيشەنبە كۈنلىرى قويلارنى سويۇپ كەڭرى نەزىر - نۇزۇراتلار قىلىپ غېرىب - غۇرۋا، مىسكىنلەرگە بېرىپ تۇردى. مەيلى تۈركىستان ۋە ھىندىستان ياكى پەرغانە ۋىلايىتى ۋە بەدەخشان تەرىپىدىن كەلگەن ئەپەندى ھەزرەت، شەيخ ۋە ئىشانلارنى مەزكۇر مازاردا بىر ھەپتە، ئەقەللىي ئۈچ كۈن ئېتىكاپ قىلىپ دۇئا تەلەپ قىلىشقا قويۇاتتى. ئۇنىڭدىن كېيىن ئۇلار بىلەن كۆرۈشۈپ «بۇ مازار شېرىپنىڭ پەيزى - كارامىتى قانداق - راق ئىكەن؟»، دەپ سورايىتتى. بۇ دۇئاگوي تەمەخورلار: «ناھايىتى ئۇلۇغ مازار ئىكەن. ھېچقانداق مازاردا بۇ مازار - دىكىدەك پەيزى بولمىغانىدى. بۇ مازار مەخپىي بولۇپ كەلگەن ئىكەن. جانابىي ئالىيلىرىنىڭ دۆلەتلىرىنىڭ ئالىيلىقىدىن ئاشكارا بولۇپ، نۇرغۇن كىشىلەرنىڭ ھاجىتى راۋا بولۇپ مۇرادى ھاسىل بولدى»، دەپ جاۋاب بېرەتتى.

بۇ جايغا ئالتۇن - كۈمۈشلەرنى كۆتۈرۈپ ئاپىرىپ، يەرنى كولاپ كۆمگەن ھاشارچى - مەدىكار، يىگىت - مەھرەملەرنىڭ ھەممىسىنى ئالتۇن - كۈمۈشلەر بىلەن قوشۇپ كۆمۈپ يوق قىلدى، بەلكى بۇ سىردىن ئازراق خەۋىرى بولغانلارنىمۇ سۈرۈشتۈرۈپ تېپىپ يوقاتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ خەزىنىنىڭ ئىس - پۇرىقىنى ھېچكىم بىلەلمىگەندى. ئاقىۋەت نىياز ھېكىمبەگ خىتاي مەنسەپدارلىرىنى خوتەنگە ئۆزى باشلاپ بېرىپ، مازارنىڭ تۇغ - شەددە، ئەلەم - بايراقلىرىنى پۈلۈپ

تاشلاپ، ئالتۇن ـ كۆمۈشنى كۆمۈپ قويۇپ «ئۇلۇغ مازار» دەپ خالايىقنى ئالداپ يۈرگەن قەبرىنى ئېچىپ ئىچىدىن ئالتۇن ـ كۆمۈشلەرنى ئېلىپ «ئۇلۇغ خان چېرىكلىرىنىڭ ھەققى» دەپ تاپشۇرۇپ بەردى.

نەزم

ئىنسان ئەگەر ئاچسىلەر تەلىمسىغە ئېغىز،
بىچارە بولۇر ئىبلىس لەئىن بىتەمىز.

مانا بۇ شېئىر نىياز ھېكىمبەگنىڭ قىلمىشلىرىغا دەل مۇۋاپىق كېلىدۇ.

نىياز ھېكىمبەگ يەنە بىر بېغىغا مىڭ يامبۇنى كۆمۈپ ئۈستىگە ئانار، ئۈزۈم، شاپتۇل كۆچەتلىرىنى تىكىپ باغ قىلدۇرۇپ ئۆتكەنىدى. بۇ كۆچەتلەرنىمۇ قومۇرۇپ ئېچىپ يامبۇنى ئېلىپ خىتاي مەنسەپدارلىرىغا بەردى. باغدىكى كۆلنىڭ تېگىدىن بىر مۇنچە پاكىز، چىرايلىق قاش تېشىنى سۈزۈۋېلىپ مەنسەپدارلارنىڭ ئالدىدا قويدى. باغنىڭ يەنە بىر تەرىپىدىن 700 يامبۇنى كولاپ ئەكىلىپ «چېرىكلەرنىڭ ھەققى»، دەپ تاپشۇردى. مۇشۇ تەرىقىدە نۇرغۇن ئالتۇن ـ كۆمۈش ۋە خىتايلار ياخشى كۆرىدىغان مەرغۇپ تاشلارنى يوشۇرۇپ قويغانىكەن. ھەممىنى تاپشۇردى. چوڭ ـ كىچىك خىتايلار بۇنى كۆرۈپ خۇشال بولۇپ ماختاپ، ئۇنىڭغا ئاپىرىنلار ئوقۇدى.

نىياز ھېكىمبەگنىڭ بۇنداق ئەقىدە ـ ئىخلاسلىرى ۋە خىزمەتكارچىلىقى تۈپەيلىدىن خىتايلار ئۇنى يەكەنگە ھاكىم قىلدى. ئەمما نىياز ھېكىمبەگ خىتاي مەنسەپدارلىرىنىڭ ناھايىتى چوڭ مەنسەپ بېرىشىنى كۆزلىگەنىدى. يەكەنىنىڭ

هاكىملىقىنى نەزەرىگە ئىلمىدى. «مەن ئەقىدە ۋە ئارزۇ قىلغان خىتايلار بۇ ئەمەسكەن»، دەپ نىيىتىنى بۇزۇپ كونا ئادىتىنى تەكرارلىدى. يەكەندە مەخپىي ئىشخانا قۇرۇپ، يوشۇرۇن قورال - ياراق تەييارلىدى. شەھەر، سەھرالاردىن تونۇش - بىلىش - لىرىنى بىر - بىرلەپ قىچقىرىپ، مېھمان قىلىپ ۋەدە - قەسەملەر بىلەن خۇش قىلىپ ئۆزىگە تارتىپ ئۇمىدۋار قىلدى ۋە ۋاقىت - مۇددەتنى تەيىن قىلدى. پەيغەمبىرىمىزنىڭ «ئورنىنى كىم كولىسا ئۆزى چۈشىدۇ» دېگەن ھەدىسلىرى ئىجرا بولدى. نىياز ھېكىمبەگدىن بىر قوندۇقچى ئۇستىنىڭ كۆڭلى ئاغرىغانىدى. ئۇ بىرىپ ۋەقەنى دۇڭ دارىنغا ئېيتىپ قويدى. دۇڭ دارىن كىشى ئەۋەتىپ مەخپىي تەكشۈردى. تەكشۈرگۈچى راستلىقىنى مەلۇم قىلدى. دۇڭ دارىن شۇ زامان بىر خان ئوقى بىلەن 20 چېرىكنى ئەۋەتتى. خان ئوقىنى نىياز ھېكىمبەگ ئولتۇرغان ئۆيىنىڭ ئىشىكىگە قاداپ قويىدى. ئۆز ئۆيى ئۆزىگە گويا بىر زىندانغا ئوخشاش تۇرمە بولدى.

يەكەننى كۇچالىق قادىر ئىشىكئاغا بەگكە تاپشۇردى. شۇ ئاردا 23 كۈن ئۆتتى. قەشقەردىن بىر مەنسەپدار كېلىپ نىياز ھېكىمبەگنى قۇرۇق ھارۇدىغا سېلىپ خار ۋە ئېتىبارسىز - لىق بىلەن قەشقەرگە ئېلىپ ماڭدى. نىياز ھېكىمبەگنىڭ مۇسۇلمانلارغا بولغان ئاداۋەت ۋە خۇسۇمەتلىرى ئەسلى زاتىدا بىللە يارىتىلغانىكەن.

نىياز ھېكىمبەگنىڭ قاراڭغۇ ۋۇجۇدى بۇ يورۇق ئالەمگە كېلىشتىن ئىلگىرى، مەرھۇم شائىر كارامەت قىلغاندەك بۇ شەھرنى مۇشۇ بەگنىڭ ۋۇجۇدىغا مۇناسىپ يازغانىكەن:

نەزم:

گەر قارا توقۇلسا ئەزەلدە كىشىنىڭ گىلىمىن،
ئابى زەمزەم بىرلە ئاقارماس ھەرقانچە يۇغان بىلەن①.

دېمەك، ئاۋۋال كۆچالىق خوجىلارنىڭ دۆلەت چىرىغىنىڭ خىرە بولۇپ ئۆچۈشىگە نىياز ھېكمىسەگ سەۋەبچى بولدى. ئاندىن ئاتىلىق غازىنىڭ مېھرىبانلىق بىلەن قىلغان پەرمانلىرى بويىچە خوتەندەك ئالتە ھاكىملىق كاتتا يۇرتقا يۈز دېۋان②، 40 كۈنلۈك سەھرا ۋە قىشلاقلىرى بىلەن قوشۇپ مۇشتەقىل ھاكىم قىلىپ ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقىنى بەردى. خالىغىنىچە بۇيرۇق بېرىپ ئىش يۈرگۈزۈشكە ئىختىيارىنىڭ تىزگىنىنى قولىغا تۇتقۇزدى. شۇنداق ئۇلۇغ دۆلەت، ۋە مەنسەپكە قانائەت قىلماي، ئىسلام دائىرىسىدە ئۆتكەن ئۆمۈر ۋە تۇرمۇشلىرىنىڭ قەدىر - قىممىتىنى بىلمەي، شۇكرانە نېمەتنى كۆپرانە نېمەتكە ئۆزگەرتىپ، خىتايلاردىن مەنسەپ تەمە قىلىپ ۋاپا ئۈمىد قىلغانلىقى، ئۇنىڭ ناھايىتى ھاماقەت ۋە ئەقىلسىزلىكىنى ئاشكارا قىلدى.

نەزم

نېئىمەتنىڭ ئارتار ئەگەر شۇكرانە نېئىمەت ئەيلىسەڭ،
قوللىرىڭدىن پات كېتەر كۇفرانە نېئىمەت ئەيلىسەڭ.

---

① بىر كىشىنىڭ گىلىمى ئەزەلدىن قارا توقۇلغان بولسا، زەمزەم سۈيى بىلەن ھەرقانچە يۇغان بىلەنمۇ ئاقارمايدۇ. دېمەك، بىر كىشى ئەزەلدىن قارا كۆڭۈل، ئالانىيەت يارىتىلغان بولسا، ئۇنۇ ھەرقانچە قىلغان بىلەن توغرا بولغا ماڭمايدۇ.

② دېۋان ــ ئۆشرە - زاكات، غەللە - پاراق يىغقۇچى.

بۇنىڭدىنمۇ ئاجايىپراقى شۇكى، بەخت ـ دۆلىتىگە سەۋەب بولغان ئۆز ئۇلۇغلىغا خىيانەت قىلىپ يوقاتتى. بۇ ۋەقەلەر يۇقىرىدا بايان قىلىندى. يەنە بىرى، كىچىكبەگ بەچە (ھەققۇلىبەگ) نىڭ ئۆلۈشى ئۈچۈن ھىيلە ـ مىكىر ئىشلىتىپ، چوڭ بەگ بەچە (بېكقۇلىبەگ) گە خەت يېزىپ ئۆز قېرىنـ ـدىشىنى ئۆلتۈرۈپ، ناھەق قان تۆكۈپ خالايىقنىڭ مالامەت ئوقىغا نىشان بولۇشىغا سەۋەبچى بولدى.

نىياز ھېكىمبەگ ئاتىلىق غازىغا بەرگەن زەھەردىن ئۆزۈكىنىڭ كۆزى ئاستىدا ئازغىنا مەخپىي ساقلىغانىكەن. خىتايلارنىڭ غەزىپىدىن قورقۇپ ئۆزۈكىدىكى ئاشۇ زەھەرنى چىقىرىپ ئاغزىغا سالدى ۋە بۇ پانىي ئالەمدىن خوشلاشتى*. قىلغان يامان ئىش، يامان ھەرىكەتلىرىنىڭ جازاسىنى بۇ ئالەمدە ئاشكارا كۆردى.

نەزم

يامان قىلماق يامان پەيدا قىلۇر ھەم ياخشى ئىش يامان،
كى ئارپادىن ئۇنەر ئارپا، كى بۇغدايدىن ئۇنەر بۇغداي.

دېمەك، نىياز ھېكىمبەگ ھوقۇق تۇتقان كۈنلىرىدە خالايىقنىڭ خۇنلىرىنى ناھەق تۆكتى. ھوقۇقى قولدىن كەتـ

---

* نىياز ھېكىمبەگنىڭ ئۆلۈمى ھەققىدە گەپ چىقىمۇ خىل، «زو زۇكۇتاك ھەزرەتلىرىنىڭ خانغا يوللىغان مەلۇماتنامىسىدا» دېگەن كىتابتىتا دېيىلمىشچە، ئۇ قەشقەرگە ئېلىپ كېلىنگەندىن كېيىن، زىندانغا تاشلانغان ۋە ئۆزىنىڭ گۆشىنى ئۆزىگە يېگۈزۈش جازاسى بېرىلىپ ئۆلتۈرۈلگەن ـــ مۇھەررىردىن.

كەندىن كېيىن ئاقسۇەت ئۆزىنىڭ خوتۇنىنى ئۆز قولى بىلەن تۆكتى.

يەكىنگە مۇھەممەد يۇنۇس شاغاۋۇل دادخاھ 12 يىلدىن كۆپرەك مۇستەقىل ھاكىم بولدى. دۆلەتلىرى نىياز ھېكىمبەگ- نىڭ دۆلىتىدىنمۇ زىيادە ئىدى. شاغاۋۇل دادخاھ ئالىم، ئېتىقادلىق كىشى ئىدى. يۇرتدارچىلىق ئىشلىرى، غەللە- پاراق، باج- خىراج توغرىسىدا شەرىئەت ھۆكمىدىن قىلچە چىقمايتتى. ھەمىشە ھەرقانداق ئەھۋالدا مۇستاپا* نىڭ شەرىئە- تىگە تولۇق رىئايە قىلىپ قاتتىق ئېھتىيات قىلاتتى. ئۆز ۋاقتىدا ھېچقانداق بىر كىشىگە زۇلۇم- تەئەددى قىلمىغانىدى. ئەمما بېيجىڭ ئەھلى يېتىپ كەلگەنىدە قورقۇپ سېرىق قول تەرىپىگە نۇرغۇن ئەمىر ۋە سەركەردىلىرى بىلەن قاچتى. سوغۇقنىڭ يامانلىقىدىن داۋانغا قار يېغىپ يول توسۇلۇپ قالغاچقا، ئۆتەلمەي يەكىنگە يېنىپ كەلدى. بۇ چاغدا خىتاي مەنسەپدارلىرىنىڭ قولىغا چۈشۈپ قالدى. خىتايلار بىرنەچچە ئەمىر ۋە سەركەردىلەرنى شېھىت قىلدى. خىتاي مەنسەپدار- لىرى يۇنۇسخان شاغاۋۇل دادخاھقا ئىززەت- ئىكرام كۆرسىتىپ، «سىز تولا ئوبدان ئادەم ئىكەنسىز، ئەمما ئەيىبىڭىز ﴿؟﴾ ئىكەن يەنى يات كىشى — باشقا يۇرتنىڭ ئادىمى ئىكەنسىز. مۇشۇ يەردە تۇرسىڭىز مائاش بەلگىلەپ بەرسەم، يۇرتۇمغا كېتىمەن دېسىڭىز ئادەم قوشۇپ، يول خىراجىتى بېرىپ يولغا سېلىپ قويسام»، دەپ ئىلتىپات قىلغاندا، شاغاۋۇل دادخاھ يۇرتۇمغا كەتسەم، دېگەن ئەرزنى بايان قىلدى. دۇشمەنلىكى شۇنداق ئاشكارا تۇرسىمۇ، زۇڭدۇ 500 سەر كۈمۈش ۋە ئات- ئۇلاغ بېرىپ، ئادەم قوشۇپ، ئىززەت- ئابرويى بىلەن پەرغانە

* مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام.

ۋىلايىتىگە يولغا سېلىپ قويىدى. ياراتقان تەكرىم ئۇنىڭ قىلغان ياخشىلىقلىرىنىڭ نەتىجىسىنى بۇ ئالەمدە ئوچۇق كۆرسەتتى. بۇ ۋەقەلەرنى بۇ يەردە تەپسىلىي بايان قىلىشتىن مەقسەت، ۋىلايەت ۋە شەھەرلەرگە بۇنىڭدىن كېيىن ھاكىم بولغانلار ۋە مەملىكەتنىڭ پۈتۈن ئەمەلدارلىرىغا، نىياز ھېكىمبەگ بىلەن مۇھەممەد يۇنۇسخان شاغاۋۇل دادخاھنىڭ ئەھۋالىنى ۋە ئۇلارنىڭ ئاقىۋەتلىرىنى بىلدۈرۈش زۆرۈر كۆرۈلدى.

مۇھەممەد يۇنۇسخان شاغاۋۇل دادخاھ بىلەن نىياز ھېكىمبەگنىڭ ھەر ئىككىلىسى بىر پادىشاھنىڭ قول ئاستىدا بولۇپ، بىر دەۋردە ئوخشاش ئىككى چوڭ شەھەرنىڭ مۇستەقىل ھاكىملىرى ئىدى. ھەر ئىككىسىگە بۇيرۇق، پەرمان، يارلىق ئوخشاش چۈشەتتى. بۇلارنىڭ ھال-ئەھۋالىي ۋە ئاقىۋەتلىرىنى مۇلاھىزە قىلىپ كۆرگەندە، بىرىگە قەدىمىي دۈشمەنلىرى سەمىمىي دوست بولۇپ، ئاسراپ، ئىززەت-ھۆرمەتنى قىلىپ، مەقسەت ۋە ئارزۇلىرىغا يەتكۈزۈپ، جان ۋە مالىرىغا ئامانلىق بېرىپ، ھەتتا ئالتۇن-كۈمۈش خىراجەتلەرنى ئىنئام قىلىپ ئەل-يۇرتى، ئۇرۇق-تۇغقان ۋە قوۋم-قېرىنداشلىرىغا ئۇلاشتۇردى. يەنە بىرىنىڭ جان-دوستلىرى ۋە ئۇ دۇنيا-بۇ دۇنيالىق بۇرادەرلىرى دۈشمەن بولۇپ، ئىززەت ۋە ئېتىبارىدىن ئايرىپ، خار-زار قىلىپ، مال-مۈلۈكلىرىنى ئېلىۋېلىپ نا ئۈمىد قىلدى. ئۇنى ئەل-يۇرتى ھەتتا قوۋم-قېرىنداش، پەرزەنت-ئەقرىبالىرىدىنمۇ جۇدا قىلىپمۇ جېنىغا ئامانلىق بەرمەي زېمىنىنىڭ ئاستىغا تاپشۇردى.

دېمەك، پۇقرا-رەئىيەلەرنىڭ ئاسايىشلىقىنى كۆزلەپ، ئەدلى-ئادالەتنى ئۆزىگە لازىم تۇتقانلار ئۇنىڭ نەتىجىسىنى ۋە ئەجرىنى مۇشۇ ئالەمدىلا ئاشكارا كۆردى. پۇقرالارنىڭ پۇل-مالىرىنى سەل چاغلاپ ئېلىۋېلىپ، جەبر-زۇلۇم قىلغان،

يۇقرالارنىڭ كۆز يېشىدىن ئېھتىيات قىلمىغانلارمۇ ئەجەلسىنى مۇشۇ ئالەمدە ئاشكارا كۆردى. ئۇلۇغ تەڭرىم، بىزنى رەھىم-شەپقەت قىلىپ توغرا يولغا باشلىغايسەن، ئامىن.

16

ئالىي مەرتىۋىلىك جانابىي ئاتىلىق غازىنىڭ دەۋرىدىكى مۇشتەرى تەلىئەت① دېيانەتلىك ئۆلىمالار، مۇكەممەل تەربىيە كۆرگەن كاتىپ - مىرزىلار ۋە سۆلەتلىك لەشكەر باشلىقلىرىنىڭ ئەھۋالاتى

بۇ بەتتە شەھەر ئىقلىمىدىكى ئالىي دەرىجىلىك مازار-لارنىڭ ئۇلۇغ روھلىرىنىڭ مەدىتى ۋە ياردىمى، پەزىلەتلىك دۇئاگۆيلارنىڭ ئىجابەتلىك دۇئالىرىنىڭ بەرىكىتىدىن ئاتىلىق غازى بۇ يەتتە شەھەر ئاھالىسىگە 14 يىل ھۆكۈمران بولدى. ئۇلۇغ ئەرۋاھلارنىڭ مۇقەددەس روھلىرى، قۇتبۇلە ئەقتاپ② ۋە چىلتەنلەرنىڭ مەدىتى بولىسا بۇنداق دۆلەتكە مۇيەسسەر بولىقى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. «نەفھاتۇلئۇنىس»③ دېگەن كىتابتا مۇنداق دەيدۇ: «ئاسماندىن يامغۇرنىڭ يېغىشى، يەر - زېمىندا ئۆسۈملۈك - گىياھلارنىڭ

---

① مۇشتەرى تەلىئەت ــ چەرايلىق يۇلتۇزدەك نۇر چېچىپ تۇرد-دىغان دېگەن مەنىدە.

② قۇتبۇلئەقتاپ ــ يېتەكلىگۈچى، توغرا يولغا باشلىغۇچى دېگەن مەنىدە.

③ نەفھاتۇلئۇنىس ــ كىتابنىڭ نامى. سوفىزمنىڭ پەيشەۋالىرىنى ۋە ئۇلارنىڭ سۆزلەتلىرىنى بايان قىلىدىغان كىتاب.

ئۇنمەكلىكى، ئۇلۇغ ئەۋلىيالارنىڭ قەدەملىرىنىڭ بەرىكىتىدىندۇر مۇسۇلمانلارنىڭ كاپىرلار ئۈستىدىن غەلىبە قىلىشى ئەنە شۇ ئەۋلىيالارنىڭ ھىممەت ۋە مەدەت قىلىشىدىندۇر. بۇنداق زاتلار 4000 بولۇپ، ئالەمنىڭ ئىگىلىرى شۇلاردۇر. بۇلار بىر-بىرىنى تونۇمايدۇ. ئۆزلىرىنىڭ ئۇلۇغلۇقىنى بىلمەيدۇ. پۈتۈن ئەھۋالى خالايىقتىن مەخپىيدۇر. پۈتۈن چىگىشلەرنى يەشكۈچى ۋە ھەل قىلغۇچى تەڭرىنىڭ دەرگاھىدا ئۇلۇغ سانالغۇچىلار 300 دۇر. بۇلارنى «ئەخيار»①، دەيدۇ. بۇ زاتلاردىن 40 تەنىنى «ئابدال»② ئاتايدۇ. يەنە يەتتە كىشىنى «ئەبرار»③، تۆت كىشىنى «ئەۋتار»④، ئۈچ كىشىنى «نەقبا»⑤، بىر كىشىنى «قۇتب» ۋە يەنە بىرىنى «غەۋس»⑥ ئاتايدۇ. بۇلار بىر-بىرلىرىنى تونۇيدۇ. ھەر بىر ئىشتا بىر-بىرلىرىنىڭ رۇخسەت قىلىشىغا ۋە ياردەم بېرىشىگە موھتاجدۇر، دەپ زىكرى قىلىدۇ.

يۇقىرىدىكىلەرنى بايان قىلىشتىكى مەقسىتىمىز شۇكى، ئاتىلىق غازىنىڭ دەۋرىدە سەئىد⑦ پەزىلەتلىك ئۇلۇغ ئۆلىمالار تولا ئىدى. ئۇنىڭ غالىب قوشۇنلىرى 80 مىڭدىن ئارتۇق بولۇپ، لەشكەر باشلىقلىرى، تۆھپە ياراتقان كىشىلەر ئارىسىدا پازىل، ئالىم، ئېتىقادلىق كىشىلەرمۇ بار ئىدى. بۇلارنىڭ

---

① ئەخيار — ئەڭ يېقىن دوست دېگەن مەنىدە.

② ئابدال — ئۆزگەرمەك ياكى ئۆزگەرتمەك.

③ ئەبرار — پاك - گۇناھسىز كىشى. گۇناھىنىڭ ئەپۇ قىلىنىشىغا ياردەم بەرگۈچى.

④ ئەۋتار — مىق، قوزۇق، دۇنيانى تۇتۇپ تۇرغۇچى.

⑤ نەقبا — يېتەكچى، يول باشلىغۇچى، يول كۆرسەتكۈچى.

⑥ غەۋس — قوتۇلدۇرغۇچى، قۇتۇلۇشقا ياردەم بەرگۈچى.

⑦ سەئىد — پەيغەمبەر ئەۋلادى دېگەن مەنىدە.

قىلغان ئىبادەتلىرى ۋە تارتقان رىيازەتلىرىنىڭ ئوندىسىن بىرىنى شۇ زامانىنىڭ ئۇلۇغ ماشايىخلىرى ئادا قىلالمايتتى. ئەمما يامان ئادەملەرمۇ بار ئىدى. قىسقىسى، ئۇلۇغ سەئىدلەر، ئۆلىما ۋە ھەقىقەتپەرۋەر كىشىلەرنىڭ قاتاردا ياكى لەشكەر باشلىقلىرى ۋە خىزمەت كۆرسەتكەن ئەمىرلەر گۇرۇھىدا ۋە ياكى پۇقرا - رەئىيەلەرنىڭ ئارىسىدا ئۇلۇغ ئەۋلىيا ئەخيارلار، ئۇلۇغ ئەبرارلار بولۇشى مۇمكىن. چۈنكى بۇنداق زاتلار مەخپىي ۋە يوشۇرۇندۇر. ئۇلۇغ تەكرىم بۇنداق ئالىي دەرىجىنى خالىغان كىشىگە بېرىدۇ. بۇنداق كاتتا سائادەتنىڭ ئىشكىنى خالىغان كىشىگە ئاچىدۇ. قۇرئان كەرىمدە: «ئاللاھ ئۆزى خالىغان كىشىگە پەزىلەت ئاتا قىلىدۇ»، دېيىلگەن. بۇنداق سەئىد، پېشىۋالار، پەزىلەتلىك، ئادالەتلىك ئۆلىمالار، شەرىئەت ئىلمى ۋە پەرمان - قائىدىلىرىنى مۇكەممەل ئىگىلىگەن زاتلارنىڭ بەزىسى، ئاتىلىق غازىنىڭ ھۆكۈمرانلىق دەۋرىدە ھاياتلىق بىلەن خوشلاشقان بولسىمۇ، بەزىلىرى ھاياتلىق دائىرىسىدە ياشاپ كېلىۋاتاتتى. شۇلاردىن بىرى جاھانگىرخان تۆرەمنىڭ ئوغلى بۇزرۇكخان تۆرەم بولۇپ، ئۇ بىرنەچچە يىل بۇ دىياردا تۇرغاندىن كېيىن پەرغانىگە قايتىپ كەتتى. بۇ توغرىدا يۇقىرىدا ئازغىنا بايان قىلىپ ئۆتۈلدى. ئۇنىڭدىن باشقا جانابىي كاتتاخان تۆرەم ئۇلۇغ تەكرىنىڭ قىچقىرىشىغا بىنائەن ئۇ ئالەمگە سەپەر قىلىپ جەننەتكە مۇشەررەپ بولۇپ قەشقەردە دەپنە قىلىندى. ئىنىسى كىچىكخان تۆرەم ۋاپات بولۇپ ئاقسۇدا دەپنە قىلىندى. ئىسرائىلىخان تۆرەم كونا تۇرپاندا ۋاپات تاپتى. مۇھەممەد رەھىمخان تۆرەممۇ قايتىپ كەتتى. كاتتا خان تۆرەمنىڭ ئوغلى ھېكىمخان تۆرەم ئىدى، ئۇمۇ قايتىپ كەتتى. بۇ ھەقتىكى ئەھۋاللارنى يۇقىرىدا بايان قىلىپ ئۆتكەنىدۇق. ھېكىمخان تۆرەمنى تارىخىي ھەجزىيىنىڭ

1321 - يىلى① بۇ ئالەمدىن باقىي ئالەمگە سەپەر قىلدى دېگەن خەۋەر قولىمىزغا يەتتى. بۇ سەئىدلەرنىڭ پەزىلەتلىرى پۈتۈن ئىنسانلارغا ناھايىتى ئاشكاردۇر.

يەنە ئىشان تەبىقلىرىدىن جانابىي مەھمۇد خوجام ھەزرەت بولۇپ، ئۇ پەزلى كامالەتتە ناھايىتى ئۈستۈن ئىدى. ئۇ ئاتىلىق غازىنىڭ پىرى بولۇپ، ئاتىلىق غازىنىڭ زامانىدىلا باقىي ئالەمگە سەپەر قىلىپ قەشقەرگە دەپنە قىلىندى. ئۇنىڭ دىن باشقا يەنە ئەھمەد خوجا شەيخۇلئىسلام دېگەن ناھايىتى پەزىلەتلىك كىشى بار ئىدى. ئۇ ئىككى ھەرەمنى زىيارەت قىلىشقا كەتتى. ئەكمەلخان تۆرەم بولسا پازىل، ئۆلىما، ئىنساپلىق بىر ئادەم بولۇپ، ئىسمى - جىسمىغا لايىق كامالەتكە يەتكەنىدى. سەئىد ئەردىلانى — چوڭقۇر بىلىم ئىگىسى ۋە زور ئۆلىما بولۇپ، ئۇ ھەزرىتى ئاپاقتا دەرس ئۆتۈپ نۇرغۇن ئوقۇغۇچىلارغا تەلىم بەرگەنىدى. يەنە سەئىدلەردىن جانابىي ئەھرارخان تۆرەم ناھايىتى پازىل، ئىبتىقادى مۇستەھكەم، تەقۋادار كىشى ئىدى.

ھىندىستانلىق دىۋانە ئاتانا غەۋسۇلئەزەم② تەرىقەتلىرىدىكى ئاددىي، كەمتەر ۋە ياشانغان ئادەم بولۇپ ئاتىلىق غازىنىڭ پىرلىرىنىڭ قاتارىدىكى كىشى ئىدى. كىشىلەر ئۇنى: ئۇ ھازىر 114 ياشقا كىرگەن بولسىمۇ، ئۆزى ناھايىتى قۇۋۋەتلىك بولۇپ، قاتتىق ئىبادەت، مۇشەققەتلىك تۇرمۇشقا ئادەتلەنگەن، دەپ تەرىپلىشىدۇ. ئۇ ھېلىمۇ ھايات بولۇپ،

---

① ھىجرىيىنىڭ 1321 - يىلى مىلادىنىڭ 1903 - 1904 - يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.

② قادىرىيە سۇلۇكىنىڭ پىرى ئابدۇلقادىر جىلانى قاتارلىقلارغا بېرىلگەن نام — مۇھەررىردىن.

ئۇچتۇرپاندا غەۋسۇلئەزەمنىڭ داشلىرىنى قاينىتىپ، غېرىب-غۇرۇالارغا ئاش بېرىپ، تۇل خوتۇن، يېتىم ئوغۇل بىچارىلەرگە باشپاناھ بولۇپ كېلىۋاتىدۇ.

ئاتىلىق غازىنىڭ زامانىدا نۇرغۇن مۇرەتتەپ قارىيلار جەم بولغان بولۇپ، ھېچ زامانداً مۇنداق يىغىلمىغان بولغىيدى. شۇلارنىڭ جۇملىسىدىن قارىي موللا سالىھ پازىل، خۇش ئاۋاز، ئېتىقادى كۈچلۈك ۋە مۆمىن مۇرەتتەپ قارىي ئىدى. يەنە قەشقەرلىك ئۆلىمالارنىڭ ئۈستازى موللا مۇھەممەد شېرىپ خەلىپېتىم 50 — 60 يىل مۇدەررىسلىك قىلىپ، تالىپ ۋە ئوقۇغۇچىلارغا تەلىم بېرىش بىلەن ئۆمرىنى ئۆتكۈزگەن كىشى ئىدى. نۇرغۇن تالىپلار ئۇنىڭدىن زور مەنپەئەت ئالغانلىقىتىن ئۇ «مەنپەئەتلىك ئۆلىما» دەپ نام ئالغانىدى. ئۇنىڭ شاگىرتلىرىدىن 300 گە يېقىن كىشى خەتمەكەردىلىككە① ئېرىشىپ ئۆز ئالدىغا مۇدەررىس بولۇپ دەرس ئۆتۈشكە رۇخسەت ئېلىپ، قوللىرىغا شاھادەتنامە ئالدى. موللا مۇھەممەد شېرىپ خەلىپېتىم 85 ياشقا كىرىپ تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 1310-يىلى② رامزان ئېيىنىڭ 17 - كۈنى ۋاپات بولدى. يەنە بىرى موللامىر مۇھەممەدى ئاخۇنۇم قازى كالان③ ئۇ ئېتىقادلىق، شەرىئەت ئىلمىنى پۇختا ئىگىلىگەن، ئىنساپلىق كىشى ئىدى. يەنە بىرى موللا ئابدۇرىشىت ئاخۇن ئەلەم ئۆلىما ۋە مۆمىن كىشى ئىدى. يەنە موللا مۇھەممەدى ئاخۇن، ئالىم،

---

① خەتمەكەردە — ئىمتىھان بەرمەك. ئىمتىھاندىن ئۆتمەك.

② ھىجرىيىنىڭ 1310 - يىلى — مىلادىنىڭ 1892 - 1893 - يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.

③ قازى كالان — سوراقچىلار باشلىقى، سوتچىلارنىڭ چوڭى.

خۇش خۇي، شېئىر ۋە مۇئەممادا① داڭلىق كىشى ئىدى. يەنە ئابدۇخالىق ئىشان دېگەن بىر زات بار ئىدى. ئۇ مىر مۇھەممەدى قازى كالاننىڭ ئىنىسى بولۇپ، غەۋسۇلئەزەم تەرىقىتىنىڭ يېتەكچىسى، كەمتەر، ئاددىي ـ سادىدا كىشى ئىدى. ئاتىلىق غازى ئۇنىڭغا بەك ئېتىقاد قىلاتتى. يەنە يەكەندىكى ئۆلىمالارنىڭ ئۇستازى ۋە كاتتىسى زىيائىددىن دامۇللا قازى كالان ئىسلامنىڭ قائىدە ـ قانۇنلىرىغا مۇۋاپىق ھۆكۈم يۈرگۈزىدىغان، «ھۆكمى ھەممە ئىنسانلار ئارىسىدا ئىجرا بولىدۇ»، دېيىشكە بولىدىغان ئۇلۇغ كىشى ئىدى. ئۇ ئامان ـ ئېسەن ئۆز يۇرتىغا چىقىپ كەتتى. ئۇلاردىن باشقا يەنە موللا قاسىم ئاخۇن ئەلەم، موللا نېئىمان ئاخۇن قازى رەئىسلەرمۇ بار ئىدى. ئىشانلاردىن، خۇددى زامانىنىڭ پادىشاھى، دەۋرنىڭ ھۆكۈمرانىدەك ئابرويلۇق كەبىر ساھىب ھەزرەت ۋە مىسكىن شاھ ساھىب② ھەزرىتىملەر بار ئىدى.

خوتەندىكى بالا ئىبراھىم قازى كالان ئاخۇنۇم، ئالىم، دىيانەتلىك، شەرىئەت ئىلمىدە ھەممە ئۆلىمالاردىن ئۈستۈن ۋە مۇكەممەل، شەرىئەت ھۆكمىنى ئىجرا قىلىشتا پۈتۈن قازىلارنىڭ ئالدىدا تۇرىدىغان غەيرەتلىك كىشى ئىدى.

ئاقسۇدا خوتەنلىك موللا ئابدۇللا ئاخۇنۇم قازى كالان ئىدى. ئۇ مۆمىن، ئېتىقادلىق، ئىنساپلىق، دىيانەتلىك، ئىلمىي شەرىئەت ۋە ئادالەتتە تەڭدىشى يوق، شەرىئەت ھۆكمىنى ئۆزىدىن بۇرۇن ئۆتكەن ئەۋلىيا ـ مۇجتەھىتلارنىڭ ئېيتقانلىرى

---

① مۇئەممما ـــ تېپىشماقلىق قوشاق، شېئىر.

② «تارىخىي ھەممدىيە» دە: «كەبىر ساھىب ھەزرەت ۋە مىسكىن ساھىب» دەپ ئېلىنغان ـــ مۇھەررىردىن.

بويىچە ئىجرا قىلدىغان، دۇشمەنلەشكەن ئىككى دەۋاگەر ئارىسىدىكى دەۋانى ئادالەت بىلەن سوراپ، ئۇلارنىڭ دۇشمەنلىكىنى يوقىتىدىغان قانۇنلۇقنى تولىمۇ مۇۋاپىق كېلىدىغان كىشى ئىدى. مەزكۇر موللا ئابدۇللا قازى ئاخۇنۇم تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 1307 - يىلى①پانىي ئالەمدىن باقىي ئالەمگە سەپەر قىلدى. يەنە موللا ھەسەن ئاخۇن ئەلەم ئۆز مەنسىپىگە مۇۋاپىق زور ئۆلىما ۋە پازىل ئادەم بولۇپ، ئۇ ئىسلامنىڭ ھەممە ساھەلىرىدىن خەۋەردار، شەرىئەت ئىلمىنى چوڭقۇر تەتقىق قىلغان، زېھىن - پاراسىتى ئۆتكۈر، مۇلايىم ۋە كۆڭلى ئىنچىكە كىشى ئىدى. ئۇ تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 1310 - يىلى② رامىزان ئېيىنىڭ 27 - كۈنى (پەيشەنبە) ۋاپات بولدى. يەنە موللا ئىسمائىل مۇپتى ئاخۇنۇم، ئىلمىي شەرىئەتتە كامىل، خۇش خۇي، مۇلايىم، گەپدان، ھەممە ساھەدىن خەۋەردار ئاممىباب كىشى ئىدى. يەنە موللا ئابدۇلىتىپ ھاجى، بۇخارادا ئوقۇغان، ئىلىم - پەنگە ماھىر، ھاياتىنى ئىلىمگە بېغىشلىغان، تالىپلارغا دەرس ئۆتكەن، ئەس - يادى تەكرى بىلەن ئاخىرەتنىڭ غېمىدە يۈرىدىغان كىشى ئىدى. يەنە موللا ئوسمان ئاخۇن ھاجى. ئۆز ۋاقتىدىكى ئۆلىمالاردىن، پىشقەدەم، ئىززەت ۋە ھۆرمەتكە سازاۋەر، ئىلمىي شەرىئەتنى پۇختا ئىگىلىگەن، پەرھىزكار كىشى بولۇپ، قىيىن مەسىلىلەرنى يېشىشكە كەلگەندە تەدبىرسىزرەك ئىدى. ئۇ ئۆمرىنى دەرس ئۆتۈش، شاگىرتلارغا تەلىم بېرىش بىلەن ئۆتكۈزگەن بولۇپ، مەن كەمىنىنىڭ ئۇستازلىرى جۈملىسىدىن ئىدى.

---

① ھىجرىيىنىڭ 1307 - يىلى مىلادىنىڭ 1889 - 1890 - يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.

② ھىجرىيىنىڭ 1310 - يىلى مىلادىنىڭ 1892 - 1893 - يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.

ئاقسۇدىكى قەدىمدىن تارتىپ ئاخۇن ئەۋلادى، شەرىئەتنىڭ ئىگىلىرى بولۇپ كەلگەنلەردىن، شەمسىددىن ئەلەم ئاخۇنتۇم دېگەن كىشى بارئىدى. ئۇ مۆمىن، ساددا، ساھىبى ئىستىخاره①، دۇئاسى ئىجابەتلىك، تۇتۇۋېلىش قابىلىيىتى يۇقىرى، ناتىقلىقتا تەڭدىشى يوق كىشى ئىدى. ئۇ تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 1295 - يىلى② ۋاپات بولدى. يەنە، ھادى خەلىپەم ئىشانلىق بىلەن ئۆمۈر كەچۈرگەن ئادەم بولۇپ، مىرغىياسىددىن ۋەلىيۇللانىڭ نەۋرىلىرىدىن ئىشانخان ھەزرىتىمنىڭ مۇرىتى ئىدى. ئۇ ئاتىلىق غازىنىڭ دەۋرىدە قەشقەردە ۋاپات بولدى. يەنە موللا ئابدۇلباقى ھاجى مۇپتى ئەقىل - پاراسەتتە تەڭداشسىز، دانا، شائىرلىقتا يېتىشكەن كىشى ئىدى. ئۇ ئۆز ۋاقتىدا ئۇلۇغ پادىشاھلارەك ئۆتكەن، دائىم نەغمە - ناۋا، بەزمە - مەشرەپ بىلەن ئۆمۈر كەچۈرگەن، گاھىدا بىرەر پىيالە ئۈزۈم شارابى بىلەن كۆڭۈل ئېچىپ روھىنى كۆتۈرىدىغان، خۇش خۇي، مۇلايىم، سېخىي، مۇساپىرپەرۋەر كىشى ئىدى③. ئۇ تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 1300 - يىلى④ ۋاپات بولدى.

ئىشان تەبىقىلىرىدىن ئىمامى رەببانى مۇجەددىدى ئەلىپسانىنىڭ نەۋرىلىرىدىن بىرى بولغان نىسار مەسۇم ھەزرىتىم، ئاقسۇ-

---

① ساھىبى ئىستىخاره ــ كەلگۈسىدىكى ياخشى - يامان ئىشلارنى ئالدىن بىلىدىغان كىشى.

② ھىجرىيىنىڭ 1295 - يىلى مىلادىنىڭ 1878 -، 1879 - يىلىغا توغرا كېلىدۇ.

③ «تارىخىي ھەمىدىيە» دە: «مۇساپىر كىشى ئىدى» دېيىلگەن ــ مۇھەررىردىن.

④ ھىجرىيىنىڭ 1300 - يىلى مىلادىنىڭ 1882 -، 1883 - يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.

دا ئولتۇرۇشلۇق بولۇپ، قارىي قۇرئان، جاپالىق ئىبادەت قىلىدىغان كىشى ئىدى. ئۇ تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 1292 - يىلى* ۋاپات بولۇپ ئاقسۇدا دەپنە قىلىندى. ۋە يەنە ئىشان تەبىقە لىرىدىن ھەزرىتى كالاننىڭ ئوغلى سادىق ھەزرىتىم قارىي قۇرئان، كېچىلىرى ئۇخلىمايدىغان، جاپالىق ئىبادەت قىلىدىغان، غېرىبپەرۋەر، قەلەندەرگە ئوخشاش كىشى ئىدى. كېيىن ئۇ پەرغانە تەرەپكە چىقىپ كەتتى

پەرغانە تەرەپتىن كەلگەنلەردىن، موللا ئىبراھىم ئاخۇن قازى لەشكەر، دىندار، پەرھىزكار، مۆمىن ۋە يېتىشكەن ئۆلىما كىشى ئىدى. قىپچاق موللا نارقۇل ئاخۇن مۇپتى لەشكەرمۇ شەرىئەت ئىلمىدە يېتىشكەن ئالىم، دىيانەتلىك، مۆمىن كىشى ئىدى. يەنە موللا سائادەت ئاخۇن، قازى رەئىس لەشكەر بار ئىدى ۋە يەنە موللا ئەكرەم شاقازى، باي ۋە سايرامدا قازىلىق ئەمىلىدە بولغان ئېتىقادلىق، تەقۋادار، ئىككى قولى بىلەن ئەمگەك قىلىپ، پىشانىسىنىڭ تەرى بىلەن يەر تېرىپ، ھوسۇل ئېلىپ ئۆز - ئۆزىنى تەمىنلەيدىغان كىشى ئىدى. يەنە موللا يۈسۈپ ئاخۇن كۇچادا قازى كالان بولۇپ تۇرغانىدى. ئۇ نۇتۇق قابىلىيىتى ئۇستۇن، خۇش ئاۋاز كىشى ئىدى. ئەمما مىجەزى نازۇك، كۆڑۈنۈشى سۇرلۇك ئىدى. ئىككى يىلدىن كېيىن ئەمىلدىن بىكار بولدى. كېيىن يەنە ئاقسۇدا قازى بولدى. كۇچاغا موللايار ئاخۇن قازى كالان بولدى، ئۇ ئالىم، مۆمىن، ساددا، شەرىئەت ئىلمىگە بويسۇنىدىغان، دىيانەتنى ئۆزىگە شوئار قىلغان، ئېغىر - بېسىق، تەمكىن كىشى بولۇپ، قازىلىقتا پەيغەمبەرنىڭ شەرىئىتىگە مۇۋاپىق ھۆكۈم قىلاتتى.

---

* ھىجرىيىنىڭ 1292 - يىلى مىلادىنىڭ 1875 - 1876 - يىلىرىغا توغرا كېلىدۇ.

ئۇ مەن كەسىنى يازغۇچىنىڭ ئۇستازى ۋە پىشقەدەم پېتەكچىسى ئىدى. مەوللايىمارئاخۇن ئەككى ھەرەمنى زىيارەت قىلىشقا بېرىپ قايتىشىدا ۋاپات بولدى، ئۇ يىلى تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 1305 - يىلى① ئىدى ۋە يەنە ئۇنىڭ بىر تۇغقان بۇرادىرى موللا ئىلى ھاجى كۇچاغا ئەلەم ئىدى. ئۇ خۇش خۇي، مۇلايىم، كەم سۆز كىشى ئىدى. موللا ئابدۇقادىر ئاخۇن كۇچاغا مۇپتى بولۇپ، خۇش تەبىئەت، چىقىشقاق، شەرىئەت ئىلمىگە كامىل، شائىرلىققا ماھىر، بەزمە - مەشرەپ، كۆڭۈل ئېچىشقا قابىل كىشى ئىدى. ئۇ ھازىر قازىلىق ئەمىلىدە، ھاياتلىق دۆلىتىدىن بەھرىمەن بولۇپ تۇرۇپتۇ، كورلىدا موللا ئەھمەد ئاخۇن قازى بولۇپ، ئۇنىڭ ئىلمى ئازراق، ئىنساپ - دىيانىتى كۆپرەك كىشى ئىدى. قازى سۇرغ ئابى تۇرپانغا قازى كالان قىلىپ تەيىنلەندى. ئۇ موللا، شەرىئەت ئىلمىگە پۇختا، ئەمما نازۇك ۋە سېزىمى مىجەز، غەيرەتلىك ۋە چەبدەس كىشى ئىدى. يېقىندا ئۇ ئەمىلىدىن بىكار قىلىنىپ، ئورنىغا تۇرپانلىق موللا تۆمۇر ئاخۇن قازى كالانلىققا تەيىنلەندى. ئۇ ئېتىقادلىق، تەقۋادار، مۆمىن كىشى ئىدى. ئەككى ھەرەمنى زىيارەت قىلىشقا كېتىۋېتىپ سەمەرقەندتە ۋاپات تاپتى. يەنە موللا سابىت ئاخۇنلۇق② دېگەن بىر كىشى بولۇپ، ئۇ ھەممە ئىلمىگە ماھىر، ئەتراپلىق تەتقىقاتچى ئىدى. تالىپلىرى «بۇ كىشىگە ئىلمىنى تەگرىم غايىبتىن ئاتا قىلغان»، دەپ ئېتىقاد قىلاتتى. ئۇ

---

① ھىجرىيىنىڭ 1305 - يىلى مىلادىنىڭ 1887 - 1888 - يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ. «تارىخىي ھەمىدىيە» دە: «تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 1304 - يىلى» دېيىلگەن ـــ مۇھەررىردىن.

② «تارىخىي ھەمىدىيە» دە: «موللا سابىت ئاخۇن» دېيىلگەن ـــ مۇھەررىردىن.

دائىم دەرس ئۆتۈش بىلەن مەشغۇل بولاتتى. يەنە ئەسما-بۇلكەھەپتىك شەيخلىرىدىن موللا پولات شەيخ ئىززەتلىك، مۆتىۋەر كىشى بولۇپ، ئۇ ئاقسۇغا ئاق ئۆيلۈك قىلىنغانىدى.

دېمەك، بۇ يەتتە شەھەردە يۇقىرىدا زىكرى قىلىنغان ئۆلىما ۋە پازىللاردىن باشقا يەنە مۆتىۋەر ئۆلىما، پازىللىق بىلەن ياشىغان كىشىلەر تولا ئىدى. بۇكىتابتا شۇنچىلىك بايان قىلىندى.

بۇ يەتتە شەھەردە يۇرت سوراپ ۋىلايەتلەرگە ھاكىم بولغانلاردىن—قەشقەرگە ئالاش بى دادخاھ، يەكەنگە مۇھەممەد يۇنۇسخان شاغاۋۇل، خوتەنگە نىياز ھېكىمبەگ ھاكىم ئىدى. بۇلارنىڭ ئەھۋالى يۇقىرىدا قىسقىچە بايان قىلىندى. ئاقسۇغا دەسلەپ ھېكىمخان تۆرەم ھاكىم بولدى. ئىككى يېرىم يىلدىن كېيىن موللا جىيان مىرزا بەشى ھاكىم بولۇپ 18 ئاي سوردى. ئاندىن كېيىن كۇچالىق ئابدۇراخمان دادخاھ ھاكىم بولدى. ئۇچتۇرپانغا مۇھەممەد بابا توقسابە، باي-سايرامغا مۇھەممەد ئىمىنبەگ ھاكىم بولدى. كۇچاغا ئىسھاق خوجام ھاكىم بولۇپ، ئىككى يېرىم يىلدىن كېيىن نارمۇھەممەد پەرۋانىچى ھاكىم بولدى. ئۇنگدىن كېيىن ئامىلخان تۆرەم ھاكىم بولدى. كورلىغا ھاجى مىرزىنى ھاكىم قىلدى. ئۇنگدىن كېيىن نىياز مۇھەممەد توقسابەنى ھاكىم قىلدى. تۇرپاننى جانابىي سەيىت ھېكىمخان تۆرەمگە ئىلتىپات قىلغانىدى.

جانابىي ئاتىلىق غازى مەملىكەتنىڭ پۈتۈن ئىشلىرىنى ئۆزى قىلاتتى. ئۇ پازىل، ئېتىقادلىق، بىرەر-ئىككى ئادەمنى ئۆزىگە ۋەزىر قىلمىدى. لېكىن ۋەزىرلىك خىزمىتى ۋە ۋەزىپە-لىرىنى، مەملىكەتنى ئىدارە قىلىش، مەسىلىلەرنى ھەل قىلىش ئىشلىرىنى دىيانەتلىك، ھوشيار، تەجرىبىلىك مىرزا، باش كاتىپلارنىڭ مەسلىھىتى بىلەن قىلاتتى. پۈتۈن يۇرتنىڭ ئىچكى

ئىشلىرى، ئەمەلدار ۋە لەشكەرلەرنىڭ سانى، ئات - يارىق ئەسلىھەلەرنىڭ ھېسابى، خەزىنە ۋە ئىشخانىلارنىڭ خىراجەتلىرى مىرزا بەشى (باش كاتىپلار) نىڭ باشقۇرۇشىغا ھاۋالە قىلىنغانىدى. ھۆكۈمەتدارچىلىق ئىشلىرىنى مىرزا بەشىلار بېجىرىپ بولۇپ مەلۇم قىلىپ قويىاتتى. ئەرز قىلغۇچى، ئەلچى ۋە قېيىن ئىشلارنى مىرزا بەشىلارنىڭ رايى بويىچە ھەل قىلاتتى. ئاتىلىق غازىنىڭ ھوقۇقىدىن قالسا، مىرزا بەشىلارنىڭ ھوقۇقى چوڭ ئىدى. ئاتىلىق غازى مىرزا بەشىلارنى ھەددىدىن زىيادە ھۆرمەت قىلاتتى. ئەمما ئۇلار ئاتىلىق غازىنىڭ غەزىپىدىنمۇ خالىي بولالمايتتى.

ئىلگىرى بۇزرۇكخان تۆرەم ۋە ئاتىلىق غازى كەلگەندە ئۇلار بىلەن بىللە كەلگەن مىرزا ياقۇپ دېگەن كىشى مىرزا بەشى بولغانىدى. ئۇ ئەقىل - پاراسەتتە تەڭدىشى يوق كىشى بولۇپ، ئۇچ يىلدەك مىرزا بەشىلىق بىلەن ئۆمۈر ئۆتكۈزدى. ئاخىر كېسەل بولۇپ ۋاپات بولدى، ئۇنىڭدىن كېيىن مىرزا بارات دېگەن كىشىنى مىرزا بەشى قىلدى. لېكىن ئۇ ۋەزىپىنى ئۇبدان بېجىرەلمىدى. ئۇنىڭدىن كېيىن موللا ئەيسا مىرزىنى مىرزا بەشى قىلدى. بۇمۇ ئىشنى راۋاج تاپتۇرالمىدى. ئاقىۋەت قەشقەرلىك ھامىت ھاجى ئەلەم ئاخۇنۇمنىڭ ئوغلى مۇھەممەدىن مەخدۇمنى مىرزا بەشى قىلدى. بۇ كىشى «مىرزا پەرسەخ» نامى بىلەن مەشھۇر بولدى. چۈنكى ئۇ قەشقەردىن تۆرپانغىچە ئارىلىقتىكى يوللارنى ئۆلچەپ، ھەر پەرسەخقە تاش توختىتىپ چىققانىدى. ئۆزى ئىنتايىن ھوشيار، زېرەك، چەبدەس، قەلەمدە، ئەلەمدە ۋە كاتىپلىقتا ھەممىگە كامىل يېتىشكەن كىشى ئىدى. يەتتە خىل تىل. ئالتە خىل يېزىق بىلەتتى. بۇخارالىق موللا كامالىددىن مىرزا، كاتتا خوجا ئىشان مىرزا ۋە شادى مىرزىلار ئۇنىڭ قېشىدا خىزمەت قىلاتتى. ئۇنىڭدىن كېيىن مەرغىلاندىن موللا زەينىلئابىددىن مەخدۇم كېيىنىپ مىرزا بەشى بولدى. بۇ

زاتىنىڭ تەرىپى يۇقىرىدا قىسقىچە بايان قىلىندى. بېكقۇلىبەگ ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ئاخىرقى باسقۇچلىرىدا مولالا زەينىلئابىددىن مەخدۇمنى 40 ئاتلىق ئادەم بىلەن ئەلچى بولۇپ زۇڭتۇڭنىڭ ئالدىغا بېرىش ئۈچۈن ئاقسۇغا ماڭدۇرۇلغانىدى. ئۇلار مارالبېشىدىن ئۆتكەندىن كېيىن زۇڭتۇڭنىڭ چېرىكلىرى بىلەن ئۇچرىشىپ قاپتۇ. ئۇلار بىر - بىرلىرىنىڭ تىلى ۋە مۇددىئاسىنى بىلەلمىگەنلىكتىن، چېرىكلەر قوراللىق ئادەملەرنى كۆرۈپ ئوق چىقىرىپ، 40 يىگىتنىڭ ھەممىسىنى ھالاك قىلىپتۇ. زەينىلئابىددىن مەخدۇم مىرزا بېشىنىڭ ئاغزىغا ئوق تېگىپ قوۋۇزىدا توختاپ قېلىپ، بىھوش بولۇپ يېتىپ قاپتۇ. شۇ ئاردا زۇڭتۇڭ يېتىپ كەپتۇ. ئاتلىق غازىنىڭ خەزىنىچىلىرىدىن ھۇشۇربەگ مەھرەم* ۋە ئاقسۇلۇق سىدىقبەگلەر زۇڭتۇڭ دارىنىغا تەرجىمان بولۇپ كەلگەنىكەن. بۇلار زەينىلئابىددىن مەخدۇمنى كۆرۈپ توتۇپ زۇڭتۇڭغا: «بۇ كىشى مۇشۇ پادىشاھنىڭ چوڭ ئادىمى بولۇپ، ئۆزى ناھايىتى ئوبدان، تىنچ، ياخشى كىشى ئىدى»، دەپ چۈشەندۈرگەندە، زۇڭتۇڭ: «ئوندىق بولسا ياخشى مۇھاپىزەت قىلىپ مەن چۈشكەن جايغا تىنچ - ئامان ئاپىرىڭلار» دەپ ئەمر قىلغانىكەن. ئاپارغاندىن كېيىن جەرراھ ئوپېراتسىيە قىلىدىغان تۈپىلارنى قىچقىرىپ تۇرۇپ قالغان ئوقنى ئېلىپ تاشلاپتۇ. گەپ سوردىسا زەينىلئابىددىن مەخدۇم گەپ قىلالماي جاۋاب بېرەلمەي، ماڭا دۇئەت، قەلەم، قەغەز ئەكىلىپ بېرىڭلار، دەپ ئىشارەت قىلىپتۇ. ئۇلار خەت ئارقىلىق سۆزلىشىپتۇ، زۇڭتۇڭ:

---

* ياقۇبەگنىڭ ئاسراندىسى، خاس مەھرەملىرىدىن بىرى. كېيىن ياقۇبەگنىڭ خەزىنىسىنى 40 قېچىرغا ئارتىپ، قاراقۇرۇل ئارقىلىق ئۈرۈمچىگە قېچىپ كەتكەن. «ھۇشۇرخىتاي» دەپمۇ ئاتىلىدۇ — مۇھەررىردىن.

«ئۇلۇغ خانىمك مەنسەپدار ۋە چېرىكلىرىنىڭ بۇ تەرەپكە كەلگەنلىكىنى ئاڭلاپ تۇرۇپ، قورال - ياراق كۆتۈرۈپ يۈرگىنىڭ نېمە قىلغىنىڭ؟» دەپ سوراپتۇ. زەينىلئابىددىن مەخدۇم خەت بىلەن جاۋاب بېرىپ: «خانىمك چېرىكلىرىنىڭ كەلگەنلىكىدىن مېنىڭ خەۋىرىم يوق. بېكقۇلىبەگ ياشلىق قىلىپ، ئۆزىدىن قورقۇپ مېنى ئەۋەتتى، بارمايمەن دېيىشكە بولمىدى»، دەپتۇ. زۇڭتۇك: «سېنى ئۆلسۇن دەپ ئەۋەتىپتۇ»، دېگەندە، زەينىلئابىددىن مەخدۇم: «بېكقۇلىبەگ ياشلىق قىلىپ ئوبدان مەسلىھەتلەشمەي ئەۋەتتى»، دەپ جاۋاب بېرىپتۇ. زۇڭتۇك: «راستىنى ئېيتتىڭ»، دەپ ئىشەنچ بىلدۈرۈپ: «ئوبدان خەۋەر ئېلىپ قەشقەرگە ئاپىرىڭلار»، دەپ ئادەم قوشۇپتۇ. قەشقەرگە بارغاندىن كېيىن، زۇڭتۇك زەينىلئابىددىن بىلەن كۆرۈشۈپ، گەپ سوراپ، ئوبدان يەردىن جاي - ماكان تەيىنلەپ بەردى. تۆت - بەش كۈندە بىر قېتىم چاقىرتىپ كېلىپ، زۇڭتۇك دارىن ئۇنىڭدىن گەپ سوراپ نۇرغۇن ئىلتىپاتلارنى قىلدى. ئاخىر قىش كېتىپ باھار كۈنلىرى يېتىپ كەلدى. زەينىلئابىددىن مەخدۇم گەپ قىلالايدىغان بولدى ۋە «يۇرتۇمغا چىقىپ كەتسەم»، دەپ ئىلتىماس قىلغاندا، زۇڭتۇك دارىن ئىلتىپات قىلىپ: «چېرىكلەر سىزنى بىلمەي ئوق چىقىرىپتۇ، كۆڭلىڭىزگە ئالماي ئەپۇ قىلىڭ»، دەپ كۆپ ئۆزرىلەرنى ئېيتىپ، رازى بولۇڭ، دەپ 180 سەر كۈمۈش* ئىنئام قىلىپ ئۇنى يولغا سېلىپ قويدى. زەينىلئابىددىن مىرزا بېشى مەخدۇم ياخشىلىقنىڭ نەتىجىسىنى بۇ ئالەمدە كۆردى. ئۇ مەرغىلانغا بېرىپ ئۇرۇق - قاياشلىرى بىلەن كۆرۈشۈپ ئاندىن كېيىن ئىككى

---

* «تارىخىي ھەمىدىيە» دە: «200 سەر كۈمۈش» دېيىلگەن. مۇھەررىردىن.

هەرەمنىڭ زىيارىتىگە بېرىپ مۇرادىنى ھاسىل قىلغاندىن كېيىن قايتىپ كېلىپ مەرغىلاندا ۋاپات تاپتى.

يەنە توسلۇق① موللا كامال مىرزا، موللا نەجمىدىن مىرزا، خوجەنتلىك كاشىپخان تۆرە مىرزا، موللا كېرىم مىرزا قاتارلىق نۇرغۇن مىرزىلار بار ئىدى ۋە يەنە تاشكەنتتە قانائەت شاھقا مىرزا بېشى بولغان، مەرغىلانغا ھاكىم بولغان ھىسار بەگزادە-لىرىدىن مىرزا بابابەگ، ئاتىلىق غازىنىڭ پەرمانلىرى بىلەن ئاقسۇغا زاكاتچىلىق مەنسىپىگە قويۇلغانىدى. ئۇچتۇرپاندىن كورلىغىچىلىك شەرىئەت ھۆكمى بويىچە ئېلىنىدىغان زاكات، قاراۋۇللاردىن ئۆتۈشكە بېرىلىدىغان يول خېتى قاتارلىقلار مىرزا بابابەگنىڭ ئىختىيارىدا ئىدى. ئۇ ناھايىتى ئېتىقادلىق مۇسۇلمان كىشى ئىدى. ھەر ھەپتىدە بىر قېتىم خەتمە ئەھزاپ② تەرتىسىدە قۇرئان كەرىمنى بىر قېتىم، دەلائىل خەيراتنى③ بىر قېتىم خەتمە قىلاتتى. مەن كەمىنە يازغۇچى موللا مۇسا موللا ئەيسا سايرامى ئوغلى، زاكاتچى مىرزا بابا-بەگنىڭ قول ئاستىدا يەتتە يىل زاكاتچىلىق خىزمىتىنى قىلىپ ئۆمۈر ئۆتكۈزدۇم. ئۇ ھەرگىز بىتەرەت يەرگە دەسسىمەيتتى. قىش-ياز سوغۇق سۇدا تەرەت ئالاتتى. قىلچە شەرىئەتنىڭ سىرتىغا چىقمايتتى. بىر ھۇجرىنى ئۆزى تىلاۋەت قىلىدىغان جاي قىلىپ تەيىن قىلغان بولۇپ، مەزكۇر ھۇجرىدا ئىككى بورا، ئىككى خام خىش، بىر قۇرئان كەرىم، بىر دالائىل خەيرات،

---

① توس — يەر جاي نامى.

② خەتمە ئەھزاپ — بىرنەچچە كىشى قۇرئاننى بۆلۈشۈپ ئوقۇپ تۈگىتىش دېگەن مەنىدە.

③ دەلائىل خەيرات — تەكرىنىڭ ئىسمى-سۈپەتلىرىنى ئەسلەپ مەدھىيە ئوقۇيدىغان كىتاب.

بىر رەھىلدىن① باشقا ھېچ نەرسە يوق ئىدى. بۇ ھۇجرىغا مېنىڭدىن باشقا كىشىنىڭ كىرىشىگە رۇخسەت قىلمايتتى. ھاۋا سوغۇق كۈنلەرنىڭ بىرىدە زۆرۈر بىر ئىش ئۈچۈن كىرسەم، مىرزا بابابەگ يېڭىدىن تەرەت ئالغانىكەن. سوغۇقنىڭ قاتتىقلىقىدىن تەرەتنىڭ سۈيى بۇرۇت ـ ساقال ھەتتا قاش ـ كىرپىكلىرىدە مۇزلاپ قېتىپ قاپتۇ. مەن دەرھال قايتىپ چىقىپ بىر خوپىگا② ئوتۇن ـ كۆمۈرنى چىق سېلىپ ئىس ـ تۈتۈنلىرىنى چىقىرىۋېتىپ، ئەكىرىپ ئالدىدا قويدۇم. ئۇ قول ـ يۈزلىرىنى بىر ئاز ئىسسىتىپ دۇئا قىلدى ۋە: «ۋاي بالام، بۇ ئوتنى ئەمدى ئاچقىپ كېتىپ، ئۆزۈڭلار ئىسسىنىڭلار، مېنى بۇ خىل راھەتكە ئادەتلەندۈرمەڭلار»، دەپ چىقىرىۋەتتى. ئۇ ئىبادەت قىلىدىغان ئۆيگە ئەسلا ئوت ياقمايتتى. كۆپ كېچىلەرنى قۇرئان تىلاۋەت قىلىپ، ئويغاق ئۆتكۈزەتتى. ئۇ ھەمىشە: «يېشىم 60 قا يېتىپ قالدى. ئاقنى قارا قىلدىم، قارىنى ئاق قىلدىم. ئۆمرۈمنى غەپلەتتە ئۆتكۈزدۈم. خۇدانىڭ دەرگاھىغا قايسى كۆزۈم، قايسى يۈزۈم بىلەن بارىمەن؟ خۇدانىڭ جامالىنى قانداق كۆرەلەيمەن؟ ئۆمرۈمنىڭ ئاخىرىدا ئاق ساقلىمنى قىزىل قانغا بويىاپ تەڭرىنىڭ دەرگاھىغا تۆھپە قىلىپ بارسام»، دەپ ياشلىرىنى باھار يامغۇرىدەك تارام ـ تارام تۆكۈپ يىغلايتتى. مەن كەمىنە كۆڭلۈمدە: «مۇبادا خىتاي ئەھلى كەلسە جېنىڭنى مۇھاپىزەت قىلىپ، قايسى داۋاندىن ئېشىپ يۇرتىڭغا كېتەر ئىكەنسىز»، دەيتتىم. بۇ زات ئاخىر يەكەندە كاپىرلارنىڭ قولىدا شېھىتلىك شەربىتىنى ئىچىپ مۇرادىغا يەتتى. رىۋايەت قىلىنىشىچە خىتايلار

---

① رەھىل ـــ قۇرئان ۋە باشقا كىتابلارنى قويۇپ ئوقۇش ئۈچۈن مەخسۇس ياسالغان ياغاچ ئەسۋاب.

② خوپىگا ـــ ئوت قاچىسى دېگەن مەنىدە.

يەكەندە 17 ئەمرنى بىر كۈندە شېھىت قىلغانىكەن. شۇنىڭ قاتاردا مىرزا بابابەگ زاكاتچىمۇ بار بولۇپ، بېشىنى تېنىدىن جۇدا قىلغاندا قاتتىق ئاۋاز بىلەن قاقاقلاپ كۈلگەنلىكىنى كۆرگىلى چىققان خالايىق ئاڭلاپ، قوللىرىنى چىشلەپ ھەيران قېلىشىپ ئۇنى ماختىغان. كاپىر جاللاتلارمۇ ھەيران قالغانىكەن. شۇنىڭدىن كېيىن يەكەندىن كەلگەن ئىشەنچلىك ئادەملەر مەن كەمىنىگە ۋەقەنى بايان قىلىپ: «مىرزا بابابەگ زاكاتچىدا قانداق ياخشى ئىش، ياخشى ئەمەل، ئوبدان خىسلەتلەر بار ئىدى؟ مۇشۇنداق ۋەقەلەر يۈز بەردى...»، دەپ سورىدى. مەنمۇ بىلگەنلىرىمنى بايان قىلدىم. ئۇلارمۇ ماختاپ، ئاپىرىنلار ئوقۇپ مىرزا بابابەگ زاكاتچىنىڭ روھىغا دۇئا قىلىشتى.

بۇ بەخت ـ سائادەت بىلەن خاتىرجەملىك ۋە خۇشاللىق قوشكېزەكتەك بىر ـ بىرىدىن ئايرىلمايدىغان ياخشى كۈنلەردىكى كاتىپلارنىڭ سۆزلەرنى ئورۇنلاشتۇرۇش تەرتىپى، خۇش پۇراق چېچىپ گويا مىرزا ئابدۇقادىر بىدىلنىڭ يېزىش ئۇسلۇبىغا ئوخشىشاتتى. ھەر ھەرپىي خۇددى چىرايلىق بىر گۈلگە، ھەر بىر چېكىتى مەرۋايىتقا ئوخشاش بولۇپ، ئوقۇغۇچىغا ئېسىل بىر باغدا سەيلە ـ تاماشا قىلغاندەك كۆزلىرىگە روشەنلىك، دىللىرىغا خۇشاللىق بېغىشلايتتى. دەپتەر تۈتقان مىرزا ـ كاتىپ ـ لارنىڭ توغرا تەدبىرلىرىدىن قەلەمنىڭ قارا سىياھى بىلەن پۈتۈلگەن شېئىر سۆزلەرنىڭ ھەر بىر ھەرپى پۇقرالارغا راھەت ۋە ئاسايىشلىق، ھەر بىر چېكىتى كۆڭۈللىرىگە خاتىرجەملىك بەخش قىلاتتى. شۇنداقلا يۇرت زالىم، خىيانەتچى، يامان، ناپاك، بىرنى ئون، يوقنى بار قىلىدىغان، قەلبىمى گويا چايان ـ نىڭ نەشتىرى، جەررراھنىڭ زەھەر بىلەن سۇغارغان پىچىقىغا

ئوخشىشىدىغان كاتېپ ۋە مىرزىلاردىنمۇ خالىي ئەمەس ئىدى.

ئول ئادالەتلىك بىلەن خۇشاللىق بىر - بىرىدىن ئايرىلىمغان دەۋرلەردىكى ئالىي دەرىجىلىك ئەمىرلەر ۋە ئىشىنىك ئاقىۋىتىدىنى سەرەمجان قىلغۇچى لەشكەر باشلىقلىرى تەبىقىسىدىن بولغان، نەسەبلىرى پەرغانە ۋىلايىتىنىك بابۇرىيە خانلىرىغا يېتىدىغان مۇھەممەد نەزەربەگ ۋە قادىر قۇلبەگلەر، يەنە قوقەن پايتەختىدە ئاز ۋاقىت خانلىق تەختىدە ئولتۇرغان خۇدايى قۇلىخان، قەدىمكى قوقەن خانلىرىنىك نەزەرلىرىگە ياخشى كۆرۈنۈپ يۈرت سوراپ ئابروي پەيدا قىلغان چوڭلاردىن باقىبەگ دادخاھ، نارمۇھەممەد پەرۋانىچى، مىربابا دادخاھ، بۇخارالىق ئابدۇغاپپاربەگ، ھىسارلىق مۇھەممەد ئىمىنبەگ قاتارلىق بەگ ۋە بەگزادىلەرمۇ تولا ئىدى. بۇلار ئاتىلىق غازىنىك ئالىي دۆلەتلىرىدە خۇشال - خۇرام، ئىززەت - ئابرويى بىلەن ئۆمۈرلىرىنى ئۆتكۈزدى.

جەڭ ۋە ئۇرۇش كۈنلىرىنى ئۆزلىرىگە بەزمە ۋە تاماشا ئورنىدا كۆرۈپ، قوماندانلىق قىلىپ، لەشكەر بېشى بولۇپ كەلگەنلەردىن: ئاتىلىق غازىنىك قەھرىمان ئوغلى بېكقۇلىبەگ ئەمىرىلئۇمرا يەنى باش قوماندان ئىدى. ئىككىنچى ئوغلى ھەققۇلىبەگ ئەمىرلەشكەر ئىدى. يەنە قەدىمكى خانلار زامانىلىرىدا تاشكەنتنى نەچچە يىل سورىغان مىرزا ئەھمەد قوشبېگى ئەمىرلەشكەر ئىدى. پەرغانە ۋىلايىتىدىن كەلگەن ئوغۇللار ئىچىدە بۇ كىشىدىن كاتتا ۋە ھۆرمەتلىك كىشى يوق ئىدى. ئاتىلىق غازى دەسلەپ ئۇنى ئەمىرلەشكەرلىككە تەيىنلەپ قويۇپ كېيىن بىرئاز ئېھتىيات قىلىپ ئەمىلدىن قالدۇردى، كېيىن يەنە مېھرىبانلىق كۆرسىتىپ ئۆز ئورنىدا قويدى. يەنە پەرغانە ۋىلايىتىدىكى خانلارنىك ھۆزۈرىدا چوڭ ئەمەل تۇتقان قىپچاق ئۆمەر قۇل دادخاھ ئون تۆت يىل ئەمىرلەشكەر بولۇپ، شۇ

راهەتتىن ئايرىلمايلا پەرغانە ۋىلايىتىگە چىقىپ كەتتى. يەنە ئابدۇللا ئەمىرلەشكەر بولۇپ، نەچچە يىللار رۇستەمى داستان ۋە سام نەرىمانلاردەك پالۋانلىقلارنى كۆرسەتتى. ئاخىر كۆزى كۆرمەس بولۇپ قالغانلىقتىن ئورنىغا بەچە باتۇرنى ئەمىرلەشكەر قىلدى. ئۇمۇ ئاتىلىق غازىنىڭ قول ئاستىدا كۆزگە كۆرۈنۈپ ئابروي قازاندى. يەنە قىپچاق تۇردى قۇل دادخاھ ناھايىتى ئىتتىقادلىق مۇسۇلمان كىشى بولۇپ، ئۇرۇمچىدە ئەمىرلەشكەر بولۇپ تۇردى. كېيىن بىكار بولۇپ كۇچادا تۇرۇپ قالغانىدى. كېيىن ساق ـ سالامەت ئۆز ۋەتىنىگە چىقىپ كەتتى. يەنە قىپچاق مۇھەممەد مۇسا توقسابە ئاقسۇدا ئەمىرلەشكەر بولۇپ تۇردى. كېيىن ئاتىلىق غازى تەرىپىدىن سالام ئاغىسى مەنسەپىگە تەيىنلەنىدى. يەنە سەرۋازلارنىڭ ئەمىرلەشكىرى ئاۋغان جامەدار دادخاھ بولۇپ، ئۇ شەۋكەتلىك، ھىممەتلىك، غەيرەتلىك، باتۇر كىشى ئىدى. كېيىن ئامان ـ ئېسەن ئۆز يۇرتىغا چىقىپ كەتتى ۋە ئىككى ھەرەمنى زىيارەت قىلىشقا بېرىپ مەقسىتىگە يەتكەن ـ دىن كېيىن ۋاپات بولدى.

ياساۋۇللارغا باشلىق بولغان تۇراپ خوجا ئەمىر لەشكەر دەرىجىسىدە ئورۇن تۇتقانىدى. كېيىن بىكار قىلىنىپ ئورنىغا مۇھەممەد قاۋۇل يۈز بېشى ياساۋۇللارغا باشلىق بولدى. ئۇ مەشھۇر، ئاتاقلىق كىشى ئىدى. يەنە قىپچاق مۇھەممەد كېرىم دادخاھ ئەمىرلەشكەر ئىدى. ئۇ پەرغانە ۋىلايىتىدىمۇ دادخاھ بولغانىكەن. يەنە كورلىغا ھاكىم بولغان نىياز مۇھەممەت توقسابە ئەمىرلەشكەر ئىدى. ئاخىر ئالتە پانسات بىلەن داۋانچىگدا شېھىت بولدى.

باتۇر، ئاتاقلىق پانساتلاردىن ئەزىم قۇل پانسات ۋە ھەيدەر ـ قۇل پانساتلار كاپىرلارنىڭ قولىدا شېھىت بولدى. كەرىمباي مىرزا پانسات ئۆز يۇرتىغا كەتتى. ھاجى ئارتۇق مىرزا بېشى

پانسات ئىدى، ئەمما ئەمرلەشكەر دەربەجسىدە ئىدى. ئۇ موللا، ئۆلىما، پازىل كىشى ئىدى ۋە يەنە ئۆرگەنچ بەگلىرىدىن مەھمۇدبەگ ئۆرگەنچى پانسات ئىدى. ئۇ مۇسۇلماندارچىلىقى كامىل، مۆمىن كىشى ئىدى ۋە يەنە ئارا تۆپە بەگزادىلە-رىدىن ئېلىنبەگ پانسات ئىدى. ئۇ ناھايىتى ئۆلۈغ ئادەم ئىدى. موللا ئالىم قۇل ئەمرلەشكەرنىڭ ئوغلى شىرمۇھەممەد مىرزا چوڭ پانسات ئىدى. ئوبۇلقاسىم پانسات يېڭسارغا ھاكىم بولدى. ھېكىمباي پانسات ھېكىمخان تۆرەم زامانىسىدا ئۇچتۇر-پانغا ھاكىم بولدى.

شاغاۋۇل دادخاھنىڭ ئوغلى ئىسھاقجان پانسات، خالمان پانسات، ھېيىت مۇھەممەد پانسات، باقىبەگ پانسات، نۇرۇز پانسات، ئاخۇن پانسات، رۇملۇق مۇھەممەد ئەپەندى، خېلىل ئەپەندى، كېپەك لاۋۇر، باي مۇھەممەد جارچى بېشى، مۇھەممەد رەھىم پالۋان قاتارلىق باتۇر ۋە قەھرىمانلار ناھايىتى كۆپ ئىدى.

ئالتە شەھەر ئادەملىرىدىن: نىياز ھېكىمبەگنىڭ ئىنىسى مۇھەممەت ئىمىنبەگ ئەمرلەشكەر ئىدى. ئاقسۇنىڭ ھاكىمى ئابدۇراخمان دادخاھنىڭ ئوغلى ھاپىزبەگ پانسات ئىدى. ئۇ ئۆزى موللا، ئۆلىما، پازىل كىشى ئىدى. دەسلەپتە ئۇ دادىسىنىڭ خىزمىتىدە بولغانىدى. مۇشۇ يىلدا ئىككى ھەرەمنى زىيارەت قىلىپ يېنىپ كەلدى. پەلەكنىڭ ئەھۋالى، كىشىلەرنىڭ خۇي-پەيلى ئۇنىڭ مۇجەززەگە مۇۋاپىق كەلمىگەنلىكتىن شەھەرنى تاشلاپ سەھرانى ياقتۇرۇپ، يېزىدا ۋەتەن تۇتتى. يەنە كۇچالىق قادىر پانسات خىتايلار كەلگەندىن كېيىن ئازراق مەنسەپ تۇتتى. كېيىن ئىككى ھەرەم زىيارىتىگە تەييارلىق قىلىۋېتىپ ۋاپات بولدى. يەنە بىرى شايارلىق مەئمۇر پانسات خىتايلار شەھەرنى بېسىۋالغاندا بويسۇنۇشنى ئار-نومۇس بىلىپ، ئىتائەت قىلىشتىن باش تارتىپ، پەيغەمبىرىمىزنىڭ سۈننىتىنى ئادا قىلىشنى

رۇرلۇر بىلمەپ ھەرەمنى زىيارەت قىلىش ئۈچۈن بىرمۇنچە ئادەملىرى بىلەن كۆچۈنۈپ شايارىدىن ئاقسۇ ئولايىتىنىڭ ئاۋات دېگەن يېرىگە كەلگەندە، بىر كىچىمدە زۇكىتۇك نۇرغۇن چېرىك بىلەن چىقىپ تۇتۇۋېلىپ، يەكەندە شېھىت قىلىدى، يەنە ئاقسۇلۇق سازەندە — ئەھمەد ئاخۇن موللا رۇستەم ئوغلى، ئاتىلىق غازىغا يىگىت ۋە مەھرەم، شەھەر ۋە سەپەرلەردە ھەمدەم، يەتتە يىل مىقدارى ئۇرۇمچى ۋە تۇرپانلاردا بولغان جەڭلەردە يارەمدە بولغان كىشى ئىدى. ئۇرۇمچى ۋە تۇرپاندا بولغان ۋەقەلەرنىڭ ھېكايە ۋە خەۋەرلىرىنى مەزكۇر ئەھمەد ئاخۇندىن سوراپ ئۆز ئاغزىدىن بىۋاسىتە ئاڭلاپ، يەنە بەزى ئىشەنچ-لىك، ئابرويلۇق، راست گەپ قىلىدىغان كىشىلەردىن سۈرۈشتۈرۈپ، سېلىشتۇرۇپ بۇ ۋاراق ئۈستىگە يازدىم. چۈنكى بىر ئادەمنىڭ ھەممە جاي، ھەممە ماكاندا، ھەممە ۋاقىت ھازىر ۋە تەييار بولمىقى مۇشكۈل ۋە مۇمكىن بولمايدىغان ئىشتۇر.

17

ئۇشبۇ كىتابنى يازغۇچىنىڭ ئىسىم نەسەبلىرى ۋە سەرگۈزەشتىلىرى

يېقىن يارانلار ۋە ساداقەتلىك بۇرادەرلەرنىڭ ساپ كۆڭۈل-لىرىگە ئاشكارا بولغايكىم، مەن كەمىنە تۇپراقنىڭ زەررىسىدىنمۇ ئېتىبارسىز بولغان موللا مۇسا موللا ئەيسا سايرامى ئوغلى شۇنى بايان قىلىمەنكى، مەن ئەمدى بالاغەتكە يەتكەن چېغىمدا، دادام مەرھۇم ماڭا ئىلىم ئۆگىتىش مەقسىتى بىلەن كۆچاغا ئاپىرىپ موللا ئوسمان ئاخۇنۇمنىڭ خىزمىتىگە تۇتۇپ بەرگەنىدى؛ بىرنەچچە يىل مەدرىسىنىڭ توپىسى، ئوقۇغۇچى تالىپلارنىڭ ئاياغ ئاستى

بولۇپ يۈرۈپ ئانچە ـ مۇنچە بەزى سۆزلەرنىڭ مەنىلىرىنى پەرق ئېتىشكە ماجالىم يېتىدىغان بولغان چاغلىرىمدا، كۆچادا تۇڭگانلار خىتاي ئەھلىگە ھۇجۇم قىلىپ ئىسلام ئاچتى. شۇ چاغدا مەن كەمىنە يازغۇچى سايرامغا كەتكەنىدىم. كۆچادىن ئۇشتۇمتۇت سىيت بۇرھانىددىن خېتىپ خوجام ۋە ئوغلى مەھمۇدىن خوجام، موللا ئوسمان ئاخۇنۇملار ئىسلام ئېيچىش نىيىتى بىلەن ئاقسۇ تەرەپكە يۈرۈش قىلىپ سايرامغا يېتىپ كەلدى. مەن كەمىنە ئۇلار بىلەن كۆرۈشۈپ، خالاپ ـ خالىمايلا ئۇلارغا ھەمراھ بولۇپ بىللە قارايۇلغۇنغا كەلدۇق. ئاقسۇنىڭ ھاكىمى سەئىدبەگ نۇرغۇن خىتاي چېرىكلىرىنى ئاچقىپ بىز بىلەن جەڭ قىلدى. بىز ئۇلارغا تەڭ كېلەلمەي قاچتۇق. مەن كەمىنە بىرنەچچە ئادەملەر بىلەن موقۇر يولىغا كىرىپ چۆل ئارقىلىق كۆچانىڭ يۇلتۇزباغ كەنتىگە چىقتىم. ئات ـ جابدۇق، ئىگىن ـ ئىياغلىرىمدىن ئايرىلدىم. ئۇلار مېنى خىتايلارغا تۆھپە قىلىپ بەرمەكچى بولۇشتى. ھەپتە ئۆتكەندىن كېيىن يەنە كۆچالىق خوجاملار نۇرغۇن لەشكەرنى ئېلىپ ئاقسۇغا ماڭغانلىقىنىڭ خەۋىرى ئاڭلاندى. يۇلتۇزباغىدىن پىيادە ۋە يالغۇز كۆچا شەھىرىگە باردىم. كۆچا ئادەملىرىنىڭ ھال ـ ئەھۋالىدىن قىيامەت ئاشكارا كۆرۈندى. پاناھلىنىدىغان جايىنىڭ تايىنى بولمىدى. ئاخىر مەۋلانا ئەرشىددىن ۋەلىيۇللانىڭ مازىرىغا باردىم. موللا ئاللايار ئاخۇنۇم، موللا يۈسۈپ ئاخۇنۇملار مازارنىڭ بېغىدا، خوجاملارنىڭ ئاتا ـ بوۋىلىرىنىڭ ئايىغىدا ئېتىكاپ قېلىپ ياتقانىكەن. ئۇلار بىلەن كۆرۈشتۇم. بېشىمدىن ئۆتكەن ۋەقەلەرنى سۆزلەپ بېرىپ ئۇ جايدا 20 كۈن مىقدارى تۇردۇم. مەھمۇدىن خوجام ئۇشتۇمتۇتلا ئاقسۇنىڭ پەتھ قىلىنىغانلىق خەۋىرىنى كۆچاغا ئەكەلدى. بېرىپ مەھمۇدىن خوجام بىلەن كۆرۈشتۇم. بىرنەچچە كۈن تۇرغاندىن كېيىن مەھمۇدىن خوجام ئاقسۇغا قايتىدىغان بولدى. مەنمۇ بىللە قايتىپ سايرامغا

كەلدىم. نەزەر سېلىپ قارىسام، يۇرتنىڭ ۋەزىيىتى ۋە ئەھۋالى باشقىچە، بۇ يەردە تۇرىدىغانلىڭ ئىمكانى يوق. يەنە مەھمۇدىن خوجام بىلەن ئاقسۇغا كەلدىم، ئاقسۇدىن ئۈچتۇرپانغا باردىم. بۇ يۇرتلار ئاتىلىق غازىنىڭ قولىغا ئۆتكەنگە قەدەر ئۈچتۇرپاندا كۈن كەچۈردۇم. بۇ توغرۇلۇق ۋەقەلەر يۇقىرىدا قىسقىچە بايان قىلىندى. ئۇنىڭدىن كېيىن جانابىي ئاتىلىق غازى تەيىنلىگەن زاكاتچىلىق خىزمىتى ۋە مىرزىلىق ئورنىدا 11 يىل تۇرۇپ، ئولتۇرۇپ - قوپۇش، ئاش - تاماقتا بىللە بولۇپ، خاتىرجەم، كۆڭۈل ئازادىلىكى بىلەن ئۆمرۈم ئوبدان ئۆتتى. ھالا ھازىرقى كۈنلەردە قېرى - ناتىۋان، ھېچ ئىش قولىدىن كەلمەيدىغان ئاجىز، گەپ قىلالمايدىغان بولۇپ، گۇناھنىڭ لېيىغا پېتىپ بىر بۇلۇڭدا ئورۇن تۇتۇپ، ھەممىدىن خالىي بولۇپ ئۆمرۈمنى ئۆتكۈزۈپ تۇرۇۋاتىمەن. تەڭرىگە شۈكرى.

مەن يۇقىرىدا «سايرامدىن بولىمەن» دېگەنىدىم. سايرامنىڭ ئەھۋالىنى ئازراق بايان قىلماي مەن غېرىب - كۆڭلى سۇنۇقنىڭ دىلى ئۆز جايىغا چۈشمەيدۇ. شۇڭا ئاتا - بوۋا، ئەجدادلىرىمىز ۋە ياشانغان پېشقەدەملىرىمىزدىن قايتا - قايتا ئاڭلىغان، ئېغىزدىن - ئېغىزغا ئېيتىلىپ كەلگەن ئىشەنچىلىك رىۋايەت ۋە نەقىللەرگە ئاساسەن بۇ ۋەقەلەرنى مۇنداق بايان قىلىمەن:

بۇنىڭدىن تەخمىنەن 200 يىل ئىلگىرى، ئىلىدا قۇنتەيجى ئىسىملىك بىر قالماق بۇ موغۇلىستان يۇرتلىرىغا باش بولۇپ، خانلىق مەقامىدا ئولتۇرۇپ ھۆكۈم سۈرگەنىكەن. ئۇنىڭ ھاكىمىيىتى شەرق تەرەپتە قۇمۇل، غەرب تەرەپتە تاشكەنت، سايرام، جەنۇب تەرەپتە لوپ ۋە چەرچەنگىچە جارى بولغا - نىكەن.

شۇ زامانلاردا قۇنتەيجى لەشكەر تارتىپ بېرىپ تاشكەنت

ژه سایراملارنی* ئېلىپ ئۆزىگە ئىتائەت قىلدۇرۇپتۇ. سايرانىڭ بىر قالماقنى باشلىق قىلىپ، بىرنەچچە قالماقنى ئۇنىڭغا ھەمراھ قىلىپ قويۇپ قايتىپ ئىلى تەۋەسىگە يېتىپ كەلگەندە سايرام خەلقى قالماقلارغا ئىتائەت قىلىشتىن باش تارتىپ، قالماقلارنى ئۆلتۈرۈپتۇ. بىرنەچچىسى جېنىنى قۇتۇلدۇرۇپ قېچىپ كېلىپ قۇنتەيجىگە بولغان ۋەقەنى بىر - بىرلەپ بايان قىپتۇ. قۇنتەيجى بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن ئۆز قائىدىلىرى بويىچە قەسەم ئىچىپ، ئىلىغىمۇ كىرمەي ئارقىسىغا قايتىپ سايرامغا كېلىپ: بىر مۇنچە كىشىلەرنى ئۆلتۈرۈپ، بۇلاپ - تالاپ ئىككىنچى قېتىم بويسۇندۇرۇپ ئۆزىگە ئىتائەت قىلدۇرۇپتۇ.

سايرام خەلقى ئۇچ قەبىلە يەنى خوجا ئۇرۇقى، شاھ ئۇرۇقى، ئەمىر ئۇرۇقىدىن ئىبارەت ئۇچ ئۇرۇق ئىكەن.

قۇنتەيجى بۇ قېتىم قايتىپ كېلىشىدە ئۇچ ئۇرۇقنىڭ ئېسىلزادە، كاتتىلىرىدىن تاللاپ 20 ئۆيلۈكتىن جەمئىي 60 ئۆيلۈك كىشىنى بالا-چاقىلىرى ۋە ئۇرۇق - ئەۋلادى بىلەن سۈرگۈن قىلىپ كۆچۈرۈپ پايتەختى ئىلىغا ئەكەپتۇ. بۇلار ئىلىدا بىر يىل مىقدارى تۇرۇپتۇ، ئاندىن ئۇلارنى تۇرپانغا ئەۋەتىپتۇ. تۇرپاندا ئىككى يىل تۇرۇپتۇ، بۇ چاغدا قۇنتەيجى ئۆلۈپتۇ، خاقانىي چىنىنىڭ لەشكەرلىرى ئىلى بىلەن بۇ يەتتە شەھەرگە يېتىپ كەپتۇ. بۇ ئەھۋاللار بولغاندىن كېيىن، ئەمدى ئۆز يۇرتىمىزغا كەتسەك بولىدىكەن، دەپ بۇ 60 ئۆيلۈك كىشى «ۋەتىنىنى سۈيۈش — ئىمانلىنىڭ جۈملىسىدىن» دېگەن ھەدىسنىڭ مەزمۇنىغا ئەمەل قىلىپ، ئۆز يۇرتىغا كېتىشنى ئارزۇ قىلىپ تۇرپاندىن

---

* سايرام — سوۋېت ئۆزبېكىستانى تاشكەنت شەھىرىنىڭ قېشىدىكى سايرام دېگەن جايىنى كۆزدە تۇتىدۇ.

چىقىپ ئىلى ئارقىلىق مۇز داۋانغا كەلگەندە خىتاي چېرىكلىرىگە ئۇچراپتۇ. «نېمە ئادەم سىلەر؟»، دەپ سوراپتۇ. بولغان ۋەقەنى بىر - بىرلەپ بايان قىپتۇ. خىتاي چېرىكلىرىنىڭ كاتتىسى شەپقەت قىلىپ «ھازىر بۇ يەرلەرگە ئۇلۇغ خاننىڭ چېرىكلىرى يېتىپ كەلدى، يوللار پاراكەندە، يوللار خاتىرجەم بولۇپ بۇ يۇرتلاردا تىنچ - ئامانلىق بولغۇچە، دېھقانچىلىق قىلىپ كۈن كەچۈرۈڭلار»، دەپ ياقائېرىق يېزىسىغا ئەكىلىپ ئولتۇرغۇزۇپتۇ. ئۇ يەردە بىر مەزگىل تۇرغاندىن كېيىن كۆنەلمەي بايغا بېرىپ ئورۇنلىشىپتۇ. بايدىمۇ تۇرالماي، «تاغ باغرى كەڭرى يەر ئىكەن» دەپ كۆچۈپ كېلىپ مۇشۇ سايرامدا* ئورۇنلىشىپ توختاپ قاپتۇ. بۇلار ئەسلى كونا سايرامدىن كەلگەنلىكى ئۈچۈن، بۇ يەرنىمۇ سايرام دەپ ئاتاپتۇ. ئاقىۋەتتە بۇ يۇرتلار خىتايلارنىڭ قولىغا ئۆتۈپتۇ.

ئالتە شەھەردە ئادەم ئاز بولغانلىقتىن، ئاۋات بولمىغانلىقى ئۈچۈن خىتاي مەنسەپدارلىرى سايرام خەلقىنى ئۆزلىرىگە رام قىلىپ، ئۆزلىرىگە پۇقرا قىلىشنى قەستلەيدىكەن. سايرام خەلقىنىڭ ئەمىر ئۇرۇقىدىن بىر كىشىسى ھۆكۈمەت ۋەكىلى مەنسەپكە جېنىنى پىدا قىلىدىغان كىشى ئىكەن. خىتاي مەنسەپدارى شۇ كىشىدىن: «بۇ سايرام خەلقى قانداق قىلسا ئۇلۇغ خانغا تەۋە بولىدۇ»، دەپ سوراپتۇ. «بۇلار مېنىڭ گېپىمدىن چىقمايدۇ. ماڭا چوڭ مەنسەپ بەرسەڭلار، ئۇلۇغ خانغا پۇقرا قىلىپ بېرىمەن»، دەپتۇ ئۇ. خىتاي مەنسەپدارى قوبۇل تۇتۇپ، ئۇلۇغ خانغا مەلۇم قىلىپ ئۇ كىشىگە ئاقسۇ ۋە كۇچانىڭ ئۈچىنچى دەرىجىلىك ھاكىمى بىلەن تەڭ مەنسەپ بېرىپتۇ.

---

* سايرام — باي ناھىيىسىدىكى سايرام يېزىسىنى كۆرسىتىدۇ.

شۇ سەۋەبتىن سايرامنىڭ ھاكىمىنىڭ دەرىجە ۋە مەرتىۋىسى ئاقسۇ، كۇچانىڭ ھاكىمى بىلەن باراۋەر بولسىمۇ پۇقرالىرى ئاز ئىدى.

سايرامدىكى بۇ ئۇچ ئۇرۇقنىڭ ئادەملىرى بىرنەچچە ئەسىرنىڭ ئۆتۈشى بىلەن ئۆزئارا ئارىلىشىپ كەتكەن بولسىمۇ، يەنە ئۆز ئىچىدە بىر-بىرىدىن ئايرىپ پەرقلەندۈرىدۇ.

«شاھ ئۇرۇقى» دەيدىغانلار ئۆزلىرىنىڭ يىراق ئەجدادىنى تاجىك شاھلىرىغا يەتكۈزىدۇ. «ئەمىر ئۇرۇقى» دەيدىغانلار ئەزەلدىن ئەمەل تۈتۈپ، مىرزا ۋە مەنسەپدار بولۇپ كەلگەنلەرنىڭ ئەۋلادى بىز، دەيدۇ. «خوجا ئۇرۇقى» دەيدىغانلار ئۆزلىرىنى «ئەلۋى» يەنى ھەزرىتى ئەلىنىڭ ئەۋلادى بولىمىز، دەپ پەخىرلىنىپ ماختىنىدۇ. مەن كەمسىنە ھەم ئۇشبۇ ئۇرۇقتىن بولىمەن. ئاتا-ۋە ئەجدادلىرىمىزدىن قالغان تەۋەررۈك شەجەرىلەر ھېلىمۇ بار.

ھەممە مىللەت ھەمدە دىندا، ئۇلۇغ مۆتىۋەرلەر ئارىسىدا، ئەرەب ۋە ئەجەملەر ئىچىدە، تۈرك ۋە موغۇل تائىپىلىرىدىمۇ ئەزەلدىن ئۆزلىرىنىڭ نەسەبلىرىنى مۇھاپىزەت قىلىپ كەپتۇ. ھەركىشى ئۆزىنىڭ نەسەبىنى بىرەر قەبىلىگە توغرىلاپ، ئۇنىڭ بىلەن پەخىرلىنىپ، ماختىنىپ، ئاتا-بوۋىلىرىنىڭ ئۇستىخان-سۆڭەكلىرىگە ھۆرمەت بىلدۈرۈپ ئۆتۈپتۇ. خىتاي، قالماق، قىرغىز، قىپچاقلارمۇ ئاتا-بوۋىلىرىنىڭ نەسىبىدىن پەرزەنت، بالا-چاقىلىرىنى خەۋەردار قىلىدۇ. ئۆز نەسەبلىرىدىن خۇرسەن بولىدۇ. مۇنداق بولغاندىن كېيىن مەن كەمىنە ھەم ئابا-ئەجدادلىرىمنى ئىزھار قىلىپ بايان قىلماقنى لازىم كۆردۈم، يەنى موللا مۇسامۇللا ئەيسا خوجا ئوغلى، ئىزىزخان خوجا ئوغلى، نىيازخان خوجا ئوغلى، ئىشان سۇلتان خوجا ئوغلى،

ئىشان پادىشاھ خوجا ئوغلى، ئىشان شاھ جاھان خوجا ئوغلى، ئىشان غېرىب شاھ خوجا ئوغلى، ئىشان سەئىد جالالىددىن باب ئوغلى، ئىشان سەيىد جامالىددىن باب ئوغلى، ئىشان سەئىد كامالىددىن باب ئوغلى، ئىشان سەئىد ئىبراھىم باب ئوغلى، سەئىد ئابدۇجاپپار باب ئوغلى، سەئىد ئابدۇكېرىم باب ئوغلى، ئابدۇلمەجىد باب ئوغلى، ئابدۇلئەزىز باب ئوغلى، ئارسلان باب بابام ئوغلى، ئىلياس باب ئوغلى، مەھمۇد باب ئوغلى، ئىپتىخار باب ئوغلى، ئوسمان باب ئوغلى، ئۆمەر باب ئوغلى، ئىسمائىل باب ئوغلى، ئىسھاق باب ئوغلى، ئابدۇكېرىم باب ئوغلى، ئابدۇجەلىل باب ئوغلى، ئابدۇرېھىم باب ئوغلى، ئابدۇراخمان باب ئوغلى، ئابدۇجاپپار باب ئوغلى، ئابدۇلپەتتاھ باب ئوغلى، ئىمام مۇھەممەد ھەنىپە ئوغلى، ھەزرىتى ئەلى كەرىمەللاھۇ ۋەجھۇ ئوغلى.

بۇ مۇبارەك شەجەرىنى تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 945 - يىلى① سەمەرقەند پادىشاھى ئەبەيدۇللاخاننىڭ زامانىسىدە يېگىلاپ يېزىپ، كاتتا ئۆلىمالارنىڭ مۇھۇرلىرىنى باستۇرۇپ، ئەبەيدۇللا خاننىڭ ئالتۇن مۇھۇرلىرى بىلەن زىننەت بېرىپ، كامالىددىن باب شەيخنىڭ ساقلاپ مۇھاپىزەت قىلىشىغا ئالتۇن نىشان② بەرگەنىكەن. بۇ ئالتۇن نىشان تا ھازىرغىچە ساقلىنىپ كەلگەنلىكتىن تەۋەررۈك بىلىپ، كەم - زىيادە قىلماي، ئۆز ئەينى بويىچە بۇ سەھىپىگە كۆچۈرۈپ يازدىم.

---

① ھىجرىيىنىڭ 945 - يىلى مىلادىنىڭ 1538 - 1539 - يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.

② ئالتۇن نىشان — بۇرۇنقى پادىشاھلارنىڭ يارلىقى، خىزمەتكە بەلگىلەش بۇيرۇقى قاتارلىقلار ئالتۇن نىشان دەپ ئاتالغان.

يارلىق

«ئەبۇلغازى ئەبەيدۇللاخان باھادىر، ئەزىز دۆلەتىمەن قېرىنداشلار، بەخت ـ سائادەتىمەن پەرزەنتلەر، قەدىرلىك بەگلەر، دىيانەتلىك ئومۇرالار، ئېتىبارلىق ۋەزىرلەر، ئامانەتكە سادىق ۋەكىللەر، خۇسۇسەن سايرام ۋىلايىتىنىڭ ھاكىمى، سەججادە نەشىن① لىرى، شەيخ ۋە قازىلىرى، دانىشمەن مۇدەررىسلىرى، يۇز بېگى، ئون بېگى، ئەرباب باشلىقلىرى، ئايماق ـ ئايماق، كەنت ـ كەنتلەردە ئولتۇراقلاشقان چوڭ ـ كىچىك، تۈرك، تاجىك، پۇقرا ـ رەئىيەلەرگە سۆزىمىز مەلۇم ئولسۇنكىم، شەرىئەتـ نىڭ كۆچلىنىشى، سائادەتنىڭ قانات يېيىشىنى ئارزۇ قىلىدىغان خانلىقىمىز تەرىپىدىن، خالايىقلارنىڭ خوجىسى بولغان، دۇنيا ۋە سالامنىڭ ھەممىدىن ئەۋزىلى ۋە ئالىيىسى يوللىنىدىغان ھەزرىتى پەيغەمبىرىمىزنىڭ شەرىئەتلىرىنىڭ كۆچ ـ قۇۋۋىتى ۋە روناق تېپىشىغا يەنىمۇ ياردەم ۋە مەدەت بېرىش ئۈچۈن، ئالىيـ جاناب ۋە ئالىي نەسەب ئۇلۇغ ماشايىخ كامالىددىن سەيىدىمنى سايرام يۇرتىنىڭ سەججادە نەشىنلىك مەنسىپى، شەيخۇلئىسلامـ لىق دەرىجىسىگە لايىق كۆرۈپ ئۇشبۇ يارلىقنى چۈشۈردۇق. بۇ يارلىقنى كۆرگەندىن كېيىن، بۇ ئالىيجانابنى شەيخۇلـ ئىسلام ۋە ئۇلۇغ پېشىۋا بىلىپ، بۇ ئالىي مەنسەپكە تەئەللۇق ئىشلاردا ئالىي جانابقا ئەگىشىپ، ئىززەت ـ ھۆرمىتىنى بەجا كەلتۈرگەيسىلەر، ھېچقانداق كىشىنى بۇ مەنسەپتە ئالىيجانابقا

---

① سەججادە نەشىن ـــ لۇغەت مەنىسى، سەجدە قىلىدىغان يەردە ئولتۇرغۇچى دېگەن بولۇپ، دىنىي پېشىۋا، دىنىي يېتەكچى دېگەن مەنىدە ئىشلىتىلىدۇ.

شېرىك، دەپ تونۇمىغايسىزلەر. ھېچبىر كىشى ئۇلارنىڭ ئىشلىرىغا دەخلى بەرمىسۇنلەر. شەرىئەتنىڭ تايانچىسى بولغان قازى بەرىدۇن ۋە باشقا قازىلارمۇ ئالىيجانابنى ئۆزلىرىدىن مۇقەددەم ۋە پېشىۋا بىلىپ، شەرىئەتنىڭ ھۆكۈم ۋە خەت ـ ۋەسىقىلىرىگە مۆھۈرلىرىنى باستۇرسۇنلەر. يارلىققا خىلاپلىق قىلمىسۇنلەر. ھاپىز، قارىي، ئىمام، مەزىن، شەيخ، مۆتىۋەللەر، يېراق-يېقىندىن كەلگەن دىنىي يېتەكچىلەر، جانابىي ئالىيىنىڭ سۆز ـ مەسلىھەتىدىن چىقمىسۇنلەر. يېقىندىن مەدەت ۋە ياردەم بېرىپ، ئىززەت ـ ئىكرامنى بەجا كەلتۈرۈپ خىلاپلىق قىلمىسۇنلەر. باشقا كىشىنى تەلەپ قىلىپ يېگى نىشان، يېگى يارلىق ئالمىسۇنلەر. جانابىي ئالىينىڭ غەيۋەت ـ شىكايىتىنى قىلىپ گۇناھكار ۋە رەسۋا بولمىسۇنلەر، دەپ تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 945 ـ يىلى① (ئىت يىلى) سەپەر ئېيىدا سىمەرقەند شەھىرىدە مۆھۈرلۈك نىشان، يەنى يارلىق قىلىندى. ۋەسسالام».

بۇرۇنقى زاماندا ئۆتۈپ كەتكەن ئادەملەرنىڭ ناملىرىنى ۋە كونا، چىرىپ قالغان يارلىقلارنى بۇ سەھىپىگە يېزىپ كىرگۈزۈشتىكى مەقسىتىم، ئۆتكەن خانلار ۋە بۇخانلارنىڭ بەلگىسى ۋە نەمۇنىسى بولغان يارلىقلار بىلەن بۇ يازغانلىرىمغا② شەرەپ ھاسىل بولۇپ قاتارغا كىرىپ قالارمىكىن، ئوقۇغان، ئىشتىكەنلەر بۇرۇن ئۆتكەن ئەزىزلەر، ئالىي نەسەبلىك خانلار ھەققىدە دۇئا ـ پاتىھە قىلماقلىرىغا سەۋەب بولارمىكىن دېگەن ئارزۇدىن ئىبارەت.

---

① ھىجرىيىنىڭ 945 ـ يىلى مىلادىيىنىڭ 1538 ـ 1539 ـ يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.

② بۇ يازغانلىرىم ـــ دەپ ئاپتور مۇشۇ «تارىخىي ئەمنىيە» كىتابىنى كۆزدە تۇتىدۇ.

تارىخ كىتابلىرىدا شۇنداق زىكىر قىلىپدۇركى، خان، خاقان ۋە ئىقتىدارلىق پادىشاھ بولۇش ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ ئېسىل نەسەبلىك بولۇشىغا ھەددىدىن زىيادە رىئايە قىلىنغان. ھەر زامان، ھەر ماكاندا ئالدى بىلەن ئاتا ـ ئەجدادلىرىنىڭ نەسەب ۋە ئەسلىنى سۈرۈشتۈرۈپ ۋە مۇلاھىزە قىلىپ ئاندىن خالايىق ئۇلارنى ئۆزلىرىگە ئۇلۇغ پادىشاھ قىلىپ تەكلەپ ئىتائەت قىلىپ، ئەمر ـ پەرمانلىرىغا بويسۇنۇپ كەلگەنىكەن. ئۇلار پادىشاھلارنىڭ پادىشاھى، ھاكىملارنىڭ ھاكىمى بولغان ئۇلۇغ تەڭرىمىنىڭ ئۆزىگە خاس پەزىلىتى بىلەن شۇنداق كاتتا دەۋلەت ۋە ئىززەت ـ كە مۇيەسسەر بوپتۇ. بۇ پادىشاھلارغا ئۇلارنىڭ كەمتەر ـ ئاجىز پۇقرالىرىدىن بىرى ئازغىنا خىزمەت قىلىپ، بىرەر قېتىم نەزە ـ رىدىن ئۆتسە، ئۇ پادىشاھلار بۇنداق ئاجىز پۇقرالىرىغا شاھانە ئىلتىپات كۆرسىتىپ، ئايلىق، يىللىق، ماڭاش ـ تەمىنات تەيىن قىلىپ ئۇلارنىڭ ئەۋلادىدىن ـ ئەۋلادىغىچە بەھرىمەن بولۇش شەرىپىگە مىراسخورلۇق قىلىشى ئۈچۈن يارلىق ۋە نىشان بېرە ـ دىكەن. كېيىن بولغان خان، پادىشاھلار بۇ كىشىلەرنىڭ ئەۋلاد ـ لىرىنى سۈرۈشتۈرۈپ ئىزدەپ تېپىپ، ئاتا ـ بوۋىلىرىنىڭ ماڭاش ـ تەمىناتلىرىنى ئىنئام ۋە ئېھسان قىلىپ ئۇلارنى رازى قىلدى ـ كەن. بىرنەچچە يىلدا بىر نۆۋەت ئوردىلىرىغا ئاپىرىپ كۆرۈ ـ شۈش شەرىپىگە ئىگە قىلىپ، ھاجەتلىرىنى راۋا قىلىپ ھەممىدىن غەمسىز، بىمھاجەت قىلىدىكەن.

ئەي، پادىشاھلارنىڭ پادىشاھى، ئۇلۇغلارنىڭ ئۇلۇغى، ھاكىملارنىڭ ھاكىمى بولغان ئۇلۇغ تەڭرىم! ھەقىقىي پادىشاھ ـ لىق ساڭا خاستۇر. سەن ھەممىنى بىلگۈچىدۇرسەن. شۇڭا مەخلۇقلىرىڭدىن بەزىلىرىنى ئىلغاپ، ئىلتىپاتىڭ بىلەن ئۇلارغا كاتتا دەۋلەت، بەخت ـ پاراغەت ئاتا قىلىپ، ھەممىدىن غەمسىز ۋە بىمھاجەت قىلىپ دەرگاھىڭغا يېقىن قىلىسەن. شۇنداق بەخ ـ

دىلىرىنىڭ تۇپەيلىدىن ئۇلارنىڭ ئەۋلادىنى زامان - زامانلار - غىچە ھەتتا قىيامەتكىچە توغرا يولغا سېلىپ، ھىدايەت ئاتا ئەيلەپ مەھشەر كۈنى چوڭ - كىچىك گۇناھلىرىنى ئەپۇ قىلىپ ئۆز جامالىڭنى كۆرۈش شەرىپىگە ئىگە قىلساڭ، بۇ مۇئەللىپنىمۇ شۇلارنىڭ قاتارىدا قىلىپ، ئىلگىرى - ئاخىر ئۆتكۈزگەن گۇناھ - لىرىغا ئەپۇ قەلىنمىنى سۈرۈپ، كەرەم ۋە مەغپىرەت قەلەمىتىراچى بىلەن جەرىلىرىنىڭ① نۇقتەسىنى يۇنۇۋېتىپ ھەرەمگە ئۆزگەرتىپ جامالىڭنى كۆرۈشكە سازاۋەر قىلساڭ، سېنىڭ ئۇلۇغ دەرگاھىڭ ئۈچۈن ئاجايىپ ۋە غارايىپ ئىش ئەمەس. پادىشاھلارنىڭ پادىشاھى، ئۇلۇغلارنىڭ ئۇلۇغى بولغان شەپقەتلىك تەڭرىم، ئىككى ئالەمنىڭ خوجىسى، ئاخىر زامان پەيغەمبىرى — مۇھەم-مەد ئەلەيھىسسالامنىڭ ھەققى - ھۆرمىتىدىن دۇئايىمىزنى ئىجا-بەت قىلغىن، ئامىن.

18

خاقانى چىن مەنسەپدارلىرىنىڭ بۇ يەتتە شەھەر زېمىنىنى ئىگە-كىنىچى قېتىم بويسۇندۇرغانلىقى؛ ئۆز مۇلكى - مىراسلىرىغا يەنە بىر قېتىم ئىگە بولغانلىقى

خاقانى چىن ئىقلىمىنىڭ خانى داۋگۇاڭ② زامانلىرىدا چىن ئىقلىمىنىڭ تەۋەلىرى ناھايىتى مەمۇرچىلىق، ئەتراپ

---

① جەرىم - جەرىم — گۇناھ دېگەن مەنىدە بولۇپ، جەرىمنىڭ چېكىتمىنى ئېلىۋېتىسە «ھەرەم» بولىدۇ. ھەرەم دېگەن يېقىن، خاس دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

② داۋگۇاڭ — 1821 - يىلدىن 1850 - يىلغىچە تەختتە ئولتۇرغان.

چېگرىلىرى تىنچ بولغانىدەك. داۋگۇاڭ خان 32 يىل ھۆكۈمرانلىق قىلىپ ئالەمدىن ئۆتۈپتۇ. ئاندىن شىيەنفېڭ① خانلىق تەختىدە ئولتۇرۇپتۇ. بۇ چاغدا جىن موزا دېگەن بىر گۇرۇھ خانلىق تالىشىپ ماجىرا تۇغدۇرۇپ، نۇرغۇن جەڭ ۋە جېدەللەر يۈز بېرىپتۇ. شىيەنفېڭ خان 12 يىل ھۆكۈمرانلىق قىلىپ ئۆتۈپتۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن تۆڭجى② خانلىق تەختىگە چىقىپتۇ. بۇ چاغدا تۆڭگانلار قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ خانىنىڭ ئىتائىتىدىن چىقىپتۇ. تۆڭجى خان تەختتە ئولتۇرۇپ يەتتە يىلدىن كېيىن بۇ موغۇلستان يۇرتىنىڭ كۈچا شەھىرىدىكى تۆڭگانلارنى توپىلاڭ كۆتۈرۈپ خاقانى چىنىنىڭ مەنسەپدار ۋە چېرىكلىرىنى ئۆلتۈرۈپ ئۆز ئالدىغا باشقا بولۇۋالدى. بۇ توغرۇلۇق ۋەقەلەر باشتا بايان قىلىپ ئۆتۈلدى.

تۆڭجى خان زامانلىرىدا خاقانى چىنىنىڭ چەت - ياقا چېگرا يۇرتلىرى تولىمۇ چېچىلاڭغۇ، ئىتتىپاقسىز ئىدى. خان ئوردا - سىدىكى قۇرئەنداز - پالچى، مۇنەججىملەر خانىنىڭ بەخت - تەلە - يىگە قۇرئى تاشلاپ، پال سېلىپ ئېيتتىلەركى: «تۆڭجى خان، خانلىقنى بېرىپ، يەرنىڭ ئاستىغا كىرمىگۈچە خاقانى چىن ئىقلىمىدىن نەسلىڭ ۋە شۇملۇق كۆتۈرۈلمەيدىكەن. تەقدىرنىڭ ئەھۋالىدىن مۇشۇنداق بولىدىغانلىقى مەلۇم بولدى»، دەپ خانغا مەلۇم قىلدى. قۇرئىنىڭ مەزمۇنىغا بىنائەن خان پادا - شاھلىق تەختىدىن ئاتا - بوۋىلىرىنىڭ گۆرۈستانلىقىغىچە بولغان بىر پوتەي مىقدارى ئارىلىقتا لەخمە كولاپ، يەر ئاستى بىلەن

---

① شىيەنفېڭ — 1851 - يىلدىن 1861 - يىلغىچە تەختتە ئولتۇرغان.

② تۆڭجى — 1862 - يىلدىن 1874 - يىلغىچە تەختتە ئولتۇرغان.

يول ياساتتى. خانلىقنى خانزادىلەردىن گۇاڭشۇي* دېگەن كىشىگە تاپشۇرۇپ بېرىپ، ئۆزى باشلىرىنى چۈشۈرتۈپ راھىب سۈپەت بولۇپ، «يەر يۈزىدە يۈرمىگىم ھارام بولدى»، دېگەن ئەقىدە بىلەن ئولتۇرغان تەختىدىن چۈشۈپ، يەر ئاستى يولىغا كىرىپ، ئاتا ـ بوۋىسىنىڭ گۆرۈستانلىقىدىن چىقتى. شۇنىڭ بىلەن كىشىگە كۆرۈنمەيدىغان بولدى، دەپ رىۋايەت قىلىدۇ.

گۇاڭشۇي خان خانلىق تەختىدە ئولتۇرغان چېغىدا كىچىك بولۇپ، ئۇچ ياشتا ئىكەن. زۇڭدۇ، ۋەزىر، كاتىتا ئەمەلدارلار ئۆزئىنىڭ قائىدە ـ رەسىم، ئەقىدىلىرى بويىچە ئاسماندىن بىر ياشنى تىلەۋېلىپ خانغا بېرىپتۇ. بۇنىڭ بىلەن خان تۆت ياش بوپتۇ. ئانىسى بىر ياشنى بېرىپتۇ، خان بەش ياشلىق بوپتۇ. زېمىندىن بىر ياشنى تىلەپ ئېلىپ بېرىپتۇ، ئالتە ياشلىق بوپتۇ. زۇڭدۇ، ۋەزىر، مەنسەپدارلار بىر ياشنى تارتۇق ـ پىشكەش قىلىپ بېرىپتۇ، ئاندىن يەتتە ياش بوپتۇ. خانمىز يەتتە ياش ـ لىرىدا خانلىق تەختىدە ئولتۇردى دەپ ئەقىدە ـ ئىخلاس قىپتۇ. لېكىن گۇاڭشۇي خان ئانىسىنىڭ قۇچىقىدا ئولتۇرۇپ خانلىق ھۆكۈملىرىنى ئىجرا قىلغانىكەن.

مۇشۇنداق ياخشى كۆنلەردە قۇرئەنداز پالچى، مۇنەججىملەر گۇاڭشۇي خانىنىڭ بەخت ـ تەلىيىگە قۇرئى سېلىپ كۆرۈپ، «خانىنىڭ يۇلتۇزى داۋاملىق يۇقىرى ئۆرلەپ ئېگىزلىك دەرىجىسىدە، تەلىيى بەلەن ۋە ئۇستۇن بولۇپ تۇرۇپتۇ. دۇشمەنلىرىنىڭ يۇلتۇزلىرى پەس، خارابلىق دەرىجىسىدە بولۇپ، خانىنىڭ يۇرتى تىنچ ۋە خاتىرجەم بولىدىكەن. تەقدىرنىڭ ئەھۋالىدىن شۇ كۆرۈنىدۇكى، ئاتا ـ بوۋىلىرىنىڭ يۇرتلىرى ئىككىنچى

---

* گۇاڭشۇي — 1875 - يىلدىن 1908 - يىلغىچە تەختتە ئولتۇرغان.

قېتىم قولىغا قايتىپ كېلىدىكەن. شۇڭا ھەر تەرەپكە لەشكەر ماڭدۇرسا، شەك ـ شۈبھىسىز غەلىبە قازىنىدۇ»، دەپ مەلۇم قىلدى. بۇ ئەھۋالدا لى خۇڭجاڭ باشلىق ۋەزىر ـ ۋۇزىرا، كاتتا مەنسەپدارلار «غەرب تەرەپتىكى لەنجۇسىڭ قاتارلىق نۇرغۇن يۇرتلارغا تۆڭگانلار غالىب كېلىپ ئىگىدارچىلىق قىلىپ يۇرت ۋە پۇقرالارنى ۋەيران ۋە خاراب قىلۋاتىدۇ. ئىلىخونى ئورۇسلار بىسىۋېلىپ تۇرۇپتۇ. نەنلۇ باچىك① دېگى چەنتۇلار②غا غەرب تەرەپتىن بىر ئادەم كېلىپ پادىشاھ③ بولۇپ ھۆكۈمرانلىق قىلۋاتىدۇ. ئۇلۇغ خانىنىڭ دۆلەتلىرىدە بۇ تەرەپتىكى دۈشمەنلەر يوق بولدى. ئەمدى ئەزەلدىن ئۇلۇغ خانىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدا بولۇپ كەلگەن غەرب تەرەپتىكى يۇرتلارغا چېرىك ئەۋەتىپ قايتۇرۇۋالساق، دەپ ئۇلۇغ خانغا ئەرز قىلدى. ئۇلۇغ خان: «بىلدىم، ئۇنداق بولسا چېرىك بېرىپ مەزكۇر شەھەرلەرنى قايتۇرۇۋالسۇن. قارشىلىق كۆرسىتىپ ئۇرۇشقا چىقسا، ئۇرۇشۇپ ئۆلتۈرسۇن. مۇبادا ئۇرۇشماي ئەل بولسا، بىزگە تەۋە قىلسۇن. ئاتا ـ بوۋامدىن قالغان بىر قۇڭ مۇلۇك، ممراس زېمىنى 1000 چېرىكىم يوق بولغۇچە سوقۇشۇپ قايتۇرۇۋالسۇن. مەن ئۇلۇغ خان ئۇششاق پۇقرالىرىمنىڭ گۇناھلىرىغا ئەپۇ قەلبىمنى سۈرۈپ كەچۈرۈم قىلدىم»، دەپ يارلىق قىلدى. چىك④ جاڭجۇننى 40 مىڭ چېرىك بىلەن ئىلى تەرەپكە بېرىشقا يارلىق

---

① نەنلۇ باچىك ــ جەنۇبىي شىنجاڭدىكى سەككىز شەھەر دېگەن مەنىدە.

② چەنتۇ ــ ئازادلىقتىن بۇرۇن ئۇيغۇرلارنى كەمسىتىپ شۇنداق دەپ ئاتايتتى.

③ پادىشاھ ــ بەدۆلەتنى كۆرسىتىدۇ.

④ جىن شۇن ــ مۇھەررىردىن.

چۈشۈردى. لوشى① دارىنىڭ 25 مىڭ چېرىك بىلەن جەنۇبىي شىنجاڭدىكى سەككىز شەھەرگە بېرىشقا يارلىق چۈشۈردى. بۇ مەنسەپدار جاڭجۈنلەر لەنجۇغا كەلگەندە، لەنجۇنىڭ زۇڭدۇسى ئۆزىنىڭ چېرىك باشلىقى دۇڭ دارىنىڭ② 20 مىڭ چېرىك بىلەن لوشى دارىنغا قوشتى.

شۇنداق قىلىپ تۇڭگانلار خاقانى چىنىڭ ئىتائەتىدىن باش تارتىپ، ئۆز ئىچىدىن ما خۇلۇڭ دېگەن تۇڭگانىنى خان كۆتۈرگەنلىكى ۋە يۈز بەرگەن بارلىق ۋەقەلەر مۇقەددىمىدە بايان قىلىپ ئۆتۈلدى ۋە يەنە تۇڭگانلارنىڭ خانى يوق بولغاندىن كېيىن، داڭدار باتۇرلىردىن داخۇ، شاۋخۇ دېگەن ئىككى باتۇرى خىتاي ئەھلى بىلەن ئۇرۇشۇپ، گاھى غالىب كېلىپ، گاھى مەغلۇپ بولۇپ لەنجۇ شەھىرى ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى شەھەر ـ كەنتلەردە سەككىز يىل بەلكى ئون يىل مىقدارى پاراكەندىچىلىك بىلەن ئۆمۈر ئۆتكۈزدى. مۇشۇ كۈنلەردە ئۇلۇغ خانىنىڭ يارلىقى بىلەن نۇرغۇن چېرىكلەر كېلىپ لەنجۇ شەھىرىگە ئورۇنلاشقانلىقىنى ئاڭلاپ داخۇ، شاۋخۇلار قۇمۇلغا قېچىپ چىقتى. قۇمۇلدا 40 — 50 كۈن تۇرغاندىن كېيىن قورقۇپ بۇ يەردىمۇ تۇرالماي، قۇمۇل خەلقىنىمۇ قورقۇتۇپ ئۆزلىرىگە ھەمراھ قىلىپ تۇرپانغا كېلىپ چۈشتى. بۇ ۋەقەلەرمۇ باشتا زىكرى قىلىنىپ ئۆتۈلدى.

ئۇلۇغ خانىنىڭ چېرىكلىرى لەنجۇدىن چىقىپ چىڭ جاڭجۈن چېرىكلىرى بىلەن شىخوغا كېلىپ ماكانلاشتى. لىيۇ دارىن قۇمۇلغا، دۇڭ دارىن③ گۇچۇڭغا ئورۇنلاشتى. ئۇلار تۇرپانغا قاراپ

---

① لىيۇ جىڭتاڭ ـــ مۇھەررىردىن.

② دۇڭ فۇشياڭ ـــ مۇھەررىردىن.

③ «تارىخىي ھەمدىيە» دە: «زۇڭتۇڭ دارىن» دېيىلگەن. مۇھەررىردىن.

يۇرۇش قىلىشقا تەرەددۇت قىلىۋاتقان چاغدا، بۇ يەرنىڭ پادىشاھى 30 مىڭ لەشكەر ۋە توپ - زەمبىرەكلىرى بىلەن تۇرپانغا كېلىپ چۈشتى، دېگەن خەۋەر يېتىپ كەلدى. بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ خاقانى چىننىڭ چېرىكلىرى ئەندىشە قىلىپ لەنجۇسىڭنىڭ زۇڭدۇ*سىغا: «بۇ يەرنىڭ پادىشاھى 30 مىڭ لەشكەر بىلەن تۇرپانغا كېلىپ چۈشۈپتۇ. كۈچ - قۇۋۋىتى زىيادە، ياراق - ئەسلىھەلىرى تولا، لەشكەرلىرى باتۇر دەپ ئاڭلىدۇق. يەنە ياردەم ئۈچۈن بىرمۇنچە چېرىك ئەۋەتىلسە»، دەپ ئىلتىماس قىلدى. لەنجۇسىڭنىڭ زۇڭدۇسى ئەرزنى تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن: «ئۆزۈم 60 مىڭ چېرىك بىلەن سىلەرگە ياردەم بېرىش، ئۈچۈن ئاتلاندىم. ئەندىشە قىلماي، مەقسەت - نىشان يولىغا مەدەم قويۇڭلار»، دەپ بۇيرۇق ئەۋەتتى. بۇيرۇقنى تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن خىتاي مەنسەپدارلىرىدا غەيرەت ۋە جۇرئەت پەيدا بولدى. قۇمۇلدا 10 ئاي تۇرغان لوشى دارىن چوڭ يول بىلەن تۇرپانغا كەردى. دۇڭ دارىن ماناس، ئۇرۇمچى، داۋانچىڭ ئارقىلىق تۇرپانغا يېتىپ كەلدى. تۇرپاندا 10 ئاي مىقدارى تۇرغاندىن كېيىن ئاتلىنىپ كورلىغا كەلدى. تۇڭگانلار بىر يەردە توختاپ پۇقرالارنىڭ مال - مۈلكىگە قول ئۇزىتالمىسۇن، دېگەن ياخشى نىيەت بىلەن داخۇ، شاۋخۇلارنى قوغلاپ كورلىدىن چىقىپ، 10 كۈندە ئاقسۇغا كەلدى. داخۇ، شاۋخۇلار ھېچىيەردە ئارام ئالالمىدى. شەھەرگىمۇ كىرەلمىدى. داخۇ ئۇچتۇرپان يولى قاخشال ئىچى بىلەن، شاۋخۇ چوڭ يول بىلەن قەشقەرگە يېتىپ كەلدى.

دېمەك، دۇڭ دارىنىڭ ئاقسۇغا يېتىپ كەلگەن ۋاقتى،

---

* زو زۇڭتاڭ.

تاريخي همجريينىڭ 1294 - يىلى① (ئات يىلى) شەۋۋال ئېيىنىڭ 17 - كۈنى (چارشەنبە)، قىش پەسلىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلى ئىدى. ئاقسۇدا 50 كۈن تۇرغاندىن كېيىن دۇڭ دادىن چوڭ يول بىلەن، لوشى دارىن ئۇچتۇرپان ئارقىلىق قاخشال يولى بىلەن قەشقەرگە قاراپ يۈرۈش قىلدى. لوشى دارىن بىلەن دۇڭ دادىن تەڭلا بىر كۈندە قەشقەرگە يېتىپ كەلدى. بۇ قارا چېرىكلەر قەشقەرگە كىرىشى بىلەن تەڭ مىرزا ئەھمەد قوشبېگى پەرغانە ۋىلايىتىگە جېنىنى ئېلىپ قاچتى. دۇڭ دادىن بېرىپ يەكەنىنى قولغا كىرگۈزدى. خوتەنمۇ بويسۇنۇپ ئۇنىڭغا تەۋە بولدى. شۇنداق قىلىپ بۇ يەتتە شەھەر، بەلكى پۈتۈن موغۇلستان يۈرتى خاقانى چىن مەنسەپدارلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا ئۆتتى. «ئىسلام غېرىبلىق بىلەن باشلانغان، كەلگۈسىدە يەنە غېرىبلىققا قايتىدۇ»، دېگەن ھەدىسنىڭ مۆجىزىلىك بايانى ئاشكارا بولدى.

داخۇ، شاۋخۇ باشلىق تۇڭگانلار قەشقەرگە بېرىپ خۇدالويە② بىلەن بىرنەچچە كۈن ئۇرۇشتى. ئاخىر خاقانىي چىنىنىڭ چېرىكلىرى يېتىپ بارغاندا، داخۇ چاقماق ئېغىزىدىن ئۆتۈپ روسىيىگە قاراپ قاچتى. شاۋخۇ بىرمۇنچە تۇڭگانلار بىلەن خاقانى چىنىنىڭ چېرىكلىرىنىڭ قولىغا چۈشۈپ يوقىتىلدى. داخۇ 40 مىڭغا يېقىن تۇڭگان ۋە ئۇلارنىڭ بالا - چاقىلىرى بىلەن قوشۇلۇپ رۇسىيىنىڭ ھىمايىسىگە ئۆتۈپ كەتتى. ئاق پادىشاھ بۇلارنى ئۆز ھىمايىسىگە ئېلىپ يەر - سۇ، زېمىن ئىنى

---

① ھىجرىيىنىڭ 1294 - يىلى مىلادىنىڭ 1877 - 1878 - يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.

② خې بۇيۇن — دۇڭ فۇشيانىڭ قوشۇنلىرى قەشقەرگە يېتىپ كەلگەندە، خې بۇيۇن ياقۇبېگدىن يۈز ئۆرۈگەنىدى — مۇھەررىردىن.

ئام قىلدى. شۇنىڭ بىلەن بۇ تۈگىنىلار باي، پاراۋان تۇرمۇشقا ئېرىشتى.

خاقانى چىنىنىڭ چېرىكلىرى تۇرپاندىن چىقىپ بۇ يەتتە شەھەرنى قولغا كىرگۈزۈپ بولغۇچە ھېچقانداق كىشى ئۇنىڭغا قارشىلىق كۆرسىتىپ، ئوق چىقىرىپ يولنى توسمىدى، بەلكى شەھەر - شەھەرنىڭ چوڭلىرى، مۆتىۋەرلىرى ئالدىغا چىقىپ ئىززەت - ئىكرام بەجا كەلتۈرۈپ، قولىدىن كېلىشىچە خىزمەتكار- چىلىقىنى قىلدى. خاقانى چىنىنىڭ مەنسەپدارلىرىمۇ ھەربىر شەھەرگە يېتىپ كەلگەندە، «يامان ئادەملەر بولسا بىزگە چى- قىرىپ بېرىڭلار»، دەپ يارلىق قىلدى. يۇرت چوڭلىرى: «يامان ئادەملەر ئۆز قىلمىشىدىن قورقۇپ قېچىپ كەتتى. ئوبدان، تىنچ ئادەملەر ئۆز جاي - ماكانلىرىدىن قوزغالمىدى» دەپ مەلۇم قىلدى. خاقانى چىنىنىڭ مەنسەپدارلىرىمۇ بۇ سۆزگە قايىل بولدى. مۇبادا «ماۋۇ يامان ئادەم، ئۆلتۈرۈپ بەرمىسىڭلار بولمايدۇ»، دېسە ئۆلتۈرۈپ بەردى. بىرەر ئادەمنى ئۆزلىرىچە يا ئۇنداق، يا مۇنداق دېمىدى. مەيلى مۇساپىر، مۇجاۋىر، سىپاھ ياكى پۇقرا بولسۇن ھېچقانداق بىر كىشىگە دەخلى - تەرۇز قىلمىدى. «تىنچ بولۇپ، پۇقرادارچىلىق قىلىڭلار، ئوبدان بولۇڭلار، يامان نىيەت قىلماڭلار، ئۇلۇغ خان سىلەرنىڭ ئىلگىرىكى گۇناھلىرىڭلارنى ئەپۇ قىلدى»، دەپ ئېلان- لارنى يېزىپ، شەھەر - شەھەر، يېزا - سەھرا، مەھەللە - كەنتلەرگە چاپلۇەتتى. چوڭ - كىچىك ھەممە خالايىق بۇ ئېلانلارنى ئوقۇپ خاتىرجەم بولدى.

خاقانى چىنىنىڭ مەنسەپدارلىرى قەشقەرگە كۈچالىق ئەھ- مەد ۋاڭ بەگنىڭ ئوغلى ھامىتاجى بەگنى ھاكىم قىلدى. ئاقسۇغا قاسىم قازىبەگنى، كۇچاغا يۈسۈپبەگنى، باي - سايرامغا مۇھەممەد توختىبەگنى، ئۇچتۇرپانغا ئالائىددىن

بەگنى، خوتەنگە ئەھمەدبەگنى، يەكەنگە توختىنىيازبەگنى ھاكىم قىلدى.

توختىنىياز بەگنى يەكەنگە ھاكىم قىلىپ تەيىنلەشتىكى سەۋەب شۇكى، مىرزا ئەھمەد قوشبېگى خوتەننى قولغا كىرگۈزۈپ قايتىشىدا يەكەننىڭ ھاكىمى شاغاۋۇل دادخاھقا «خانى چىننىڭ چېرىكلىرى بىلەن ئۇرۇشقىلى بارىمەن. مارالبېشىغا نۇرغۇن ئۇن، گۈرۈچ ماڭدۇرۇڭ»، دەپ بۇيرۇق قىلغانىدى. مۇشۇ سەۋەبتىن شاغاۋۇل دادخاھ مارالبېشىغا نۇرغۇن ئۇن-گۈرۈچ، يەم-بوغۇز ماڭدۇرۇپ، بۇنىڭغا يۇز بېشى توختىنىياز-بەگنى باشلىق قىلىپ ئەۋەتكەنىدى. توختىنىيازبەگ بۇ ئاشلىقلارنى مارالبېشىغا ئاپىرىپ ساقلاپ تۇرغانىدى. خاقانى چىننىڭ چېرىكلىرى مارالبېشىغا يېتىپ كەلگەندە توختىنىيازبەگ ئالدىغا چىقىپ: «ئۇلۇغ خاننىڭ نۇرغۇن چېرىكلىرى ئۇزۇن يولىلارنى بېسىپ بىز قەدىمكى پۇقرالىرىنى تېپىۋالماق ئۈچۈن ئاقسۇغا كەپتۇ، دەپ ئاڭلاپ ئۆزۈم دېھقانچىلىق قىلىپ ئالغان ئاشلىقىمنى ئۆز ئۇلاغلىرىم بىلەن ئەكىلىپ ھەر بىرلىرىنى ساقلاپ تۇرغانىدىم»، دەپ ئاشلىقلارنى سوۋغات قىلدى. خاقانى چىننىڭ مەنسەپدارلىرى ناھايىتى خۇش بولۇپ، كۆڭلى ياخشى ئادەم ئىكەن، دەپ ئۇنىڭغا يەكەننىڭ ھاكىملىقىنى مەرھەمەت قىلدى.

ئۇلار يەنە شەھەر-شەھەرلەرنىڭ پادىشاھلىق ئامبارلىرىدىكى ئاشلىقلارنى خەتلەپ تىزىمغا ئالدى. يۇرت پۇقرالىرىدىن ئالىدىغان، كىشىلەرنىڭ تۇرمۇشىغا لازىم بولىدىغان مەيلى ئاشلىق ياكى ئوتۇن، بېدە-سامان قاتارلىق نەرسىلەرنى رويخەت قىلىپ، «بۇ نەرسىلەرگە مۇشۇ يەرنىڭ ھازىرقى باھاسى بويىچە نەرخىنى توختىتىپ بېرىڭلار، تۆۋەندىكى پۇقرالاردىن نېمە ئالساق سىلەر توختىتىپ بەرگەن باھا بويىچە پۇل بېرىمىز. پۇل بەرمەي ھېچ نەرسە ئالمايمىز. بىزگە يۇز قاراپ نەرخىنى ئېگىز-پەس

قىلىپ، پۇقرالارغا ۋابال بولىدىغان ئىشنى قىلماڭلار»، دەپ قايتا - قايتا تەكىتلەپ يۇرت چوڭلىرى، مۆتىۋەرلەر ۋە سودىگەر-لەرگە ئۇقتۇرۇش بېرىدى. يۇرت چوڭلىرى، بەگ ۋە مۆتىۋەرلەر ئاشلىقتىن تارتىپ چىغ ۋەتوزغاققىچە نەرخىنى توختىتىپ، رويخەت قىلىپ يېزىپ مەلۇم قىلدى. خاقانى چىننىڭ مەنسەپدارلىرى رويخەتنى كۆرۈپ يۇرت چوڭلىرىدىن: «مۇشۇ نەرخ بويىچە پۇل بەرسەك پۇقرالارغا ۋابال بولامدۇ، بولمامدۇ؟». دەپ سورىدى. يۇرت چوڭلىرى: «ۋابال بولمايدۇ»، دەپ جاۋاب بېرىشتى. خاقانى چىننىڭ مەنسەپدارلىرى: «ئۇنداق بولسا «ۋابال بولمايدۇ» دەپ زىمان كۆتۈرۈپ① ھۆججەت خەت بېرىڭلار»، دېگەندە، يۇرت چوڭلىرى: «ئۇشبۇ نەرختە پۇل بېرىلسە ۋابال بولمايدۇ، مۇبادا ۋابال بولسا ھەر ئىككىسى دۇنيادا بىز زامىندۇرمىز»، دەپ مەسئۇلىيەتنى ئۆز ئۈستىگە ئېلىپ زىمانىنى كۆتۈرۈپ ھۆججەت خەت بەردى. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇلار پۇقرا-لاردىن نۇرغۇن ئاق - قارا ئاشلىق، ئوتۇن، بېدە - سامان قاتارلىقلارنى ئېلىپ ھەرگىز كېمىتمەي پۇلىنى نەق بەردى. مۇشۇنداق ئەدلى - ئادالەت بىلەن بەش يىل ئۆتتى.

قەشقەرگە كەلگەن خاقانى چىننىڭ چېرىك باشلىقلىرىدىن دۇك دارمن ئۆز دىنىغا مەھكەم، مۇسۇلمانلارغا ئاداۋەتسى كۈچلۈك، غەيرەت ۋە باتۇرلۇقتا ھەممە مەنسەپدارلاردىن ئۈستۈن تۇرىدىغان ئاچچىقى يامان ئادەم ئىكەن. ئۇ سېرىققۇلنىڭ② ھاكىمى ئالىپبەگكە ئازغىنا بىر گۇناھنى قويۇپ ئۇرۇپ

---

① زىمان كۆتۈرۈش — مەسئۇلىيەتنى ئۈستىگە ئېلىش، زىيانىنى تۆلەپ بېرىشنى ئۈستىگە ئېلىش دېگەن مەنىدە.

② سېرىققۇل — ھازىرقى تاشقورغان شۇ چاغلاردا سېرىققۇل دەپ ئاتىلاتتى.

ئۆلتۈرۈۋەتتى. يەنە، ئاتىلىق غازىنىڭ قەبرىسىنى ماڭا كۆرسىتىپ بەرسۇن، دەپ قەشقەر ئەھلىنى قىستىدى. ئائىلاج قەبرىنى كۆرسىتىپ بېرىشتى. دۇڭ دارىن چېرىكلىرىنى ئەكىلىپ ئاتىلىق غازىنىڭ گۆرىنى ئاچتۇرۇپ، ئۆلۈكىنى ئېلىپ، نۇرغۇن ئوتۇننى دۆۋىلەپ ئوت يېقىپ جەسەتنى كۆيدۈرۈۋەتتى. خالايىق ھېچ قانداق ئىلاج قىلالمىدى. دىنى ئاجىز، زاتى پەس مۇناپىقلار خۇشال بولدى. دىيانەتلىك، ئېتىقادى مۇستەھكەم مۇسۇلمانلارنىڭ دىللىرى غەمگە، كۆزلىرى ياشقا تولدى. ئۇلار تەكرىنىڭ دەرگاھىدىن گۇناھلىرىغا مەغپىرەت تىلەپ، دۇئا ۋە ئىلتىجا بىلەن مەشغۇل بولدى.

ئاتىلىق غازى ئوغرىسىدا يۈزبەرگەن بۇنداق ئاجايىپ ھادىسە بۇرۇنقى پادىشاھلارنىڭ دەۋرىدىمۇ يۈزبەرگەنىكەن. ئاخۇن خاۋەندى شاھ ئۆزىنىڭ «تارىخىي رەۋزەتۇسسەفا» دېگەن كىتابىدا مۇنداق زىكرى قىلىدۇ:

«ئابباسىلار سۇلالىسىنىڭ① دەسلەپكى خەلىپىسى② ئابدۇللا بىننى ئەلى، بىننى ئاببباس خەلايەت تەختىدە ئولتۇرغاندىن كېيىن: ‹بەنى ئۇممەيە③ يەنى مەئاۋىيە ۋەئۇنىڭ ئەۋلادلىرىنىڭ گۆرلىرىنى ئېچىڭلار›، دەپ ھۆكۈم قىلدى. شۇنداق قىلىپ

---

① ئابباسىلار سۇلالىسى ــ مىلادى 750 - يىلىدىن 1258 - يىلى غىچە ھۆكۈم سۈرگەن، باغداد شەھىرىنى پايتەخت قىلغان ئىسلام خەلىپىلىكىنىڭ نامى.

② لۇغەت مەنىسى ئورۇنباسار دېگەن مەنىدە بولۇپ، بۇ يەردە پادىشاھ دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

③ ئۇممەيە ــ ئابباسىلار سۇلالىسىنىڭ ئالدىدا مىلادى 661-يىلىدىن 750 - يىلغىچە ھۆكۈم سۈرگەن دەمەشقنى پايتەخت قىلغان ئىسلام خەلىپىلىكىنىڭ نامى.

ئاخىر مەئاۋىيەنىڭ گۆرىنى ئاچتى، لېكىن تۇپا-چاڭدىن باشقا ھېچ نەرسە تاپالمىدى. مەئاۋىيەنىڭ ئوغلى يەزىدنىڭ گۆرىنى ئېچىپ ئازغىنا كۈل بارلىقىنى كۆردى. ئابدۇلمەلىك بىنىنى مەرۋاننىڭ باشلىرى ئۆز ئورنىدا ئىكەن. ھۇششام بىنىنى ئابدۇلمەلىكنىڭ جەسەتلىرى ۋە باشقا ئەزالىرى ساق ۋە ئۇگدۈلىرى بىر-بىرىدىن ئايرىلمىغانىكەن. ئۇلارنى گۆرلىرىدىن سۆرەپ ئاچىقىپ، نۇرغۇن قامچا ئۇردى، ئاندىن كېيىن جەسەتنى ئېگىز يەرگە ئېسىپ ئاستىدىن ئوت يېقىپ كۆيدۈرۈپ، كۈلىنى كۆككە سورۇۋەتتى. شۇ چاغدا سۇلايمان بىنىنى ئەلى، بىنىنى ئابدۇللا، بىنىنى ئابباس بەسرە شەھىرىدە ھاكىم ئىدى. ئۇ، «بەنى ئۇممەيە قەبىلىسىنىڭ چوڭلىرىنىڭ گەدەنلىرىگە تېغ بىلەن ئۇرۇڭلار»، دەپ ئەمر قىلىپ، ھەممىسىنى ئۆلتۈرگۈزۈپ ئۆلۈكىنى يوللارغا تاشلىدى. بۇ شەھەرنىڭ ئىت ۋە قۇزغۇنلىرى بىرنەچچە كۈنگىچە ئۇممەيە قەبىلىسىنىڭ ئۇلۇغلىرىنىڭ گۆش ۋە ئۇيۇشتىخانلىرىدىن پايدا ئالدى. ئۇممەيە خەلىپىلىرىنىڭ ئەۋلادلىرىدىن مۇھەممەت بىنىنى ئابدۇلمەلىك، ئۆمەر بىنىنى يەزىد، ئابدۇۋاھىت بىنىنى سۇلايمانلار ناھايىتى باي، مال-مۈلكى ھەددىدىن زىيادە كۆپ كىشىلەر ئىدى. ئۇلارنىڭ ھەممىسىنى ھالاك قىلىپ مال-مۈلكىگە ئابدۇللا بىنىنى ئەلى بىنىنى ئابباس ئىگە بولدى. ئۇممەيە قەبىلىسىدىن ئەجەل يەتمىگەنلىرى پەقەت ۋە ئاجىزلىق كۈچىسىغا كىرىپ ئالەمنىڭ بۇلۇڭ-پۇچقاقلىرىغا، چەت-ياقا جايلارغا بېرىپ يوشۇرۇنۇپ كۈن كەچۈردى»، دەپ نەقىل قىلىدۇ. بۇ ۋاقىت تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 132-يىللىرى* بولۇپ، پەيغەمبىرىمىز مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ زامانىلىرىغا

---

* ھىجرىيىنىڭ 132-يىلى مىلادىنىڭ 749-، 750-يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.

ناھايىتى يېقىن، ئىسلام خەلىپىلىرىنىڭ دەۋرى ئىدى. شۇ چاغ-لاردا بۇ خىل ۋەقەلەر يۈز بەرگەن بولسا، كاپىر دىنسىزلار ئىسلام پادىشاھلىرى ۋە مۇسۇلمانلار ھەققىدە نېمە ئىشلارنى قىلمايدۇ.

خىتايلار ئاتىلىق غازىتىنىڭ جەسىتىنى كۆيدۈردى. چۈنكى ئۇلارنىڭ: «بىر ئادەم ئۆلسە، ئۇنىڭ ياخشىلىقى كۆپ، يامان-لىقى ئاز بولسا، ئۇنىڭ جېنى بىر ئايالىنىڭ قورسىقىدا پەيدا بولۇپ ئۇزۇن ئۆتمەي بۇ دۇنياغا بىر ئادەم سۈرىتىدە قايتا تۆرىلىدۇ. مۇبادا ياخشىلىقى ئاز، يامانلىقى كۆپ ۋە ئۇنىڭ گەدىنىدە كىشىلەرنىڭ ھەققى جىق بولسا، ئات ياكى ئېشەك بولۇپ بۇ زېمىنغا قايتا تۆرىلىپ خىزمەت قىلىپ كىشىلەرنىڭ ھەققىنى قايتۇرۇپ بولغاندىن كېيىن ئۆلىدۇ ۋە يەنە قايتا ئادەم بولۇپ بۇ دۇنياغا تۆرىلىدۇ. ئەگەر ئۆلگەن ئادەمنىڭ گەدىنىدە كىشىلەرنىڭ ھەققى ئازراق بولسا، بۇ دۇنياغا توخۇ بولۇپ تۆرىلىپ تۇخۇم تۇغۇپ بېرىپ كىشىلەرنىڭ ھەققىنى ئادا قىلىدۇ، ئادا قىلماي ئىلاجى يوق»، دېگەن كۆچلۈك بىر ئېتىقادى بار ئىكەن. ئۇلارنىڭ ئېتىقادى خاتا بولسىمۇ، ئۆلگەندىن كېيىن يەنە قايتا تىرىلىدىغانلىقىغا ئۇلارنىڭمۇ ئىشىنىدىغانلىقى بۇنىڭدىن مەلۇم بولىدۇ. ھەقىقىي ئەھۋالنى بىلگۈچى ئۇلۇغ تەڭرىنىڭ ئۆزىدۇر.

دېمەك، خاقانى چىنىنىڭ مەنسەپدارلىرى بەش يىلغىچە يۇقىرىدا زىكرى قىلىنغان ئەھۋال بويىچە پۇقرالارغا مۇئامىلە قىلىپ ئۆتتى. ئۇنىڭدىن كېيىن پۈتۈن يۇرتنىڭ خىراجەت تە-مىناتلىرىنى تېرىلغۇ يەرگە قويماقچى بولۇپ، ھەر بىر كىشىنىڭ ئىگىدارچىلىقىدىكى يېرىنىڭ ئاز-كۆپلۈكىگە قاراپ ئازغا-ئاز، كۆپكە-كۆپ ئاشلىق غەللە قويۇپ خەتلەپ، شەھەرنى ئىدارە قىلىش چىقىملىرىنى ھېسابلاپ توختىتىپ ئۇلۇغ خانغا مەلۇم

قىلدى. خاندىن «بىلدىم»، دەپ تەستىق يارلىقى كەلدى. شۇنىڭ بىلەن ھەر بىر شاھەرنىڭ مەنسەپدار، ئەمەلدارلىرى ئون يىل، 12 يىلغىچە بەلگىلەنگەن مىقدار بويىچە غەللە-ئاشلىقلارنى ھېسابلاپ ئالدى. كەم ياكى زىيادە قىلمىدى. ئۇنىڭدىن كېيىن بارغانسېرى كۆپەيتىپ يىلدىن-يىلغا قوشۇپ ئالغىلى تۇردى. شۇنداق قىلىپ خاقانى چىن بۇ يۇرتلارنى ئۆز تەسەررۇپىغا كىرگۈزۈپ ئىدارە قىلىۋاتقىنىغا 27 يىل بولۇپ، تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 1321-يىلىغا① كەلگەندە پۇقرالار غەللە-پاراق، ئالۋاڭ-ياساقلارنى بېرىشكە ئاجىز كەلدى. يەر-زېمىن-لىرىنى باشقا كىشىلەرگە بىكارغا بەرسىمۇ ھېچكىم ئالمىدى. ئاقۇبەت ئاتا-بوۋىلىرىدىن مىراس بولۇپ قالغان يەرلىرىنى تاشلاپ، نۇرغۇن كىشىلەر باشقا يۇرتلارغا قېچىپ كەتتى.

خاقانى چىنىنىڭ مەنسەپدارلىرىنىڭ كۆڭلىدىكى مۇددىنا ۋە غەرەزلىرى، «چەنتۇ پۇقرالار ئۆز خۇداسىنىڭ رەھىم-شەپقەتلىرىگە سېغىنىپ باشقا مەخلۇقلاردىن ياخشىلىق ۋە ۋاپا ئۈمىد قىلمىسۇن ۋە ئۆز خۇدايىدىن ئىككىنچى قېتىم بىزنى تەلەپ قىلمىسۇن، ئاسمان-زېمىننىڭ خۇداسى ھەركىمنى خالاپ ئۇلۇغ قىلىپ بەرسە، شۇنىڭغا ئىتائەت قىلىپ، پەرمانىنى تۇتۇپ سەۋر قىلىپ شۈكرى قىلسۇن، ئۆز خۇداسىنىڭ بەرگەن نېمەتلىرىگە ناشۈكرىلىك قىلىپ كۈپۈرلۈق قىلمىسۇن»، دېگەندىن ئىبارەت بولسا كېرەك.

ئەي قېرى، نادان، گۇناھكار، ھەممىدىن تۆۋەن، خار-زار مۇئەللىپ! ئىقتىدارلىق، ئۇلۇغ پادىشاھلارنىڭ دۆلەتنى ئىدارە قىلىش ئىشلىرىغا ھەرنېمىلەرنى دېيىشكە سېنىڭ نېمە ھەققىڭ

---

① ھىجرىيىنىڭ 1321-يىلى مىلادىنىڭ 1903-1904-يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.

بار؟ تارازىلىق بىلەنمۇ‌شكە بەمە لايىقتىك بار؟ ئۆزۈن ئېغىزلىق قىلىپ، بىھۇدە، سۆزلەرنى قىلمىغىن. سۆزلىرىڭنى تۇگىتىپ، ئاخىرلاشتۇرۇشقا قەدەم قويغىن.

بۇ دۇنيانىڭ پادىشاھلىرى: «ئۆزىمىزنىڭ كۈچ ـ قۇۋۋىتى، غەيرىتى ـ شىجائىتىمىزدىن دەھەرلەرنى مۇسەخخەر قىلىپ ئۆزىمىزگە تەۋە قىلدۇق»، دەپ ئۆزلىرىگە ئىشىنىپ پەخىرلىنىدۇ. ئەمما ئىشىنىڭ ھەقىقىسى پادىشاھلارنىڭ پادىشاھى، ئەزەلدىن مەڭگۈ بار بولغۇچى ئۇلۇغ تەڭرىسىنىڭ ئۆزى بىلىدۇ. شۇنداق بولغاندىن كېيىن مەيلى ئىسلام پادىشاھى بولسۇن، مەيلى پادىشاھ دىنسىز، غەيرىي دىندىكى پادىشاھ بولسۇن، پۈقرالارنىڭ پادىشاھلارنىڭ ھەقىقىسى، ئىنساپ ـ تەۋپىقىگە دۇئا قىلىشى لازىم. ئەگەر پادىشاھ مۇسۇلمان بولسا، ئۇنىڭ ھەققىگە دۇئا قىلماق ھەممە كىشىگە ئايانداۇر. پادىشاھ دىنسىز، غەيرىي دىندا بولسىمۇ ئۇنىڭ ئىنساپ ـ تەۋپىقى ئۇچۇن دۇئا قىلىش زۆرۇر. چۇنكى بۇ‌نىڭ پادىشاھىمۇ تەڭرىنىڭ نېمىتىدىن ئىبارەت.

نەزم

ھەممە ھالغا شۆكرى قىلماق لازىم ئېرۇر،
كى مۇبادا مۇنكىدىن ئولغاي يامان.

خاتمه

ئەينى زامانىدىكى پۇقرالار كاپىرلارنىڭ زۇلۇملىرىنى كۆتۈرەلمەي ئۇلۇغ تەڭرىنىڭ دەرگاھىغا سېغىنىپ يىغلاپ نىجات تىلىدى. پۇقرالارنىڭ تەلەپ - ئارزۇلىرى ئىجابەت بولۇپ، كۆچالىق خوجاملار كاپىرلارنىڭ ئۈستىدىن غەلىبە قىلدى. ھەممە خالايىق گويا دوزاخ ئازابىدىن قۇتۇلۇپ، جەننەتكە داخىل بولغاندەك شاد - خۇرام بولۇپ، بىر - بىرىنى تەبرىكلەشتى. كۆچالىق خوجاملارمۇ ئۇزۇن ئۆتمەي زۇلۇم ۋە سىتەمنىڭ ئىشىكىنى ئاچتى. بۇرۇنقى ئەھۋاللىرىنى ئۇنتۇدى. ئاجىز پۇقرالار تەڭرىنىڭ دەرگاھىغا يەنە ناله - زار قىلىپ، ئىلتىجا قىلدى. ھەممىگە قادىر ئۇلۇغ تەڭرىم كۆپچىلىكنىڭ دۇئاسىنى قوبۇل قىلدى. ئاتىلىق غازى كۆچالىق خوجاملارنىڭ ئۈستىدىن غەلىبە قازاندى. خالايىق، كۆچالىق خوجاملارنىڭ دەستىدىن قۇتۇلغانلىقىغا خۇرسەن بولۇپ، شۈكرانە نامىز ئوقۇپ، بىر - بىرلىرىنى مۇبارەكلەشتى. ئاتىلىق، غازى بىرنەچچە يىل ئەدلى - ئادالەت بىلەن دەۋران سۈردى. ئاخىر ئاتىلىق غازىنىڭ خۇي - پەيلى يۆتكىلىپ، نالايىق ئىشلار يۈز بېرىشكە باشلىدى. پۇقرالار بۇنىڭغا تاقەت قىلىپ تۇرالماي، ھەممىنى ياراتقۇچى تەڭرىنىڭ دەرگاھىغا سېغىنىپ، خاقانى چىنىنى تەلەپ قىلىپ، يىغا - زار قىلىشىپ دۇئا ۋە ئىلتىجا قىلدى. خالايىقلارنىڭ دۇئالىرى ئىجابەت بولۇپ، بۇ يەتتە شەھەرگە خاقانى چىنىنىڭ مەنسەپ - دارلىرىنىڭ قەدىمى يەتتى. ئۇلار بۇ شەھەر، ۋىلايەتلەرنى قولغا ئېلىپ، مۇلكى - مىراسلىرىغا ئىگە بولۇپ، ئاتا - بوۋىلىرىنىڭ تەختىدە ئولتۇردى. ھەممە پۇقرالار گويا بىر تۇغقان قېرىنداشلىرى بەلكى ئاتا - ئانا ئەجداتلىرى تېرىلىپ كەلگەندەك خۇشال بولۇشۇپ، خۇشاللىقىدىن جېنى ئىچىگە پاتماي قالدى. بۇ ئەھۋاللار توغرىسىدا يۇقىرىدا ئاز - تولا بايان قىلىپ ئۆتۈلدى.

بۇ خاتىمىدىن مەقسەت شۇكى، ئۇلۇغ تەڭرىنىڭ دەر -

گاهىدا پۇقرا - رەئىيەلەر، بەلكى پۈتۈن مەخلۇقاتلارنىڭ يىغا - زارى، تەلەپ ۋە دۇئالىرى ئەسلا بىكار ۋە زايە كەتمەيدۇ. «ئىخلاسمەنلار بىلەن ماڭا دۇئا قىلساڭلار، تەلىپىڭلارنى شەكسىز ئىجابەت قىلىمەن»، دېگەن ئايەتنىڭ مەزمۇنىغا مۇۋاپىق ھەر كىشى، ھەرقانداق ماكان، ھەرقانداق زاماندا چىن كۆڭلى بىلەن دۇئا ۋە ئىلتىجا قىلسا، بەندىلىرىنىڭ ھاجىتىنى راۋا قىلغۇچى تەڭرىمىزنىڭ ئىجابەت قىلىشى راستتۇر. ئەمما تەڭرىنىڭ دەرگاھىدا كىمنىڭ دۇئاسى ئىجابەت ۋە مەقبۇل بولىدۇ، كىمنىڭ دۇئاسى ئىجابەت بولمايدۇ، بۇ ئىش ئىنسان گۈرۈھىغا نامەلۇمدۇر. شۇنداق بولغانلىقتىن پۇقرا - رەئىيەلەر ۋە پۈتۈن مەخلۇقاتنىڭ سەھەردە قىلغان ئاھ ۋە نالىسى، يىغا - زارىدىن يۇز قېتىم، مىڭ قېتىم ئېھتىيات قىلىش لازىمدۇر.

خاقانى چىن مەنسەپدارلىرى مۇشۇ يىللاردا ئىنساپ ۋە دىيانەتنى ئۇنتۇپ پۇقرا ۋە خالايىقلارغا زۇلۇم ۋە جاپانى كۆندىن - كۈنگە زىيادە قىلدى. تۇل خوتۇن، يېتىم ئوغۇل، ئاجىز بىچارىلەرنىڭ كۆز ياشلىرى تۆكۈلگىلى تۇردى.

ئۇلۇغ تەڭرىم، ۋىلايەت ھاكىملىرىنى ئىنساپ، ئادالەت، پۇقرا - رەئىيەلەرگە تەۋىپىق ئاتا قىلىپ تىنچلىق، خاتىرجەملىك ھاسىل قىلغايسەن! ئامىن.

زامانىنىڭ ئاقىل ۋە دانالىرى شۇنى چۈشەنمەكلىرى لازىمكى، «ياخشىلىق ۋە يامانلىق ئۇلۇغ تەڭرىنىڭ تەقدىرى بىلەن بولىدۇ» دېگەن ئايەتنىڭ مەزمۇنىغا ئەمەل قىلىپ، ئېتىقادىنى مۇستەھكەم قىلىپ، توغرا نىيەت، دۇرۇس ئەقىدە بىلەن ئىمانلىرىنى پاك ۋە توغرا قىلىپ، مەخلۇقاتلارنىڭ رەھىم - شەپقىتىگە تەلمۈرمىگەي. ئاقىۋىتىم ياخشى بولسۇن، دېگەن ھەر بىر كىشى، ھەر زامان، ھەرقانداق ئەھۋالدا ياراتقان تەڭرىگە سېغىنىپ، تەڭرىنىڭ رەھىم - شەپقەتلىرىدىن

ئۇمىدۋار بولۇشى لازىمدۇر. مۇشۇنداق قىلالىغان كىشىلەرنى ئاللاتائالا پادىشاھلارنىڭ غەزىپى، زالىملارنىڭ جەبر-زۇلۇملىرى، دۇنيا ۋە ئاخىرەتنىڭ پۈتۈن بالالىرىدىن ساقلاپ، ئۆزىنىڭ مۇھاپىزىتى پەردىسى ئىچىدە ئاسراپ، ئۆزىگە ھەممىدىن يېقىن قىلىپ ئالمىي دەرىجە ئاتا قىلىدۇ.

ئەي ئاقىللار، شۇنى بىلىڭلاركى، مەسىلەن، باغۋەنلەرنىڭ بېغىنىڭ قوروق تېمى ئۈستىگە قويغان چىت-تىكەنلىرى ۋە پادىچىنىڭ ئەگەشتۈرۈپ يۈرگەن قويىچى ئىتلىرىمۇ تەگرىنىڭ نېمەتلىرىدۇر. ئەگەر پادىچىنىڭ قويىچى ئىتلىرى بولمىسا، قويلارنى بۆرىنىڭ ھۇجۇمىدىن ساقلىمىقى ئاسان ئەمەس. ئەگەر باغۋەنىنىڭ قوروق تېمى ئۈستىدە چىت-تىكەن بولمىسا، باغنىڭ مېۋىلىرىنى ساقلىماقمۇ تەس بولىدۇ. مۇنداق بولغاندىن كېيىن ئۇلۇغ تەگرىم ئۆزىنىڭ قۇدرىتى بىلەن بىز پۇقرا ۋە خالايىقلارنىڭ ئۈستىگە، ئىنسان گۇرۇھى ۋە ئادەم ئۇرۇقىدىن كىمنى پادىشاھ ۋە ھۆكۈمران بولۇشقا لايىق كۆرسە، شۇنىڭغا شۈكرى بەجا كەلتۈرمەكلىكىمىز زۆرۈردۇر.

ھاكىم-پادىشاھلار ئادالەت ۋە رەھىم-شەپقەتنى ئۆزلىرىگە پەرز دەپ بىلىشى كېرەك. پۇقرا-رەئىيەلەرمۇ زامانىنىڭ پادىشاھلىرىغا ئادالەت، ئىنساپ-تەۋپىق، ھىدايەت ئاتا قىلغايسەن، دەپ دۇئا قىلىشى لازىم. ئۇلۇغ تەگرىم، ئۆز قۇدرىتىڭ بىلەن پادىشاھلارغا ئادالەت، پۇقرالارغا ئىنساپ ئاتا قىلغايسەن.

پۈتۈن ماختاشلار پاراتقان تەگرىمگە خاس. تەگرىم بىزگە تەۋپىقنى ھەمراھ قىلدى. مەقسەتلىرىمىزگە يېتىدىغان تۇغرا يولغا مۇيەسسەر قىلدى. ئۇلۇغ تەگرىم، بىزنىڭ تۇۋىمىزنى قوبۇل قىل. ئىشلىرىمىزنىڭ ئاقىۋىتىنى ياخشى قىلغىن، دۇئا ۋە تەلەپلىرىمىزنى ئىجابەت قىلغىن، ئامىن.

1

بۇ يەتتە شەھەرنىڭ ئەھۋالى؛ ئادەملەرنىڭ خۇي - پەيلى؛ بازار - ماشاينىلىرى ۋە موغۇلىستاننىڭ چېگرىلىرى

ئاتاقلىق تارىخ كىتابلىرىدا، خۇسۇسەن مىرزا ھەيدەر كوراگان يازغان «تارىخىي رەشىدى» دېگەن كىتابتا، ئىلگىرى ئۆتكەن پادىشاھلارنىڭ يارلىقلىرىغا ئاساسەن موغۇلىيە يۇرتىنىڭ چېگرىلىرىنى مۇنداق دەپ يېزىپتۇ:

موغۇلىستاننىڭ شەرقىي چېگرىسى بالە كۆل① ۋە قۇمۇل، شىمالىي چېگرىسى كاتتا دېڭىز؛ غەرب تەرىپى تاشكەنت، چاقسىمان ۋە ئەنجان ۋىلايىتى، سامغىر ۋە لەئلى كان بەدەخشى؛ جەنۇب تەرىپى تىبەت ۋە قاراڭغۇ تاغ② ھەم ئۇيغۇر ۋىلايىتىدۇر. بۇ چېگرا ئىچىنى پارامىندا «موغۇلىستان» دەپ ئاتاپتۇ. ئۇرۇمچى، چۆچەك ۋە ئىلىمۇ مۇشۇ چېگرا ئىچىگە كىرىدۇ. موغۇلىستاندا بۇ شەھەرلەرنى يەتتە شەھەر دەپ ئاتاپتۇ. يەتتە شەھەر دېگەنلىرى ــ قەشقەر، يەكەن، خوتەن، ئاقسۇ، ئۇچتۇرپان، كۇچا، تۇرپانلاردىن ئىبارەت. بۇ شەھەرلەرنى چىن ئەھلى «نەنلۇ باغچىلىك» دەيدۇ. بۇ دېگىنى، جەنۇب تەرەپتىكى سەككىز شەھەر، دېگەنلىك بولىدۇ. بۇ خىل ئاتىغاندا سەككىزىنچى شەھەر كورلا بولۇشى مۇمكىن. بۇ يەتتە شەھەرنىڭ پايتەختى قەدىمكى مۇسۇلمان

---

① بالە كۆل ــ بارىسكۆل، يەنى ھازىرقى بارىكۆلنى كۆرسىتىدۇ.

② قاراڭغۇ تاغ ــ قارا قۇرۇم، كوئىنلۇن تاغ تىزمىلىرىنى كۆرسىتىدۇ.

خانلىرى زامانىسىدا تۇرۇپان بىلەن يەكەن ئىكەن.

بۇ يەتتە شەھەرنىڭ زېمىنلىرىدا مازار، ماشايىخلار كۆپ بولۇپ، تولىسىنىڭ نامىلىرى، تەزكىرىلىرىدىكى مەلۇم ئەمەس. بەزىلىرىنىڭ نامى ئېنىق بولسىمۇ، ئۇنىڭ كۆپىنچىسى قەدىمكى تارىخ كىتابلىرىغا مۇۋاپىق كەلمەيدۇ. قەدىمكى تارىخ كىتابلىرىغا قارىغاندا، ھەرقايسى زامانلاردا ئۆتكەن كىشىلەر ئۆز خالىغىنىچە نام قويۇپ تەزكىرە يېزىپ قويغان. شۇنىڭغا ئاساسەن نامىلىرى تونۇلۇپ مەشھۇر بولغان بولۇشى مۇمكىن. بەزى مازار بۇزرۇكۇارنىڭ ئىسمى-شەرىپىلىرىنى «قوشقار ئاتا»، «ساقال ئاتا»، «يۇلغۇن ئاتا»، «تاش مازار»، «كۆمۈش كۆزلۈك ئاتا»... دەپ ئاتىشىدۇ. ئىسمىنى بىلمىگەچكە شۇنداق ئىسىملار بىلەن ئاتىغان. تەزكىرىلىرىنىمۇ شۇنىڭغا مۇۋاپىق يازغان. ئەسلىدىكى ئىسىم-شەرىپىلىرى ئەلۋەتتە باشقا بولۇشى مۇمكىن.

گەپنىڭ قىسقىسى شۇكى، بۇرۇن ئۆتكەن ھۆكۈما مۇنەججىملەر، ماتېماتىكا ئالىملىرى، زېمىننىڭ يۈزى ۋە ئۇنىڭدىكى جەزىرە، باياۋان، يېزا-سەھرالارنىڭ بايانى، دەرىجە، گىرادۇس، ۋاقىت-سائەت، دەقىقە پەرقلىرىنى؛ يۇلتۇز ۋە يەتتە سەييارىنىڭ ئورۇن ۋە ئۇرۇپىتىلىرىنى بەلگىلەش ۋە شەرھلەش ئۈچۈن كۆپ تىرىشچانلىقلارنى كۆرسەتتى. شەرق تەرەپنىڭ باشلىنىشىدىن غەرب تەرەپنىڭ ئاخىرىغىچە بولغان زېمىن يۈزىنى يەتتە قىسىم قىلىپ، ھەر قىسمىنى بىر ئىقلىم دەپ ئاتاپتۇ ۋە ھەر ئىقلىمغا يەتتە سەييارە يۇلتۇزنىڭ بىرىنى تەۋە قىپتۇ. بىرىنچى ئىقلىمغا زۇھەلنى①، ئىككىنچى ئىقلىمغا مۇشتىرىنى②، ئۈچىنچى ئىقلىمغا مىرىخنى③... شۇ قىياس بويىچە تەقسىملەپتۇ.

---

① زۇھەل — ساتۇرن.

② مۇشتىرى — يۇپىتېر.

③ مىرىخ — مارس.

تارىخ رەتلىگۈچى قەدىمكى دانا مۇئەللىپ، ئاپتورلار ئۆز كېتابىنىڭ ئاخىرىغا ھەر بىر ئىقلىمغا تەۋە كىشىلەرنىڭ رەڭگىرويى، مىجەز-خۇلقى، شەھەر-كەنتلىرى، تاغ-دەريا ۋە چۆل-باياۋانلىرىنى بىر-بىرلەپ يېزىپ كىتابلىرىغا زىبۇ زىننەت بېرىپتۇ. ئەمما كەمىنە نادان ۋە ناتۋان، ئۇلۇغلار-نىڭ ئەمرىنى بەجا كەلتۈرۈپ يېزىش ۋە تۈزۈشكە ئاجىز بولغانلىقىم ئۈچۈن، ھالىمغا يارىشا يەتتە ئىقلىمنى بايان قىلىش ئورنىغا بۇ يەتتە شەھەر كىشىلىرىنىڭ بەزى ئەھۋاللىرىنى بايان قىلىشقا جۈرئەت قىلىپ بۇ سەھىپىگە كىرگۈزدۇم. ئۇلۇغ تەڭرىم، ئاخىرلاشتۇرۇشقا مۇۋەپپەق ۋە مۇيەسسەر قىلغايسەن.

2

قەشقەر

مەزكۇر يەتتە شەھەرنىڭ بىرىنچىسى ۋە ئەلاسى قەشقەر-دۇر. قەشقەر قەدىمىي شەھەر بولۇپ، ئادەملىرى ئۆلىما ۋە ياخشى كىشىلەر بىلەن ھەمسۆھبەت بولۇشقا ئامراق، جاپا چېكىشكە ۋە سەپەر قىلىشقا ھېرىس، دوستلۇق ۋە ئۇلپەتچىلىكتە نازۇك ۋە ئىنچىكە، ئاقىل ۋە دانا، يامان ئادەملەرگە نەپرەتلىنىدىغان بولۇپ، قەشقەردە ئىلىم ئەھلى ۋە ئۆلىمالار راۋاج تاپىدۇ. تىجارەتچى سودىگەرلەر، دېھقانلار ئۆشرە-زاكاتنى ۋاقتىدا تاپشۇ-رىدۇ ۋە ھۈنەرۋەنلىرىنىڭ تىرىشچانلىقى جەھەتتە باشقا شەھەر ئادەملىرىدىن ئۈستۈن تۇرىدۇ. خۇسۇسەن ئۆلىمالارنىڭ راۋاجى، سودىگەر تىجارەتچىلەرنىڭ تەرەققىياتىدا «گويا ئىككىنچى بۇخارا»، دەپ ئاتالسا ھەرگىز مۇبالىغە بولمايدۇ.

ئادەملىرىگە قارىغاندا تېرىلغۇ يەر-زېمىنى ئاز بولغاچقا

ئاشلىقى ئۆز شەھىرىگە يېتىشمەيدۇ. ھەر ھەپتىسى يەكەندىن 2000 ئېشەك ئاشلىق كېلىپ تۇرىدۇ. يايلاقلىرى ئاز، چارۋىلىرى كەمچىل، ئەمما يەل-يېمىشلىرى ناھايىتى تولا بولىدۇ.

قەشقەر زېمىنىدىكى بازار-ماشايىخلاردىن بىرى ھەزرىتى خوجا ئاپاق — ئىسمى - شېرىپلىرى خوجا ھىدايىتۇللا بىننى خوجا يۈسۈپ بىننى مەخدۇم ئەزەم بولۇپ، ناھايىتى كاتتا مازاردۇر.

يەنە بىرى سۇلتان سائۇق بۇغراخان غازى بولۇپ، ئەپ-راسىياپنىڭ ئەۋلادى. ئۇ تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 330 - يىلى① ئەبۇ نەسىر سامانىنىڭ تىرىشچانلىقى ۋە دالالىتى بىلەن ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان. بۇ پەتتە شەھەر مۇشۇ زاتنىڭ مۇبارەك قەدەملىرى بىلەن مۇسۇلمان بولغان، خوتەن ئەھلى ھىجرىيىنىڭ 370 - يىلى② مۇسۇلمان بولغى. «تۇركلەردىن ئاۋۋال مۇسۇلمان بولىدىغان كىشى ساتۇق بولىدۇ»، دېگەن ھەدىس مۇشۇ ئۇلۇغ زاتنىڭ شەنىگە ئېيتىلغاندۇر. ئۇنىڭ بازار-زىيارەتگاھلىرى ئاتۇش يېزىسىدا ئىككىلىكى ھەممىگە مەشھۇردۇر. يەنە قۇتبۇللا خوجام③، ھۇسۇيۈن پەيزۇللا خوجام④، ئوردا پادىشاھىم (يەنى

① ھىجرىيىنىڭ 330 - يىلى مىلادىنىڭ 941 - 942 - يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.

② ھىجرىيىنىڭ 370 - يىلى مىلادىنىڭ 980 - 981 - يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.

③ قۇتبۇللا خوجام — قەشقەر شەھىرىنىڭ شىمال تەرىپىگە يەتتە كىلومېتر كېلىدىغان ئاۋات ئۆستەڭنىڭ جەنۇبىدىكى مازار.

④ ھۇسۇيۈن پەيزۇللا خوجام — مەھمۇد قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» مېنىڭ ئۇستازىم، دېگەن. شەيخ ئىمام زاھىت ھۇسۇيۈن ئىبنى خەلەپ قەشقەرنىڭ مازىرى، قەشقەر شەھىرىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى دۆلەتباغ يېزىسىدا بولۇپ، «مەدەنىيەت ئىنقىلابى» دا بۇزۇۋېتىلگەن — مۇھەررىردىن.

قىزىل ئارسلانخان دەپمۇ ئاتايدۇ، لېكىن تەزكىرىلىرى كۆرۈلـ
مىدى). بۇنىڭدىن باشقا مازار شېرىپلار، قەدىمىي جاي ۋە
زىيارەتگاھلار نۇرغۇندۇر.

3

يەكەن

يەكەن خەلقى بىچارە سۈپەت، كەمتەر ۋە ئۆز ئىشلىرىغا
پۇختا، ئىشان ـ ھەزرەتلەر، سوپى ـ خەلىپىلەر راۋاج تاپقان،
كەشمىر، ھىندى، ئاۋغان، بەدەخشان قاتارلىق مۇساپىر تائىپىلـ
رىمۇ تولا ئورۇنلاشقان شەھەردۇر. خەلقى سەپەرگە كەم چىقىدۇ.
دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدۇ، يەر ـ زېمىنلىرى ناھايىتى
كەڭرى، ئاشلىقى كۆپ ۋە ئەرزان، يايلاق ۋە قىشلاقلىرى بىپايان،
مال ـ ۋاران، قوتازلىرى نۇرغۇن، يەل ـ يېمىشلىرى پاراۋان، يېزا ـ
سەھرالىرى كەڭتاشادۇر.

مەشھۇر ۋە تونۇلغان مازارلىرى: خوجا مۇھەممەد شېرىپ
پىر بۇزرۇكۋار① ۋە ھەفتە مۇھەممەدان② مازىرىدۇر. «ھەفتە
مۇھەممەدان» دەپ ئاتالغانلىقىغا قارىغاندا «مۇھەممەد» ئاتلىق
يەتتە كىشى دەپنە قىلىنغان بولۇشى مۇمكىن ۋە يەنە ئالتۇن
مازار بولۇپ، بۇ مازار قەدىمكى مۇسۇلمان خانلىرىدىن سۇلتان
سەئىدخاندىن باشلاپ ئىسمائىلخان ۋە مۇھەممەد ئىمىنخانغىچە

① خوجا مۇھەممەد شېرىپ ـــ يەكەن شەھىرىنىڭ غەربىي شىمالـ
لىدىكى يەرلىك ئاھالە «ھەزرىتى پىر» دەپ ئاتايدىغان مازار.

② ھەفتە مۇھەممەدان ـــ يەرلىك خەلق «چىلتەنلىرىم» يەنى
«قىرىق كىشىنىڭ مازىرى» دەپمۇ ئاتايدۇ.

زامانلىرىنىڭچە بۇ يەتتە شەھەرنى 200 يىل مىقدارى سوراپ يەكەننى پايتەخت قىلغان پادىشاھلارنىڭ مازىردۇر. موغۇللار خان - پادىشاھلارنىڭ جەسەتلىرى بار مازارنى ئىززەتلەپ ۋە ئۇلۇغلاپ «ئالتۇن» دەپ ئاتايدىكەن. شۇنىڭ ئۈچۈن، «ئالتۇن مازار» دەپ ئاتالغان بولۇشى مومكىن. يەنە مەخدۇم ئەزەم ئەۋلادلىرىدىن خوجا شادى خوجام، خوجا دانىيال خوجام باشلىق خوجا ئىسھاق ۋەلىيۇللانىڭ نەۋرىلىرىنىڭ تەۋەررۈك مازارلىرىمۇ بار.

4

خوتەن

خوتەن — ناھايىتى قەدىمىي شەھەردۇر، ئادەملىرى گۈزەل چىلىك تۇرىدىغان مۇستەھكەم ئىتتىپاق خەلقتۇر. ئۇلار پىششىقلىق ۋە بىخىلىلىقتا تەڭدىشى يوق بولىۋېپ، تەقۋادار، پەرھىزكارلىرى تولا، يامانلىرى ئاندىن تولا، ھەممە ئادەملىرى كاسىپ ۋە ھۈنەرۋەن، ئەقىل ۋە ئىدراكى زىيادە، تەدبىرلىك ۋە پاراسەتلىك، ھۈنەرنى كامالغا يەتكۈزۈپ خېرىدارغا ئوبدان كۆرسىتىپ قولىدىن ئۆتكۈزۈشكە ماھىر خەلقتۇر.

خوتەندىن يىپەك كۆپ چىقىدۇ. ئالتۇن كانى ۋە سۇ تېشى* كانىمۇ بار. ئەتراپ - ئەتراپتىن كەلگەن سودىگەرلەر ھەرقانچە كۆپ پۇل ئەكىلىپ مال سېتىۋالسىمۇ، پۇلى تۈگەپ يەنە مال ئېشىپ قالىدۇ. باشقا شەھەرلەرگە خوتەندىن ھەر تۈرلۈك مال چىقىرىلىدۇ، ھەرگىز پۇل چىقمايدۇ. ئادەملىرىگە قارىغاندا يەر - زېمىنى ئاز، قۇملۇق، تۇپرىقى ئۇنۇمسىز، ئاشلىق،

---

* سۇ تېشى — قاشتېشى.

يەمەك ـ ئىچمەكلىرى كەمچىل. ئەمما مېۋە ـ يېمىشلىرى كۆپ شەھەردۇر.

خوتەن زېمىنىدا ئىمام جەئفەرى سادىق رەزىيەللاھۇ ئەنھۇ دېگەن ئاتاقلىق، مەشھۇر مازار بار. ھەممە كىشى ئىمام جەئفەرى سادىقنىڭ مازىرى خوتەن زېمىنىدا دەپ ئىخلاس قىلىدۇ. ئەمما تارىخ كىتابلىرىدا، خۇسۇسەن، «رەۋزەتۇسسەفا» ناملىق كىتابتا، «ئىمام جەئفەرى سادىق بىننى ئىمام مۇھەممەد باقىر، بىننى زەينىلئابىددىن، بىننى ئىمام ھۈسەيىن رەزىيەللاھۇ ئەنھۇ بولسا، ئاببباسى خەلىپىلىرىدىن جەئفەر داۋانقىنىڭ زامانىسىدا تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 148 ـ يىلى① ۋاپات بولغان. ‹گۆرۈستانى بەقى ② ›دا، دادىسى ئىمام مۇھەممەد باقىر، بوۋىسى زەينىلئابىددىنىڭ يېنىغا دەپنە قىلىندى»، دەپ زىكرى قىلىنىدۇ. بۇنىڭدىن مەلۇم بولدىكى، جەئفەر ناملىق بىر ماشايىخ پەيغەمبىرىمىزنىڭ سۈننەتلىرىنى بىجانىدىل ياخشى ئادا قىلىپ، ئىماملىق ۋە پېشۋالىق دەرىجىلىرىنى تاپقان بولۇشى، شۇ زامانىدىكى مۇرىت ۋە مۇخلىسلىرى، بۇ ئىمام گويا ئىمام جەئفەرى سانى ئىكەن يەنى «ئىككىنچى ئىمام جەئفەر ئىكەن»، دېگەن بولۇشى مۇمكىن. «سانى» سۆزى ئاممىا تەرىپىدىن بۇزۇلۇپ «سادىق» ئاتىلىپ قالغان بولۇشى ئېھتىمال. چۈنكى سانى سۆزىنىڭ، سادىق سۆزى بىلەن ۋەزنى ئوخشاشتۇر.

ئىمام جەئفەرى سانى پەيغەمبىرىمىزنىڭ سۈننەتلىرىنى كامالىغا يەتكۈزگەن بولسا، كەرەمىلىك تەكرىم ئىمام جەئفەرى

---

① ھىجرىيىنىڭ 148 ـ يىلى مىلادىنىڭ 765 ـ، 766 ـ يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ. «تارىخىي ھەممدىيە» دە: «جەفەر دەۋاتىقى...» دېيىلگەن ـ مۇھەررىردىن.

② گۆرۈستانى بەقىـــ مەدىنە شەھىرىدىكى داڭلىق مازارلىنىڭ نامى.

سادىقنىڭ پەزلى كامالەتلىرىنى ئاتا قىلسا ئەجەب ئەمەس. «بۇ تەكرىنىڭ پەزلەت ئاتا قىلغانلىقى بولۇپ، پەزىلەتنى يەنى ئارتۇقچىلىقنى خالىغان كىشىگە بېرىدۇ. چۈنكى ئۇلۇغ تەكرىم پەزلىنىڭ ئېگىسىدۇر»، دېگەن ئايەتنىڭ مەزمۇنى بۇنىڭ دەللىلىدۇر.

خوتەن ئېقلىمىدا ئىمام رەبىھۇللا، ئىمام قاسىم، ئىمام ھاشىم دېگەندەك نۇرغۇن مازار، ئالىي زىيارەتگاھلار بار. شۇ سەۋەبتىن «شەھىدانە خوتەن» دەپ ئاتىلىدۇ. بۇنىڭدىن بۇ ئىمامىلارنىڭ كارامەتلىرى ئاشكارا بولۇپ تۇرىدۇ.

ھەرقانداق بىر كىشى بىر يېتەكچى، بىر مۇرشىدنىڭ خىزمىتىنى قىلىپ، ھەر زامان، ھەر ماكاندا پەيغەمبىرىمىزنىڭ سۈننەتلىرىنى بەجا كەلتۈرسە، ئۇلۇغ تەكرىم ئۆزىنىڭ پەزلى - ئىنايىتى بىلەن ئۇ كىشىگە ئالىي دەرىجە، ئۇلۇغ مەرتىۋە ئاتا قىلىشىدا شەك - شۈبھە يوق. بۇ ئىمامىلارمۇ شۇنداق ئالىي دەرىجىلىك كۆرۈھلارنىڭ جۈملىسىدىن بولۇشى مۇمكىن.

ئىشەنچلىك ۋە ئاتاقلىق كىتابلاردا مۇنداق دەپ زىكرى قىلىدۇ: «زاماني ئاۋۋالىدا، تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 614 - يىلى① نايمان قەبىلىسىنىڭ ئۇلۇغى تاياڭ خان② چىڭگىزخان بىلەن ئۇرۇشۇپ تەڭ كېلەلمەي تارمار بولغانىكەن. ئوغلى كۈچلۈكخان ئۆز ئىلى ئىچىدە تۇرالماي بىرمۇنچە ئادەملىرىنى ئىلىپ قەشقەرگە كېلىپ قەشقەرنى بويسۇندۇرۇپ قولىغا كىرگۈزۈپتۇ ۋە زىرائەتلەرنى ئات - ئۇلاغلىرىغا دەسسىتىپ، ئوت قويۇپ كۆيدۈرۈپتۇ. بۇ زالىمنىڭ چېرىكلىرى كىشىلەرنىڭ

---

① ھىجرىيىنىڭ 614 - يىلى مىلادىنىڭ 1217 - 1218 - يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.

② يەنى تايانخان.

ئۆيىگە كىرىپ خوتۇن، بالا - چاقلىرىنىڭ ئالدىدا تارتىنماي ئول-
تۇرۇپتۇ. ئۆي ئىگىلىرىنى كۆزىگە ئىلماپتۇ. كۆچلۇكخان ئۆزى
ئاتەشپەرەس بولۇپ، خوتۇنى ناسارا دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىكەن.
ھەممە خەلقنى ئۆز دىنىنى قوبۇل قىلىشقا مەجبۇر قىپتۇ. كىمكى
كۆچلۇكخاننىڭ دىنىنى قوبۇل قىلسا ئۇنىڭغا ئامانلىق بېرىپتۇ.
رەت قىلسا قىيناپ ئۆلتۈرۈپتۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن خوتەنگە
بېرىپ، خوتەن ئەھلىنىمۇ ئۆز دىنىنى قوبۇل قىلىشقا تەرغىپ
قىپتۇ. «كىمكى ئەھلى ئىسلىم، ئۆلسا، سەللە يۆگەيدىغان بولسا،
يىغلىسۇن»، دەپ جار سېلىپ جاكار قىپتۇ. چوڭ كەڭرى يەرگە
3000 دىن ئارتۇق ئالىم، سەللىلىك كىشىلەر يىغىلىپتۇ.
كۆچلۇكخان يىغلىغان خالايىققا قاراپ، «ھەق سۆزنى ياپماي،
راستلىق بىلەن دىن ۋە مىللەت توغرىسىدا بەس - مۇنازىرە
قىلىدىغان كىشى مېنىڭ ئالدىمغا كەلسۇن»، دەپ ھۆكۈم قىپتۇ.
خوتەنلىك مەۋلانا ئالائىددىن مۇھەممەد ئىسمىلىك بىر ئۆلىما
راستلىق كەمىرىنى بىلىگە باغلاپ، كۆچلۇكنىڭ ئالدىغا كېلىپ،
دىنىي مۇھەممەدنىڭ راست ۋە ئۇلۇغلۇقىنى شەرھلەپ ھۆجە-
جەت ۋە دەلىل كۆرسىتىپتۇ. كۆچلۇك ئۆزىنى ساپ ۋە پاك
چاغلىغان بولسىمۇ، يەنىلا راست - يالغانلىقنى، ئالىم جاھىلنىڭ
ئۇستىدىن غالىب كېلىپتۇ. ئاخىر كۆچلۇكخان گەپ تاپالماي
ئۇسال بوپتۇ. ئۇ نومۇس ۋە خىجالەتچىلىككە چىدىمای مۇھەم-
مەد ئەلەيھىسسالامنىڭ شەنىگە تىل تەگكۈزۈپ يامان سۆزلەرنى
ئېيتىپ، ئەدەبسىزلىك قىپتۇ. بۇ چاغدا ياخشى پەزىلەتلىك، پاك
ئېتىقادلىق مەۋلانا ئالائىددىن مۇھەممەد كۆچلۇكنىڭ يامان
سۆزلىرىنى كۆتۈرەلمەي، غەيرەت ۋە ھىممەتلىرىنىڭ زىيادىلىكىدىن
«ئەي كۆچلۇك لەنەتكەردە، دىنىڭ دۈشمىنى! ئاغزىڭغا تاش -
تۇپراق تولسۇن» دەپ دەشنام بېرىپتۇ. كۆچلۇك مەۋلانا ئالا -
ئىددىن مۇھەممەدنى تۇتتۇرۇپ، «ئىسلام دىنىدىن يېنىپ،

ئاتەشپەرەسلىكنى قوبۇل قىلىدۇ› دېگەن. خاتا ئۇيغۇر بىلەن زىنداننىڭ سېلىشتۇرۇلىشى، لېكىن بۇ زات مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ دىنىدىن يانماپتۇ. ئاقىۋەت مەۋلانا ئالائىددىن مۇھەممەدنى ئۆزىگە ياسىغان مەدرىسكە چاھار مىخ قىلىپ، يەنى تۆت مىخ بىلەن مىخلاپ قىينىماپتۇ. ئەمما مەۋلانا ئالائىددىن مۇھەممەد كەلىمە شاھادەتنى تىلىغا جارى قىلىپ، ئازاب - ئوقۇبەتكە پىسەنت قىلماي خالايمىقلارغا، ‹بۇدۇنيانىڭ ئازاب - ئوقۇبەتلىرىدىن قورقۇپ دىنىمۇ مۇھەممەدىنى، ئاخىرەتنىڭ قولىدىن بەرمەڭلار!›، دەپ نەسىھەت قىپتۇ. چۈنكى ئۇلۇغ تەڭرىم قۇرئان كەرىمدە: «‹بۇ ھاياتلىق دۇنيا تەڭرىدىن قورقمايدىغان كىشىلەر ئۈچۈن ئويۇن - تاماشادۇر. ئاخىرەتنىڭ ياخشىلىقىدىن پەقەت تەڭرىدىن قورقىدىغانلارلا بەھرىمەن بولىدۇ. سىلەر ئەقىل ئىشلىتىپ مۇلاھىزە قىلىپ باقمامسىلەر›، دېگەن. شۇنداق قىلىپ ھەقىقىي ئىمام مەۋلانا ئالائىددىن مۇھەممەد خوتەنىنى شېھىت قىلىپ، يەنە نۇرغۇن ئەھلى سەللىلەرنى ئۆلتۈرۈپتۇ. بۇ ۋىلايەتلەردە ئەزان تەگبىر، نامازدىگەنلەر پۈتۈنلەيى يوقىلىپ، زۇلۇم ۋە پىتنە - پاساتنىڭ ئىشكىلىرى ئېچىلىپتۇ. ئاجىز - بىچارىلەر ئاخىر دۇنيا ۋە تەلەپكە قوللىرىنى كۆتۈرۈپتۇ. ئۇلارنىڭ دۇئالىرىنىڭ ئوقىي ئىجابەت نىشانىسىغا تېگىپتۇ...

چىڭگىزخان ختتاي شەھەرلىرىنى قولىغا كىرگۈزۈپ بولۇپ، ئۆزىنىڭ تەختگاھىلىرىغا قايتىپ كېلىپ، خاتىرجەم بولغان چاغلىرىدا ‹كۆچلۈك قەشقەر ۋە خوتەنده زۇلۇم قىلىپ نەچچە مىڭ ئادەمنى ئۆلتۈرۈپ، ئۆيى - ماكانلىرىنى خانىۋەيران قىلدى›، دەپ چىڭگىزخانغا خەۋەر يېتىپتۇ. چىڭگىزخان ئۆزىنى ئۆتمەي، ئەمىرلىرىدىن جەبە نۇيانىنى نەچچە تۈمەن لەشكەر بىلەن كۆچلۈكنىڭ ئوستىگە ئەۋەتىپتۇ. كۆچلۈك جەبە نۇيانغا تەڭ كېلەلمەي يەدەخشان تەرەپكە قاچقاندا ئۇنى شۇ يەردە ھالاك قىلىپ،

بېشىنى كېسىپ چىڭگىزخانغا ئەۋەتكەنىكەن. كۈچلۈك يەتتە شەھەرگە تۆت يىلدىن ئارتۇقراق ھۆكۈمرانلىق قىلغانىكەن. جەبە نۇيان جار سېلىپ: «ھەر ئادەم ئاتا ـ بوۋىلىرىدىن قالغان رەسىم ـ قائىدىلىرىنى ئادەت قىلىپ، ئۆزى خالىغان دىندا بولسۇن»، دەپ جاكار قىلىپتۇ. جەبە نۇيان غەيرىي دىنـ دىكى قالماق بولسىمۇ، ھازىر ئىسلام بولىدى، دەپ خالايىق خۇش بولۇشۇپ بىر ـ بىرىنى مۇبارەكلەشكەنىكەن.»

بۇ ھېكايىنى بۇ سەھىپىگە يېزىشتىن مەقسىتىم: بۇ يەتتە شەھەردە ئىلگىرىكى زامانلاردا مۇشۇنداق ھادىسىلەر يۈز بەرگەنىكەن ۋە ئاتا ـ بوۋىلىرىمىزنىڭ بېشىغا مانا شۇنداق كۈنلەر چۈشكەنىكەن، شۇ قاتارلىق جەبر ـ جاپالارغا بەرداشلىق بېرىپ، تەڭرىنىڭ ئىتائەت پەرمانىدىن يانماپتۇ، دىنىي مۇھەممەدتىن قايتماپتۇ، دەپ بىلىپ، بۇ زامانىنىڭ ئىشلىرىغا كۆپتىن ـ كۆپ شۇكرى قىلسۇن، دېگەندىن ئىبارەت.

5

ئاقسۇ

ئاقسۇ ئەھلى — ساددا، ئەمما ئىتتىپاقى يوق، چېچىلاڭغۇ ۋە پاراكەندە، غەم ـ ئەندىشىگە مۇپتىلا، ئۆيلىرىدە ئاشلىق ساقلىمايدىغان تەۋەككۈلچى خەلق. شەھەر ئادەملىرىنىڭ تولىسى ھەر كۈنى يەيدىغانلىرىنى بازاردىن ئالىدۇ. ئاشپەز ـ ناۋايلىرى ناھايىتى روناق تاپقان، ھۈنەرۋەنلىرى ئاز، دېھقانلىرى تولا، ئاشلىقى ۋە يەل ـ يېمىشلىرى ئۆز شەھىرىگە يېتىدۇ، ھەتتا ئاقسۇنىڭ گۈرۈچىنى باشقا يىراق شەھەرلەرگە ئەكىتىدۇ. يايلاقلىرى كەڭرى بولۇپ، مال ـ چارۋىلىرى كۆپ.

ئاقسۇنىڭ ئايكۆل يېزىسىدا مەۋلانا جالالىددىن كېتمىكى

بۇزرۇكسۇار ئالىنىڭ زىيارەتگاھ مازىرى بار. بۇ كىشى خوجا ھاپىز كەبىر بۇخارىنىڭ ئەۋرىلىرىدىندۇر. مەۋلانا جالالىددىنىڭ ئەھۋالى بىرىنچى داستاندا بايان قىلىندى. يەنە ئىمام بەتتالى غازى ناملىق بۇزرۇكۇارنىڭ مازىرى بولۇپ، ئىسىم-شەرىپلىرىنى ئىمام ئابدۇراخمان ئەلىۋى، يەنى ھەزرىتى ئەلى كەرىمەللاھۇ ۋەجھۇنىڭ ئوغلى، ئىمام مۇھەممەد ھەنىپە رەزىيەللاھۇ ئەنھۇنىڭ ئەۋرىسى دەپ زىكرى قىلىندۇ. ئاقسۇ زېمىنىدا يەنە سۇلتان مەھمۇد غەزنىۋى دەپ ئاتالغان بىر مازار بار. ھەممىگە مەشھۇر سۇلتان مەھمۇد غەزنىۋى بولسا غەزنە شەھىرىگە دەپنە قىلىنغان. ئاقسۇدىكى مازارنىڭ سۇلتان مەھمۇد غەزنىۋى بىلەن ئىسمى ئوخشاش بولسا كېرەك ياكى مەھمۇد غازى بولسا، ئامما تەرىپىدىن خاتا تەلەپپۇز قىلىنىپ سۇلتان مەھمۇد غەزنىۋى ئاتىلىپ قالغان بولۇشى مۇمكىن. يەنە شەيخ جۇنەيد باغدادى ھەم سەرى سەقتى دېگەن ئىككى مازار بار.

مەشھۇر ۋە داڭلىق ماشايىخ جۇنەيد باغدادى ۋە شەيخ سەرى سەقتىلەرنىڭ جەسەتلىرى «نەفھاتۇلئۇنس» دېگەن كىتابتا: «باغداد شەھىرىدىكى مەسچىدى شۇنەيزەگە دەپنە قىلىنغان»، دەپ زىكرى قىلىنىدۇ. سەرى سەقتى بولماستىن ئەسلى ئىسمى «ساقى ئاتا» بولۇشى مۇمكىن. خەلق ساقى ئاتا، دېگەننى خاتا ھالدا سەرى سەقتى دەپ ئاتىغان بولۇشى ئېھتىمال.

ئاقسۇ شەھىرىنىڭ شىمال تەرىپىدە ئالتە تاش مىقدارى كېلىدىغان تاغنىڭ باغرىدا «سۇلتان قەرمىش سەيدىلمۇسلىمىن» دەپ ئاتىلىدىغان ئالىي مازار بولۇپ، تەزكىرىسىمۇ بار، تەزكىرىدە: «تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 33 - يىلى* ئاخىر زامان پەيغەمبىرى

* ھىجرىيىنىڭ 33 - يىلى مىلادىنىڭ 653 - 654 - يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.

مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام قەرمىش سەيدىلمۇسلىمىنىنى 33 مىسلك ساھابە بىلەن شەھىرى بىر بەردىكى قەھقە مجادۇ ۋە زەمرە ئاتە شەھرىسلەرنىك ئۇستىگە ئەۋەتتى، كاپىرلار غالىب كېلىپ 33 مىلك ساھابىلەرنى ئۇچتۇرپان ۋە ئاقسۇنىك يېزىلىكەنتلىرىدە شېھىت قىلدى. ئۇلارنىك مۇبارەك جەسەتلىرى شۇ جايلاردا دەپنە قىلىندى» دەيدۇ. ئەمما ئىشەنچلىك ۋە مەشھۇر كىتابلاردا مەزكۇر ساھابىلەرنىك ياتقان جايلىرىنى، گۇرۇستانى بەقى ياكى شام شەرىپ، باغداد، كۇفە قاتارلىق جايلاردا دەپنە قىلىندى، دەپ يازىدۇ، تارىخىي ھىجرىيىنىك 33- يىلى، چاھارىارلارنىك ئۇچىنچىسى ئوسمان بىننى ئوپپان① رەزدىيەللاھۇ ئەنھۇ خەلافەت تەختىدىكى چاغلار ئىدى. ئۇ ۋاقىتتا ئاخىر زامان پەيغەمبىرى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام ۋاپات بولغانىدى.

بەنى ئۇممىيە خەلىپىلىرىدىن ۋەلىد بىننى ئابدۇلمەلىك زامانلىرىدا، قوماندان قۇتەيبە بىننى مۇسلىم دېگەن كىشى سەمەرقەند، پەرغانە، تۇركىستان ۋە كابۇل قاتارلىق جايلارنى قولغا كىرگۈزۈپ، ئىسلام دىنىغا مۇشەررەپ قىلغانىكەن، شۇ چاغ تارىخىي ھىجرىيىنىك 91 - يىلى② بولۇپ، قەرمىش سەيدىلمۇسلىمىن كەلگەن زاماندا ئۇ شەھەرلەر تېخى مۇسۇلمان بولمىغانىدى. ئۇنداق بولسا بۇ نۇرغۇن ساھابىلەر ئاقسۇغا قەيەر ۋە قايسى يول بىلەن كېلىدۇ؟ ئەلۋەتتە ئەقىللىك كىشىلەر مۇلاھىزە قىلىپ كۆرۈشلىرى لازىم.

---

① ئوسمان بىننى ئوپپان — مىلادىنىك 644 - يىلىدىن 656 - يىلىغىچە خەلىپىلىك تەختىدە ئولتۇرغان 3 — خەلىپە.

② ھىجرىيىنىك 91 — يىلى مىلادىنىك 709 - 710 - يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.

يەنە بەزى مەشھۇر كىتابلاردا: «ئۇلۇغ ساھابىلەر ئامۇ دەرياسىنىڭ بۇ تەرىپىگە ئۆتمىگەن»، دەپ زىكرى قىلىنىدۇ. دېمەك، ئۇ چاغلاردا ئىسلام ئامۇ دەرياسىنىڭ بۇ تەرىپىگە تېخى يېتىپ كەلمىگەنىدى. مۇشۇ قاراشلار بويىچە قەرمىش سەيدىلمۇسلىمىنىڭ تەزكىرىسىنى ئېتىبارغا ئالمىسىمۇ بولىدۇ. ئەمما بۇ مازار ئالىي زىيارەتگاھ بولۇپ، پەزالى - كامالەتلىرى روشەن كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. ھەر ھالدا بۇ كاپىرلار بىلەن غازات قىلغان، شېھىتلىك دەرىجىسىنى تاپقان غازى ج كىشى بولۇشى مۇمكىن. ئىسمى باشقا زامانلاردا ئۆتكەن كىشىلەرنىكىگە ئوخشاش بولۇشى ئېھتىمال. كەمىنىگە ئوخشاش تارىخ كىتابلىرىدىن پۇراق ئالمىغان، سۆزنىڭ ئەسلى ج مۇددىئالىرىدىن خەۋەر تاپمىغان، بىرەر نادان كىشى، ئۆز خاھىشى بىلەن ئىختىرا قىلىپ، بىھۇدە جاپا چېكىپ، يېزىپ چىقىپ تەزكىرە دەپ ئاتىغان بولۇشى مۇمكىن. بۇ تەزكىرىنى مۇلاھىزە قىلىپ، مۆتىۋەر كىتابلارغا سېلىشتۇرۇپ كۆرگەندە، ئاندىن راست - يالغانلىقى مەلۇم بولىدۇ. ئاقسۇ زېمىنىدا بۇنىڭدىن باشقا مازارلار تولا بولسىمۇ، ئىسىم، نەسەبلىرى ۋە سۈپەتلىرى، ۋقايسى زاماندا ئۆتكەنلىكى مەلۇم ئەمەس. شۇڭا يېزىشقا جۈرئەت قىلالمىدىم.

يەنە بىرى، پەرغانە ۋىلايىتىدىن ئوبۇلھەسەن ھەزرىتىم دېگەن زات يەتتە شەھەرگە كېلىپ، ئاقسۇدا بىرنەچچە زامان تۇرۇپ، مۇسۇلمانلارنىڭ كۆڭۈللىرىنى ئىمان - ئىسلاھنىڭ دەلىل - ئىسپاتلىرى بىلەن كۆچلەندۈرۈپ، توغرا يولغا ئاچقىپ، ئۇلارنىڭ كۆڭۈل ئەينەكلىرىگە ياخشى نىيەت، ياخشى مەقسەتلەرنى ئورنىتىپ بولغاندىن كېيىن سەپەرنى ئىختىيار قىلىپ كېتىپ قالغانلىكەن. ئاتىلىق غازى ئاقسۇغا دەسلەپ كەلگەندە بۇ زاتنىمۇ بىللە قەدەم تەشرىپ قىلغانىدى. كاتتا ئۆلىمالار كۆڭۈللىرىدە ئىشان ھەزرەتلەرنى ياخشى كۆرمەيدۇ.

ئەمما ئاقسۇدىكى ھەممە ئۆلىمالار جان - دىلى بىلەن ئۇنىڭغا مۇرىت ۋە مۇخلىس بولدى. ئوبۇلھەسەن ھەزرىتىم نەقشىبەندىيە* سۇلۇكلىرىدە، خۇپىيە تەرىقىلىرىدە ئىدى. ئۇنىڭ كارامەتلىرىمۇ كۆرۈلگەنىدى. شۇ كارامەتلىرىدىن بىرى شۇكى، ئوبۇلھەسەن ھەزرىتىمنىڭ مۇرىت - مۇخلىسلىرىدىن بىرى، «شاھنامە»، «ئەمىر ھەمزە» قاتارلىق جەڭنامە كىتابلىرىنى ئوقۇشقا ئاشىق ئىكەن. بىر كۈنى ئوبۇلھەسەن ھەزرىتىمنىڭ بۇنىڭغا نەزەرى چۈشۈپ قېلىپ مەنئى قىپتۇ. يەنە بىر كۈنى ھەزرىتىم ئۆتۈپ كېتىپ بېرىپ، ھېلىقى مۇرىتنىڭ يەنە «جەڭ - نامە» ئوقۇۋاتقان يېرىدە ئولتۇرغانلىقىنى كۆرۈپتۇ. بۇ مۇرىت ئاخشىمى ئەپراسياپ، كەيكاۋۇسلار قانداقراق پادىشاھ بولغىنىتتى، ئاجايىپ جەڭلەرنى قىلغانىكەن، دەپ ئويلاپ يېتىپ ئۇخلاپ قاپتۇ، كېچىسى چۈشىدە زور، ناھايىتى ھەيۋەتلىك ئىككى پادىشاھ بىر - بىرىنى قوغلاپ كېتىپ بارغۇدەك. نۇرغۇن خالايىق، ئەنە ئەپراسياپ، ئەنە كەيكاۋۇس دەپ ۋارقىراۋاتقۇدەك، ھېلىقى مۇرىت خالايىقنىڭ ۋارقىراشلىرى، قىستا - قىستاكچىلىقىدىن قورقۇپ ئويغىنىپ كېتىپتۇ. ئەتىسى بۇ مۇرىت ھەلقە - زىكرىگە بېرىپ ئولتۇرۇپ دۇئا قىلىدىغان ۋاقىتتا ئوبۇلھەسەن ھەزرىتىم ئىلتىپات قىلىپ، «ئەپراسياپ بىلەن كەيكاۋۇسنى كۆردۈڭمۇ؟ بۇلار باشقا نېمە ئەمەس! بەلكى ئىككى كاپىردۇر»، دەپتۇ. شۇنىڭ بىلەن ھېلىقى مۇرىت توۋا قىلىپ «جەڭنامە» ئوقۇغان يەرگە ئىككىنچى بارماپتۇ.

---

* نەقشىبەندىيە - سوفىزمدىكى بىر خىل ئېقىم ياكى مەسلەك. خۇپىيە شۇ مەسلەكنىڭ بىر تارمىقى بولۇپ، خۇپىيە دېگەن سۆز — جىم ئولتۇرۇپ، ئاۋازىنى چىقارماي، كۆڭلىدە تەكرىگە ھەمدۇسانا ئېيتىش دېگەن بولىدۇ.

يەنە موللا ئابدۇكېرىم ناملىق بىر ياش مۇرىتى بولۇپ، ئۇنىڭ بىر ئېشىكى بار ئىكەن. سەھەردە ئېشەك بوشىنىپ قېچىپ كېتىپتۇ. باللىرىنى ئىزدەشكە بۇيرۇپ، ئۆزى ھەز-رىتسىنىڭ زىكرى ھەلقىسىگە ھازىر بوپتۇ. لېكىن كۆڭلىدە «ئېشەك نەگە كەتكەندۇ؟ قاچان تېپىلار؟»، دەپ پاراكەندە بولۇپ تۇرغان چېغىدا ئۇنىڭغا ھەزرىتسىنىڭ دۇئاسىنى ئېلىش نۆۋىتى كەپتۇ. ھەزرىتىم دۇئاسىنى بېرىپ تۇرۇپ، بېشىنى كۆتۈرۈپ كايىشلىق بىلەن: «ھەي كىچىك! ئېشەك يوقالغانغا شۇنچە پارا-كەندە بولامسەن؟ خاتىرجەملىنى جەم قىل. ئېشەكنىمۇ تاپسەن، ئاتىمۇ تاپسەن»، دەپتۇ. ئۇزۇن ئۆتمەي موللا ئابدۇكېرىم ئاخۇن، قازى رەئىس بولۇپ، مال-دۇنيا ۋە ئات-ئېشەكلىرى كۆپىيىپ بەھاجەت بولغانكەن.

ئوبۇلھەسەن ھەزرىتسىنىڭ ئۇلۇغلۇق سۆيەتلىرىنى بىر-بىرلەپ بايان قىلىدىغان بولسا، ئالاھىدە بىر توم تەزكىرە كىتاب بولىدۇ. ئۇ تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 1285 - يىلى① سەپەر ئېيى-نىڭ 18 - كۈنى ئاقسۇدا ۋاپات بولدى. ئۇنى ۋەسىيىتى بويىچە ئۆز ھويلىسىغا دەپنە قىلدى.

تەسەۋۋۇف② كىتابلىرىدا يەرلىك كامىللارنىڭ سۆھبەتلىرىنى كىبرىت ئەھمەرگە③ ئوخشىتىدۇ. بۇ زات شېرىپنىڭ سۆھبەت-لىرى ئەلۋەتتە كىبرىت ئەھمەر ئىدى. بۇنىڭدىن زىيادە تەپ-رىپلەشكە بۇ بەكباش قەلەم جۈرئەت قىلالمىدى.

كەمىنە مۇئەللىپ مۇسا بىننى موللا ئەيسا سايرامى، شۇ

---

① ھىجرىيىنىڭ 1285 - يىلى مىلادىنىڭ 1868 - 1869 - يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.

② تەسەۋۋۇف - ئىشانلىق، سوفىزم مەنىسىدە.

③ كىبرىت ئەھمەر — ئالتۇن چىقىدىغان كان.

زاماندا زاكانچىلارنىڭ خىرمىتىنى قىلىدىغان مۇلازىم ئىدىم. ياش ۋە بەكباش ۋاقتىم ئىدى. بىر نەچچە قېتىم ئۇ زاتنىڭ سۆھبىتىگە مۇيەسسەر بولغانىدىم. شۇ سۆھبەتنىڭ تەسىرى ھېلىمۇ سۇسلىشىپ قالمىدى. ھازىرغىچە تەخمىنەن 36 يىل ئۆتتۈپتۇ. ئۆمرۈمنىڭ ئاخىرىغىچە ئۇ زاتنىڭ سۆھبىتى كۆڭلۈمدە جۇش ئۇرىدۇ.

نەزم

ۋەسلى يار بولدى مۇيەسسەر، قەدرىنى ئا بىلمەدىم،
ۋەسلى بولماي جاۋىدان، فۇرقەت كىلۇرنى بىلمەدىم*.

2

ئۇچتۇرپان

ئۇچتۇرپان كونا، قەدىمىي شەھەر بولۇپ، ئىلگىرىكى نامى «ئۇچ» ئىكەن. بىر زامانلاردا ئۇچتۇرپان خەلقى ئۆز پادىشاھلىرىدىن يۈز ئۆرۈپ قوزغىلاڭ كۆتۈرگەندە، ئادەملىرىنى باشقا يۇرتلارغا تارقىتىۋېتىپ، كونا تۇرپاندىن ئادەم كۆچۈرۈپ كېلىپ ئولتۇرغۇزغانكەن. شۇ سەۋەبتىن ئۇچتۇرپاننىڭ يېزا، كەنت، ئايماقلىرىنىڭ نامى كونا تۇرپاننىڭ يېزا، كەنت، ئايماقلىرىنىڭ نامى بىلەن ئوخشىشىپ كېتىدۇ.

ئىلگىرىكى زاماندا ئۇچتۇرپان شەھىرىنى خاقانى چىن قولىغا

* يارىنىڭ ۋەسلى مۇيەسسەر بولغاندا، ئۇنىڭ قەدرىنى بىلمىدىم، يارىنىڭ ۋەسلى مەڭگۈلۈك بولماي بىر كۈنلىرى ئۇنىڭدىن ئايرىلىپ قالمىدىغانلىقىنى بىلمەپتىمەن.

كىرگۈزۈپ، 17 يىل سورىغاندىن كېيىن ئۇلار خاقانى چىنىنىڭ ئىتائىتىدىن چىققانلىكەن. بۇ چاغدا خاقانى چىن ئۇچتۇرپان ئادەملىرىنى قەتلىئام قىلىپ، قالغان ئالتە شەھەردىن ئىككىنچى قېتىم ئادەم كۆچۈرۈپ كېلىپ ئولتۇرغۇزۇپ، ئۇچتۇرپانغا قايتا ئاۋات قىلغانكەن. شۇڭا ئۇچتۇرپانلىقلارنىڭ لەقىمى «كۆچمەن» دۇر. بۇ ۋەقەلەر بىرىنچى داستاندا بايان قىلىندى.

ئۇچتۇرپان خەلقى گۈرۈھۇاز، ئىتتىپاقسىز، پاراكەندەمرخەلق بولۇپ، ھۈنەرۋەن ـ كاسىپلىرى كەم، ئادەملىرىنىڭ ھەممىسى دېھقان، يەر ـ زېمىنلىرى ئۇنۇملۇك، مەھسۇلاتى كەڭرى ۋە ئەرزاندۇر.

«ئىمامىلىرىم» دەپ ئاتالمىغان بىر مازار بولۇپ، ئىسمىنى «ئىمام مۇھەممەد غەززالى». دەيدۇ. ۋە يەنە قازغاندا① بىر مازار بولۇپ، ئۇنىڭ ئىسمىنى «ئىمام ئەھمەد غەززالى» دەيدۇ. ئەمما «نەفھاتۇلئۇنس» دېگەن كىتابتا ئىمام غەززالىنى قۇزۇندە② دەپنە قىلىندى، دەپ زىكرى قىلىدۇ. «قازغان» بىلەن «قۇزۇدن» سۆزى بىر ـ بىرىگە يېقىن، ئوخشىشىپ كېتىدىغان سۆز. قايسى سۆزنىڭ راستلىقىنى بىلگۈچى تەڭرىنىڭ ئۆزىدۇر. يەنە «سۇيۇتقۇ مازار» دەپ بىر مازار بار. «سۇيۇتقۇ» دەپ ئاتالمىشنىڭ سەۋەبىنى مۇنداق رىۋايەت قىلىشىدۇ: تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 30 ـ يىلى③ ھەزرىتى ئەلى، ئىككى شاھزادە④ ۋە يەنە ساھابىلەرنىڭ بىرنەچچە ياش ئوغۇللىرىنى ئېلىپ سودىگەر سۈرىتىدە بولۇپ ئۇچتۇرپانغا كېلىپ، يىلان بۇلاقىنىڭ بېشىغا

---

① قازغان ـــ ئۇچتۇرپاندىكى بىر جايىنىڭ نامى.

② قۇزۇدن ـــ ئىراندىكى بىر شەھەرنىڭ نامى.

③ ھىجرىيىنىڭ 30 - يىلى مىلادىنىڭ 650 ـ 651 - يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.

④ ئىككى شاھزادە ـــ ئىمام ھەسەن، ئىمام ھۈسەيىننى كۆرسىتىدۇ.

چۈشۈپتۇ. دۇلدۇللىرىنى بۇلاقنىڭ قېشىدىكى سۆگەتكە سويۇتۇپ قويۇپتۇ. بۇ سۆگەت كۆكلەپ ئېگىز ئۆسۈپ، يىقىلىپ، يەنە ئۆسۈپ دېگەندەك، بىر تاغار ئاشلىق ئۇرۇقى چاچقۇدەك يەردىن كەڭرىمەك يەرنى ئىگىلەپ، سايە تاشلاپ، كۆكسىپ تۇرۇپتۇ. ھېچ كىشى سۆگەتنىڭ يا ھۆل ياكى قۇرۇق شاخلىرىنى كېسىش-تىن ئېھتىيات قىلىپ كەسمەيدۇ. بۇ يەردىكى بۇلاقنى «يىلان بۇلاق» دەپ ئاتاشتىكى سەۋەب بولسا، سۇلايمان ئەلەيھىسسا-لامنىڭ ئەمر-پەرمانى بىلەن پۈتۈن يىلانلار مۇشۇ بۇلاقتا توپلاشقانىكەن. ھەزرىتى ئەلى بۇ يەرگە كەلگەندە «ئەي يىلان-لار! بۇلاقتىن يىراققا كېتىڭلار، بۇلاقنىڭ بېشىغا ئاخىر زامان پەيغەمبىرىنىڭ ئالىي بارگاھلىرىنى تىكمىز»، دەپ ئەمر قىلغاندا، يىلانلار كۆچۈپ كېتىپتۇ. يىلانلارنىڭ زەھىرىنىڭ تەسىرىدىن بۇلاق-نىڭ سۈيى ئاچچىق بولۇپ كەتكەنىكەن. ھەزرىتى ئەلى بۇلاقتا مۇبارەك ئابى دەھەنلىرىنى* تاشلاپتۇ. ھەزرىتى ئەلىنىڭ كارامىتى بىلەن بۇلاقنىڭ سۈيى تاتلىق ۋە شىرىن بوپتۇ. شۇنىڭدىن تارتىپ سۈيۈقتۇ مازار، دەپ ئاتالغان دەيدۇ. تەزكىرىلەردە «بۇ يەر ھەزرىتى ئەلىنىڭ قەدەم جايى»، دەپ زىكرى قىلىنىدۇ. ئىش-نىڭ ھەقىقىتىنى تەڭرىم ئۆزى بىلىدۇ. لېكىن بۇ يەر ئادەتتىكى جاي بولماستىن، كارامەت ۋە ئاجايىپ ھادىسىلەر زاھىر بولۇپ تۇرىدىغان جاي.

ئۇچتۇرپاندا يەنە تۆرغۇن مازارلار بار. ئىسىملىرىنى يەنە ئۇلۇغ ساھابىلەرنىڭ نامى بىلەن ئاتايدۇ. ئەسلى ماھىيىتى مەلۇم بولمىغانلىقتىن بايان قىلىنمىدى. نېمە بولسا بولسۇن ئۇچتۇرپان تۆرغۇن جەڭ ۋە كۆپ غازات بولغان جايدۇر.

---

* ئابى دەھەن — ئېغىز سۈيى، ئادەمنىڭ ئېغىزىدىن چىققان تۈكۈرۈك — مۇھەررىردىن.

7

كۆچا

كۆچانىڭ قەدىمكى ئىسمى «كۆسەن» ئىكەن. كۆچا خەلقى ناھايىتى ئىتتىپاق، سۆيەتلىك، خۇشخۇي، نازۇك تەبىئەتلىك، قىز-جۇۋانلىرى ئەرلىرىدىنمۇ ھىممەتلىك ۋە جۇرئەتلىك، ئىلىم ۋە ئەمەلدە، كەسىپ ۋە ھۈنەردە كەم-كۈتمىسز خەلق. ئەمما مۇساپىرلار بىلەن خۇشى يوق خەلقتۇر. ئادەملىرىگە قارىغاندا يەر-زېمىنلىرى كۆپ ۋە ئۈنۈملۈك، ئاشلىق مەھسۇلاتى ئۆزىگە يېتىدىغان، مال-ۋارانلىرى ئۆزىگە يېتىپ ئاشىدىغان، خۇسۇسەن ھەر تۇرلۈك مېۋە، يەل-يېمىش، يېمەك-ئىچمەكلىرى باشقا شەھەرلەرگە قارىغاندا تولا، سىيراپچىلىق شەھەردۇر.

كۆچادا مەۋلانا ئەرشىددىن ۋەلىيۇللانىڭ مازىرى بار. بۇ كىشىنىڭ دالالىتى ۋە تەرغىپ قىلىشى بىلەن تۇغلۇق تۆمۈرخان ئىسلام دىنىغا مۇشەررەپ بولغان. شۇڭا، ئىلى تەۋەسىدە ئىسلام دىنىنىڭ چىرىغى يورۇغان. بۇ ھەقتىكى ئەھۋالاتلار بىرىنچى داستاندا بايان قىلىندى. يەنە «شەيخ نىزامىددىن دېھلىۋى»، دېگەن بىر مازار بولۇپ، بەزىلەر دېھلىۋى① دېگەن سۆزنى دەھبىدى② دەيدۇ. بۇ ناھايىتى ھەيۋەتلىك كۆركەم مازاردۇر ۋە يەنە «بىبەلخى ئاتا»، دەپ بىر مازار بولۇپ، ئىسىم-نەسەبلىرى ۋە قايسى زاماندا ئۆتكەنلىكى مەلۇم ئەمەس.

---

① دېھلىۋى ــ ھىندىستاندىكى بىر شەھەرنىڭ نامى.

② دەھبىدى ــ پەرغانىدىكى بىر جايىنىڭ نامى.

«ئەبىرە خوجام»، دېگەن بىر مازار بولۇپ، بۇلار باشقا ئىددىن كەلگەنلەرنىڭ ئەۋلادلىرىنىڭ مازىرىدۇر. «بابا قەمبەر ۋەلـ-يۇللا»، دەپ بىر مازار بار. بابا قەمبەر ۋەلىيۇللا دېگەن كىشى ھەممىگە مەشھۇر بولغان ھەزرىتى ئەلىنىڭ ئىراخورلىرىدۇر. بۇ مازارنىڭ نامى ئوخشاش بولۇشى مۇمكىن. ئۇچتۇرپاندىمۇ «بابا قەمبەر ۋەلىيۇللا»، دەپ ئاتالىدىغان يەنە بىر مازارمۇ بار.

كۇچادا يەنە بىر مازار، ئالتى زىيارەتگاھ بولۇپ، ئىسمىنى «ئىبراھىم ئەدھەم»، دەپ ئاتايدۇ. مەشھۇر ئەۋلىيا ئىبراھىم ئەدھەمنىڭ مازىرى مەكىكىدە بولۇپ، بۇ مازارنىڭمۇ ئىسمى ئوخشاش بولۇشى مۇمكىن. ھەقىقىي ئەھۋال تەكشۈرۈلۈپ ئۆزىگە يەتكۈزۈلىدۇ.

8

كونا تۇرپان

كونا تۇرپان ئادەملىرىنىڭ خۇلقى - مىجەزى ساددا، ئۆز ئىشىغا پۇختا، راست سۆزلۈك، ۋەدىسىدە تۇرىدىغان، ھىيلە-مىكىر، غەدرى - خىيانەتنى بىلمەيدىغان، ئەقىدە ۋە ئىخلاس-لىرى تازا ۋە زىيادە خەلقتۇر. تۇرپانلىقنىڭ ھاۋاسى ئىسسىق، سۇيى كەم بولۇپ، ئاساسەن كارىز سۇيى بىلەن تېرىقچىلىق قىلىدۇ. يەر - زېمىنلىرى ئۇنۇملۇك بولۇپ مەھسۇلاتى ئۆزىگە يېتىدۇ. مېۋە - چېۋە، يەل - يېمىشلىرى كەڭرى، خۇسۇسەن كىشمىش، كۆك ئۈزۈمى ناھايىتى مول بولۇپ، ھەممە شەھەر لەرگە يېتىشىدۇ. تۇرپاندىن يەنە تەرەنجىبىنمۇ* چىقىدۇ.

---

* تەرەنجىبىن ــ يانتاق شېكىرى.

كـونا تۇرپاندا ئەسھابۇلكەھىپنىڭ① ئالمي زىيارەتگاھى بار. ئەسھابۇلكەھىپنى تەپسىر كىتابلىرىدا، رۇمدىكى تەرسۇس دېگەن شەھەردە، دەپ زىكرى قىلىنۇ. كەۋەملىك تەكرىم ئۆزبەك ھېكمىتى بىلەن ئەسھابۇلكەھىپنى خالايىقلارغا مەخپىي قىلغان، ئۇلارنىڭ ئىسمى ۋە سانىنمۇ مەخپىيدۇر. زېمىن يۈزىدە يەتتە يەردە ئەسھابۇلكەھىپ بار، دەپ رىۋايەت قىلىنۇ.

«ئۇرۇمچە» دېگەن سۆزنىڭ ئەسلىدىكى راست ۋە توغرا ئاتىلىشى «رۇمچە» بولۇشى مۇمكىن. خالايىقنىڭ ئۆزگەرتىۋېتىشى بىلەن «رۇمچە» سۆزىنىڭ ئالدىغا ئېلىپ (ا)، ئاخىرىغا يا (ى) ھەرپىنى قوشۇپ، «ئۇرۇمچى» بولۇپ قالغان بولۇشى مۇمكىن. تۇركىي تىلىدا «چە» دېگەن قوشۇمچە سۆز كىچىك دېگەننى بىلدۈرىدۇ. تۇركىي خەلقلەر چوڭ نەرسىنى كىچىكلەتمەكچى بولسا «چە» قوشۇمچىسىنى قوشۇپ كىچىكلىتىدۇ. مەسىلەن، باغچە، ھويلىچە دېگەندەك. ئەگەر باغ چوڭ ۋە رەسمىي بولسا باغ دەپ ئاتايدۇ. ئەگەر كىچىك بولسا باغچە، دەيدۇ. مۇشۇ مەنىدىن ئىبىتقانىدا رۇمچە دېگەن سۆز «كىچىك رۇم» دېگەن سۆز بولۇشى مۇمكىن.

تەپسىر كىتابلىرىدىكى «ئەسھابۇلكەھىپ رۇم مۇزاپاتىدىكى

---

① ئەسھابۇلكەھىپ ــ غاردا ياتقان كىشىلەر دېگەن بولىدۇ، رىۋايەتلەردە، تەخمىنەن بۇنىڭدىن ئىككى مىڭ يىل بۇرۇن ئۆتكەن رۇم پادىشاھى دەقيانۇس، ئەيسا ئەلەيھىسسالامنىڭ دىنىدىكى كىشىلەرنى بۇتپەرەسلىككە دەۋەت قىلغان. قوبۇل قىلمىغانلارنى ئۆلتۈرگەن. رۇم شەھىرىنىڭ ياشلىرىدىن بىرمۇنچە كىشى دەقيانۇسنىڭ زىيانكەشلىكىدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن قېچىپ چىقىپ، بىر تاغنىڭ باغرىدىكى ئۆڭكۈرگە كىرىپ ئۇخلىغان. شۇ پېتى بىرنەچچە 100 يىل ئويغانمىغان، دېيىلىدۇ.

تەرسۇس دېگەن شەھەردە»، دېگەنلىرى راست بولۇپ. «تەر-
سۇس» دېگەن سۆز ئاممما تەرىپىدىن خاتا تەلەپپۇز قىلىنىپ
«تۇرپان» بولۇپ قالغان بولۇشى مۇمكىن. خىتاي، موڭغۇل، قىر-
غىز، قىپچاق ۋە قالماقلارنىڭ تىلىغا قىيىن كېلىپ «تەرسۇس»
دەپ ئېيتالماي «تۇرپان» دەپ ئاتىۋالغان بولۇشى مۇمكىن.

ئەسھابۇلكەھىپ ۋەقەسى، ھەزرىتى ئەيسا ئەلەيھىسسالا-
مىنىڭ زامانىلىرىدىن بۇرۇن بولغانلىكەن. ئۇنداق بولسا ئىككى
مىڭ يىل بولغان بولىدۇ. بۇ ئۇزۇن زامانلاردىن بۇيان بۇ
شەھەرلەرگە بىرنەچچە زامان تاتارلار، نەچچە قەرنە موغۇللار،
نەچچە ئەسىر قالماقلار، نەچچە ۋاقىت مۇسۇلمان پادىشاھلىرى
ۋە نەچچە دەۋر خىتايلار ھۆكۈمرانلىق قىلىپ ئۆتۈپتۇ. ھەر-
قايسىسى بۇ شەھەرلەرنى ئۆز تىللىرىدا بىر خىل نام بىلەن
ئاتاپتۇ. مەسىلەن: خىتايلار ئۇرۇمچىنى «خومىيوزە»، دەپ ئا-
تايدۇ. بۇنداق بولغاندىن كېيىن «رۇمچە» ۋە «تەرسۇس»
دېگەن ئىسىملارنىڭ ئۆزگىرىپ كېتىشى ئەلۋەتتە ئاقىللارنىڭ
ئەقلىدىن يىراق ئىش ئەمەس.

«ئەي مۇھەممەد، ئەگەر سەن ئۇلارنى كۆرسەڭ ئىدىڭ!
قۇياش تۇرى تەسىر قىلمىسۇن ئۇچۇن قۇياش چىققاندا ئۇلار
غارنىڭ ئوڭ تەرىپىگە مايىل بولىدۇ، قۇياش پاتقاندا شىمال
تەرىپىگە مايىل بولىدۇ»، دېگەن ئايەتنىڭ مەزمۇنىنى تۇرپاڭ-
دىكى ئەسھابۇلكەھىپ غارىنىڭ ئاغزىغا تەتبىق قىلسا مۇۋاپىق
بولىدۇ. كىشىلەر بىر كۆرۈپلا ئەسھابۇلكەھىپ غارى ئىكەنلىكىنى
پەم قىلالايدۇ. دېمەك، ئەسھابۇلكەھىپ غارى تۇرپاندا بولۇشى
مۇمكىن. ھەقىقىتىنى بىلگۈچى تەڭرىنىڭ ئۆزىدۇر.

تۇرپاندا يەنە «ئەلپەتتا» دېگەن مازار بولۇپ، ئەسلى

ئىسمى «ئالىپ ئاتا» ئىكەن①. «ئالىپ» دېگەن باتۇر دېگەن بولىدۇ. تۈركىستاندا ماشايىخ، ئىمام - پېشىۋا، يېتەكچىلەرنى «ئاتا» دەپ ئاتايدۇ. «ئەلپەتتا» دېگەن مازار، ئىمام مۇھەممەد ھەنىپىيە رەزىيەللاھۇ ئەنھۇنىڭ 16 - نەۋرىسى بولۇپ تەڭرى يولىدا كاپىرلار بىلەن جەڭ قىلىپ شېھىتلىك دەرىجىسىنى تاپقان، دەپ رىۋايەت قىلىنىدۇ. قانداقلىقى تەڭرىنىڭ ئۆزىگە مەلۇم.

دېمەك، شەھەر ۋە ئاۋات يېزىلاردا، تاغ - جەزىرە، دەشت-باياۋانلاردا دەپنە قىلىنغان ۋە ئۇ يەرلەرنى بېسىپ ياتقان ئۇلۇغلار ۋە ئەۋلىيالارنىڭ سانى ناھايىتى كۆپ بولۇپ، ئۇلارنىڭ ھېسابىنى مېھرىبان تەڭرىدىن باشقا ھېچقانداق كىشى بىلمەيدۇ، ۋەسسالام.

بۇ تارىخ كىتاب، تارىخىي ھىجرىيىنىڭ 1321 - يىلى② (تۈوخۇيىلى) شەۋۋال ئېيىنىڭ 11 - كۈنى شېھىتلەر، ئۇلۇغ ئەۋلىيالار، ئالىي دەرىجىلىك ئاشايىخلارنىڭ زىكرىلىرى بىلەن تامام قىلىندى. تەڭرىگە سانسىز شۈكرى ئېيتتىممەن. ھەر بىر سۆزنىڭ ئەۋۋىلى تەڭرىنىڭ ئايەتلىرى، پەيغەمبىرىمىزنىڭ ھەدىسلىرى بىلەن باشلىنىپ، ئۇلۇغ ئەۋلىيا ۋە ماشايىخلارنىڭ نامىلىرى بىلەن تامامىغا يەتكۈزۈلسۇن، تەڭرىنىڭ دەرگاھىدا

---

① ئەلپەتتا — ئەبۇ ناسىر سامانىنىڭ ئوغلى ئابدۇلغەتتاھ. ئۇ X ئەسىرنىڭ 60- يىللىرى تۈركىستاندىكى بىر جەڭدە ئۆلتۈرۈلگەن. كېيىن، تۈركىيان ئەترابىدا دەپنە قىلىنغان. مۇسا ئارسلان بۇغرا قاراخان ئۇنىڭ قەھرىمانلىقىنى خاتىرىلەپ، ئۇنىڭغا «ئالىپ تېكىن» دەپ نام بەرگەن — مۇھەررىردىن.

② ھىجرىيىنىڭ 1321 - يىلى مىلادىنىڭ 1903 - 1904 - يىللىرىغا توغرا كېلىدۇ.

قوبۇل بولۇپ، خالايىقلارنىڭ كۆڭۈللىرىدە ماڭۇل بولىدۇ ۋە ئۇلارنىڭ دۇئا ۋە پاتىھە قىلىشىغا سەۋەب بولىدۇ.

خۇش پۇراق چاچقۇچى قەلەم قىسقىغىنا ۋاقىتتا جۇملىلىرى پاراكەندە، سۆزلىرى پەرىشان بولغان بۇ قىسسىنى يېزىپ چىقتىم. سۆزنىڭ ئىنچىكە، نازۇك ۋە گۈزەللىرىدىن خەۋەردار، كونا ۋە يېڭى داستانلارنى ئوقۇپ ۋە ئاڭلاپ ئاگاھ بولغۇچىلار، بۇ قىسسىنىڭ ئەيىب ۋە نۇقسانلىرىنى ئۆز ۋۇجۇدلىرىدىكى سېخىيلىق پەزىلەتلىرى بىلەن يېپىپ، نادان، جاھىل، ئاجىز، لاياقەتسىز ۋە قابىلىيەتسىز كەمىنە مۇئەللىپكە مەرھەمەت قىلىپ، دۇئادا يادلىنىشلىرىنى ئۈمىد قىلىمەن. كۆچۈمنىڭ يېتىشىچە «ھەممىنىلا ئىشلىتىۋەرمەسلىك ۋە ھەممىنىلا تاشلىۋەتمەسلىك» دېگەن روھنى جارى قىلدىم.

ئۇلۇغ تەڭرىم، مەن ئاجىز بەچارىنىڭ قارا كۆڭلىنى ئۆز كامال قۇدرىتىڭ بىلەن روشەن قىلغىن. مەن گۇناھكار بەندەڭنى باقىي ئالەمگە سەپەر قىلدىغان ۋە تەڭلىكتە قالغان ۋاقتىمدا چەكسىز ئىلتىپاتلىرىڭدىن نائۈمىد قويمىغىن، ئامىن.

ئۇلۇغ تەڭرىم، ئىشىمىزنىڭ ئاخىرىنى مۇنەۋۋەر قىلغىن. كەمچىلىكلىرىنى ئەپۇ قىلغىن، چۈنكى سەن ھەممىگە قادىرسەن.

ئۇلۇغ تەڭرىم، دوستلىرىمىزنىڭ ئىشلىرىغا غەلىبە ئاتا قىلغىن. توغرا يولدا مېڭىشقا مۇيەسسەر قىلغىن. مەقسەتلىرىمىزگە يەتكۈزگىن. تۇغۇلمىزنى قوبۇل قىلغىن.

ئۇلۇغ تەڭرىم، ئاتا ـ ئانامنىڭ، ئۇستازىمنىڭ، ھەممە ئەر ـ ئايال مۇسۇلمانلارنىڭ، ئەر ـ ئايال مۇسۇلمانلارنىڭ، بارلىق تىرىكلەرنىڭ، ئۆلۈكلەرنىڭ گۇناھلىرىنى مەغپىرەت قىلغىن.

ئۇلۇغ تەڭرىم، ھەممىمزنى ئەپۇ قىلغىن. دۇنيا ۋە ئاخىرەتتە دىنىمىزنى ھەمراھ قىلىپ خاتىرجەم قىلغىن.

ئۇلۇغ تەڭرىم، خوجىمىز مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامغا، خو-

ئۇنلىرىغا، ئەۋلادلىرىغا، يېتەكچىسىز ۋە يول باشلىغۇچىسىز بولغان ساھابىلەرگە رەھمەت ئاتا قىلغىن. يېقىن پەرىشتىلەرگە، ساڭا ئىتائەت قىلغۇچى ھەممە بەندىلىرىڭگىمۇ رەھمەت ئاتا قىلغىن.

ھىجرىيە 1321-يىلى
(مىلادى 1903 - يىلى).

ئەلىخەتتىۇ باقىي ۋەلئۇمرۇ پانى،
ئەلئەبدۇ ئاسى ۋەررەببۇ ئاپى.
(خەت قالدۇ، ئۆمۈر كېتىدۇ.
بەندە گۇناھكار، تەڭرى ئەپۇ قىلدۇ.)

ھەركى خانده دۇنيا تەمەئىدارەم،
زانكى مەن بەندەئى گۇناھكارەم.
(ئوقۇغۇچىدىن دۇئا تەمە قىلمەن،
چۈنكى مەن گۇناھكار بەندىمەن.)

بۇ كتاب روسىيە قازان «مەدرىسەئىي ئۇلۇم» باسمىخانىسى تەرىپىدىن 1904 -يىلى بېسىلغان نۇسخىغا ئاساسەن ئىشلەندى ۋە نەشر قىلىندى.

本书根据俄国喀山经学院1904年版本编辑出版.

Gulamettin Pahta
1810-17 Front Str
East Meadow
New York - 11554 USA

مەسئۇل مۇھەررىرى: ۋەلى، پەرىدە ئىسمىن
مەسئۇل كوررېكتورى: ئىلياس رەھىمى

تارىخىي ئەمىنىيە

مولا مۇسا سايرامى

نەشرگە تەييارلىغۇچى: مەھەممەت زۇنۇن

*

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلدى
(ئۈرۈمچى شەھىرى جىيەنجۇڭ كوچىسى 54№)
شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسىدىن تارقىتىلدى
شىنجاڭ شىنخۇا باسما زاۋۇتىدا تىزىلدى
شىنجاڭ شىنخۇا 2 - باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
فورماتى: 850×1168 مىللىمېتىر 1/32
باسما تاۋىقى: 14.25 قىستۇرما ۋارىقى: 4
1988 - يىل 11 - ئاي 1 - نەشرى
1989 - يىل 5 - ئاي 1 - بېسىلىشى
تىراژى: 6.800 — 1
ISBN7-228-00220-2/K·16
باھاسى: 3.35 يۈەن

责任编辑：魏力。帕丽达·伊明
责任校对：伊力亚斯·热依木

安宁史 （维吾尔文）
毛拉·穆萨·赛拉密 著
买买提·祖农 整理

新疆人民出版社出版
（乌鲁木齐市建中路54号）
新疆新华书店发行 新疆新华印刷厂排版
新疆新华印刷二厂印刷
850×1168毫米 32开本 14.25印张 4插页
1988年11月第1版 1989年5月第1次印刷
印数：1——6,800

ISBN7—228—00220—2/K·16 定价：3.35元